
ZALAI MÚZEUM

---

50 ÉVES A NAGYKANIZSAI THÚRY GYÖRGY MÚZEUM

12

2003
ZALAEGRSZEK

ZALAI MÚZEUM

12

2003
ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
(Mitteilungen der Museen des Komitates Zala)

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ

Sorozatszerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Szerkesztő:
HORVÁTH LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

KÉSZÜLT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM TÁMOGATÁSÁVAL

Kiadja
a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Felelős kiadó: Vándor László
Szerkesztőség:
Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága,
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
e-mail: muzeum@dfmk.hu
HU-ISSN 0238-5139

Nyomdai előkészítés: Törökné Mihályfi Izabella és Bicskei József
Nyomás: Zalai Nyomda Rt.

50 ÉVES A NAGYKANIZSAI THÚRY GYÖRGY MÚZEUM

TARTALOMJEGYZÉK:

HORVÁTH LÁSZLÓ:	Előszó	5
KALICZ NÁNDOR:	Újkőkorszegi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa [Inkey-Kapelle])	7
BONDÁR MÁRIA:	Kora bronzkori telep Nagykanizsa – Inkey kápolnán (Frühbronzezeitliche Siedlung von Nagykanizsa – Inkey Kapelle)	49
HORVÁTH LÁSZLÓ:	Római villa rustica temetője Nagykanizsán	79
P. BARNA JUDIT:	Késő rézkori település Nagykanizsa – Billa lelőhelyen (Late Copper Age Settlement in Nagykanizsa – Billa)	97
KVASSAY JUDIT:	Árpád-kori leletek Nagykanizsa – Billa lelőhelyen [Egy különleges tárgytypus: az agyaggolyók Zala megyei lelőhelyei] (Funde aus der Arpadenzeit auf dem Fundort Nagykanizsa – Billa [Ein besonderer Gegenstandstyp: Tonkugeln – Fundorte im Komitat Zala])	143
KOVÁCS GYÖNGYI:	Jegyzetek a kanizsai vár 16-17. századi kerámialeleteihez (Remarks on the 16 th -17 th century ceramic finds from the Kanizsa fort)	155
MC QUIRKNE GLATTFELDER LUCIA:	A Hahót – Telekszeg-i 15-16. századi vízzel telítődött favödör konzerválása cukoroldattal (The conservation of a 15-16 th century waterlogged wooden-bucket from Hahót – Telekszeg using sucrose-solution treatment)	177
DOBROVITS MIHÁLY – ÖZE SÁNDOR:	Török nyelvhasználat a 16. századi Dél-Dunántúlon (Türkischer Sprachgebrauch auf dem südlichen Transdanubien im 16. Jahrhundert)	181
KAPOSI ZOLTÁN:	Földbirtok és társadalom Kanizsán (1690-1811)	191
† RÓZSA MIKLÓS:	A Kanizsai Városi Tanács pallosjoggal felruházása és a vesztőhely felállítása	209
T. MÉREY KLÁRA:	Magyarország kereskedelme az 1810-es évek elején, egy katonai jelentés tükrében	215
KUNICS ZSUZSA:	Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában	223
NÉMETH JÓZSEF:	Hoffmann Mór	255
KARDOS FERENC:	Amiről a tárgyak mesélnek. Dél-Zala gyermekjátékkultúrája a Thúry György Múzeum gyűjteménye tükrében (Die Gegenstände erzählen Kinderspielzeugkultur in Süd-Zala im Spiegel der Sammlung des Thúry György Museums)	267
KERECSÉNYI EDIT:	Négy nemzedék tárgyi emlékei egy hetési házban	283

Előszó

Egy évforduló az embert óhatatlanul átgondolásra, az addig megtett út értékelésére készíti. Különösen helytálló ez akkor, ha a megtett út nem volt zökkenőmentes, és mint általában az életben, voltak virágzó és szürkébb időszakok is. A nagykanizsai múzeum történetére ez mind igaz. Nagykanizsán 1919-ben fogalmazódott meg egy óhaj, hogy múzeumot kellene létesíteni, azonban ez a terv csupán annyiban valósult meg, hogy a piarista gimnázium „régiségtára” kisebb-nagyobb megszakításokkal ugyan működött, de igazi gyűjtőtevékenység nem történt. A múzeumot hivatalosan 1949-ben alapították meg, és ekkor Dél-Zala történetének kutatását, a tárgyi emlékeinek gyűjtését tűzték ki feladatul. Azóta hatalmas fejlődésen ment át az intézmény, a kis tájmúzeumból több százszáz nagyságrendű gyűjteménnyel rendelkező múzeummá vált. Az 1969-ben megjelent jubileumi emlékkönyv ugyan az akkori 50. évfordulót ünnepelte, de úgy gondoljuk, hogy az igazi múzeomalapítás az 1949. évhez kötődik.

Szándékunk az volt, hogy az 1949-es alapítás 50. évfordulójára ugyancsak jelentkezzünk egy jubileumi kötettel, de a kéziratok nagyon lassan gyűltek össze. Így más választásunk nem volt, mint, hogy a megjelenését elhalasztjuk. Úgy gondoljuk, hogy ez semmit nem von le a kötet tartalmának értékéből. A felkért szerzőktől azt kértük, hogy Dél-Zala történetével kapcsolatos munkákkal jelentkezzenek.

Az utóbbi évtized legkülönbözőbb jubileumi konferenciái, melyek előadásai nyomtatásban is megjelentek, mindenképpen meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a szellemi értékeink térségünkben is becsülendők.

Azzal az üzenettel szeretnénk útjára bocsátani ezt a kötetet, hogy a sorok között érezzék a mögötte lévő munkát, a munka szeretetét, és a történelem iránt való elkötelezettséget.

Horváth László
múzeumigazgató

Kalicz Nándor

Az újkőkorszaki és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett (Kr.e. 5. évezred első harmadától a 3. évezred első feléig)

Az Inkey-kápolna mellett 1979-1981. között feltárt 7500 m²-nyi területen (1. kép) többek között a késő újkőkori vagy kora rézkori, továbbá középső és késő rézkori népcsoportok megtelepedését bizonyító jelentős leleteket is felszínre hozott Horváth László leletmentő ásatása (Horváth 1984)*. A lelőhely földrajzi elhelyezkedése igen fontos lehetett az őskortól a késő népvándorlás korig, ugyanis az É-D irányú hosszú párhuzamos völgyek között, a ma Principális-csatorna néven összefogott vízfolyások alkották a legfontosabb összekötő kapcsot a Dráva folyó vidékével. Az Inkey-kápolna területe a különböző irányokból érkező kisebb-nagyobb patakok, erek találkozási pontjaként kiváló települési körülményeket teremtett meg. A kedvező körülményeket az újkőkor/kora rézkor, illetve a rézkor további két művelődésén kívül (Lengyel kultúra legkésőbbi fázisa, Balaton-Lasinja kultúra, Baden kultúra), a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúra, a fiatalabb bronzkori halomsíros kultúra, a római kor és a IX. század népességei használták ki. A felsorolásból is érthető, hogy a legelső megtelepülők hagyatéka volt a leginkább kitéve a később ezen a helyen egymást követően otthont teremtő emberek pusztításának. Úgy látszik, hogy az egyes települések súlypontja a különböző időszakokban a lelőhelyen belül nem volt azonos. Az eléggé ritkán elhelyezkedő objektumok eltérő központú laza csoportosulása állapítható meg a három rézkori művelődés idején. Az ásatásról készített előzetes jelentésében Horváth László az egyes korok leleteinek jellegzetességeit már 1984-ben lényegre törően megállapította (Horváth 1984). Csupán a Balaton-Lasinja kultúra jelenléte hiányzik munkájából, amelynek objektumait elsősorban csak az előzetes jelentését követő utolsó leletmentése hozta felszínre 1991-ben. A korábbi ásatások alkalmával előkerült szórványos középső rézkori leletek még nem keltettek figyelmet.

A Lengyel kultúra emlékei (Kr.e. 5. évezred első két harmada)

A legelső megtelepülők a Lengyel kultúra legkésőbbi fejlődési fázisát képviselték. Korábban ezt az időszakot még a késő neolitikumhoz soroltuk, de a kelet-magyarországi korai rézkorral feltételezett egyidejűsége miatt a kutatás jelentős része ezt a legkésőbbi Lengyel fázist is korai rézkornak (Károlyi 1992) vagy körézkornak is tekinti (Bánffy 1991; 1992; 1994; 1995a; 1995c). Emiatt, bár az anyagi kultúra töretlensége kétségtelen, magam is elfogadhatónak tartom a lényeges történeti kérdéseket nem érintő, a kereteket meghatározó elnevezést, vagyis a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisára a korai rézkor meghatározást is. Összesen kilenc (7, 11/a, 48/a, 58, 63, 72, 91, 97, 123(?) objektum tartalmazta ezen időszak leleteit. Az észak-déli tengely mentén húzott, egymással nem érintkező nagy ásatási felületek északi részén kerültek felszínre a Lengyel kultúra hulladékaival megtöltött és eredetileg agyag nyeresre vagy tárolásra ástott gödrök leletei. Egyetlen gödör, a 7. objektum tartalmazta a leggazdagabb leletanyagot, holott ennek teljes feltárása nem is történetelt meg, mivel egy része a szelvény határon kívül feküdt. A többi objektumban jóval kevesebb leletet talált az ásató. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Lengyel kultúra településének csak a déli, szegényes szélét érte el a feltárás északi határa és a település központja ettől még északabbra található. Az is feltehető azonban, hogy egy egészen kicsiny, kevés objektumot tartalmazó és talán rövid ideig használt települést érintett az ásatás. Jelentős fejleménynek vélem, hogy ezen korszak lelőhelyei és leletei nagyobb feltárások nyomán csak az utóbbi évtizedekben váltak ismertté. Közöttük is Magyarországon az eddig ismert legdélnyugatibb és elsőként feltárt települést képviseli az Inkey-kápolna melletti lelőhely.

Sajnos a körülmények nem tették lehetővé a település jellegének a felderítését. Minden újabban feltárt lelőhelyen csak a megtelepedés hulladékaival többé-kevésbé megtöltött gödröket sikerült kibontani. Egyedül a Veszprémben és Észak-Dunántúlon, a Győr környékén végzett ásások hozták felszínre ennek az időszaknak oszlopos szerkezetű épületalapjait (Raczky 1974; T. Németh 1994; Figler 1994).

Az objektumokba a nem túl nagy számú hasított kőszekőztől eltekintve, csak edénytöredékek kerültek. Azt is hangsúlyozni kell, hogy az edények összetörése után nem az összes töredékük, csupán kis részük jutott a gödrökbe. A többi részük esetleg más objektumokba sodródott, még inkább a felszínen szóródott szét és pusztult el. Természetesen az őskor kutatás megoldatlan kérdése a lelőhelyeken elhasznált és ezért értéktelenné vált tárgyak sorsa: hogyan jutott pl. az agyagedényeknek túlnyomó részben csak csekély töredéke a hulladék-gödrökbe? Mindez talán a népesség életkörülményeinek és „civilizációs szintjének” felderítésén keresztül ismerhető meg.

A gödrök funkciójával kapcsolatban az utóbbi évtizedek kutatásai alapján határozottan elvethetjük a rendszeres, lakás céljára történő létesítésüket. Ma már – hála a nagy felületű ásások lehetőségének – az őskor minden időszakából, kezdve a kora neolitikumtól, – sikerült a föld felszínére épített nagyobb számú oszlopos szerkezetű ház alapjait feltárni. A már említett észak-dunántúli ásások több helyen is napvilágra hozták az itt ismert leletekkel egykorú településeken az oszlopos szerkezetű, többnyire nagy méretű téglalap alakú házak alapjait (Figler 1994, 5,7; 1997, 7-8, 19-20). Ezt megelőzően egyedül a Veszprémben feltárt különleges formájú (apszisos záródású) építményt ismertük a Dunántúl neolitikumát záró időszakból (Raczky 1974, 2-3. kép, 187). Az utóbbi évtizedben ismerhettük meg a szlovéniai Bukovnica lelőhelyen végzett feltárás eredményeit, ahol bár teljes házalap nem került felszínre, de az oszlophelyek kisebb csoportjai alapján ugyancsak a felszínre emelt felmenő falú építményeket téte-lezhetünk fel a legkésőbbi Lengyel kultúrát képviselő lelőhelyen (Šavel 1992, 63-64, 3.kép és 1-6.t.). A korábbi véleményekkel szemben a „gödörházak” mítoszát lezárhatjuk. Zala megyében is hasonló építményekkel számolhatunk, amelyek még a Lengyel kultúrát megelőző középső neolitikus vonaldíszes kerámiát készítő népcsoportok folyamatosan továbbadott örökségének tekinthetők. Így az Inkey-kápolnánál feltárt gödröket is kizárhatjuk a „ház” fogalmából. Hasonlóan a kisunyomi és jánosházai (Vas megye) „gödörházaktól” is el kell vennünk a ház minősítést. Különösen érvényesnek vélhetjük ezt a megállapítást a Zalaszentbalázs határában feltárt hasonló korú település számos gödrére (Bondár 1995,

48.t; Bánffy 1995a, 72-76.o., 48, 76-77.t.). Sem alakjuk, sem méretük nem felel meg a lakóházakkal szemben támasztott követelményeknek. A gödrökben talált, még olyan nagy számú átégett tapasztás-töredékekkel kapcsolatban is ugyanazt mondhatjuk, mint az ugyanott fellelt cseréptöredékről: másodlagosan kerültek megtalálási helyükre. Vagyis azt feltételezzük, hogy a legkésőbbi Lengyel kultúra lelőhelyein feltárt gödrökben talált égett tapasztöredékek legnagyobb valószínűséggel az ott meg nem talált, felszínre épített házak falából, esetleg tetejéről származnak. Természetesen nem tagadjuk azt a lehetőséget sem, hogy néhány esetben a kimélyített, s többnyire szabálytalan alakú gödröket kisebb munka ráfordításával megtisztították, átfórták és gazdasági célú vagy ideiglenes lakás céljára szolgáló építményt emeltek föléjük.

A különböző nagykanizsai objektumokban, gödrökben feltárt leletek egységesen a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisát képviselik. Az itt bemutatott leletek túlnyomó része a 7.objektumból származik (3-6.kép), míg a 11/a. és a 97.objektum szerény leletanyagából egy táblát állítottam össze (7.kép). A felszínre hozott leletek a hasított kőszekők és szilánkok kivételével mind a fazekasság termékei és erősen töredékesek. Az is megemlítendő, hogy az állatcsontok, melyek általában az edénytöredékekkel azonos mennyiségben jutottak a gödrökbe, a talaj agresszív hatása következtében teljesen elpusztultak. Ezért az életmódnak az állattartással és táplálkozással kapcsolatos oldaláról nem maradt fenn forrásanyagunk. Ez azonban nemcsak az Inkey-kápolnára jellemző, hanem egész Zala megyére, sőt Vas megye déli részére is. Lényegében az egész őskor folyamán érvényesült a talaj csontpusztító hatása. Ennek megfelelően egy több évszázadot is átfogó időszak életmódjára, gazdálkodására, anyagi és szellemi kultúrájára vonatkozó következtetéseinket főleg a fazekasság termékei alapján kell levonni, felhasználva a hasonló korú feltárások miénket kiegészítő eredményeit.

Az Inkey-kápolnánál feltárt késő újkőkorszaki/kora rézkori telep néhány gödörobjektumában talált kerámiára jellemző, hogy készítésüknél túlnyomó részben az oxidációs égetést alkalmazták, amely során a keletkezett füstöt elvezették és az nem lepte be az égetési hőnek kitett edényeket, így azok a téglavörös, vörösbarna, világosbarna, sárgás színű felületet nyertek. Az edények anyagát, főleg a kis méretűeket gondosan iszapolták, a leggyakrabban homokot keverték az agyagba, a közepes vagy nagyobb méretű edényeknél az előzőekhez képest még kavics szemcséket is bőven felhasználtak az agyag soványítására. A szerves anyag felhasználására, mikroszkopikus vizsgálatok híján, nincs adatunk. A feltárt leletek tanúsága szerint ennek a kornak közösségei az edénykészítés technikai ismer-

reteinek fölényes birtokában voltak s ennek megfelelően az 1 cm vastagságútól a tojásbély vékonyságúig minden edényváltozatot könnyű szerrel el tudtak készíteni. Az edények felületét a legkisebbektől a legnagyobb méretűig gondosan elsimították. Sajnos Magyarországon eddig nem ismerünk edényégető kemencét. Ezért azt sem tudjuk, hogy voltak-e már a késő neolitikum-kora rézkor idején olyan többször is használatos edényégető kemencék a Dunántúlon, amelyet csak a kelták idejéből ismerünk. Linda Ellis feltételezi az égetőkemencék meglétét az Inkey-Kápolna településével egyidős Cucuteni-Tripolje, s Krivodol-Salcuta kultúra területén (Ny-Ukrajna - Moldova - Románia - Bulgária) (Ellis 1984, 130-158). Ezen a területen a magasabb szintű fazekasság termékei alapján elfogadhatjuk a specializált égetőkemencék használatát, amelyek meglétére néhány meggyőző bizonyítékot is összegyűjtött a szerző. Ezenkívül Csehországból is ismertetnek edényégető kemencét (Lička 1994, 192-199). Természetesen felmerül a kérdés, hogy kik voltak az edénykészítők? Vajon a közösség minden tagja birtokában volt-e az edénykészítés ismeretének? Mai ismereteink és az etnográfia tanúsága szerint az edénykészítést csupán a közösség csekély számú tagja nem teljes „munkaidejében” gyakorolta, sőt az is feltételezhető, hogy olyan specialisták is voltak, akik egy-egy nagyobb területet is elláttak „termékeikkel”, amelyek példát szolgáltattak a helyi változó minőségű utánzásra. Ez is egyik módja lehetett az edénykészítési stílus kialakulásának és a típus létrejöttének, amely még ma is alapja kutatásunkban valamely nagyobb közösség területi és időbeli elhatárolásának, kulturális meghatározásának.

Az Inkey-kápolnánál talált kerámiát lényegében a töredékek alapján kell rekonstruálni. A háztartások edényei néhány főbb típust képviselnek, melyeket több változatban készítettek el.

1. Csészék. A kis kettős kónikus, ritkábban gömb testű, rövid tölcéses nyakú, rendkívül vékony falú kis csészék legvalószínűbben ivóedényként szolgáltak. Számos töredék maradt meg belőlük, főleg a hasvonal részéből, ahol az edényfal kissé megvastagodott és ahol többnyire félgömb alakú átfűrt és átfűrtalan bütykök ülnek (4.k. 10-14, 5.k. 3, 8.k. 2,6). Magasságuk ritkán haladta meg a 8 cm-t Ezek körébe tartozik az a fordított csonka kúp alakú kis csésze, amelynek megmaradt fél töredéke (3.k. 6).

2. A csuprok és fazekak még jórésztben az ivó és étkezési igényeket elégítették ki, de kisebb tárolási feladatokat is elláthattak, sőt már főzésre is felhasználhatták őket. A kis és közepes méretű csuprok és/vagy fazekak, tojásdad testtel, S-profillal, nyakukon két szalagfüllel készültek. Méretük 15-25 cm között ingadozik (5.k. 5,7, 7.k. 1-4). Az egyik fazéktöredéknek különle-

ges módon, a szalagfül alatt közvetlenül kis félgömbös bütyköt tapasztottak (8.k. 5). Ugyanígy figyelhetünk meg Zalaszentbalázson, amely minden szempontból a legközelebbi hasonlóságot mutatja lelőhelyünkkel (Bánffy 1995a, 169, 99.t.). Meglepő, hogy teljesen hasonló edényből származó töredék Szlovéniából is ismert (Korošec 1964, 7.t. 11). Ez a különleges fülkiképzésű edénytípus a két terület közötti szoros kapcsolatok egyik bizonyítéka.

3. Nagy fazekak, csöbrök, amforák. Ebbe a kategóriába soroljuk a széles szájú nagy fazekakat, csöbröket és a szűkebb nyakú amforákat, melyeket részben főzésre, víz vagy élelem tárolására használhattak. Jellemző rájuk, hogy hasukon vagy még lentebb, többnyire nagy méretű átfűrt hegyes fogóbütyköket vagy vízszintesen álló vastag szalagfüleket tapasztottak rájuk. Időnként ezeket meg is kettőzték (5.k. 4, 8, 10, 7.k. 5-9, 8.k. 4). A nagykanizsai kis töredékek alapján nem lehet megállapítani, hogy voltak-e itt kissé aszimmetrikus, hátan hordható ún. puttonyedények, azonban más lelőhelyek példája és a páros fülek alapján itt is feltételezhetjük használatukat. Méretük a 25 cm-től az 50-60 cm magasságig terjedt. Mivel az amforáknak általában szűk aljuk volt, ezért valamivel meg is kellett őket támasztani. Az amforák kategóriájába soroljuk azt a töredéket, amely a domború vállból származik és közvetlenül a nyak alatt a kis csészéknél is megfigyelt négy átfűrt, félgömbös kis bütyök ült (5.k. 4). Meg kell említeni azokat az amforákból származó füles töredékeket, melyeknek az a jellegzetességük, hogy a töredékek széle simára kopott. Ilyet csak a Lengyel kultúrában lehet megfigyelni, a legkorábbi időszakról kezdve (6.k. 1-6). Nem kétséges, hogy ezek töredékek másodlagos felhasználásra kerültek és gyaníthatóan az edényfelületek égetés előtti elsimítására használták. Amennyiben elképzelésünk helytálló, és ez volt használatuk fő célja, akkor a helyi edénykészítés is feltételezhető.

4. A tálak. Ebből az edénytípusból származik a legtöbb töredék. Különböző változataik vannak. Két fő formájukat különítjük el. Az egyiknek a szokásos lapos aljat alakítottak ki, a másiknak még most is tisztázatlan célú magas, többnyire hengeres vagy azt megközelítő csőtalpat tapasztottak a tál aljához. Annak ellenére, hogy nagy számú töredék került felszínre csőtalpas tálakból, sok esetben éppen a tál aljának és csőtalp érintkezési részének hiánya miatt nem állapítható meg, hogy a táltöredék melyik változatot képviseli. A csőtalpas tálak valószínűleg az étkezést szolgálták és azáltal, hogy a tálrész magasabban állt, azt meg is könnyítették. A tálal vagy tálrészt többnyire megduzzadt peremmel, alatta kívül kis félgömbös vagy hegyes bütykökkel egyszerű, erősen szétterülő fordított csonka kúp alakúra formálták, ami a folyadék állapotú étel tálalását igen nehézé, sőt valószínűtlenné tette. Egy részük tartalmi

kapacitásuk alapján egyéni használatra szolgált. A tál átmérője 20-25 cm-től 30-35 cm-ig terjed, a talpak magassága 15-20 cm között ingadozott (3.k. 1-3,5, 8.k. 1). A hasonló peremes táltöredék, kívül a perem alatt kis bütykökkel igen gyakori, s ezekről nem dönthető el, hogy csőtalpas vagy egyszerű tálakból származnak-e (4.k. 1-7). A tálformák változataként említhetjük az élesen megtörő profilúakat, melyeknél a felső rész kissé ívelten kihajlik, a hasvonalon olykor kis félgömbös bütykök ülnek (3.k. 4, 4.k. 15, 8.k. 8-9). A különböző méretű tálak szolgálhatták az étkezést, főzést, de ivás céljára nem voltak alkalmasak. Az itt előkerült legnagyobb méretű tál is csak kevés ember közös étkezését szolgálhatta. Különösen figyelemreméltók a kiemelt nyelvel ellátott tálakból származó töredékek, amelyek először az Inkey-kápolnánál kerültek felszínre a Lengyel kultúra körében (4.k. 8-9, 8.k. 7), azóta azonban Szombathely környékén és Zalaszentbalázson is ismertté váltak (Károlyi 1992, 14.t. 4, 35.t. 1, 37.t. 6; Bánffy 1995a, 97.t. 166, 103.t. 218, 104.t. 219-220, 105.t. 225, 232). A régészeti kutatás szempontjából azért jelentenek fontos információt, mivel a korábbi Lengyel fázisokban ismeretlenek voltak, s különlegességük miatt távoli kapcsolatok képviselőinek is tarthatók (Kalicz 1991, 2. kép, 3, 5.jegyzet). A korábbi kutatások során csak a legkésőbbi Lengyel fázist követő Balaton-Lasinja kultúra idején készítettek ilyeneket. Ezek a leletek arra világítottak rá, hogy a Balaton-Lasinja kultúrának tulajdonított kapcsolatok (Kalicz 1969; 1969-70; 1973; 1982, 1987-88; 1988) már egy fázissal hamarabb fennálltak és hogy a megelőző fázissal fennállott genetikai összefüggések jóval erőteljesebbek voltak, mint ahogy azt a szerző feltételezte (Bánffy 1991; 1992; 1995a 1995c). Így a Lengyel kultúra végével és a következő Balaton-Lasinja kultúra létrejöttével kapcsolatban differenciáltabb véleményt kell formálnunk.

Az Inkey-kápolnánál élt késő Lengyel népesség háztartásához tartozott a nagy számú nyeles agyagkanál. Alakjuk gömbsüveg formájú, s peremsíkjukhoz kissé felemelkedő rövid hengeres, átfűrt nyél csatlakozik (6.kép 7-10). Méretük változó, a kanál rész átmérője 5-11 cm között váltakozik, s az 1-2 cm hosszú, igen rövid nyél átfűrése kb. 1-1,5 cm átmérőjű. Nem tudható, hogy a súlyos agyagkanál és a feltételezhető könnyű fanyél együttese miként tette lehetővé a használatot. A hasonló agyagkanalak a Lengyel kultúra késő időszakában jelentek meg tömegesen és hasonló gyakorisággal találkozunk velük ugyanilyen megformálásban az utána következő Balaton-Lasinja kultúra együtteseiben is. Már korábban is az volt a véleményem, hogy ezeket a helyi szükséglet hozta létre és a Balaton-Lasinja kultúra népessége a helyi elődjétől vette át használatukat.

Az egyéb agyagtárgyak között megemlíthetők a háztartási kollekcióhoz mindenhol hozzátartozó szűrők (5.k. 2). A különleges leleteket képviseli a kocka alakú, egyik lapján kis mélyedéssel ellátott agyagtárgy töredéke, sarkain és az éleken félgömbös kis bütykökkel továbbá hengeres talapzat maradványával (5.k. 1). Régóta folyik a vita rendeltetésükről. Két sarkalatos vélemény alakult ki felhasználásukkal kapcsolatban. Az egyik szerint egyszerű mécsesek voltak, a másik szerint nem profán célra használták őket, hanem kis házi oltárkák voltak vagy a kultusz más szerepét töltötték be. Az első feltevést véleményem szerint kizárhatjuk, mivel méretük és tároló kapacitásuk miatt nem feleltek meg ennek a gyakorlati célnak. Az utóbbi véleményhez csatlakozom magam is. Az elmúlt években Zalai-Gaál István, Bánffy Eszter és Juraj Pavúk nagyobb összefoglalása támasztotta alá meggyőző érveléssel ezen kis tárgyak szakrális vonatkozásait. Bánffy a kis házi oltárkák déli eredetét is hangsúlyozta (Zalai-Gaál 1995, Bánffy 1997; Pavúk 1997). Kétségtelen azonban, hogy a kis kultusztárgyak ebben a formában és méretben kizárólag a Lengyel kultúra köréből ismeretesek, itt azonban kezdettől végig megvoltak. Figyelemreméltó, hogy a Lengyel kultúrát követő Balaton-Lasinja kultúrában teljesen ismeretlen ez a sajátágos kis házi oltárka, vagyis valamilyen oknál fogva nem folytatódott használatuk. Az Inkey-kápolnánál talált kis oltártöredék a kultusz itt talált egyetlen emléke. Az eddig legbőségesebb leletanyagot szolgáltató zalaszentbalázsi ásatások során jelentős számban kerültek felszínre az oltárkák különféle változatai, kis agyagszobrocskák és még más a kultusszal kapcsolatba hozható jelenségek (Bondár 1995, 52.t. 12, 61.t. 101, 73.t. 193-197; Bánffy 1995a, 98.t. 167, 110-114.t.; 1997).

Külön kell megemlíteni a szövés-fonás emlékeit az Inkey-kápolnánál feltárt leletek között. Előkerült egy kettős kónikus orsógomb, mint a fonalkészítés bizonyítéka (5.k. 9) és egy lapos ovális, átfűrt nehezék, melyet szövészekén használtak a függőleges fonalak rögzítésére (5.k. 11). Mivel a fából készült egyszerű szövészek sehol nem maradt fenn, csupán a nehezékek alapján következtethetünk meglétére. Ilyenre több példa is van. Aszódon (Pest m.), a Lengyel kultúra korai fázisába tartozó település egyik leégett házában az omladékok között egy csomóban találtam 32 hasonló nehezéket, amelyek a szövészekről zuhantak le (Kalicz 1985, 68-69). A szövés-fonásnak azonban – ha igen ritkán is – közvetlen bizonyítékai is vannak. Az Inkey-kápolnánál egy kis darab szövetmaradvány lenyomatát őrizte meg egy edény alja. Valószínűleg véletlenül nyomódott a még nyers edény aljába és a kiégetés megőrizte egészen napjainkig a lenyomatot, mint az egyszerű textil szövésének közvetlen bizonyítékát (9.k. 1a-b). Ez azt is bizonyítja, hogy a kor öltözködésében, ha az

időjárási viszonyok megengedték, akkor nemcsak bőrből és szőrméből varrott, de kenderbollenből, esetleg gyapjúfonalból szőtt textilből is készültek az öltözékek. Aszódon egy agyagnehezék oldalán fedeztünk fel textillenymatot (Kalicz 1985, 85.kép 3). Becsehelyen, a Lengyel kultúrát megelőző Sopot kultúra egyik árkában talált edény alján talált textillenymatot Füzes (Frech) Miklós vette alapos vizsgálat alá. Megállapítása szerint a lenyomat által megörökített szövetdarab állati gyapjúból készült (Füzes 1990, 17778, 13.t. 2). A dunántúli vonaldíszes kerámia körébe tartozó s Páriból származó töredéken is talált Füzes (Frech) Miklós vászonszövet lenyomatot, amely az említettek között a legidősebb (ugyanott 186, 12.t. 12).

Ebben a témakörben szólhatunk a gyékényfonat lenyomatról, amely az Inkey-kápolnánál is előkerült (9.k. 2ab, 3). Az ilyen lenyomatok igen gyakoriak az újkőkor és rézkor folyamán. Általános szokás volt az edénykészítés folyamatában, hogy a még nem kiégetett edényt gyékényfonatra állították és ennek lenyomata számos esetben megmaradt az edények alján.

Az Inkey-kápolna mellett kétségtelenül a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisának emlékeit tárta fel Horváth László. A 80as évek előtt ez az időszak teljesen ismeretlen volt a NyDunántúlon. Először Raczy Pál veszprémi ásatásai hozták felszínre a Lengyel kultúra késői leletanyagát, amely alapján megállapíthatta a III. fázis dunántúli létezését (Raczy 1974). Sokáig ez az egy ásatás és néhány szórványos lelet képviselte a Lengyel kultúra késői, III. fázisát a Dunántúlon. A 80as évek elején azután sorozatosan váltak ismertté Zala és Vas megyében ennek az időszaknak a telepleletei (Horváth 1984; H. Simon 1987; Bánffy 1991; 1992; 1994; 1995a; Bondár 1995; Károlyi 1992; P. Barna 1999, 2001.; Regenye 1999; M. Virág 1999; M. Virág – T. Bíró 1999). Ezen ásatások közreadása végérvényesen meghatározta a Lengyel kultúra legkésőbbi (III.) fázisának meglétét és leletanyagának egységét a Nyugat-Dunántúlon. Ebbe az egységbe tartozik az Inkey-kápolna mellett feltárt teleprészlet is. A veszprémi lelőhely III. fázisú leletei a sok hasonlóság ellenére kissé különböznek a nyugat-dunántúliaktól. Úgy tűnt, hogy erőteljesebben kapcsolódtak a megelőző II. fázishoz. Ugyanez a kapcsolat a nyugat-dunántúli III. fázisú leleteknél nem mutatkozott annyira erőteljesnek. Ezért az első Zala-megyei leletgyűttesek megismerés után az a vélemény alakult ki bennem, hogy a III. fázisú nyugat- és közép-dunántúli leletek között kisebb kronológiai különbség lehetséges. Ennek megfelelően a 80-90-es évek fordulóján a dunántúli III. Lengyel-fázist egy korábbi, IIIa (Veszprém) és egy későbbi, IIIb (Inkey-kápolna, Tekenyé) alfázisra bontottam. A IIIb alfázis látszott inkább a kelet-magyarországi kora rézkor képviselő Tiszapolgár kultúra időrendi párhuza-

mának, míg a IIIa inkább a kora rézkorba való átmenettel vagyis a Prototiszapolgár időszakkal tűnt egyidejűnek. Mind a nyugat- mind a kelet-dunántúli leletek jelentős bővülésével ez a felosztás már nem látszik olyan egyértelműnek, mint kezdetben. A közép-dunántúli újabban megismert késő Lengyel típusú leletek is a veszprémi kör típusegységét erősítik (Gläser – Regenye 1989/II; Regenye 1994). Újabban már a Lengyel kultúra keleti peremvidékén is, bár igen szerény mennyiségű, de ehhez hasonló leleteket ismerhettünk meg (Dobosi – Tárnoki 1987; Budapest Aranyhegyi út: Kalicz – Schreiber Rózsa ásatása 1987-88, közölten a Budapesti Történeti Múzeumban).

A fentiek ismeretében a korábbiánál határozottabban merül fel a kérdés: valóban kronológiai különbség állt fenn a két terület késő Lengyel-leletanyaga között, vagy esetleg másra is gondolhatunk? Ebben az esetben esetleg földrajzi, regionális eltéréssel magyarázhatjuk a két terület leletei között fennálló különbséget. Ez a bizonytalanság a kerámia vizsgálata alapján merül fel.

A lengyel kultúra késői (III.) fázisának egyik jellegzetességét abban határozta meg a kutatás, hogy ekkorra megszűnt az edényfestés („festetlen fázis”). Azonban ez a megállapítás nem egészen pontos, mivel mind a Veszprém-környéki, mind a Zala- és Vas-megyei, sőt a Győr-vidéki késői leletek között, ha nem is általános, de sehol sem hiányzik az edények vörös, sőt még a fekete festése sem (T. Németh 1994, 241-243; Bánffy 1995a, 78-79). Az edényfestés csak a Balaton-Lasinja kultúra idejére tűnt el.

Az évszámokkal kifejezhető kormeghatározás a természettudományos módszerek alkalmazásával vált lehetségessé. A ¹⁴C-módszerrel nyert adatok kalibrálással szolgáltatják a naptári éveket. Ez a kormeghatározási módszer meglehetősen költséges és emiatt még nem állnak rendelkezésünkre nagy sorozatú vizsgálati eredmények, amelyek a hibahatárokat lecsökkenthetik. A Délnyugat-Dunántúlról mindezideig csupán Zalaszentbalázsról rendelkezünk öt próbával (Hertelendi 1995b), amelyekből négy próba középpértéke kalibrálva a Kr.e. 4596 - 4511. közötti időszakot öleli fel. Ezekből kissé erőteljesebben eltérő egyetlen évszám középpértéke Kr.e. 4449. Ha az utolsó jelentősebben különböző évszámot elhagyjuk, akkor a telepen talált vizsgálati anyag korára középpértékben számítva kb egy évszázadot, illetve az eltérő adattal együtt másfél évszázadot állapíthatunk meg. Ezek a dátumok kissé idősebbek, mint a relatív kronológiai párhuzamosítás szerint egyidősnek feltételezett Tiszapolgár kultúráé (Bánffy 1995c, 180-197), melynek időszakát a Kr.e. 4410 - 3760. közé keltezik (Hertelendi et al. 1995a; 1998). A zalaszentbalázsi abszolút számok a jelenlegi adatok szerint inkább a kelet-magyarországi Prototiszapolgár fázisnak felelnek meg, mely

magábfoglalja a Tisza és Herpály kultúra legkésőbbi fázisát s amely időszakot Hertelendi és társai a Kr.e. 4570 - 4270. közé keltezték (Hertelendi et al. 1995a; 1998). Ezek a számadatok lényegében megfelelnek az észak-balkáni Vinča kultúra számos lelőhelyen megfigyelt legkésőbbi fázisának és ezt az eredményt kapjuk a relatív kronológiai párhuzamosítással is (összefoglalóan: Gläser 1996). Mivel a késő Lengyel adatok egyetlen lelőhelyről származnak, igen nagy vizsgálati sorozatra van még szükség, hogy a valódi középerőtekeket megkaphassuk.

Külön kell szólni a Lengyel kultúra szlovéniai helyzetéről. Mielőtt a legkésőbbi fázis leleteit a délnyugat-Dunántúlon megismertük, az volt a véleményem, hogy Szlovénia, sőt Karintia területén a neolitikum hiányzott és csak a rézkori Balaton-Lasinja kultúra idején népesült be. Az alaposabb vizsgálatok azonban meggyőztek arról, hogy a Lengyel kultúra települései megtalálhatók Szlovénia belső területein és Karintiában is. A leletek némileg különböznek a magyarországiaktól és kevés kivételtől eltekintve inkább a Lasinja kultúra kerámiájához hasonló emlékmű került felszínre. A helyi kutatás azonban már az 50-es évektől kezdve a Lengyel kultúra „alpi fáciesét” látta elkülönítés nélkül a valóban Lengyel és a valóban Lasinja kultúrát képviselő leletanyagban (összefoglalóan: Budja 1983) Ez a jelenség azért feltűnő, mert a Lengyel kultúra elterjedésének déli határa Magyarországon a Dráva mentén húzódik és Horvátországban vele egyidejűleg a Sopot kultúra töretlen fejlődése állapítható meg, amely kultúra nem terjedt el Szlovéniában. Így az a kérdés merül fel, hogy miként jutottak a Lengyel kultúrát hordozó embercsoportok Szlovéniába? Erre csak az a magyarázat adódik, hogy a Dunántúl délnyugati területe (esetleg Burgenland) volt nyitott Szlovénia és Karintia irányába. A környezeti körülmények jelentős változása, kedvezőbbé válása is közrejátszhatott abban, hogy a korábban áthághatatlan hegyvidékek folyóvölgyei délnyugat felé vonzották a Délnyugat-Dunántúl késő kőkori népességének egy részét. A lényeges kérdés az, hogy mikor történhetett a bevándorlás pl. a szlovéniai karszt barlangjaiba és a síksági mocsárvidékre? Az eddig ismert szlovéniai leletanyag csaknem teljes egészében a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisának leleteivel azonos vagy csak lényegtelen részletekben eltérő. Újabb azonban H. Parzinger és M. Budja úgy véli, hogy a Lengyel kultúra a legidősebb fázistól kezdve jelen volt Szlovéniában. Ezt a véleményét a mocsaras területek telepke kerámiájának tipológiai elemzésére és a radio-karbon próbák vizsgálati eredményeire építik, amelyek ezt a feltevést megerősítik (Budja 1992; 1994; 1995; Parzinger 1993, 260; Velušček 1999). Kétségtelen, hogy P. Korošec említ az Ajdovska-barlangból a vörös mellett fehér, sőt sárga festést, amely a Lengyel kultúra

idősebb fázisaira jellemző, de csak egy rekonstruált talpas tál formája utalhatna az idősebb fázis jelenlétére (Korošec, P. 1975, 208-209, továbbá 6.t. 1). Ezek a leletek azonban egyelőre annyira szórványosak, hogy mélyreható következtetések levonására nem elegendők. A közölt leletek alapján arra gondolhatunk, hogy a Lengyel kultúra erőteljesebb megtelepedése Szlovéniában (és Karintiában) a legkésőbbi fázisra keltezhető.

Az életmóddal kapcsolatos adataink a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisából igen hiányosak. A talaj az egész vizsgált területen, így az Inkey-kápolnánál is elpusztította az állatsontokat, ezért a hústáplálékkal kapcsolatos leleteink nem maradtak fenn. A növényi táplálkozás szerény emlékeit Zalaszentbalázson néhány közelebről meg nem határozható gabonamaradvány képviseli, mint a növénytermesztés gyér, de kétségtelen bizonyítéka. Nagyobb számban került elő a tavi káka és jelen volt a ma már csak gyomnövényként ismert, de akkoriban táplálkozásra is használt libatop termése is (Gyulai 1995).

A Balaton-Lasinja kultúra emlékei

(Kr.e. 4. évezred első fele).

A középső rézkor időszakának nagy részét a Balaton-Lasinja kultúra emlékműve töltötte ki a Dunántúl délnyugati felében. Az Inkey-kápolna mellett kevés leletet tartalmazó objektum a korábbi, 1979-81.évi ásatások során is előkerült. Ezek az objektumok és a későbbi idetelepülők bolygatása nyomán napvilágra került leletek azonban csekély mennyiségűek és a megelőző kor kerámiájával való hasonlóságuk miatt nem tették lehetővé a pontos kormeghatározást. Az utolsó, 1991-ben végzett leletmentés a korábbi két nagy felülethez dél felől csatlakozó szelvényeivel már több gödör objektum feltárását eredményezte, melyekből jelentősebb mennyiségű kerámia került felszínre. Ebből következik, hogy a Balaton-Lasinja kultúra települési objektumai a feltárt felületek déli részén csoportosultak. Feltételezhető, hogy a település valódi súlypontja még délebbre, a feltáráson kívül fekvő területen kereshető. Az is elképzelhető azonban, hogy egy igen rövid életű megtelepedés nyomai kerültek felszínre az Inkey-kápolna mellett. Az 1979-81.évi leletmentés során két hatalmas felületen a három kisebb objektum kevés leletanyagán kívül (39, 41, 90. objektum) csak szórványosan és keverten fordultak elő a Balaton-Lasinja kultúra leletei. Ezzel szemben az 1991.évi leletmentés során az előbbiekhöz képest többszörösen kisebb felületen ennek a kultúrának 4 objektumát tárta fel Horváth László bőségesebb leletanyaggal (108, 111, 121, és 124. objektum). Itt is voltak elpusztított objektumokra utaló szórványos, és más korok leletanyagával kevert leletek.

A Balaton-Lasinja kultúra megismerésére Zala megye nyújtotta az első leleteket (Bakay - Kalicz - Sági 1966; Kalicz 1969; 1973) és ennek a megyének a területén folyt az eddigi legtöbb jelentős feltárás (Nagykanizsa-Sánc, Letenye-Szentkeresztomb, Keszthely-Fenekpuszta és környéke, Zalavár-Basa-sziget, Hahót-Szartóri, Zalaszentbalázs-Pusztatető, Nagykapornakpadári útágazás, Andrásida-temető, Becsehely I és II: Kalicz 1970; 1973; 1974; 1995; M. Virág 1986; 1990; Bánffy 1994; 1995b; Horváth 1991; Horváth - H. Simon 1997). Ezeken kívül is számos helyen bukkantak rá a Balaton-Lasinja kultúra egy-egy objektumára és leleteire.

Az Inkey-Kápolnánál a Balaton-Lasinja kultúra megtelepedésének szerényebb emlékei kerültek felszínre. A hulladékokkal megtöltött agyaggyerő gödrök és a leégett házak falából származó kiégett tapasztörödékek bizonyítják a megtelepedés tényét, sőt jelzik az épített objektumok egykori használatát is. Sajnos az egykori építmények jellegére nincsenek bizonyítékok. Ez azért sajnálatos, mert több csoportban, sőt sort alkotva is felszínre kerültek az egykori építmények vázát alkotó oszlopok gödrei. Lelőhelyünkön azonban három olyan őskori kultúra emlékei is megtalálhatók, melyeknek máshol már feltárták oszlopos szerkezetű, agyaggal tapasztott, felemelkedő falú építményei alapját. Megemlíthetők a késő Lengyel kultúra keszthelyi lelőhelye (Patek 1970, 108), továbbá Győr környéki lelőhelyek (Figler 1993, 14-5 1994, 7 1996, 18-19 1997, 18-20; M. Egri 1996, 17-18), a Balaton-Lasinja kultúra Keszthely-fenekpusztai települése (Kalicz 1970, 107, és 9.t. 2) és zalavári telepen feltárt számos ház alapja (M. Virág 1990), illetve ezen kultúrának és a Ludanice kultúra egymáshatását képviselő lébényi lelőhelyek (T. Németh 1994). Ezeken kívül a késő bronzkori halomsíros kultúra és urna-mezős kultúra hasonló szerkezetű házalapjai sem maradhatnak említés nélkül (Figler 1994, 7 1997, 7-8). Ezek szerint az Inkey-kápolna melletti oszlopgödrök csoportjai mind a három itt is jelenlevő kultúra bármelyikéhez tarozhattak. Így csak azt mondhatjuk, hogy a lelőhelyen az őskorban oszlopos szerkezetű agyaggal tapasztott (patics) falú házak is álltak.

A középső rézkori Balaton-Lasinja kultúrát (kezdetben balatoni csoportot) a fazekasság termékei alapján határoztuk meg, miután Stoján Dimitrijević közzétette a 60-as évek elején a Lasinja kultúrával kapcsolatos ismérveket (Dimitrijević 1961). Leletei csaknem teljes egészében szörványok vagy egészen kis együttesekből származtak. A Keszthely környékén a régészeti topográfiai munkák nyomán gyűjtött leleteknek a Balatoni csoport elnevezést adtam, amelyek lényegében megegyeztek a számomra akkor ismertté vált Lasinja kultúra leleteivel. Amíg azonban Dimitrijevićnél különféle

típusok kerültek a Lasinja kultúra egységébe, addig a Keszthely környékén végzett kisebb leletmentések alapján lelőhelyek szerint is elkülönülő három erőteljesen különböző típusú leletegyüttesre lehetett elkülöníteni a balatoni csoport leleteit. A közös névhez ragaszkodva a Balaton I-II-III fázisba soroltam a szemlátomást nemcsak különböző típusú, de eltérő eredetű kulturális egységeket (Kalicz 1969; 1973). Később az is kiderült, hogy a három fázis egyúttal három különböző, önálló kultúrát képvisel, ezért szét kellett választani a közös néven meghatározott kulturális egységeket. Ezért a legkorábbi fázis leletegyüttese (Balaton I) kapták most már számozás nélkül a későbbiekben Dimitrijević által is különválasztott, és a magyarországi Balatonnal megegyező jellegzetességei miatt a Balaton-Lasinja kultúra elnevezést (Kalicz 1991). A Balaton II-ből lett a tűzdelt barázdás díszű kerámia (Furchenstichkeramik) kultúrája (uott). A Balaton III-ból a Protoboléráz fázist lehetett meghatározni (ugyanott). Dimitrijevićnél a korábbi Lasinja egységbe sorolt Balaton II-III hoz hasonló leletegyüttesek kapták a Retz-Gajáry kultúra elnevezést (Dimitrijević 1980).

Az említett együttesekből az Inkey-kápolna mellett a Balaton-Lasinja kultúra (a korábbi elnevezés szerinti Balaton I) objektumai és leletei kerültek napfényre. Az agyaggyerésre használt gödrökbe a háztartások hulladékait dobálták. Természeteszerű, hogy mivel a szerves anyagok és állatcsontok nagy részben elpusztultak, csak az égetett edényekből származó töredékek és véletlenül a gödrökbe sodródott köeszközök, továbbá szilánkok maradtak meg. Az a jelenség is általános, hogy a gödrökbe a legtrikább esetekben került az edények minden darabja, mivel feltehetően szétszóródtak a telep felszínén. Ezért a töredékekből kell magukat az edényformákat rekonstruálni. Ehhez a más lelőhelyeken talált teljes edények adnak lehetőséget. Mivel a gödrökbe jutott edénycserepek mennyisége viszonylag csekély, ezért nem biztos, hogy a háztartásokban használt valamennyi edénytípust megismerhetjük.

Az Inkey-kápolna mellett a Balaton-Lasinja kultúra négy fő edénytípusának töredékei kerültek elő, melyek különböző méretű edényekből származnak. Az edények anyaga általában gondosan iszapolt, többségükben redukciós égetésűek, de előfordulnak az oxidációs égetéssel készült edények is. Felületük nagyrészt kopott, de ha megőrizték eredeti felszínüket, akkor a sötét, csaknem fekete fényezett külső a jellemző.

1. Korsók. A Balaton-Lasinja kultúra legjellegzetesebb, meghatározó edényformái közé tartoznak az őskor folyamán a Dunántúl délnyugati részén először megjelenő kisebb, kb. 10-18 cm magas füles korsók (Kalicz 1991, 3-4.kép). A karcsú ivóedények megnyúlt kettős csonka kúp alakúak, peremből induló, nagyívű szalagfüllel. Gyakori a kannelurás dísz, vagy a főleg

Szlovénia felé mutató, hasonló mintájú karcolt dísz (10.kép 4, 12.kép 1-2, 13.kép 3, 6-7).

2. Tálak. A leggyakoribb edényforma a tál, melyek egyszerű kivitelben vagy csőtálpas tálként fordulnak elő (Kalicz 1991, 5-8.kép). A csőtálpak alja szétterülő, felső részük gyakran kihasasodó („harangos csőtálp”). A tálaknak kettős kónikus alakjuk van éles hastöréssel. Méretük változatos, szájméjük 15-30 cm között váltakozik. Inkább étkező edénynek tarthatók. Rövid felső részük többnyire domborúan befelé hajlik vagy függőleges egyenes, hosszú, mély alsó részük legtöbbször homorúan ívelt, aljuk eléggé szűk. A hasélen lecsüngő fogantyúk vagy egyszerű bütykök, ritkábban vízszintesen álló fülek akadályozzák a kézből való kicsúszást (10.kép 2-3, 5, 11.kép 2-5, 7, 9-10, 12.kép 4, 6, 13.kép 2, 14.kép 9-15).

3. Fazekak (Kalicz 1991, 10.kép 1-10). Megnyúlt kettős kónikus testük és széles szájuk van. Két rövid vastag függőleges fülük a legnagyobb öblösödés fölött helyezkedik el, melyek felső részén olykor gombszerű kiemelkedések ülnek. Méretük igen széles határok között húzható meg, 15-50 cm magasság között váltakozik. A nagy méretű edények között a leggyakoribb edénytípus. A háztartásokban a főzést, erjesztést és folyadéktárolást szolgálhatták (10.kép 1, 4, 11.kép 6, 12.kép 3, 13.kép 1, 8-10).

4. Amforák (Kalicz 1991, 9.kép 11). Alakjuk sok esetben nehezen különböztethető meg a fazekakétól. Leginkább az aszimmetrikusan kettős kónikus test és az éles töréssel csatlakozó hengeres nyak, valamint az ugyancsak aszimmetrikusan, két sorban elhelyezkedő vízszintes vastag fülek jellemző rájuk (11.kép 6, 12.kép 7-10). Méretük és funkciójuk a fazekakéval megegyező, azzal a különbséggel, hogy sajátos fülhelyezésük miatt a háton viselésre is alkalmasak voltak („puttonyedények”).

A kis agyagtárgyak között meg kell említeni az agyagkanalakat, melyekből az Inkey-kápolnánál csupán egyetlen töredéket ismerünk (11.kép 1), azonban más hasonló korú lelőhelyeken igen jellegzetes (Kalicz 1991, 8.kép 12-13). ezenkívül még van néhány edénytípus a Balaton-Lasinja kultúra leletanyagában, amely nem gyakori ugyan, de jellegzetes. Ezek között elsősorban gondolhatunk a kiöntönyelven tálakra, melyekből több töredék is ismeretes Nagykanizsa-Sánc lelőhelyről (Kalicz 1991, 8.kép 10-11).

A kőszerszámok közül figyelemreméltó egy csiszolt trapéz alakú kőbalta, mely megfelel az újkőkor és rézkor általánosan használt eszközeinek (13.kép 5). A kőbalták helyi előállításának bizonyítékai is megtalálhatók a középső rézkori település leletei között. Két kőfuratot ismerünk az egyik objektumból, mely a kőbalta készítés utolsó, de legnehezebb munkafázisa során keletkezett, vagyis amikor a kőbaltát a korabeli

egyszerű technikával átfúrták (14.kép 1-2). Sok megkezdett furatú töredék bizonyítja, hogy a művelet nem volt mindig sikeres. A hibátlan kőfuratok a munka eredményességét sejtetik. Az újkőkor és rézkor általános szükségletét elégítették ki a hasított kőeszközök. Néhány darab az Inkey-kápolna mellett is felszínre került. Különösen figyelemreméltó két szépen, nagy technikai jártassággal megmunkált nyílcsúcs (14.kép 7-8), vágásra szolgáló éles pengék (14.kép 5-6) és a hasított kőeszközök helyi feldolgozását bizonyító szilánkok (14.kép 3-4).

A Balaton-Lasinja kultúra létezésé, leleteinek jellegzetessége, időrendi helyzete már nem képezi vita tárgyát. Mindenki egyetért azzal, hogy a kelet-magyarországi párhuzamosítás szerint a középső rézkor időszakának azt a részét töltötte ki, amit az Alföldön a Bodrogkeresztúr kultúra képvisel. Ezt a valamilyen formában egymás elterjedési területére eljutott leletek is bizonyítják. Stojan Dimitrijević fedezte fel a Lasinja kultúráról írott első munkájában a Lasinja kultúra legjellegzetesebb leletének, egy díszített fülcs korszakának a jelenlétét a Bodrogkeresztúr kultúra Szentek-kistőkei temetőjének egyik sírjában (Dimitrijević 1961, 57, 84). Ugyancsak ő mutatta ki a két kultúra egyidejűségét - bár nem annyira meggyőző erővel, mint előbb - a horvátországi Lasinja kultúra leletei között a Bodrogkeresztúr kultúra kerámiájának jelenlétét (Dimitrijević 1982, 431-432, 5.kép 3-8). A feltevés ésszerűségét jelzi, hogy Letenye-Szentkeresztombon is kerültek elő a Bodrogkeresztúr kultúra kerámiájával kapcsolatba hozható töredékek (Kalicz 1995, 75, 5.kép 4, 9.kép 2, 19.kép 15, 23.kép 6). Egyelőre nem tudjuk okát adni ezeknek a távoli összefüggéseknek. Természetesen ebben az esetben csak közvetett úton létrejött kapcsolatokra gondolunk, amely talán az egyes közösségek ajándékcsereje révén juttatott bizonyos tárgyakat messzi területre.

A Balaton-Lasinja kultúra abszolút számokban kifejezett időrendjéről még igen keveset tudunk. A korábban a Balaton III. nek tulajdonított Keszthely-Fenekpuszta I. lelőhelyről világossá vált, hogy a Balaton-Lasinja kultúráról fiatalabb, eltérő kulturális egységről, a Protoboleráz időszakról van szó, ezért az itt nyert ¹⁴C-adatok nem a Balaton-Lasinja kultúrára vonatkoznak. Így a Balaton-Lasinja kultúra időszakából nem ismerem Magyarországról közvetlen konkrét kalibrált ¹⁴C-időpontot. Ezért közvetett adatokat kell igénybevenni, hogy kifejezhessük a Balaton-Lasinja kultúra évszámokkal kifejezhető időrendjét. A Bodrogkeresztúr kultúra Tiszapolgár-basatanyai sírjaiból vett adatok alapján a Bodrogkeresztúr kultúra a Kr.e. 4000 - 3600. közötti időt töltötte ki, leszámítva a feltehetően hibás eredményt nyújtó két szélsőségesen eltérő adatot (Bognár - Kutzián - Csongor 1987). A szlovéniai La-

sinja kultúrából csupán egyetlen adatot ismerünk a Lasinja kultúra időszakára s ez belül van a Bodrogkeresztúr kultúra abszolút számadata. Ez Kr.e. 3900 ± 140 (Budja 1992, 103, 4.kép; 1995, 123, 4.kép). Ausztriában, ahol az Epilengyel fázis a Balaton-Lasinja kultúra megfelelő rokon kulturális egysége, a különböző megbízhatóságú határok között mozgó számítások szerint a Kr.e. 4250 - 3950., ill. Kr.e. 4350 - 3500. közé keltezhető (Stadler 1995, 224). Mindezek alapján a magyarországi Balaton-Lasinja kultúra az 4. évezred első felét tölthette ki.

A Balaton-Lasinja kultúra kialakulásával kapcsolatban akkor alakítottam ki feltevésemet, amikor még nem volt ismeretes a Lengyel kultúra legkésőbbi fázisának emlékényaga. Ekkor még törésszerű eltérést láttam a Lengyel kultúra akkor ismert leletei és a Balaton-Lasinja kultúra emlékei között. Ugyanakkor az igen jelentős déli típusú leletek alapján nemcsak kulturális kapcsolatokat, de migrációt is feltételeztem, melynek eredménye a Balaton-Lasinja kultúra létrejötté lett (Kalicz 1973, 1987-88, 1988; 1992). A migráció kiváltó okát a keleti sztyepei népcsoportok nyugat-délnyugat felé irányuló népmozgásban láttam. A mozgás kiinduló helyeként az Észak-Balkánt tételeztem fel, ahol a legkésőbbi Vinča és a Salcuța kultúra III. fázisának emlékei között találtam meg a Balaton-Lasinja kultúra leleteinek alapjait. Különösen vonatkozott ez a déli összefüggés több jellegzetesség együttes előfordulására, mint pl. az egyfűlű, kannelurás díszű, redukciós égetésű, feketés színű korsókra, kétfűlű edényekre, aszimmetrikusan kettős kónikus tálakra, lecsüngő fogantyúval és időnként kiöntővel, stb. Csak kevés olyan jellegzetességet fedeztem fel, amely a Lengyel kultúra korábbi fázisából származott. Azóta azonban, mint fentebb láttuk, számos lelőhely vált ismertté, melyek a Lengyel kultúra korábban ismeretlen legkésőbbi fázisát képviselik. Ezek vizsgálata azt mutatja hogy jóval több szál köti össze a Lengyel és a Balaton-Lasinja kultúrát, mint azt korábban feltételeztem. Vagyis a váltás a két kultúra között nem volt olyan drámai. Igaz, hogy a legkésőbbi Lengyel kultúra több átöröklődött jellegzetessége is déli, balkáni eredetű. (Károlyi Mária és Bánffy Eszter fentebb idézett tanulmányai az új szempontok szerint értékelték ezt a kérdést). Úgy vélem, hogy a bőségesebb leletanyag ismeretében nekem is differenciáltabban kell a származás kérdését megfogalmaznom. Eszerint a Lengyel kultúra legkésőbbi időszakának nemcsak a leletei öröklődtek át jelentősen a Balaton-Lasinja kultúrába, de a leleteket hordozó népesség is erőteljesen részt vett az új kultúra kialakításában. Mellettük azonban az új kultúra képét meghatározó déli, azaz észak-balkáni jellegzetességek jelentek meg a Dél-Dunántúlon, amelyekről egyelőre nem dönthető el, hogy feltűnésükben játszottak-e szerepet népmozgások, amelyek a települések számának jelentős megnövekedésével jártak együtt vagy csak nagyon erőteljes déli kulturális hatások nyilvánulnak meg a leletanyag déli jellegzetességeiben és a települési sűrűség változását esetleg a környezeti tényezők módosulása hozta magával. A kérdésre a felelet egyelőre nyitva marad.

A Baden kultúra leletei

(Kr.e. 3600-2600)

A késő rézkori Baden kultúra megtelepedését a rézkorból a legbőségesebb leletanyag képviseli az Inkey-kápolna mellett. 17 objektumból származik csaknem a teljes leletanyag (5, 8, 24, 31, 34, 44, 55, 60, 71, 76, 83, 94, 112, 114, 115, 116. objektum), melyhez csak kevés szórványos lelet csatlakozik. Banner János alapvető monográfiájának megjelenése óta (Banner 1956) a 80-as és 90-es évek óta elsősorban Bondár Mária (Bondár 1982; 1984; 1987a; 1987 b; 1991; 1995; 1996; 1998) és Endrődi Anna (Endrődi 1987-88; 1991; 1992; 1997). foglalkoznak ennek a kultúrának szerteágazó problémáival és bőséges leleteinek közzétételével. Természetesen ezenkívül is számos tanulmány jelent meg a Baden kultúra leleteit ismertetve és problémáit taglalva. Banner, monográfiájában akkor ismert elterjedési területéről több mint 500 lelőhelyet ismertet, ezért igen meglepőnek látszik, hogy a Dunántúl délnyugati részéből (a Balaton-Lasinja kört képviselő) Letenye kivételével egyetlen lelőhelyről sem adott tájékoztatást. Ugyanez a helyzet ÉNy-Horvátországban és az ausztriai Karintiában is. Az utóbbi terület 3 lelőhelye kétségtelenül a Balaton-Lasinja vagy „Epilengyel” kultúrát képviseli (Banner 1956, elterjedési térkép és lelőhely lista). Amikor az Inkey-kápolna mellett Horváth László feltárta a Baden kultúra gazdag telepuleteit, majd utána terepbejárásokon megtalálta számos települési nyomát (Horváth 1984, 9-12; 1994, 91-95), világossá vált, hogy nem települési hiányról, hanem kutatási hiányosságról beszélhetünk. Azóta ezt csak megerősítették az Észak-Zalában és a Hahót környékén végzett kutatások, melyek a Baden kultúra különböző időszakának bőséges leletanyagát hozták felszínre (H.Simon 1987; 1990, 55-56; Bánffy 1994, 100-101; 1995b, 42-43.o, továbbá 41-47.t).

Az Inkey-kápolnánál feltárt objektumok egy kivételével hulladékokkal megtöltött gödrök voltak és az ásás egész területén lazán szétszóródva helyezkedtek el. Az egyetlen kivételt egy nagy méretű, 2,3 m átmérőjű kemence képviselte (Horváth 1984, 9). A legtöbb gödörobjektum sekély mélységben maradt meg. Az építmények hiánya nem meglepő, mert a Baden kultúra teljes területén, a nagyfelületű feltárások ellenére, sehol sem sikerült építmény nyomaira bukkanni.

Ez a hiányosság tehát az Inkey-kápolna mellett sem lehet meglepő és arra gondolhatunk, hogy a Baden kultúra népessége olyan u.n. boronaházakban lakott, melynek felszínre fektetett talpgerendái a felépítménnyel együtt nyomtalanul elpusztultak. A Hahót mellett feltárt 3 x 5 m-es gödörobjektum jelenthetne kivételt, mely fölött égett tapasztöredékeket tartalmazó réteget talált az ásató Bánffy Eszter (Bánffy 1995b, 42-43). Az általa ismertetett helyszínrajz azonban nem elégséges a Baden kultúra építménye meghatározásához, mert nem tükrözi a házak jellegét. Valódi kivétel azonban itt is akad. Horvátországban, a Duna melletti Vučedol-Várhegyen a település elkülönült részén nagyméretű, oszlopos szerkezetű, különleges rendeltetésű építményeinek az alapjait tárták fel (Schmidt 1945, 15-21). Ezek azonban nem tekinthetők közönséges lakóépítményeknek, hanem a közösség kiemelkedő társadalmi rangot birtokló képviselői lakóhelyei és egyúttal ipari feldolgozás központjai lehettek.

A leletanyag lényegében a nagy számú edénytöredékekből áll. Az edények tartósítására túlnyomó részben a redukciós égetést alkalmazták. Erre abból következtethetünk, hogy az edények felülete az esetek többségében a világostól a sötét barnáig, továbbá a világos szürkétől a sötét szürkéig és a feketésig minden színárnyalat megtalálható, ami redukciós, füstös égetés következménye. Az edények anyagának a soványítása széles skálán mozgott. A finom iszapolás, az apró kvarc- és homokszemcse belekeverése az agyagba főleg a jó kidolgozású és gondosan simított edényekre jellemző. Megfigyelhető azonban az apró kavicszemszecsék sűrű felhasználása is, amely főleg a nagyobb fazekakra jellemző, ami által az edény külső felülete durvává és egyenetlenné vált. Ez valamilyen oknál fogva szándékos volt, s ezekben az esetekben is elsimított az edények belső felülete. Az edényformákat és díszítésüket a következőkben foglaljuk össze:

1. Bögrék és kisebb korsók, mericék. A kisméretű ivóedények legjellegzetesebb példái. Méretük 4-8 cm között változik. A leggyakoribb edényformák közé tartoznak. Két fő típust különíthetünk el. A legömbölyített aljú körte alakú, kissé összeszűkülő, vagy széles szájú, alig észrevehető, alacsony nyakú formák a számosabbak. Zömök keresztmetszetű fülük alig emelkedik a perem fölé (15.kép, 1-2, 4-9, 18.kép 2, 19.kép 2-3, 20.kép 2, 221.kép 1-2, 23.kép 3-5) Csak egyetlen lapos szalagfülű bögre került elő (23.kép 1). Gyakori, hogy a hasukat ferde vagy függőleges kannelura borítja (15.kép 7-9, 23.kép 1,3,5). Ezek a formák inkább a Baden kultúra idősebb klasszikus szakaszát idézik. Egyetlen hosszú nyakú korsót hozott felszínre a feltárás, amely inkább a fiatalabb időszakban gyakori (14.t. 3). A korsókhoz tartozó különleges fültöredéknél a fület vékony agyaghurkákból állították össze, mely

által a Kelet-Magyarország visszi típusú edények jellegzetes fülképzésére emlékeztető példány jött létre (23.kép 7). A csúcsos aljú magasra felemelkedő fülű mericékből is felszínre került két példány, amelyek a fiatal időszak jellegzetes darabjai (18.kép 1, 22.kép 8).

2. Tálak. A legnagyobb számban előforduló edénytípus. Jellegzetes főző és étkezési edény. Azoknak a tálaknak, melyek jó felületi megoldozásúak és a kisebbeknek számítanak, a szájátmérőjük 15-30 cm között változik. Vannak azonban ezektől nagyobb méretű tálak is és a durva felületű fazekakéhoz hasonló külsejük van, s szájátmérőjük elérhette a 40 cm-t is. Ezek a nagy tálak feltehetően nagyobb létszámú családi vagy egyéb közösség főzési és étkezési igényeit elégíthették ki. A tálaknak több változata is előfordul az Inkey-kápolna mellett. Leggyakrabban a S-profilú, vagy az éles hastörésű kettős kónikus forma tűnik fel, amikor a szájuk minden esetben kihajlik (15.kép 12, 16.kép 1-7, 10, 18.kép, 7-10, 13, 19.kép 5-6, 21.kép 2-6, 22.kép 3-7, 9, 23.kép 6, 8, 24.kép 8, 12). Az itt bemutatott képek szerint az említett tálak túlnyomó része díszített. Lencse-, esőcsepp- és ékalakú bemélyített díszek egy vagy több vízszintes sort alkotnak, s ezekhez kapcsolódnak a bekarcolt ferde, függőleges, zezzug és csüngő háromszögeket alkotó minták. Kormeghatározónak tekinthető a az említett táltípusnál a perem belső részét díszítő ferdén találkozó kanneluracsoportok alkalmazása (15.kép 12, 16.kép 2). Az ilyen díszítés inkább az korai klasszikus fázisokra jellemző. A tálak másik kisebb csoportját az egyszerű behúzott szájú formák alkotják. Méretük és felhasználásuk az előbbiekhöz hasonló. Egyelőre nem magyarázható ennek a kisebb formai eltérésnek az oka. Talán a használatukban is lehetett eltérés (15.kép 13, 18.kép 14). Díszítésük ugyanolyan, mint az előzőké, csupán ezeknél az egész belső felületet borítja a függőleges kannelurázás. Ebben a csoportban találhatjuk a nagyméretű, durva felületű behúzott peremű és egyszerű fordított csonka kúp alakú tálakat (19.kép 17, 21.kép 8, 24.kép 7). Egy különleges forma is előfordul a behúzott szájú tálak között. Ez a kétosztatú tál, mely rendszerint két egyenlőtlen részre van osztva, és az osztófalnál a perem fölött erősen kiemelkedő lapos fogantyúk helyezkednek el (19.kép 8). Az ilyen tálaknak különleges rendeltetése lehetett, feltehetően szertartási célra használhatták őket. Ezt a feltevést erősíti egy szigetszentmártoni sírlelet Budapest közelében, ahol az eltemetett halott mellé egy négykerékű kocsis agyagmodelljét, füles korsókat és két darab kétosztatú tálalt (!) tettek. Mindezek a halott különleges helyzetére utalnak (Kalicz 1976). Más adatok is megerősítik ezt a véleményt. A kétosztatú tálak a korai klasszikus időszakban jelentek meg és a java klasszikus időszak jellegzetes tárgyai lettek. A tálakhoz kapcsolódóan kell

megemlíteni a fülek egy jellegzetes típusát, a vízszintes átfúrású, szűk nyílású „alagútfülekét“, melyek leggyakrabban a tálakon, jóval a perem alatt jelennek meg. Többször is bevagdalt bordával, völgyeléssel, díszítettek, vagy csak simák, egy esetben párosával tűntek fel (15.kép 13, 16.kép 10, 20.kép 5-9, 21.kép 6, 22.kép 9, 23.kép 6). Főleg a nagy tálaknál figyelhetők meg a közepén benyomott, vízszintes állású bütyökfogantyúk, vagy csak egyszerű bütykök (18.kép 14, 17, 21.kép 8, 24.kép 7).

3. Fazekak. A Baden kultúra igen jellegzetes edénytípusa, s az Inkey-kápolna mellett is sok töredéke került felszínre. Feltehetően a tárolás lehetett az egyik funkciójuk, emellett az sem kizárt, hogy nagyobb létszámú étkező számára főzésre is felhasználták őket. Töredékességük miatt méretükre nézve nincs adatunk, de a 30-40 cm-es szájátmérő alapján a 60-70 cm-es magasság is elképzelhető. Alakjuk egyszerű. Jellemző az enyhe S-profil több változata és a széles szájnyílás. A peremen egy sorban, alatta egy vagy két sorban erőteljes, bevagdalt bordák futnak körbe. Felületük a leggyakrabban erősen durvított és csak ritkábban simított. Nagyon ritkán függőlegesen haladó bekarcolt zegzugvonal és függőleges sima lécborda is díszítheti (17.kép 1-9, 18.kép 12, 15-16, 20.kép 10-11, 21.kép 7; 24.kép 4-6, 10-11). A bemutatott fazekak a Baden kultúra minden fázisában otthonosak, de a többsoros bordák inkább a korai klasszikus időszakra jellemzők.

4. Amforák. Ez az edényforma is gyakori, de nem annyira, mint a fazekak. Jellemző rájuk a lekerekített kettős kónikus vagy tojásdad test és a töréssel vagy törés nélkül kapcsolódó magas, szűk nyak. Éppen a szűk nyak miatt a főzési funkciót kiiktathatjuk felhasználási körülből. Inkább a folyadéktárolás, esetleg erjesztés lehetett legfontosabb rendeltetésük. Méretük a töredékek alapján ítélve, a fazekakéhoz lehetett hasonló. Nyakuk, sőt testük is mindig simított, többnyire díszítetlen, olykor azonban vízszintes lécbordák, lapos korong alakú kiemelkedések, és függőleges kannelurák díszítik gondosan simított felületüket. (17.kép 10-11, 19.kép 4, 23.kép 9, 24.kép 13). A kisebb és nagyobb amforánál figyelhető meg a legidősebb fázisból öröklődött, az edény belseje felé betüremelő függőleges „szubkután” fül, mely a korai klasszikus kor végéig használatban maradt (15.kép 10, 23.kép 9). A „szubkután” fül a nagyobb korszaknál is megfigyelhető.

A kis és különleges agyagtárgyak között említhető a kettős kónikus orsógomb (19.kép 1), és egy közepén, hosszában átfúrt kúp alakú díszített agyagtárgy, melynek rendeltetés ismeretlen előttem (21.kép 1). Több csiszolt vagy a használatból kopott dörzsölő- és őrlő töredéke is megtalálható az Inkey-kápolna melletti késő rézkori település leletei között (24.kép 1-3), amelyeket leginkább a gabona őrlésére használtak.

A késő rézkori Baden kultúra leletanyaga nagy vonásokban elhelyezhető a hosszú, kb. 1000 éves időszakban, mely a Boleráz fázis kezdetétől a Kostolac fázis végéig valamennyi fejlődési szakaszt magába foglal. A 20. század harmadik negyedében végzett nagy felületű szlovákiai ásatások lehetővé tették, hogy a Baden kultúra egymást követő időszakait, az egyes fázisok leletanyagát önállóan tartalmazó lelőhelyek alapján el lehessen különíteni és meg lehessen határozni. Ezt a munkát Viera Nešmejcová - Pavúková végezte el máig ható érvényességével (néhány a Boleráz fázis utáni időszakot tárgyaló tanulmányaiból: Nešmejcová-Pavúková 1974; 1981; 1991). Az általa megállapított fázisok nemcsak Szlovákiában érvényesek (Cheben 1984), de lényegében a magyarországi viszonyokra is alkalmazhatók. Az állapítható meg, hogy a Baden kultúra Inkey-kápolna melletti települése a korai és középső klasszikus fázis határára keltezhető. Elsősorban a Červený Hrádok, Nevidzany és Malá nad Hronom lelőhely által képviselt IIb és III. fázis leletegyütteseinek képviselik azt a leletanyagot, mely a legjobb párhuzamokat tartalmazza az Inkey-kápolna melletti település leleteihez (Nešmejcová - Pavúková 1974, 16-50, 54-56.kép). Hasonló jó párhuzamnak tartható a Kisbényen (Bínán) feltárt település is, melyet a feltáró Ivan Cheben a Nešmejcová - Pavúková szerinti IIb fázisba keltezett (Cheben 1984). Ezek szerint az Inkey-kápolna melletti település a Baden kultúra fejlődésének középső szakaszába tartozhat. Az észak-zalai Tekeny lelőhelyen feltárt kevés objektum a legkorábbi, vagyis a Boleráz fázis emlékeit tartalmazta (H. Simon 1987, 15, 17). Ebből következik, hogy a Délnyugat-Dunántúlon is számolhatunk a Baden kultúra minden fejlődési szakaszának jelenlétével.

A Baden kultúra abszolút számokban kifejezett időszaka a kalibrált ¹⁴C-adatok alapján a Kr.e. 3600 - 2600. közötti időre keltezhető. A klasszikus fázisnak az Inkey-kápolna melletti telepen talált leletei ennek megfelelően, közvetetten a Kr.e. 3300 - 3000. közötti időben helyezhetők el (Bankoff - Winter 1990, 2.tábla, Forenbaier 1993, 239, és 2.kép; Stadler 1995, 224, 2.t.; legújabbban: Marán 1998). Evžen Neustupný, Nešmejcová - Pavúková, Raczky Pál ugyancsak magasabb, bár nem mindig a szélső értékek közé keltezték a Baden kultúrát (Neustupný, 1968; Nešmejcová-Pavúková 1991, 84; 1992, 367; J. Görtsdorf meghatározása alapján a Kr.e. 3690/3360 - 2910/270. adatokat közölte a Baden kultúrával kapcsolatban, egyben azonban kifejezte kétségeit is; Raczky 1995). J. Pavelčík ezekkel szemben alacsonyabbra keltezte a Baden kultúra időszakát (Pavelčík 1988). Az tapasztalható, hogy a kutatás az utóbbi évtizedben egyre inkább a dendrokronológiai, kalibrált évszámokat használja. Mivel a természettudományos alapú eredmények egzakt vizs-

gálatokon alapulnak, ezért mi is erre a keltezési módra támaszkodunk.

Az Inkey-kápolna mellett feltárt teleprészlet betekintést nyújt az újkőkor/korai rézkor átmeneti időszaka, a középső és késő rézkor történeti problémáiba és sok tekintetben előrelépést hozott a kérdések megválaszolására, főleg azzal, hogy elsőként kerültek felszínre

olyan leletek, amelyek az itteni ásatásokig ismeretlenek voltak és távoli összefüggésekre, kapcsolatokra hívták fel a figyelmet. Az itt született kutatási eredmények jelentős támpontot nyújthatnak a Délnyugat-Dunántúl újkőkoraival és rézkorával foglalkozó kutatások számára is.

Jegyzet:

*Köszönetet mondok Horváth Lászlónak a neolitikus és rézkori leletek közlési jogának átadásáért.

Irodalom:

ASPES1995

Aspes, A.: Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd millenium B.C. Szerk. Aspes, A., Me-morie del Museo civico di storia Naturale di Verona (Iia Serie) Sezione Science dell'Uomo, No 4, Verona 1995.

BAKAY - KALICZ - SÁGI 1966

Bakay K. - Kalicz N. - Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Keszthelyi és Tapolcai járás (Magyarország régészeti topográfiája 1). Budapest 1966.

BANKOFF - WINTER 1990

Bankoff, H. A. - Winter, F. A. The Later Aeneolithic in Southeastern Europe. AJA 94, 1990.

BANNER 1956

Banner, J.: Die Péceler Kultur. ArchHung 35, 1956.

P. BARNA 1999

P. Barna J.: Lengyel finds in Balatonmagyaród-Kápolna-puszta. In: Lengyel '99 Veszprém. Abstract book, Veszprém 1999, 8-10.

P. BARNA 2001

P. Barna J.: Late Lengyel Finds in Balatonmagyaród - Kápolnapuszta. In: (Regenye J.) szerk.: Sites and Stones - Lengyel culture in Western Hungary and Beyond. Veszprém 2001, 61-69.

BÁNFFY 1991

Bánffy E.: Continuity and discontinuity: some questions on the transition from the Neolithic to the Copper Age in the Carpathian basin. Antaeus 19-20, 1991, 23-32.

BANFY 1992

Funde der späten Lengyel- und frühen Balaton-Lasinja-Kultur im Kleinbalaton-Gebiet. Probleme des Überganges. SP 11-12, Sofia 1992, 308-312.

BÁNFFY 1994

Bánffy E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában - Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Hahót und Zalaszentbalázs. Zalai Múzeum 5, 1994, 97-147

BÁNFFY 1995 a

Bánffy E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs-Szölöhegyi mező. Antaeus 22, 1995a, 71-102.

BÁNFFY 1995 b

Bánffy E.: Neolithic and Copper Age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs-Pusztatető, Hahót-Szartóri I-II). Antaeus 22, 1995b, 35-69.

BÁNFFY 1995 c

Bánffy E.: South-West Transdanubia as a mediating area. On the culture history of the Early and Middle Chalcolithic. Antaeus, 22, 1995c, 157-194.

BÁNFFY 1997

Bánffy E.: Cult objects of the Neolithic Lengyel Culture. Archaeo-lingua Budapest, 1997.

BOGNÁR - KUTZIÁN - CSONGOR 1987

Bognár-Kutzián I. - Csongor É.: New results of radiocarbon dating of archaeological Finds in Hungary. In: Pécsi M. - Kordos L. (szerk.): Holocen environment in Hungary. Geogr. Res. Insti-tute, Hung. Acad. of Scienc. Budapest 1987, 131-139.

- BONDÁR 1980-81.
Bondár M.: Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs-Vasas (Komitat Baranya). *MittArchInst* 10-11, 1980-81, 25-44.
- BONDÁR 1984
Bondár M.: Neuere Funde der Kostolac- und der Spätbadener Kultur in Ungarn. *ActaArchHung* 36, 1984, 59-84.
- BONDÁR 1987 a
Bondár M.: Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez - Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur. *Zalai Múzeum* 1, 1987a, 47-58.
- BONDÁR 1987 b
Bondár M.: Késő rézkori kemence Esztergom-Diósvölgyben - Spätkupferzeitlicher Ofen in Esztergom-Diósvölgy. *CommArchHung* 1987b, 32-44.
- BONDÁR 1991
Bondár M.: A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon - Die Siedlung der Badener Kultur von Balatonmagyaród. *Zalai Múzeum* 3, 1991, 137-154.
- BONDÁR 1995
Bondár M.: The Settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. *Antaeus* 22, 1995, 51-70.
- BONDÁR 1996
Bondár M.: Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I) - Late Copper Age Graves at Balatonboglár (Finds in the Kostolac culture in Somogy County, Hungary). *SMK* 12, 1996, 3-16.
- BONDÁR 1998
Bondár M.: Késő rézkori település maradványai Ordacsehi-Major lelőhelyen - Late Copper Age Settlement at the Site at Ordacsehi-Major. *SMK* 13, 1998, 3-39.
- BUDJA 1983
Budja, M. Tri desetletja razvoja o poznem neolitu i eneolitu Severozahodne Jugoslavije - Drei Jahrzehnte der Entwicklung der Theorien über das Spätneolithikum und das Äneolithikum des nordwestlichen Jugoslawien. *Poročilo* 11, 1983, 73-83.
- BUDJA 1992
Budja, M.: Peatniki v slovenskih neolitskih naselbinskih konek-stih - Lehmstempel in dem slowenischen neolithischen Siedlungskontexten. *Poročilo* 20, 1992, 95-108.
- BUDJA 1994
Budja, M.: Neolithisation in Slovenia - A neolitizáció folyamata Szlovéniában. *JAMÉ* 36, 1994, 75-78.
- BUDJA 1995.
Budja, M.: Neolithic and Eneolithic settlement patterns in the Bela krajina region of Slovenia. In: *Aspes, A.* (szerk.), *Settlement Patterns* 1995, 119-127
- CHEBEN, I.
Sídlisko badenskej kultury v Bini, Siedlung der Badener Kultur in Biňa. *SIA* 32, 1984, 144-177.
- DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, S. Problem neolita i eneolita u Sjeverozapadnoj Jugoslaviji. (Deutsche Zusammenfassung). *OA* 5, 1961.
- DIMITRIJEVIĆ 1980
Dimitrijević, S.: Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihre Stellung im pannonischen Raum. *BRGK* 61, 1980, 17-88.
- DIMITRIJEVIĆ 1982
Dimitrijević, S.: Zu einigen chronologischen Fragen des pannonischen Neolithikums. *Germania* 60, 1982, 425-458.
- T. DOBOSI. - TÁRNOKI 1987
T. Dobosi V. - Tárnoki J. Excavations at Csesztve-Stalák. *CommArchHung* 1987, 5-14.
- M. EGRI 1996
M. Egri I.: Mosonszentmiklós-Egyéni földek. *Az 1993. év régészeti kutatásai; RégFüz* 47, 1996, 17-18.
- ELLIS 1984
Ellis, L.: The Cucutei-Tripolye Culture - A Study in Technology and the Origins of Complex Society. *BAR International Series* 217, Oxford 1984.
- ENDRŐDI 1987
Endrődi A.: Badeni idoltöredék Káposztásmegyer-Farkaserdőről - Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer-Farkas-erdő. *ArchÉrt* 114, 1987-88, 80-85.
- ENDRŐDI 1991
Endrődi A.: Újabb adatok a bádani kultúra megtelepedéséhez Budapest területén - Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest. *BudRég* 28, 1991, 59-82.
- ENDRŐDI 1992
Endrődi A.: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós üdülőszorán - Late Copper Age Assemblages at Szigetszentmiklós-Üdülőszor. In: *Havassy P. - Selmeczi L.* (szerk.), *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. BTM Műhely* 5, Budapest 1992, 63-82.
- ENDRŐDI 1997
Endrődi A.: A késő rézkori bádani kultúra Budapest, Andor utcai telepényaga a kulturális kapcsolatok tükrében - Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstraße, im Spiegel der kulturellen Verbindungen. *BudRég* 31, 1997, 121-175.
- FIGLER 1993
Figler A.: Győr-Szabadrét domb. *Az 1991. év régészeti kutatásai. RégFüz* 45, 1993, 14-15.
- FIGLER 1994.
Figler A.: Abda-Hármasok; Böröcs-Paphomok dűlő. *Az 1992. év régészeti kutatásai. RégFüz* 46, 1994, 57.
- FIGLER 1995, 1997
Figler A.: Mosonszentmiklós-Pálmajor. *Az 1993. év régészeti kutatásai. RégFüz* 47, 18-19; *Az 1995. év*

- régészeti kutatásai. *RégFüz* 49, 1997, 19-20
- FIGLER 1997
Figler A.: Böres-Paphomok dűlő. Az 1994. év régészeti kutatásai. *RégFüz* 48, 1997, 7-8.
- FORENBAHER 1993
Forenbaher, S.: Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age. *Antiquity* 67, 1993, 218-220, 235-256.
- FÜZES 1989
Füzes M.: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeo-botanikai vázlat) - Die Pflanzenfunden in Ungarn der anfänglichen Entwicklungsphase des Ackerbaues (Neolithikum und Kupferzeit). *Archaeobotanische Skizze. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1, 1989, 139-238.
- GLÄSER 1996
Gläser, R.: Zur absoluten Datierung der Vinča-Kultur anhand von ¹⁴C-Daten. In: Draşovean, F. (szerk.), *The Vinča culture, its role and cultural connections. Timişoara 1996*, 175-212.
- GLÄSER - REGENYE 1989
Gläser, R. - Regénye J.: A vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra telepe Kúpon - Siedlung der Linienbandkeramik und der Lengyel-Kultur in Kúp. *Veszprémi Tört. Tár* 2, 1989, 18-33.
- GYULAI 1995
Gyulai F.: The plant and food remains from the Copper Age settlement at Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező. *Antaeus* 22, 1995, 145-156.
- HERTELENDI 1995 b.
Hertelendi E.: 14 Carbon dating of Zalaszentbalázs-Szőlőhegyi mező 1992-1993. Appendix in *Antaeus* 22, 1995b, 105-106.
- HERTELENDI - KALICZ - RACZKY - HORVÁTH és még mások 1995 a
Hertelendi E. - Kalicz N. - Raczky P. - Horváth F. és még mások: Re-evaluation of the Neolithic in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. *Radiocarbon* 37, 1995a, 239-245.
- HERTELENDI - SVINGOR - RACZKY - HORVÁTH - FUTÓ - BARTOSIEVICZ - MOLNÁR M 1998
Hertelendi E. - Svingor É. - Raczky P. - Horváth F. - Futó I. - Bartosievicz L. - Molnár M.: Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in Eastern Hungary based on calibrated dates. *Archaeometrical Research in Hungary II. Budapest-Kaposvár-Veszprém 1998*, 61-69.
- HORVÁTH 1984
Horváth L.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról - Preliminary report on the excavation site by the Nagykanizsa-Inkey sepulchral chapel. *ZGy* 18, 1984, 7-25.
- HORVÁTH 1994
Horváth L.: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: Béli J., Rózsa M., Rózsáné Lendvai A. (szerk.): *Nagykanizsa 1994*, 83-141.
- HORVÁTH 1991
Horváth L. A.: Rézkori település Nagykapornakon - Die kupferzeitliche Siedlung bei Nagykapornak. *Zalai Múzeum* 3, 1991, 13-135.
- HORVÁTH - H. SIMON 1997
Horváth L. A. - H. Simon K.: A neolitikum és rézkor Zalaegerszeg környékén Neolithic and Copper Age in Zalaegerszeg and its Environt. In: Kapiller I. (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg 1997*, 7-48.
- KALICZ 1969
Kalicz N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében - Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém. *VMMK* 9, 1969, 83-90.
- KALICZ 1970
Kalicz N.: Keszthely-Fenekpuszta I-IV. In: *Zehn Jahre archäologische Forschungen 1958-1968. MittArchInst* 1, 1970, 106-108.
- KALICZ 1969-70
Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon - Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien. *JPMÉ* 14-15, 1969-70 (1974), 75-96.
- KALICZ 1973
Kalicz N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. In: Chropovský, B. (szerk.): *Baden-Symposium 1973*, 131-165.
- KALICZ 1973
Kalicz N.: Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. *MittArchInst* 4, 1973, 19-24.
- KALICZ 1976
Kalicz N.: Ein neuer kupferzeitlicher Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. *ArchAustr. (Festschrift für R. Pittioni) Beiheft* 13, 1976, 188-202.
- KALICZ 1982
Kalicz N.: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei - The historical problems of the Balaton-Lasinja culture and its metal finds. *ArchÉrt* 109, 1982, 3-17.
- KALICZ 1985
Kalicz N.: Kőkori falu Aszódon - Neolithisches Dorf in Aszód. *Múzeumi Füzetek, Petőfi Múzeum Aszód*, 32, 1985.
- KALICZ 1987
Kalicz N.: Kultúráváltások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében - Culture changes in the Carpathian basin during the late Neolithic and Copper

- age. ArchÉrt 114-115, 1987-1988, 3-15.
- KALICZ 1988
Kalicz N.: The new results of the investigations on the Hungarian Copper Age. (Viareggio 15-18 ottobre 1987). Rassegna di Archeologia 7, 1998, 75-103.
- KALICZ 1991
Kalicz N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J. (szerk.), Die Kupferzeit als historische Epoche, 1991, 347-387.
- KALICZ 1992
Kalicz N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. Studia Praeh. 11-12, Sofia 1992, 313-333.
- KALICZ 1995 a
Kalicz N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: IPH, Budapest 1995a, 37-49.
- KALICZ 1995 b
Kalicz N.: Letenye-Szentkeresztomb: Ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja-Kultur. In: IPH 7, Budapest 1995b, 61-77.
- KÁROLYI 1992
Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. (Összefoglalás angol nyelven), Szombathely 1992.
- KOROŠEC 1964
Korošec, J. Kulturne ostaline na kolišču ob Resnikovem prekopu odkrite v letu 1962 - Die in Jahre 1962 entdeckten Kulturüberreste im Pfahlbau am Resnik-Kanal. Poročilo 1, 1964, 25-46.
- KOROŠEC 1975
Korošec, P.: Poročilo o raziskavah v Ajdovski jami 1967. leta - Bericht über die Forschungen in der Ajdovska-Höhle im J. 1967. In: Poročilo, 4, 1975, 170-209.
- LIČKA 1994
Lička, M.: Zu Töpferöfen der Lengyel-Kultur. In: Košťurík, P., (szerk.), Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur 1888-1988. Brno-Lodz 1994, 192-199.
- MARAN 1998
Maran, J.: Die Badener Kultur und der ägäisch-antolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblems. Germania, 76, 1998, 497-525.
- NĚMEJCOVÁ - PAVÚKOVÁ 1981
Němejcová - Pavúková, V.: Náčrt periodizácie Badenskej kultury a jej chronologických vzťahov k juhozápadnej Európe. - An outline of the periodical system of Baden Culture and its chronological relation to Southwest Europe. SlovArch 29, 1981, 261-296.
- NĚMEJCOVÁ - PAVÚKOVÁ 1984
Němejcová - Pavúková, V.: Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. SlovArch 22, 1984, 237-260.
- NĚMEJCOVÁ - PAVÚKOVÁ 1991
Němejcová - Pavúková, V.: Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. SlovArch 39, 1991, 59-90.
- NĚMEJCOVÁ - PAVÚKOVÁ 1992
Němejcová - Pavúková, V.: Kulturhistorische Verhältnisse in Südosteuropa zu Beginn des Horizontes Ezero - Baden und die möglichen Wege von Kontakten mit dem ägäisch-antolischen Gebiet. SP 11-12, 1992, 362-384.
- T. NĚMETH 1994
T. Németh G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). JAMÉ 36, 1994, 241-261.
- NEUSTUPNÝ 1968
Neustupný, E.: Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South-Eastern Europe. SIA 16, 1968, 19-60.
- PARZINGER 1993
Parzinger, H.: Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus. Römisch-Germanische Forschungen 52. Mainz am Rhein 1993.
- PAVELČIK 1988
Pavelčík, J.: Zur Frage der chronologischen Stellung der Badener Kultur. Germania, 68, 1988, 144-149.
- POROČILO
Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana.
- RACZKY 1974
Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon - Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. ArchÉrt 101, 1974, 185-210.
- RACZKY 1995
Raczky P.: New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. In: IPH 7, Budapest 1995
- REGENYE 1999
Regenye J.: Settlements of the Lengyel culture around Tüzköves-hegy in Szentgál (Veszprém county, Hungary). In: Lengyel'99. Abstract book, Veszprém 1999, 51.
- ŠAVEL 1992
Šavel, I.: Bukovnica - rezultati terenskih raziskav v letih 1987-1988 - Resultate der Ausgrabungen in den Jahren 1987-1988. Poročilo, 20, 1992, 57-85.
- SCHMIDT 1945
Schmidt, R. R.: Die Burg Vučedol. Zagreb 1945.
- H. SIMON 1987
H. Simon K.: Neolit és rézkori települések Tekenyé határán - Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenyé. Zalai Múzeum 1, 1987, 7-46.
- STADLER 1995
Stadler, P.: Ein Beitrag zur Absolutchronologie des

- Neolithikums in Ostösterreich aufgrund der 14C-Daten. In: Neugebauer, J.-W. (szerk.): Jungsteinzeit im Osten Österreichs. St.Pölten-Wien 1995, 210-224.
- VELUŠČEK 1999
Velušček, K. A.: Neolithic and Eneolithic Investigations in Slovenia. ArhVestn. 50, 1999, 59-79.
- M. VIRÁG 1986
M. Virág Zs.: Javarézkori leletek Zalavár-Basaszigetéről - Middle Copper age finds from Zalavár-Basasziget. ArchÉrt 113, 1986, 3-14.
- M. VIRÁG 1990
M. Virág Zs.: Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegungen der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár-Basasziget. Zalai Múzeum 2, 1990, 71-79.
- M. VIRÁG 1999
M. Virág Zs.: Problems of late Lengyel development in northern Transdanubia. In: Lengyel '99. Abstract book, Veszprém 1999, 58.
- M. VIRÁG - T. BÍRÓ 1999
M. Virág Zs.-T. Bíró K.: New find assemblage of the late Lengyel culture from SW Transdanubia (Vörs-Máriaasszonysziget). In: Lengyel '99. Abstract book, Veszprém 1999, 59-61.
- ZALAI - GAÁL 1995
Zalai - Gaál I.: A lengyeli kultúra „agyagmécsesei“ - Die Tonlämpchen der Lengyel-Kultur. ArchÉrt 120, 1995, 3-36.

Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa (Inkey-Kapelle)

L. Horváth führte 1979-81 und 1991 Rettungsgrabungen bei der Inkey-Kapelle durch. Er legte die Siedlungsobjekte mehrerer archäologischen Epochen und er vertraute mich auf die Bearbeitung eines Berichtes über die endneolithischen und kupferzeitlichen Funde. Die Fundstelle liegt auf einem niedrigen Hügelanhang, wo sich die verschiedenen Wasserläufe trafen und nach Süden zur Drau liefen. Unsere Epochen sind durch drei archäologische Kulturen vertreten (Lengyel-Kultur, Balaton-Lasinja-Kultur und die Baden-Kultur).

Lengyel-Kultur. Früher reihten wir die späteste Stufe der Lengyel-Kultur zum Neolithikum an, doch datieren die Kollegen diese Stufe wegen der chronologischen Parallelität der ostungarischen Frühkupferzeit, in die Kupferzeit. Diese Annahme möchte auch ich akzeptieren, trotzdem, dass die Entwicklung der materiellen Kultur ungebrochen zu sein scheint und es noch keinen eindeutigen Beleg für die Gleichzeitigkeit gibt. Die Jahreszahlen der späten Stufe sind von Zalaszentbalázs bekannt (4596-4449 BC), welche Fundstelle typologisch mit der Inkey-Kapelle gleichzeitig ist. Nach den ostungarischen Jahreszahlen sollte diese Periode der Prototiszapolgár-Phase entsprechen. Deswegen können wir nur mit Vorbehalt die ganze späte Lengyel-Phase mit der ostungarischen Frühkupferzeit parallelisieren. Insgesamt 9 Grubenobjekte enthielten die Funde der späten Lengyel-Kultur, darunter war eine

Grube besonders reich. Die Meinungen über die „Wohngruben“ oder „Grubenhaus“ können wir ablehnen, seitdem in Transdanubien überall die Grundrisse von auf die Erdoberfläche errichteten Häuser gefunden wurden. Die Gefäße waren mit ausgezeichneter Technik (und Oxidationsbrand) hergestellt worden, deswegen sich die Keramik von der dickwandigen bis zur papierdünnen Stärke in aller Gattung befindet. Die Gefäße des Haushaltes vertreten nur wenige Typen, die in mehreren Varianten produziert wurden. Sie sind Becher, kleinere Töpfe, Große Amphoren, und verschiedene große Gefäße, konische und doppelkonische Schalen/Schüsseln, Röhrfußschalen/Schüsseln, manchmal mit Ausgußzunge, die erstmalig in dieser Phase auftraten (Abb. 1-7). Zum Haushalt gehörten die Tonlöffel (Abb. 5), die in dieser Stufe massenhaft erschienen. Ein kleines Bruchstück vertritt das würfelförmige Gefäßchen (Abb. 4, 1), worüber zwei Meinungen bekannt sind. Der einen nach sollte es zu praktischer Aufgabe gebraucht werden, und der anderen nach, - wozu auch ich mich anschließen dürfte - dürften sie zu sakralem Ziel hergestellt, und sie zu kleinem Hausaltären dienen. Auch die Geräte des Spinnens-Webens kamen hier zum Vorschein (Spinnwirtel und Webgewichte). Der wichtigste Beleg für diese Tätigkeit ist der Abdruck eines Textilstoffes auf dem Außenboden eines Gefäßes (Abb. 8, 1a). Die Fundorte der spätesten Phase der Lengyel-Kultur kamen seit den

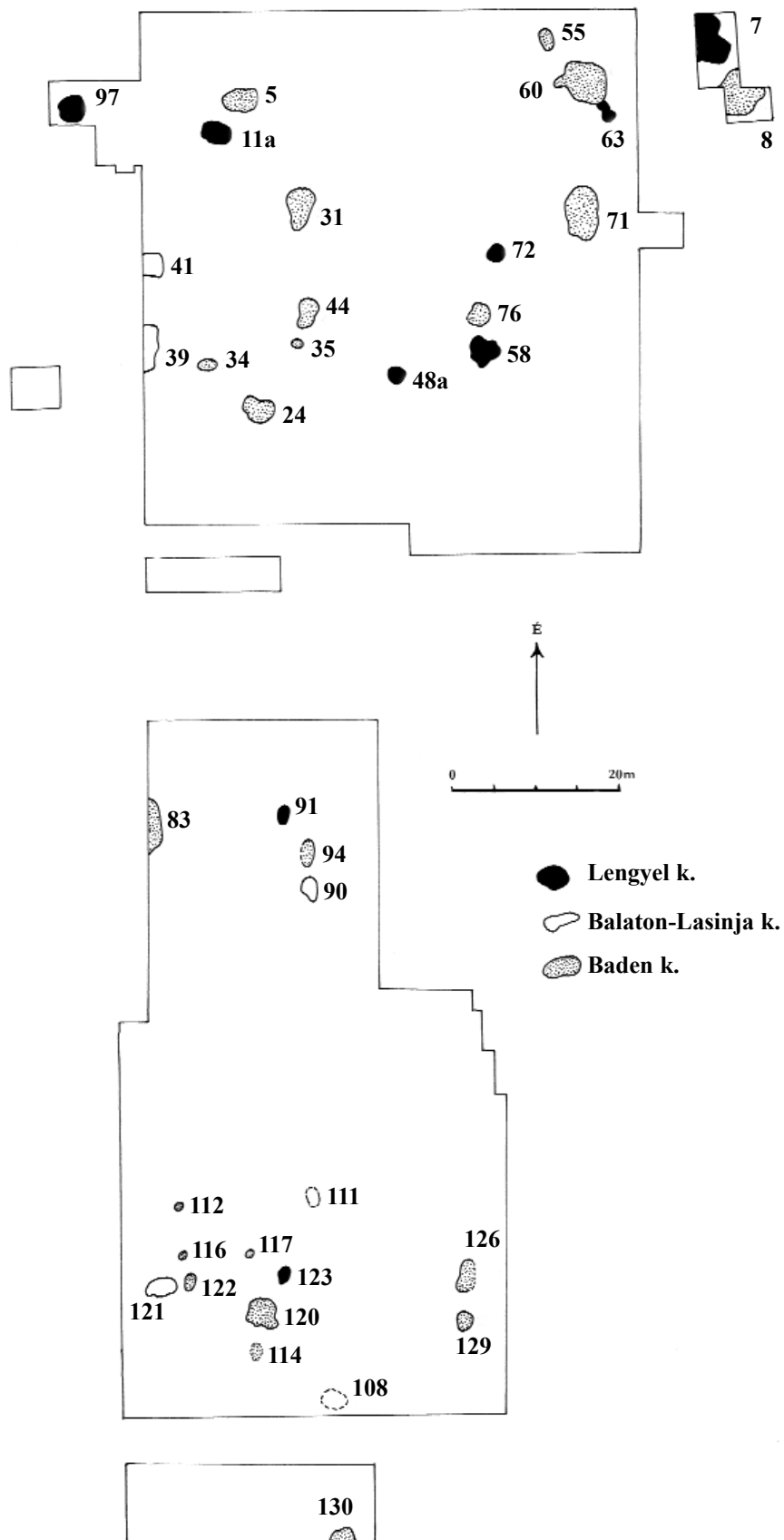
80er Jahren in West-Transdanubien häufig, wo sie früher vollständig unbekannt waren. In der späten Phase drangen sich die Menschengruppen der Lengyel-Kultur von SW-Transdanubien und Burgenland in höherer Zahl nach Slowenien.

Die Balaton-Lasinja-Kultur. Insgesamt 7 Grubenobjekte und sporadische Funde vertreten diese Kultur (Abb. 9-13). Auf die ehemaligen Bauten weisen nur die gebrannten Hüttenlehmbruchstücke mit den Baumastabdrücken hin. Die Keramiken waren durch Reduktionsbrand hergestellt, deswegen sind sie meistens dunkelfarbig, obwohl hier die Fläche der Gefäße wegen der ungünstigen Wirkung des Bodens erodiert erscheint. Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur (früher Balaton I) ist auf dieser Fundstelle mit vier Haupttypen der Gefäße vertreten. Die höheren Henkelkrüge gehören zu den führenden Typen. Häufig besitzen sie Kannelierung oder ähnliche Ritzverzierung. Die häufigsten Gefäßtypen sind die Schalen/Schüsseln, die auch als Fußschalen/Schüsseln und mit Ausgusszunge erscheinen. Der hohe doppelkonische Topf ist einer der Hauptrepräsentanten unter den großen Gefäßen. Die Amphoren lassen sich infolge der ähnlichen Ausgestaltung von den Töpfen kaum trennen. Wegen den eigentümlichen Henkelbildung waren sie zum Rücktragen geeignet. Unter den Gegenständen des Haushaltes sollen hier die Tonlöffel erwähnt werden, die hier nur in kleiner Zahl vorkamen, sind sie doch überall auf den Fundstellen der Balaton-Lasinja-Kultur äußerst häufig. Alle sind einverstanden, dass die Balaton-Lasinja-Kultur den Zeitabschnitt ausfüllte, der in Ostungarn der mittelkupferzeitlichen Bodrogeresztúr-Kultur entspricht. Die gegenseitigen direkten Kontakte der beiden Kulturen wies schon S. Dimitrijević nach. Die absoluten Zahlendaten der Balaton-Lasinja-Kultur in Ungarn sind noch nicht bekannt. Deswegen können wir ihre Lebensdauer mit Jahreszahlen nur indirekterweise bestimmen. Diesen Daten gemäß datieren wir die Balaton-Lasinja-Kultur in die erste Hälfte des 4-ten Jahrtausends.

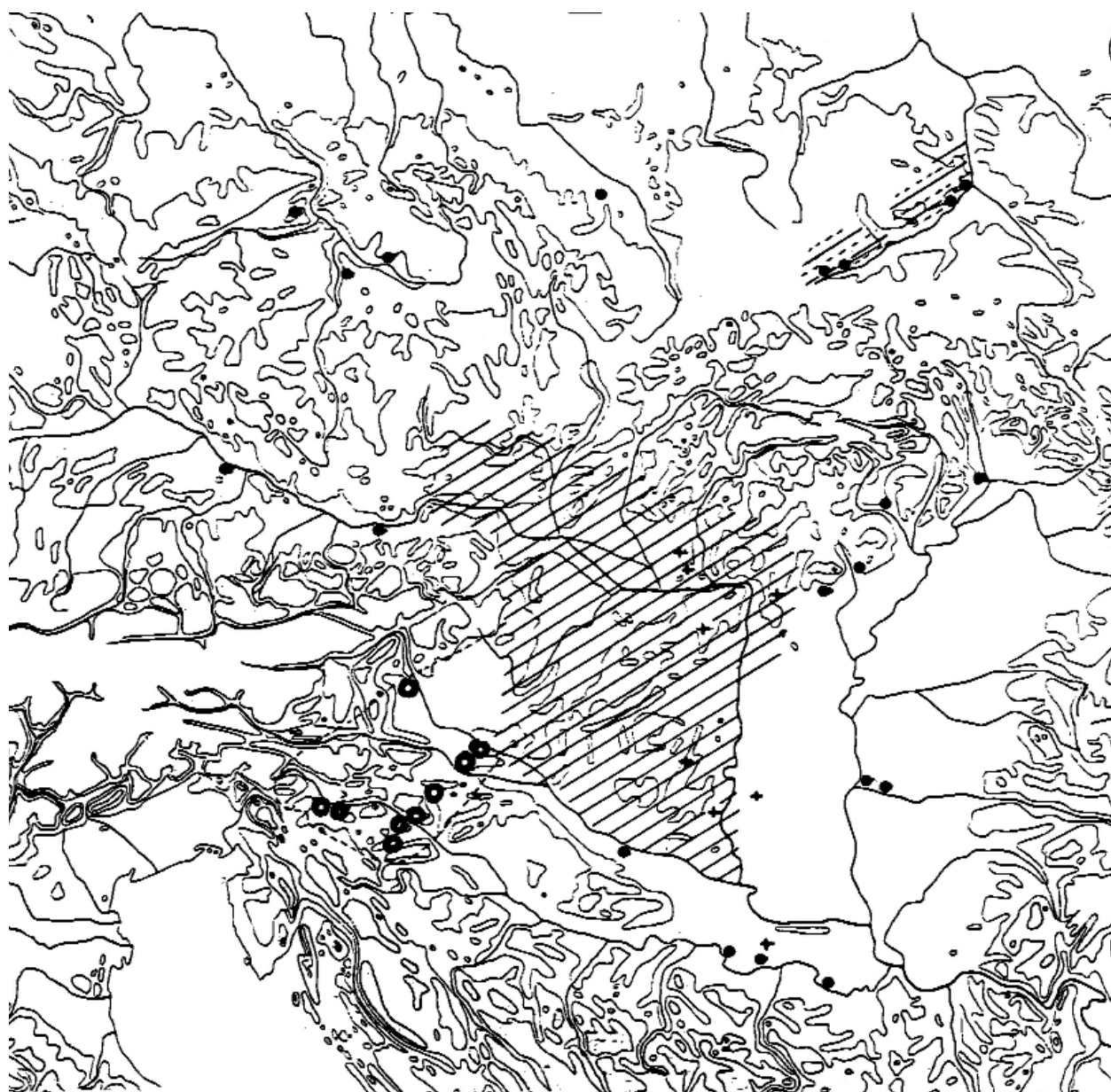
Die Baden-Kultur. Diese spätkupferzeitliche Kultur ist durch das reichste Fundmaterial bei der Inkey-Kapelle vertreten. Von 17 Grubenobjekten entstammten die Funde. In der Monographie über die Baden-Kultur veröffentlichte J. Banner nur einen einzigen Fundort aus Südwestungarn, und auch er gehört unse-

rem heutigem Wissen nach zur Balaton-Lasinja-Kultur. Nach der Freilegung von L. Horváth wurden die Fundorte dieser Kultur nacheinander bekannt geworden, und es wurde klar, dass es hier mit keiner Fundortmangel, sondern Forschungslücke gerechnet werden sollte. Die Keramik wurde durch Reduktionsbrand hergestellt, die Gefäße sind deswegen überwiegend dunkel. Die Keramik ist auch aus dieser Kultur mit vier Haupttypen vertreten (Abb. 14-23). Die kleinen Henkelassen mit gerundetem Körper und niedrigem Hals sind in höchster Zahl vorgekommen worden. Am häufigsten sind sie mit Kannelierung verziert. Auch einige Schöpfgefäße mit Spitzboden kamen zum Vorschein. Der charakteristischste Typ ist von der Schalen (Schüsseln) vertreten. Sie sind mit S-Profil, in doppelkonischer Form, mit ausladenden oder einbezogenem Rand gestaltet. Am meistens sind sie verziert mit linsen- oder regentropfenartigen Eindrücken, Ritzverzierung in Netz- und Keilmuster, usw. Auf die älteren Typen erinnern die mit innenkannelierten verzierten Schalen. Auf den anderen Fundstellen dieser Kultur häufig zweigeteilte Schale erschien hier nur in einem einzigen Bruchstück. Die Töpfe gehören zu den charakteristischen Typen, die auch 60-70 cm Höhe erreichten. Sie sind durch leichtem S-Profil charakterisiert. Unter dem Rand befinden sich Tupfenleisten, oder nur einfache Leisten, die Oberfläche ist am meistens geraut und mehrmal mit verschiedenen Ritzung verziert. Die Amphoren sind typisch, doch nicht so häufig wie die Töpfe. Gegensätzlich zu den Töpfen sind die Amphoren immer mit engem Hals ausgestaltet. Das Fundmaterial der Badener Kultur lässt sich in der lange Zeitspanne einsetzen, die den Zeitabschnitt 3600-2600 BC, d.h. den Zeitabschnitt von Boleráz-Phase bis zur Kostolac-Kultur umfasst. Innerhalb dieser Zeitzone soll auch die relativchronologisch getrennten Gruppen der Baden-Kultur festlegen. Demgemäß lässt sich die Fundstelle bei der Inkey-Kapelle an die Grenze der frühklassischen und der mittelklassischen Phasen datieren (IIb-III nach V. Pavúková).

Die bei der Inkey-Kapelle freigelegten Siedlungsreste nimmt eine Einsicht in den Übergangsabschnitt zwischen dem Neolithikum und der Kupferzeit, in die Probleme der mittleren und späten Kupferzeit. Die Ergebnisse geben Stützpunkte auch für die weitere Forschungen.

1. kép: Nagykanizsa – Inkey sírkápolna, ásatási alaprajz

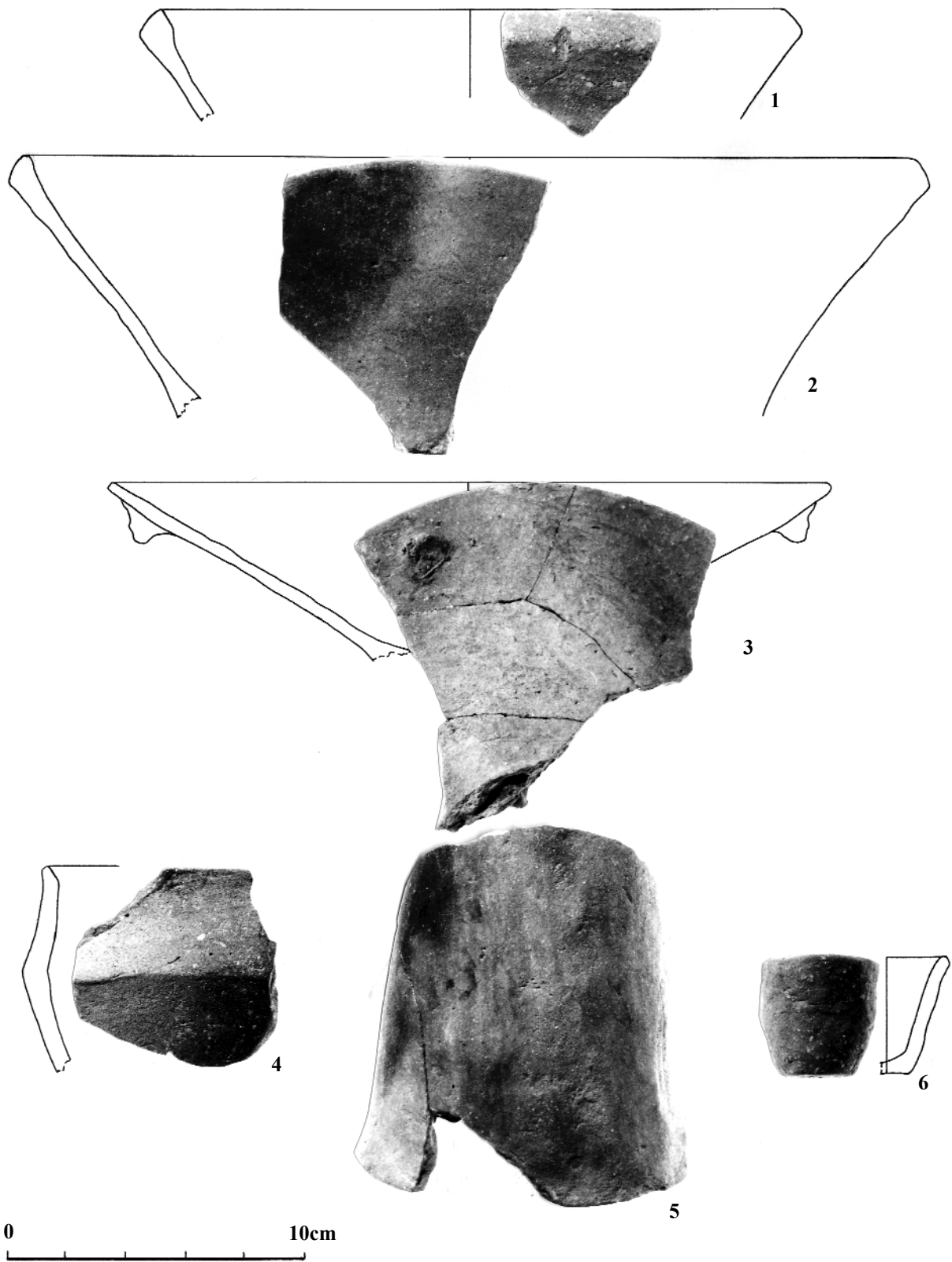

2. kép: A Lengyel kultúra elterjedése

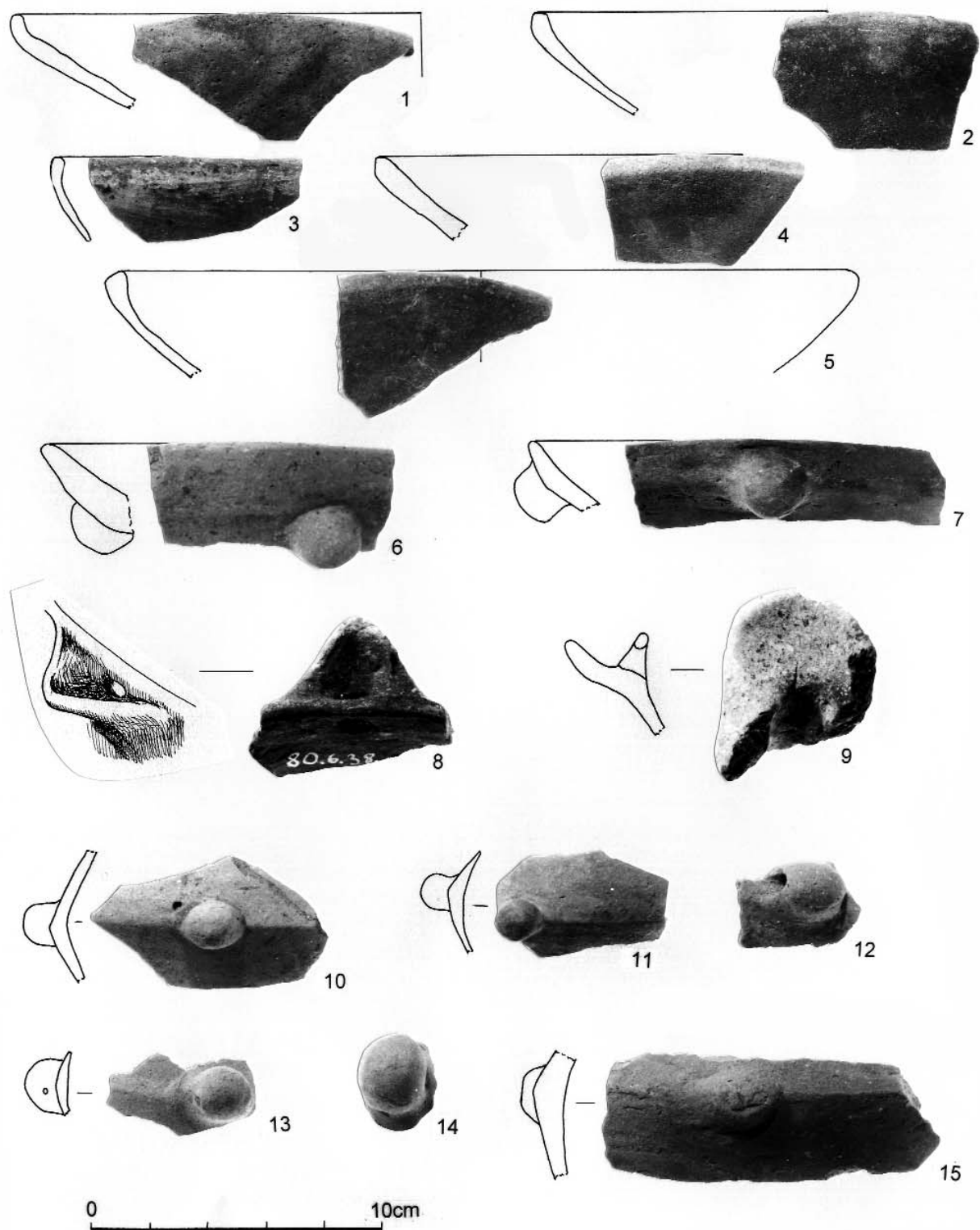
- ▨ a Lengyel kultúra törzsterülete;
- a Lengyel kultúra lelőhelyei a törzsterületen kívül;
- a Lengyel kultúra késői fázisának lelőhelyei Szlovéniában és Karintiában;
- - a Lengyel kultúra késői fázisának elterjedése Lengyelországban;
- + a Tisza kultúra leletei a törzsterületről nyugatra

Abb. 2. Das Verbreitungsgebiet der Lengyel kultur

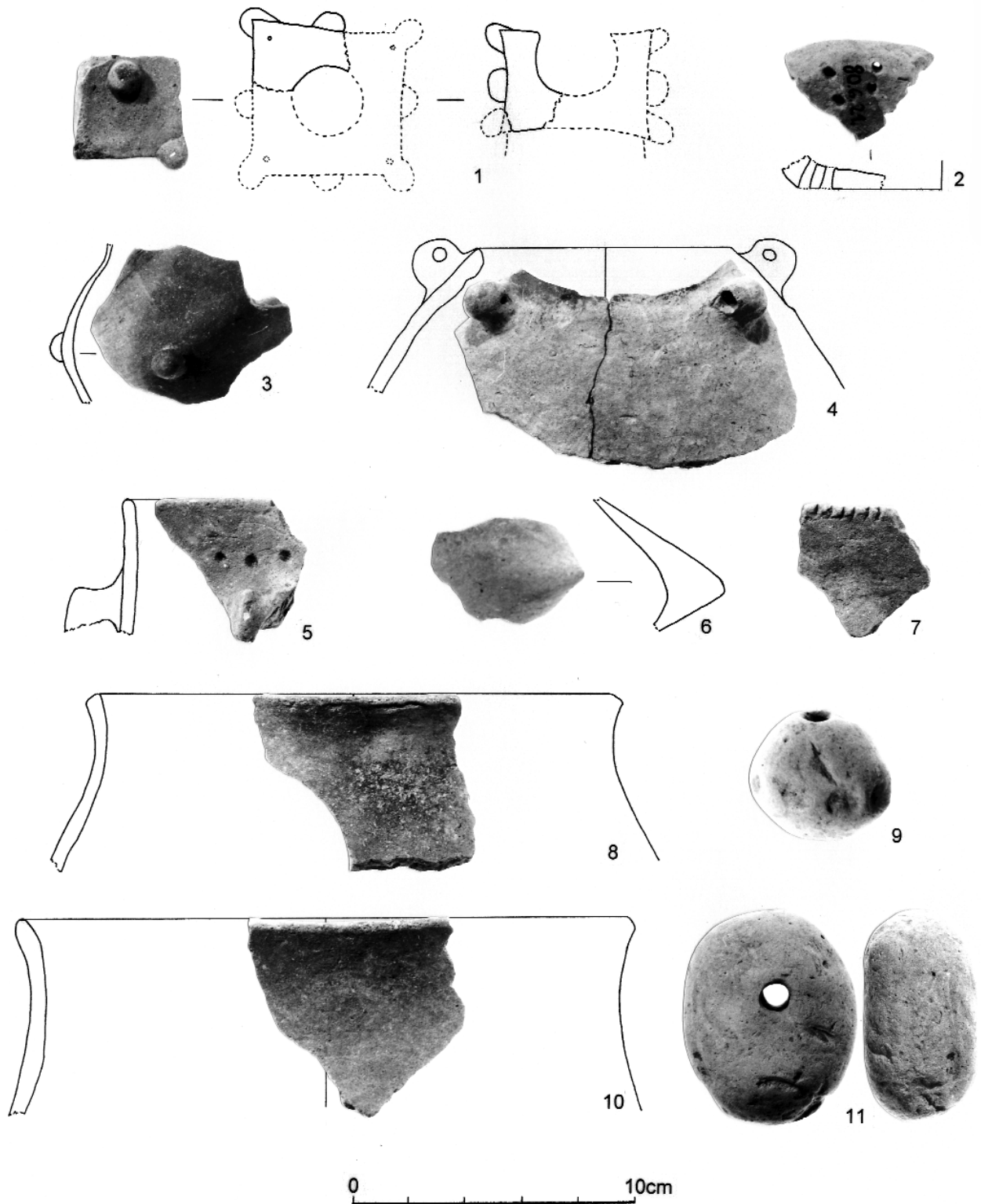
- ▨ Das Stammgebiet der Lengyel-Kultur;
- Die Fundorte der Lengyel-Kultur außerhalb des Stammgebietes;
- Die Fundorte der Spätphase der Lengyel-Kultur in Slowenien und Karintien;
- - Die Verbreitung der Spätphase der Lengyel-Kultur in Polen;
- + Die Funde der Theiß-Kultur westlich vom Stammgebiet

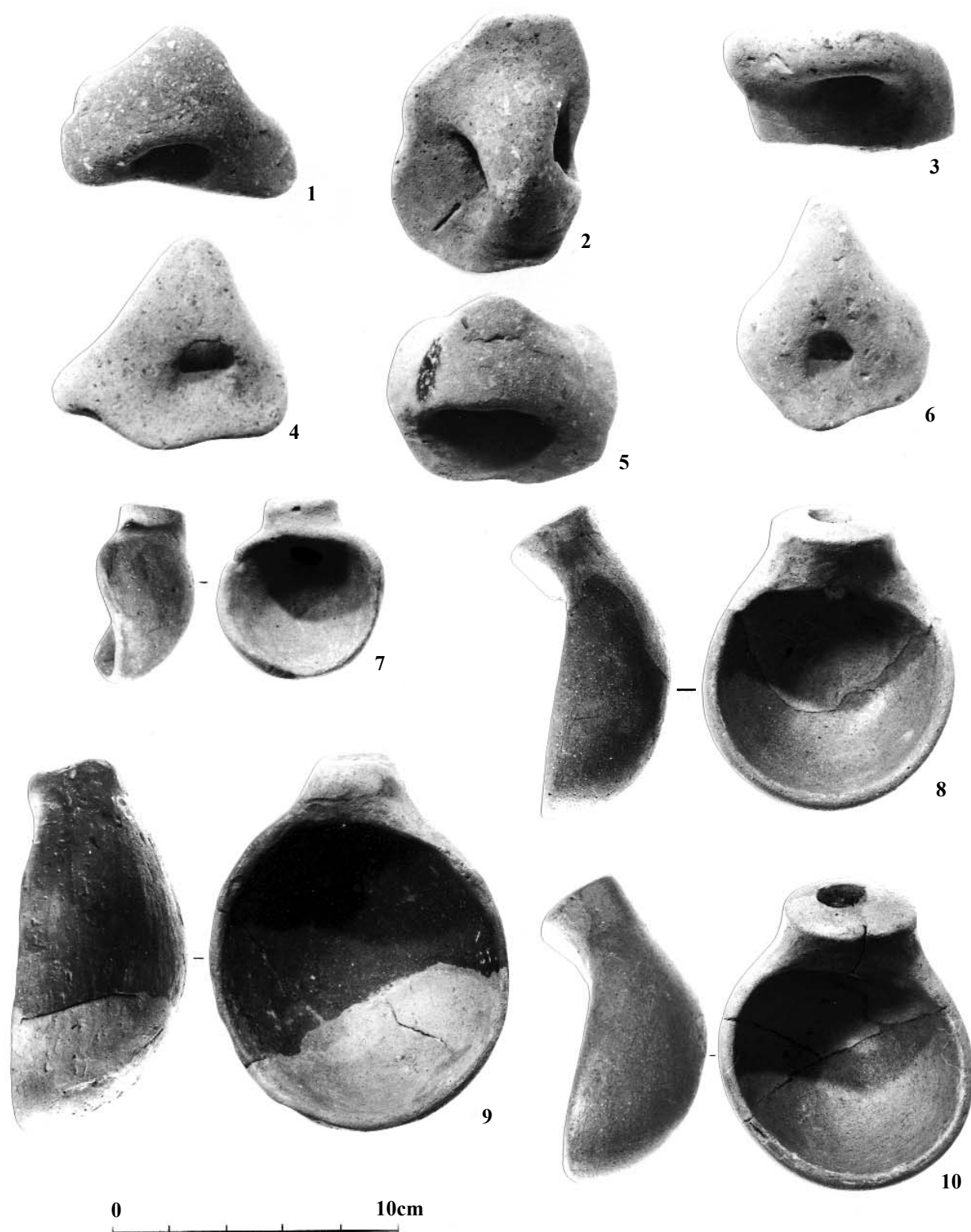
3. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-6: 7. objektum
 Abb. 3. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-6: Objekt 7

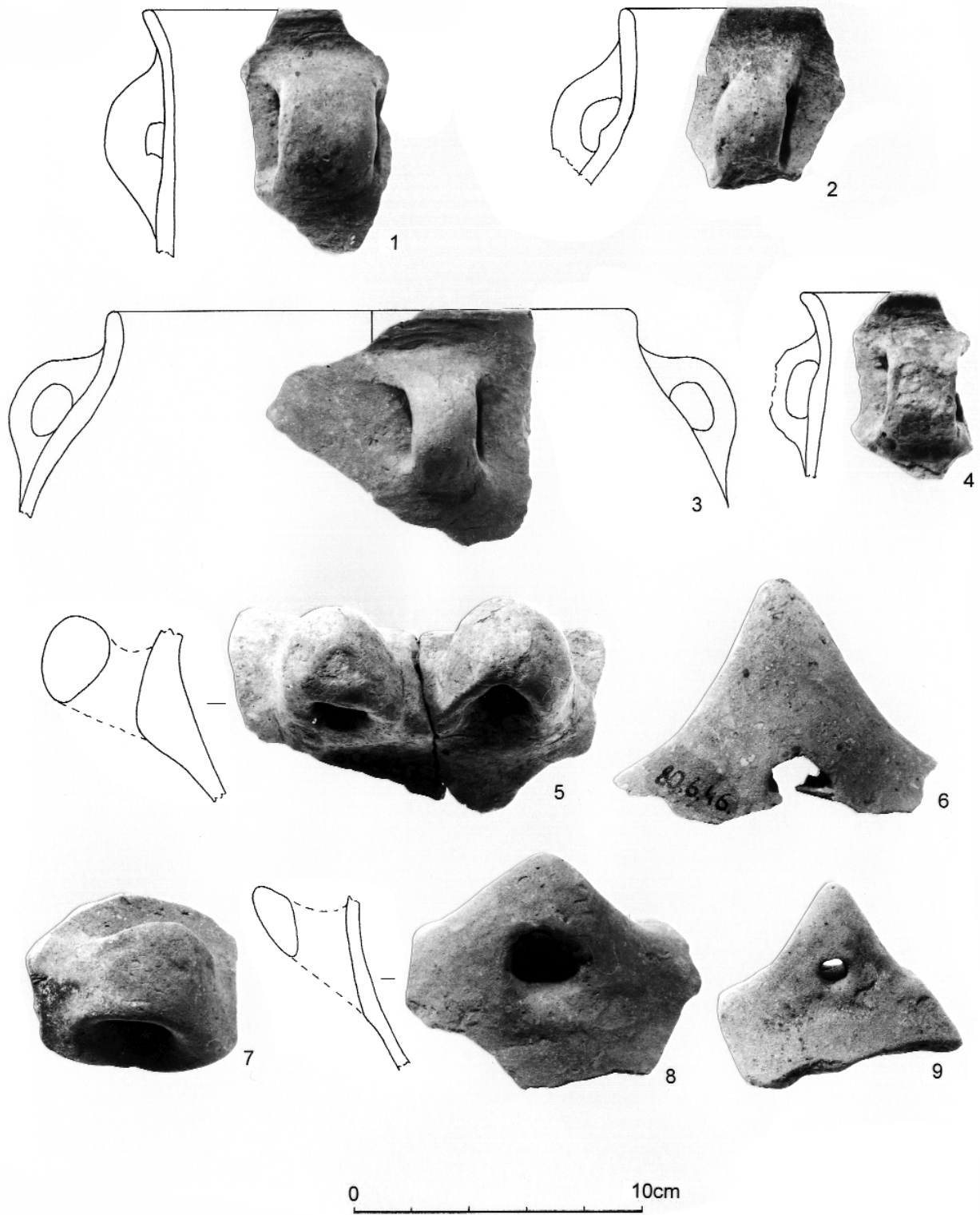
4. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-15: 7. objektum
 Abb. 4. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-15: Objekt 7

5. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-11: 7. objektum
 Abb. 5. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-11: Objekt 7

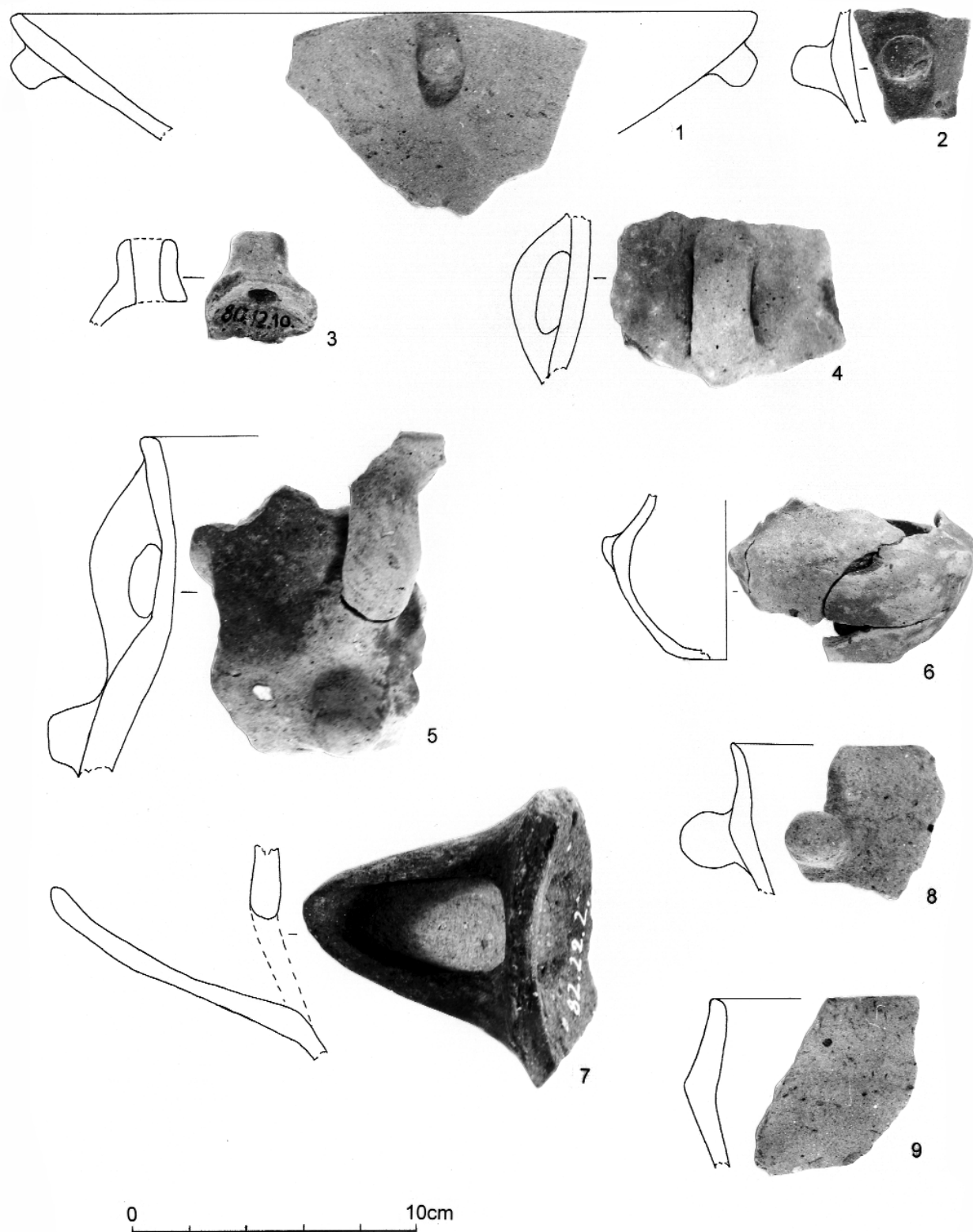

6. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-10: 7. objektum
Abb. 6. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-10: Objekt 7

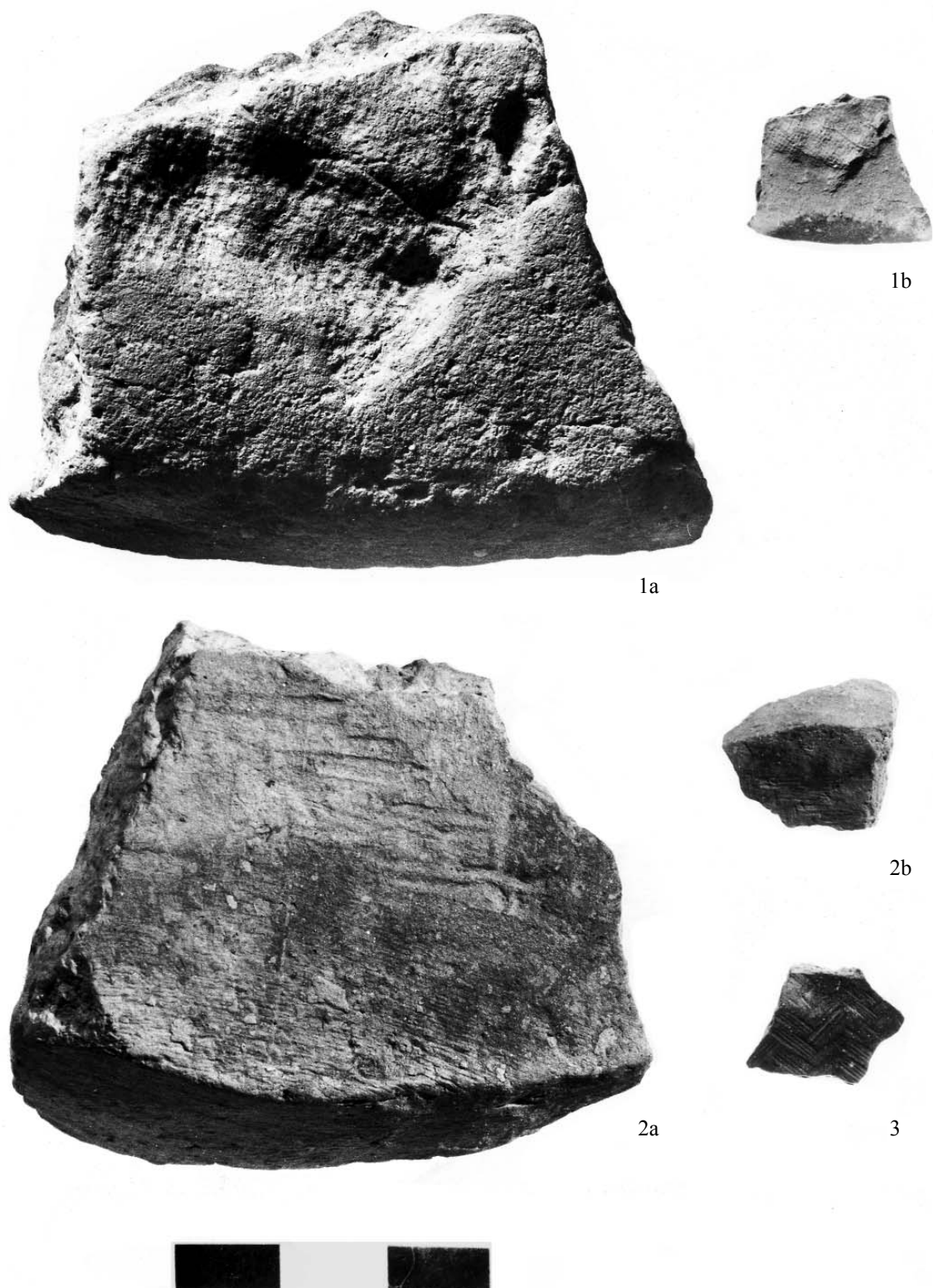

7. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-9: 7. objektum
 Abb. 7. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-9: Objekt 7

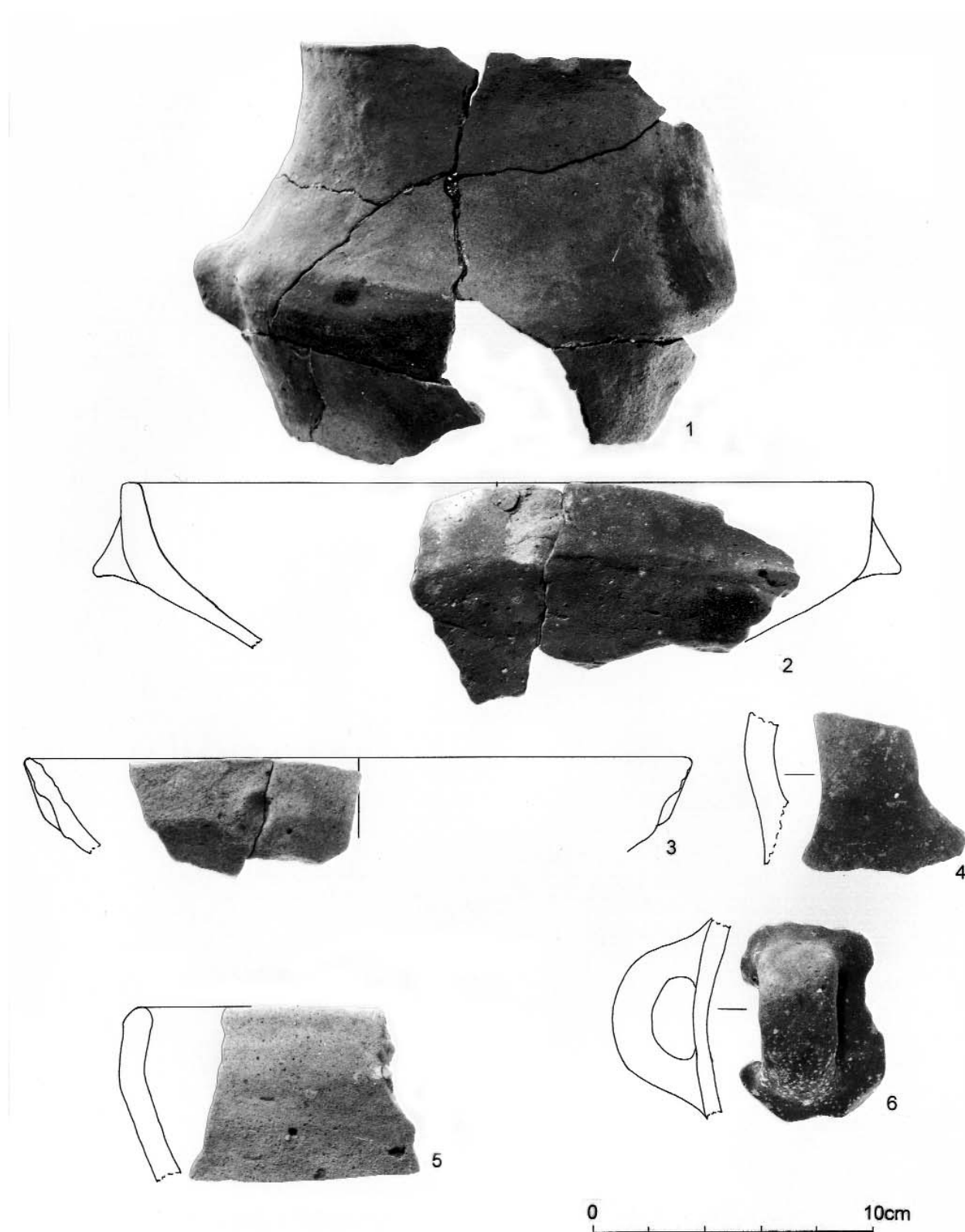

8. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1-4: 11/a. objektum; 5-9: 97. objektum
 Abb. 8. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1-4: Objekt 11/a; 5-9: Objekt 97

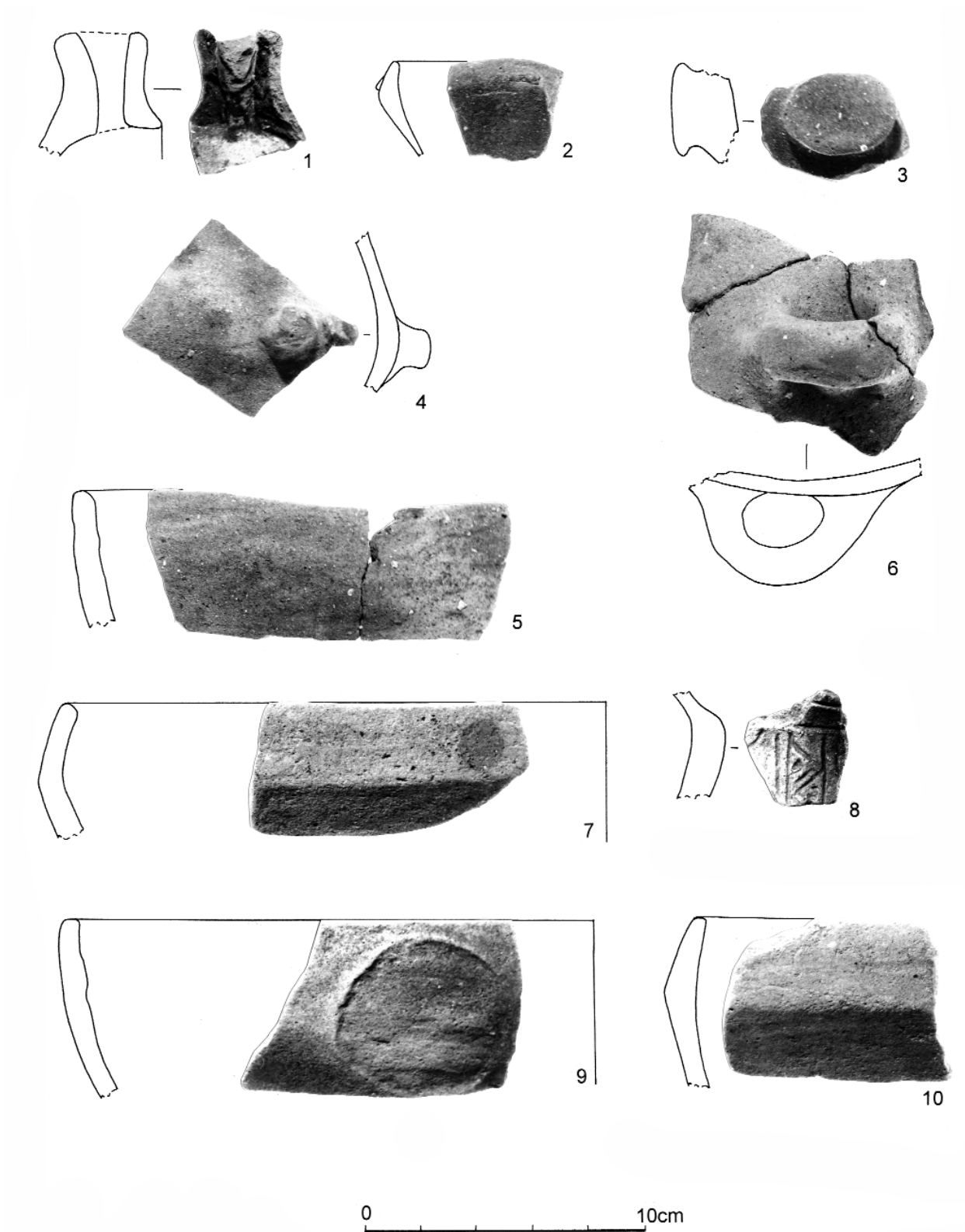

9. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Lengyel kultúra, 1a-3: 7. objektum
Abb. 9. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Lengyel-Kultur. 1a-3: Objekt 7

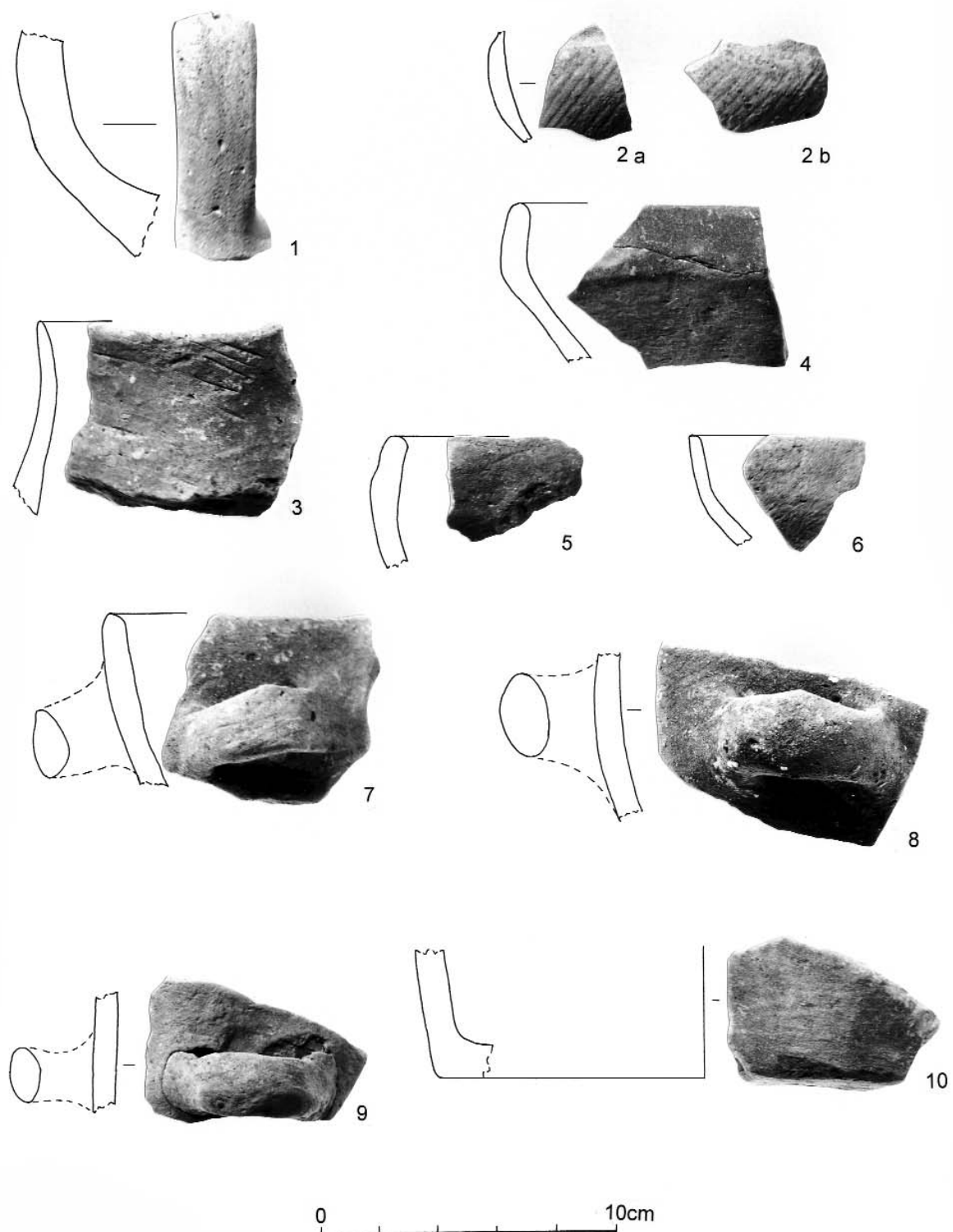
10. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lasinja kultúra, 1: Szórvány az 5. objektumból; 2: Szórvány a 15. objektumból; 3-6: 40. objektum

Abb. 10. Nagykanizsa-Inkey-Kapelle. Balaton-Lasinja-Kultur. 1: Einzelfund aus dem Objekt 5; 2: Einzelfund aus dem Objekt 15; 3-6: Objekt. 40

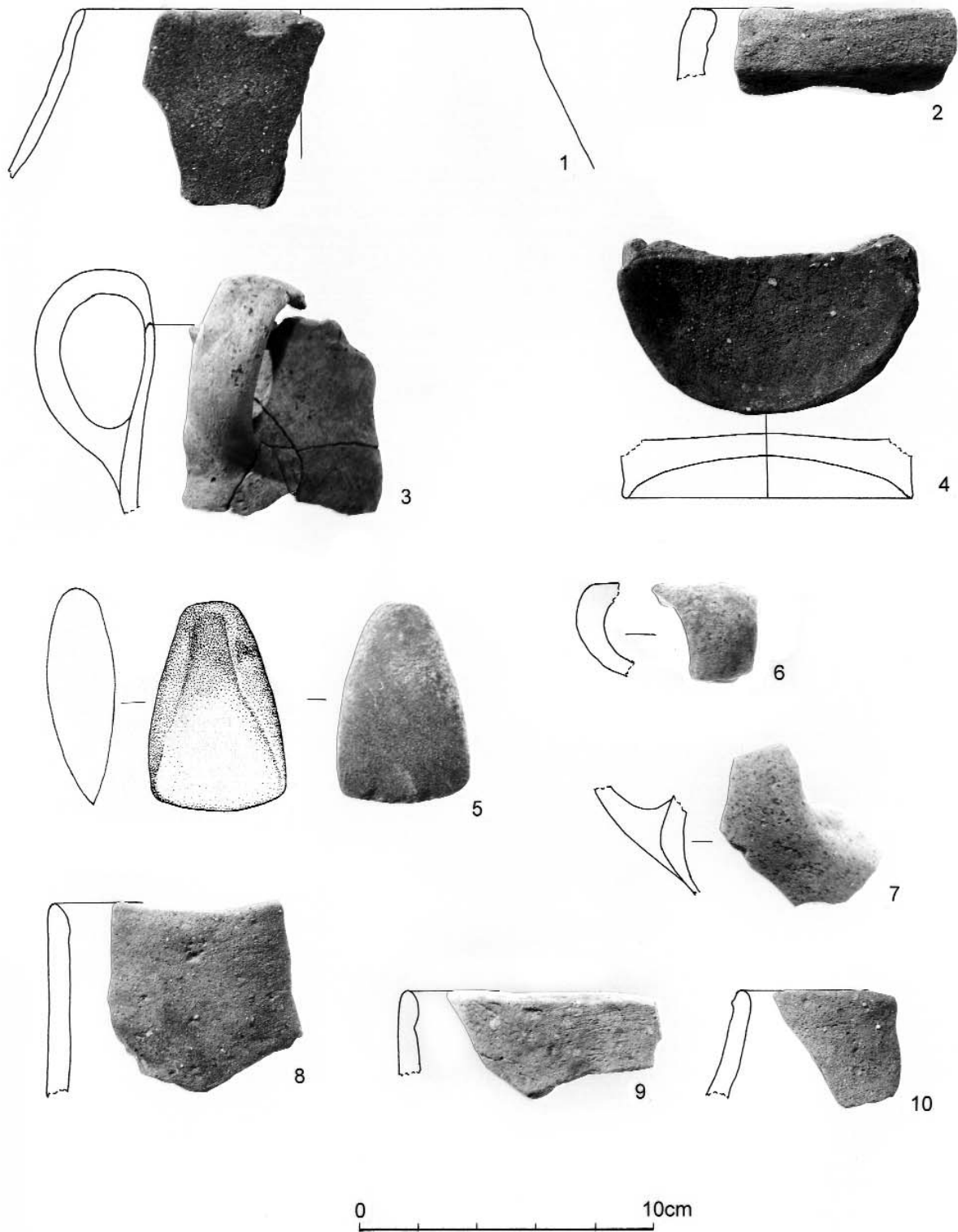

11. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja kultúra, 1-2, 4: Szórvány a 15. objektumból; 3, 5-6: 26. objektum; 7: 34. objektum; 8-10: 39. objektum

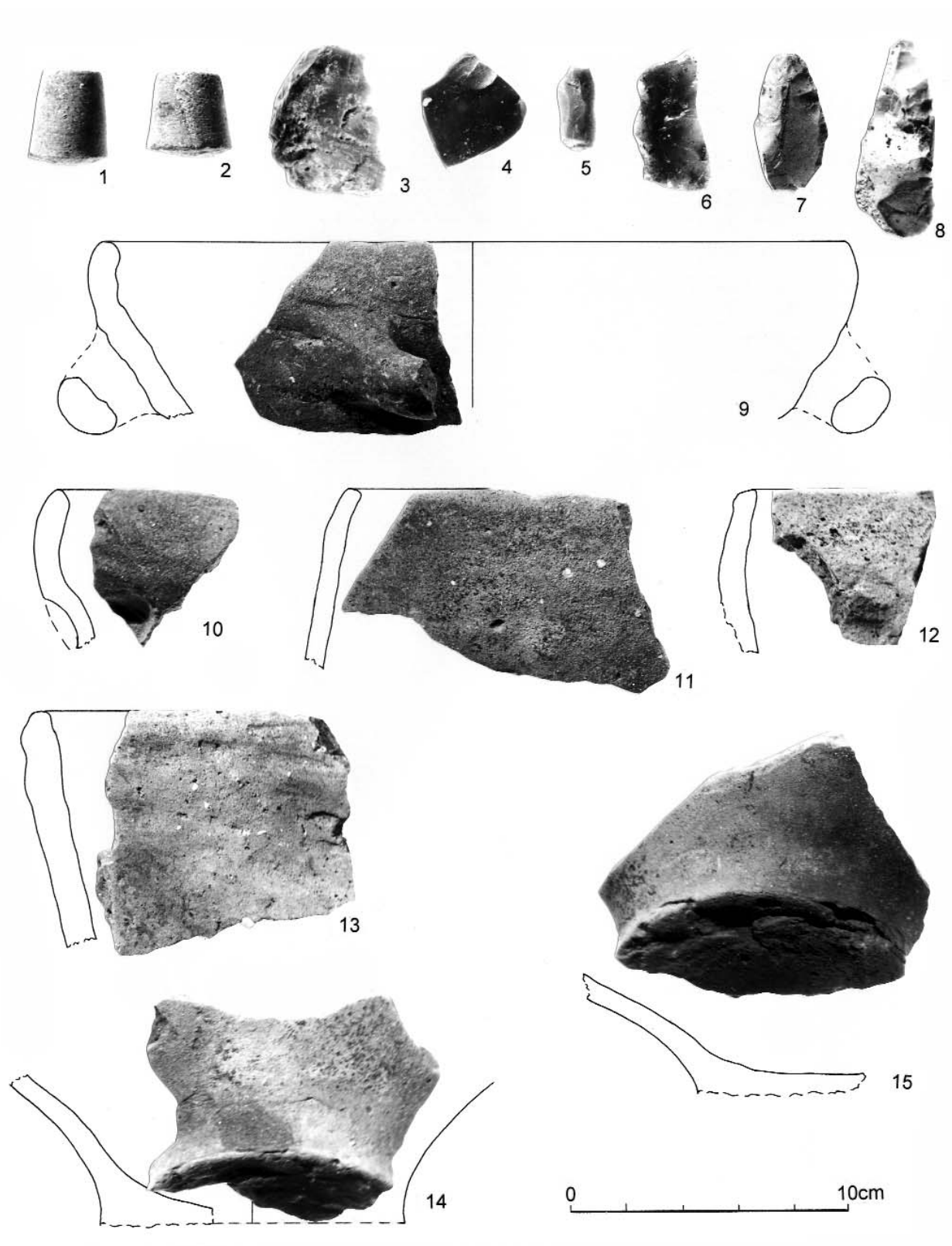
Abb. 11. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja kultur, 1-2, 4: Einzelfund aus dem Objekt 15; 3, 5-6: Objekt 26; 7, 34: Objekt 34; 8-10: Objekt 39

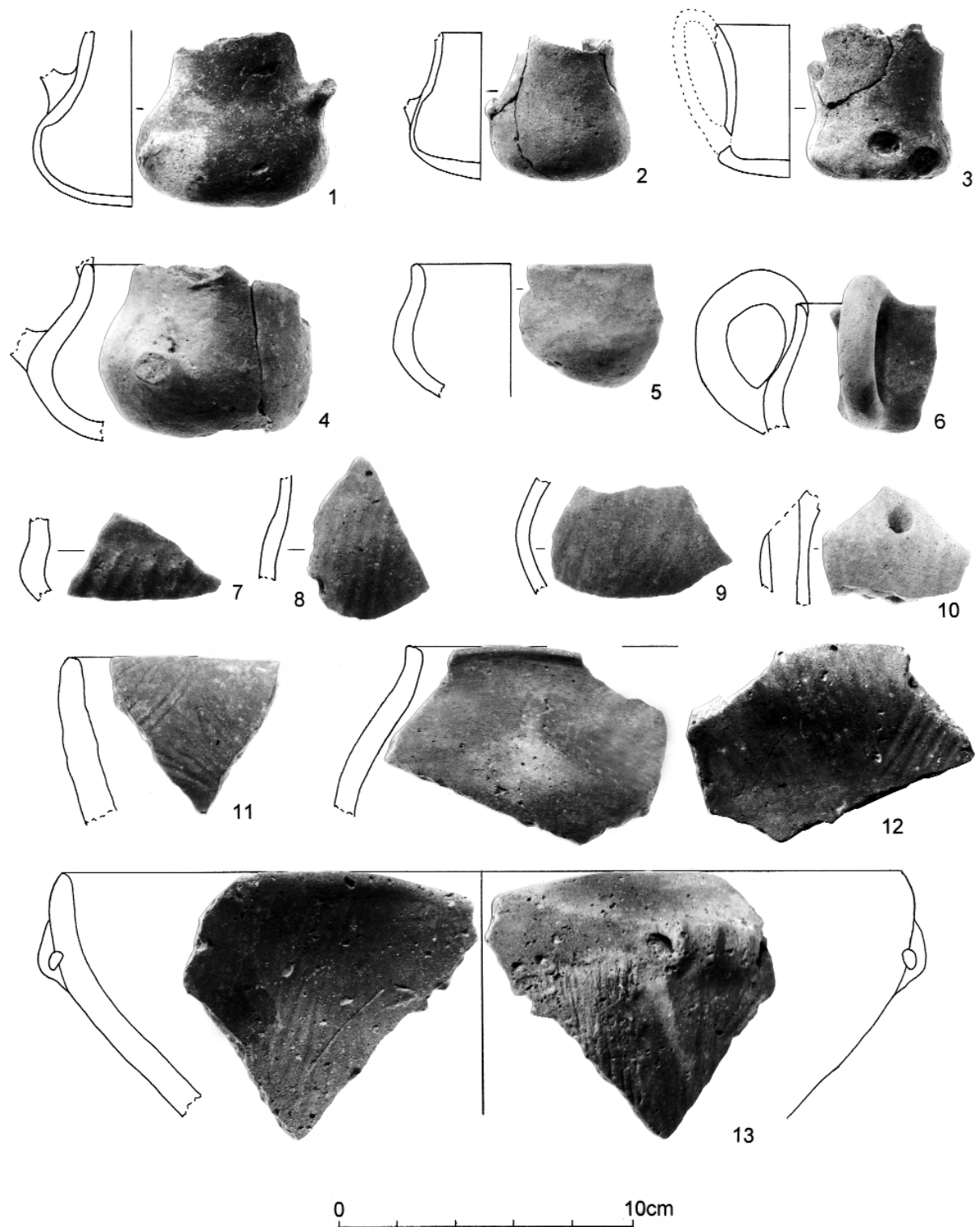
12. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lasinja kultúra, 1-10: 121. objektum
 Abb. 12. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lasinja-Kultur, 1-10: Objekt 121

13. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja kultúra, 1-4: 108. objektum; 5-10: 111. objektum
 Abb. 13. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja-Kultur, 1-4: Objekt 108; 5-10: Objekt 111

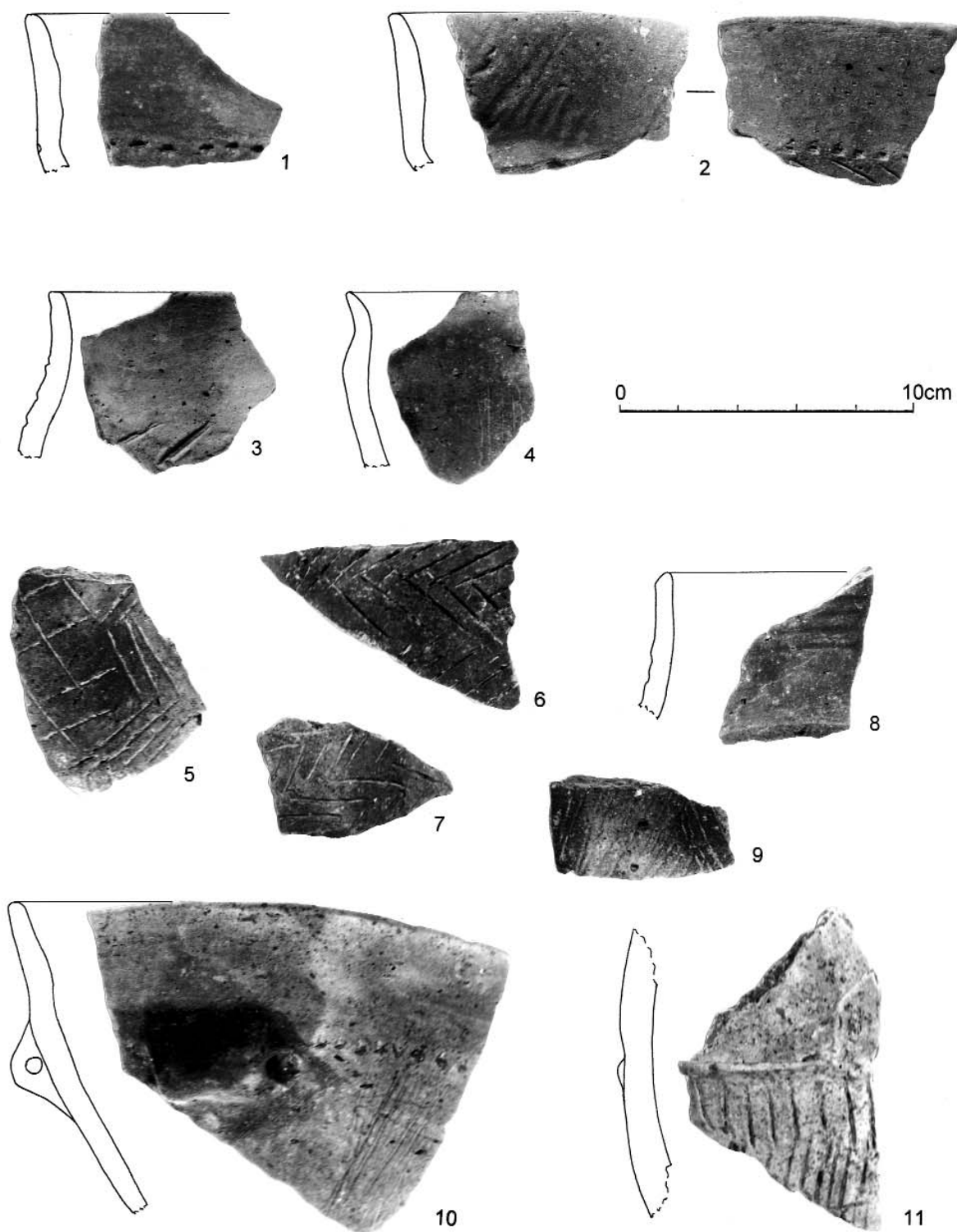

14. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja kultúra, 1-15: 124. objektum
 Abb. 14. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Balaton-Lásinja-Kultur, 1-15: Objekt 124

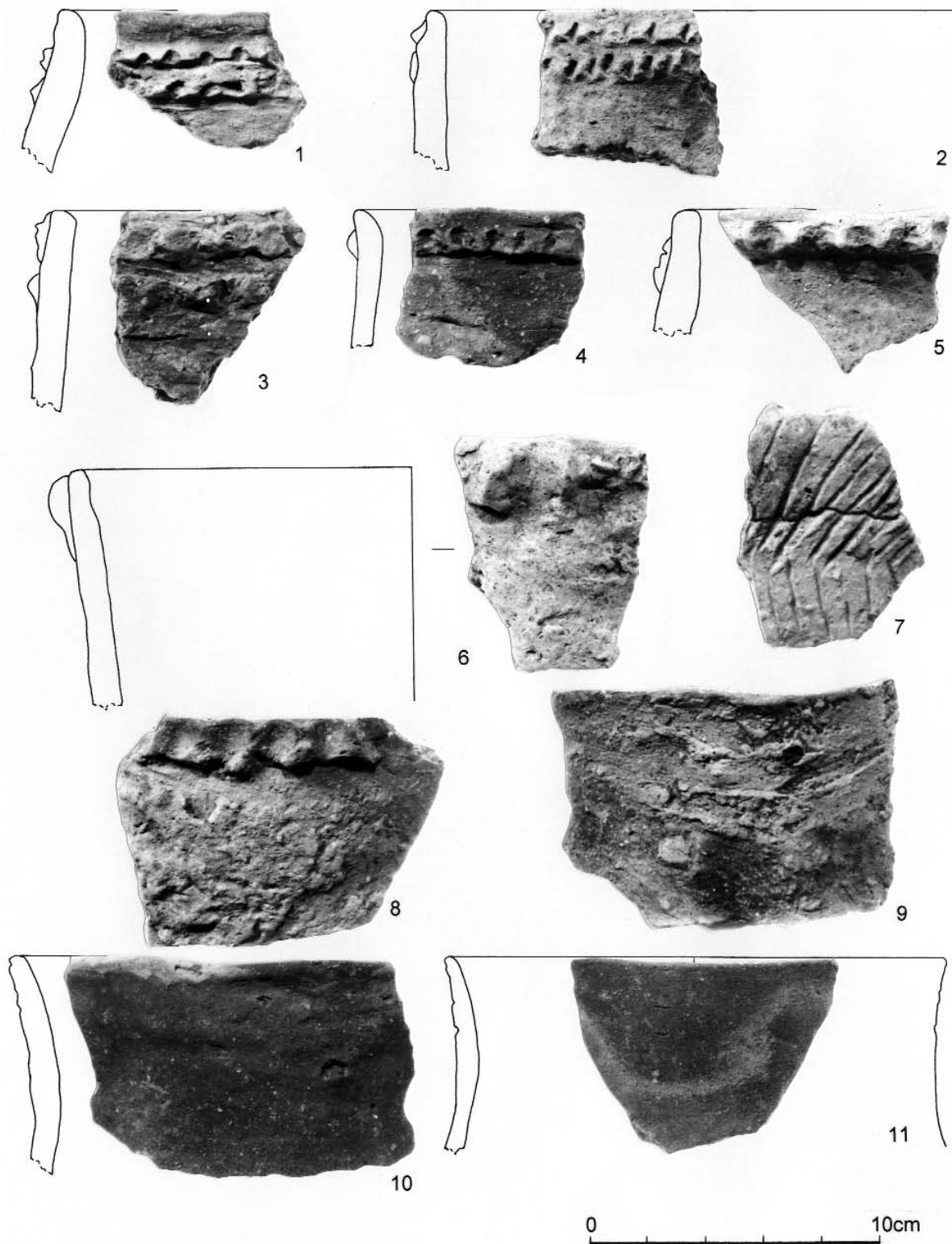

15. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-3: 83. objektum; 4-13: 5. objektum
 Abb. 15. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-3: Objekt 83; 4-3: Objekt 5

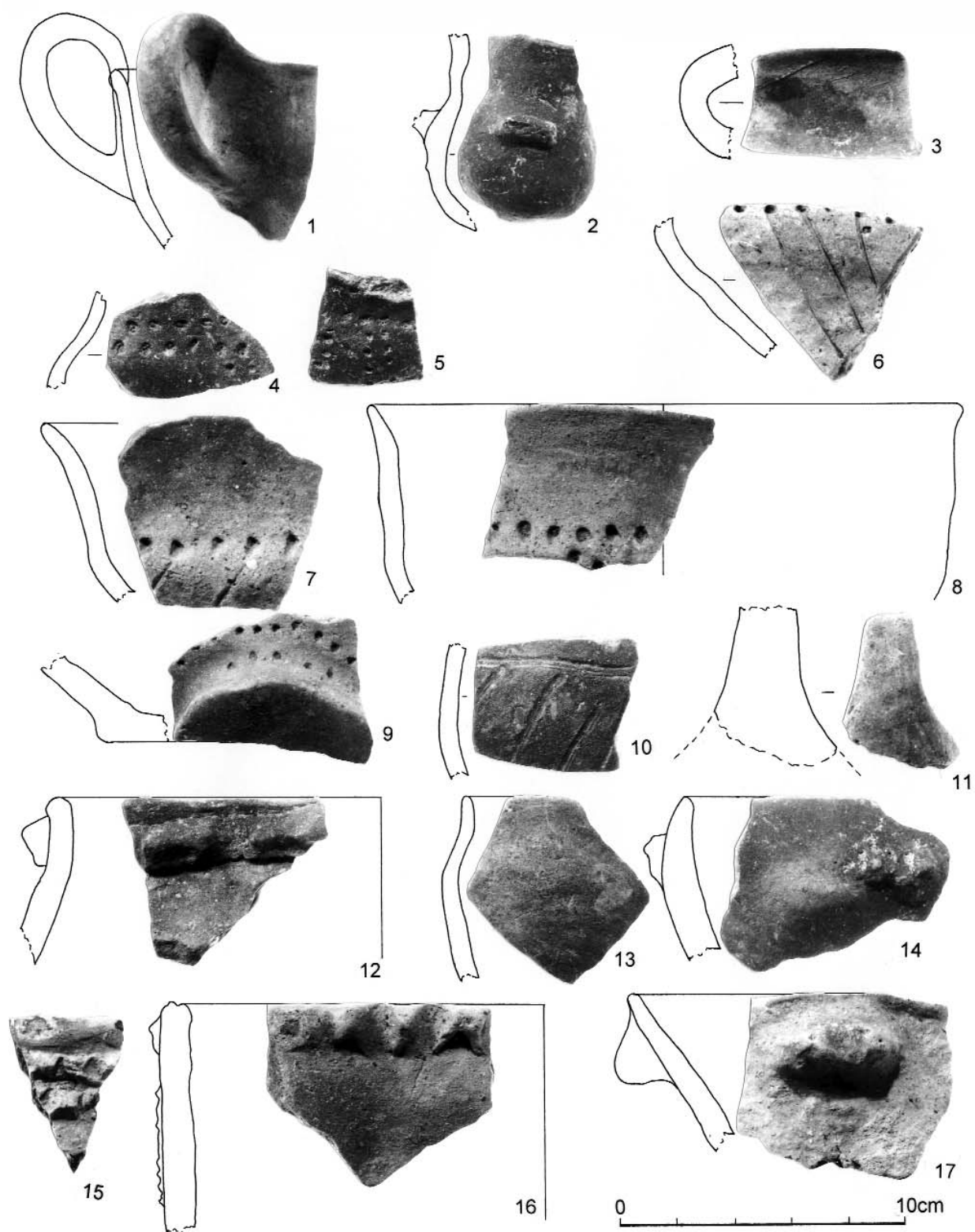

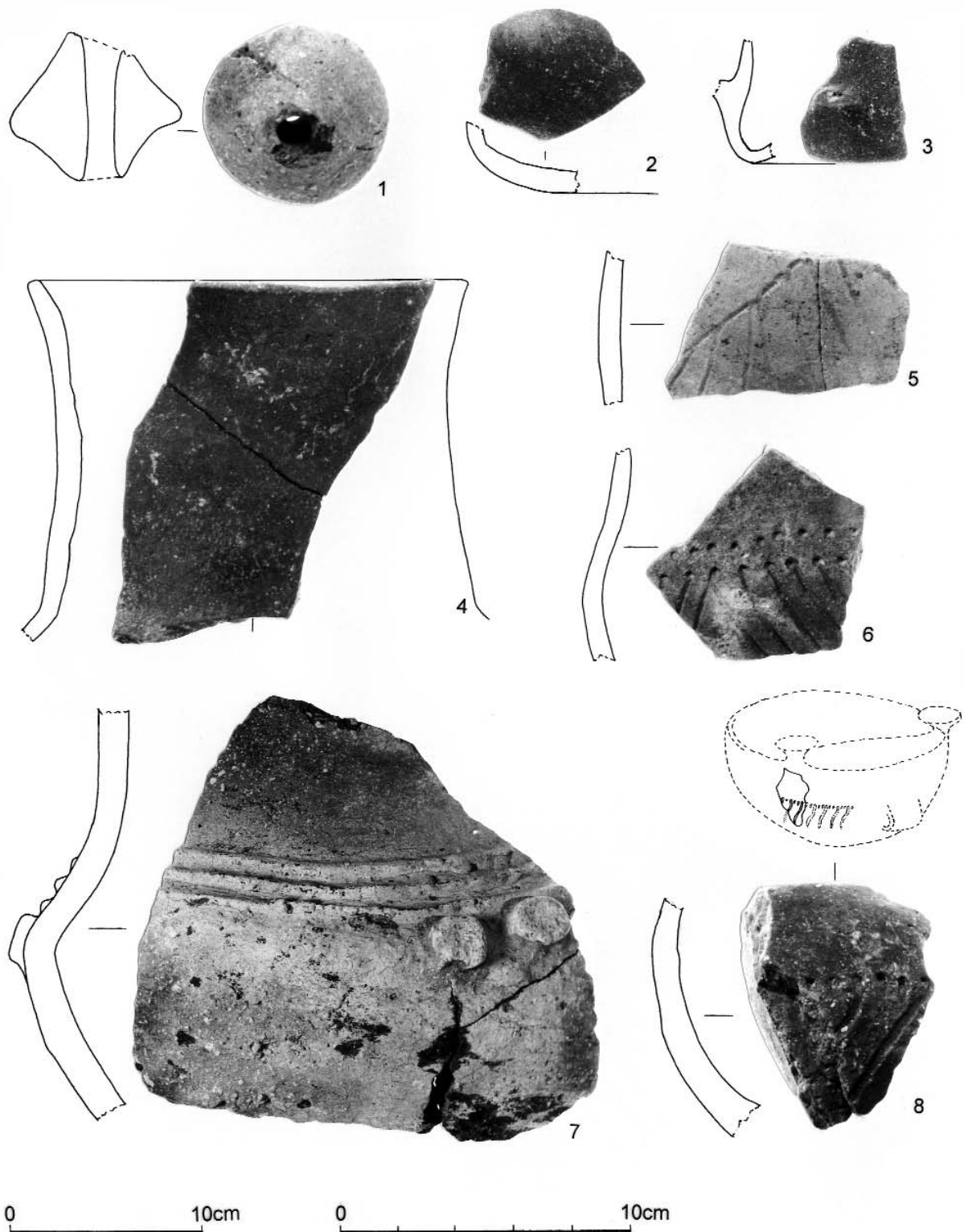
16. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-11: 5. objektum
Abb. 16. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-11: Objekt 5

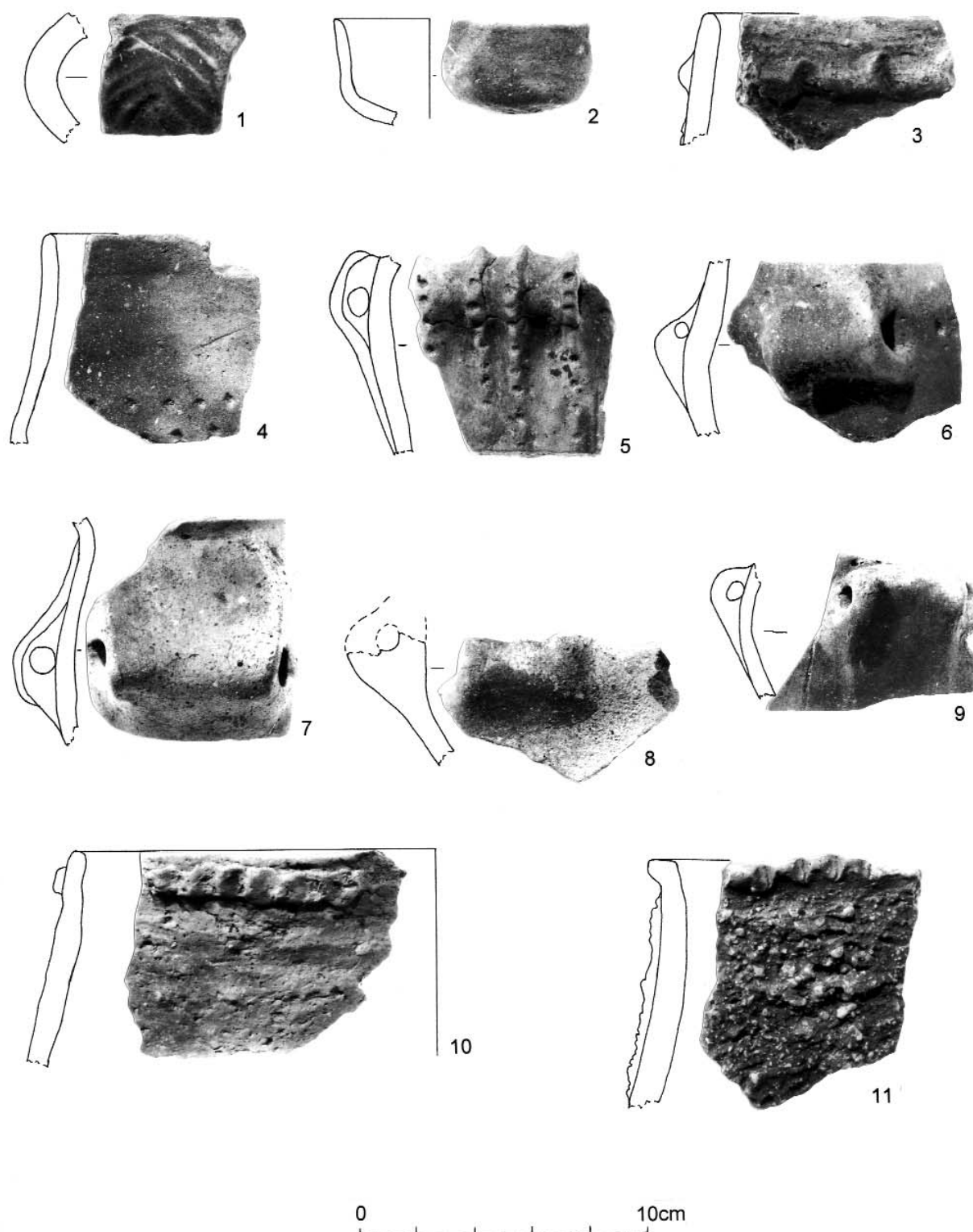
17. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-11: 5. objektum
 Abb. 17. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-11: Objekt 5

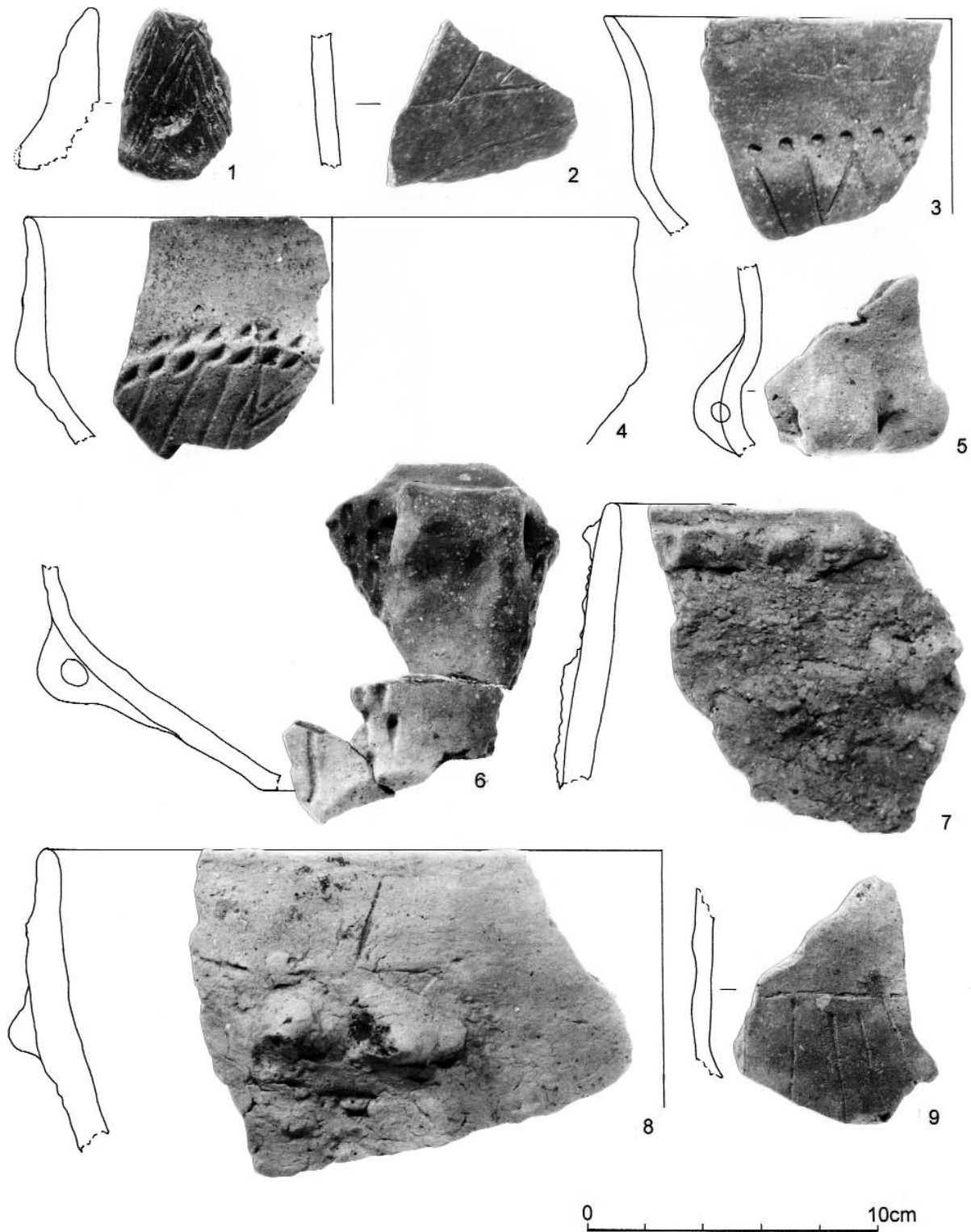
18. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-17: 8. objektum
 Abb. 18. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-17: Objekt 8

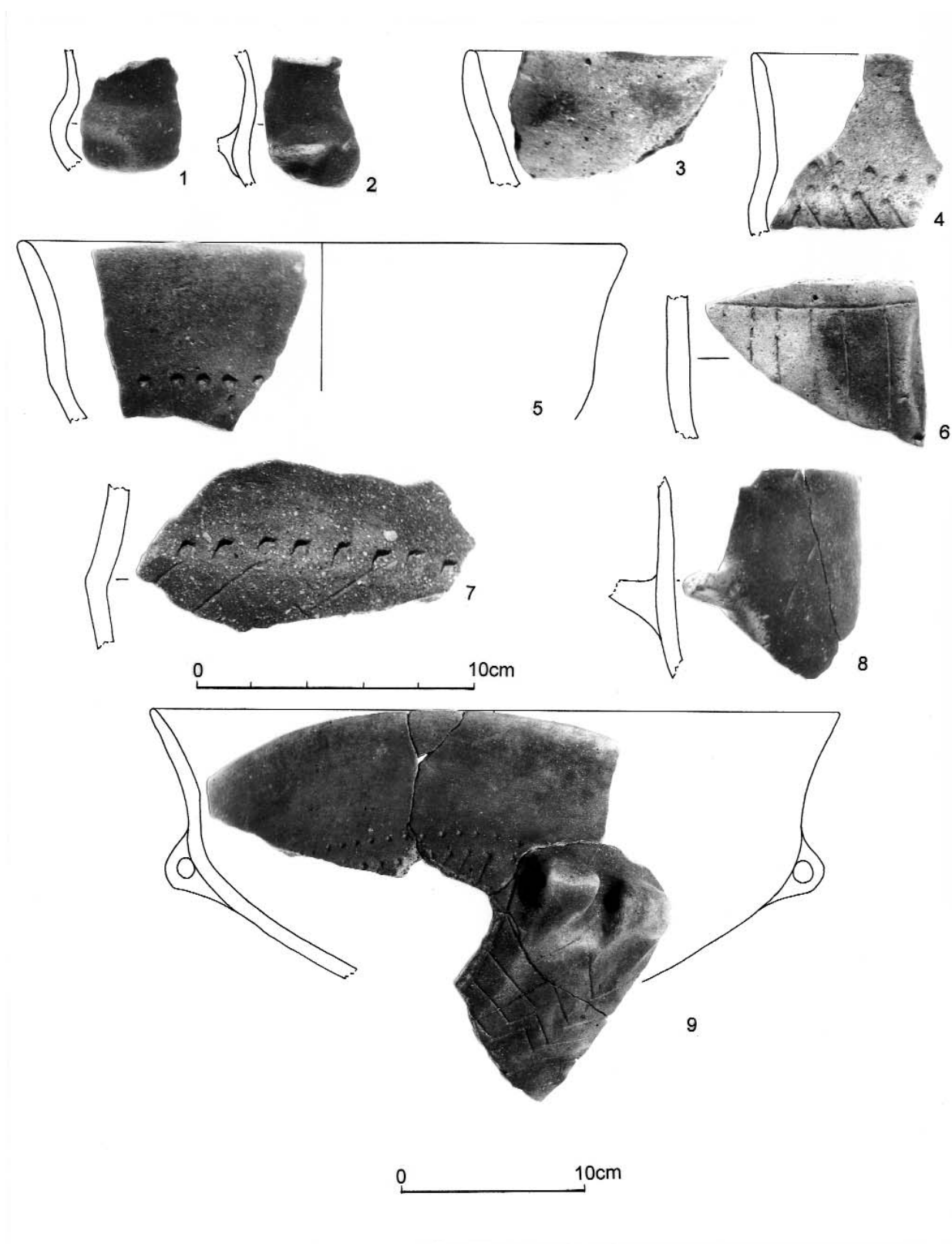
19. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-6: 44. objektum; 7-8: 31. objektum
 Abb. 19. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-6: Objekt 44; 7-8: Objekt 31

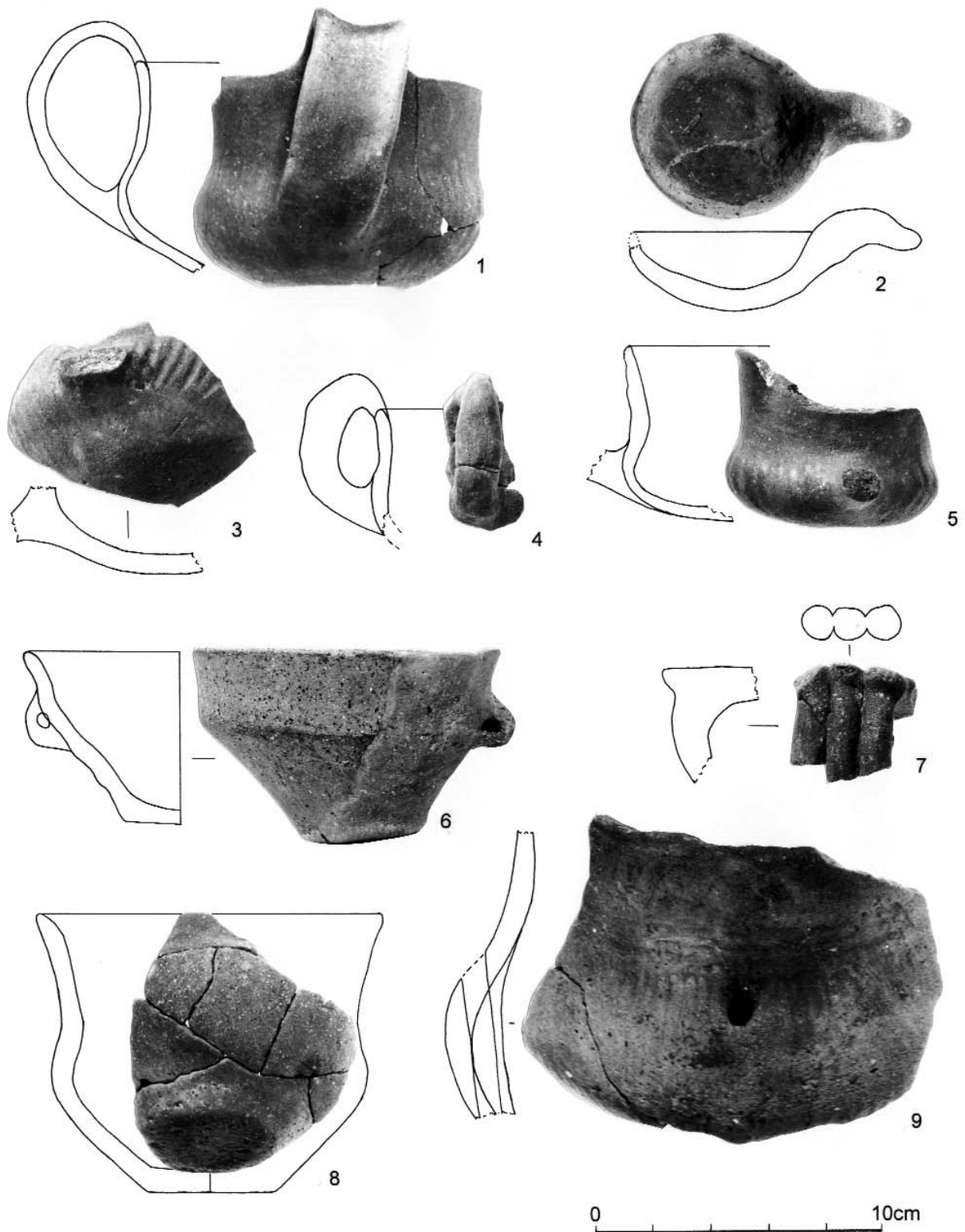
20. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-11: 60. objektum
 Abb. 20. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-11: Objekt 60

21. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-9: 83. objektum
 Abb. 21. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-9: Objekt 83

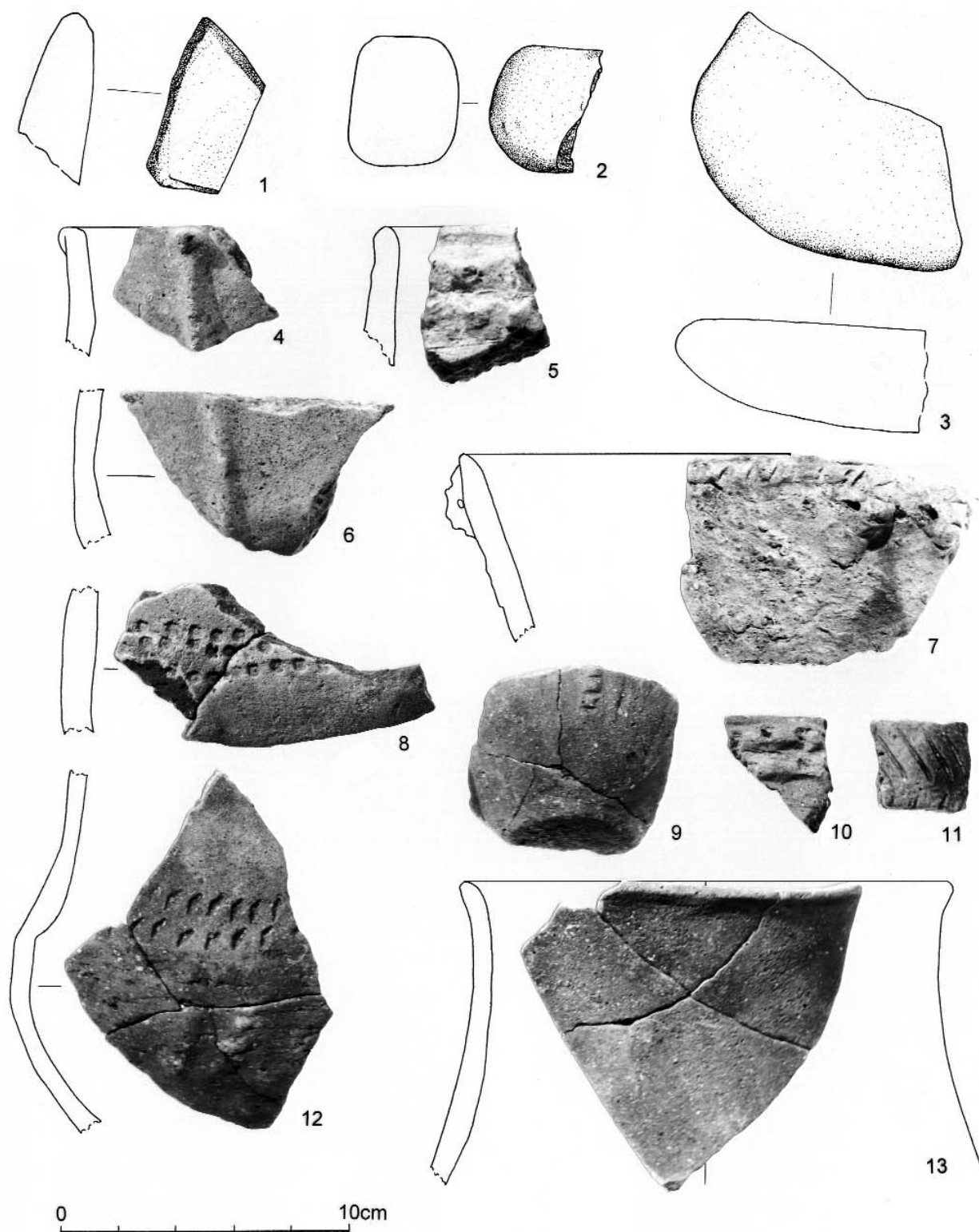

22. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-9: 90. objektum
 Abb. 22. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-9: Objekt 90

23. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-9: 120. objektum
 Abb. 23. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-9: Objekt 120

24. kép: Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden kultúra, 1-13: 120. objektum
 Abb. 24. Nagykanizsa-Inkey-kápolna. Baden-Kultur, 1-13: Objekt 120

Bondár Mária

Kora bronzkori telep Nagykanizsa – Inkey kápolnán

Nagykanizsa – Inkey kápolna lelőhelyen a Somogyvár-Vinkovci kultúra telepmaradványát tárta fel Horváth László, (1. kép) amelyről előzetes közleményben számolt be (HORVÁTH 1984, 12). Jelen tanulmányban Horváth L. 1979-1981. évi és 1991-ben végzett leletmentésének kora bronzkori anyagát dolgozzuk fel.

1. gödör: nagy méretű kocsikerék féltöredéke (2. kép 7); peremük alatt körömbevágásokkal díszített hombárok peremtöredékei (2. kép 2-3); nagy méretű, kétfülű fazék oldaltöredéke a füllel (2. kép 5); széles, elkent peremű hombár töredéke; nagy méretű, gömbszelet alakú, vízszintesre vágott peremű tál peremtöredéke, a perem külső oldalán benyomott pontokkal díszítve, egy helyen a peremen kiszélesedő bütyökfogó van (2. kép 1); füles fazekak oldaltöredékei (2. kép 4, 6); nagy méretű tál oldaltöredéke lapított bütyökfogóval; szűk-keskeny, seprűdíszes hombár oldaltöredéke (2. kép 8); nagy méretű kancsó oldaltöredéke valamint típusba nem sorolható perem-, oldal- és fenéktöredékek. Ltsz: 80.1.1, 4-5, 7-26.

2. gödör: jellegtelen alj- és oldaltöredékek valamint egyenesre vágott peremtöredék került elő a gödörből. Ltsz: 80.2.1-4.

3. gödör: elkent peremű hombár peremtöredéke; kétoldalon lelógó bütyökfogóval díszített fazék peremtöredéke; vízszintesre vágott peremű, kis méretű tál töredéke; nagy méretű kancsó nyak- és fültöredéke; kétfülű fazék oldaltöredéke a füllel; korsó hastöredéke valamint rücskös oldaltöredékek. Ltsz.: 80.3.1-6, 8, 10-12.

6. gödör: jellegtelen oldal- és aljtöredékek; egyenesre vágott peremű, rövid nyakú tál peremtöredéke; kopott felületű, nagy méretű kancsó peremtöredéke; ugyancsak kopott felületű hombár peremtöredéke. Ltsz: 80.5.1-7.

10. gödör: rücskös felületű hombár oldaltöredéke; bütyökfogóban végződő peremű fazék peremtöredéke; kétfülű fazékból származó, egyenesre vágott peremtöredék; kétfülű fazék peremtöredéke a füllel, a fül a peremből indul; nagy méretű, gömbszelet alakú, díszítetlen tál befelé néző, vízszintesre vágott perem-

töredéke (3. kép 2); korsó perem- és nyaktöredéke, a peremből induló szalagfűl, tetején ujjbenyomással (3. kép 1); elkent peremű hombárok peremtöredékei; egyfülű fazék peremtöredéke (3. kép 5). Ltsz: 80.10.1-7, 9-10.

11. gödör: gömbszelet alakú, nagy méretű, befelé vízszintesre vágott peremű tál peremtöredékei, a peremen bekarcolt cikk-cakk mintával (4. kép 1-2); vízszintesre vágott peremű, lekerekített vállú, díszítetlen tál peremtöredéke (4. kép 6); füles fazék peremtöredéke (4. kép 4); nagy méretű, durvított hasú hombár töredéke, hasán füllel (4. kép 7); vöröses színű hombár töredéke, hasán füllel a fül két oldalán ujjbenyomkodásos bordadíszrel (4. kép 3); korsó aljtöredéke; kisebb, elkent peremű hombár peremtöredéke, a perem alatt körömbevágdosásos díszítés (4. kép 5). Ltsz: 80.11.1-9.

12. gödör: ovális, tálka-szerű oltártöredék? Négy lábon állt, a lábak végei letörtek. Egyik oldalán felfelé ívelés indítása figyelhető meg, itt azonban törött a felület (4. kép 8); a perem alatt körömbevágásokkal tagolt elkent peremű hombárok peremtöredékei (5. kép 5-6); egyenesre vágott peremű, nagy méretű hombár töredéke (5. kép 9); a nyakán bebökdösött díszű hombár peremtöredéke (5. kép 7); nagy méretű kancsó hastöredéke, típusba nem sorolható oldaltöredékek; fenéktöredék; sima nyakú, tojásdad testű hombár peremtöredéke; vöröses barna, nagy méretű, kétfülű fazék oldaltöredéke a füllel; nyakán nagy méretű benyomkodott pontokkal díszített, egyfülű fazék peremtöredéke (5. kép 10); változatos méretű és formájú, profilált (5. kép 1-2, 4) és gömbszelet alakú (5. kép 8) táltöredékek, köztük egy csaknem „síkozott peremű“ (5. kép 3) edénytöredék is. Ltsz: 80.13.1-21.

14. gödör: elkent peremű hombárok peremtöredékei (3. kép 7-8); nagy méretű, simított nyakú, díszítetlen peremű hombár peremtöredéke (3. kép 10); hasán erős seprűzéssel díszített hombár oldaltöredéke (3. kép 3); kétfülű fazék hastöredéke az egyik füllel (3. kép 11); nagy méretű kancsó aljtöredéke; vízszintesre vágott peremű, gömbszelet alakú, díszítetlen tál peremtöredéke (3. kép 9); simított nyakú, durvított hasú, gömb-

szelet alakú tál töredéke, vállán körbefutó, bevagdosott bordadísszel (3. kép 6); nagy méretű kocsikerék töredéke (3. kép 4). Ltsz: 80.15.1-10.

18. gödör: füles bögre töredéke; fültöredék; jellegtelen perem-, oldal- és fenéktöredékek. Ltsz: 80.17.1-8.

19. gödör: nagy méretű füles kancsó töredéke (7. kép 9 = HORVÁTH 1984, 5. kép 12); füles fazék peremtöredéke (6. kép 1, 10. kép 2); nagy méretű, vízszintesre vágott peremű tálak töredékei, pereme külső oldalán körömbevagdosásos díszítéssel (8. kép 4-8); nagy méretű, vízszintesre vágott peremű, díszítetlen tálak töredékei (7. kép 1, 8. kép 9); különböző méretű, vízszintesre vágott peremű tálak töredékei (7. kép 4, 8. kép 1-2, 9. kép 5); nagy méretű, külső oldalán durvított felületű, gömbszelet alakú, vízszintesre vágott peremű tálak töredékei; vékony falú bögre töredéke (10. kép 4); nagy méretű, durvított hasú hombárok oldaltöredékei (6. kép 4, 7. kép 2-3, 7); amfora oldaltöredékei (7. kép 8); különböző méretű, a perem alatt elkent bordával (8. kép 3), néhány esetben e bordán körömbenyomkodásos díszítéssel ellátott hombárok töredékei; peremük alatt ujjbenyomkodásos bordával díszített hombárok töredékei (7. kép 6, 9. kép 2, 6); peremén kiszélesedő háromszög fogantyúban végződő fazekak peremtöredékei; korszó- és kancsótöredékek (10. kép 6); típusba nem sorolható, jellegtelen oldaltöredékek; durvított hasú hombárok oldal- (10. kép 7) és fenéktöredékei; agancsból készített csonteszköz; durvított felületű, füles fazekak oldaltöredékei a füllel (10. kép 1, 3); nagy méretű, gömbszelet alakú, csak a peremén díszített tál peremtöredéke, a peremen bekarcolt zeg-zugvonallal díszítve (7. kép 5); kis méretű, díszítetlen tálka (6. kép 2); rendszer nélküli bekarcolt mintával díszített rövid talpas tálka töredéke (9. kép 7 = HORVÁTH 1984, 5. kép 10); orsógombok (9. kép 3, 10. kép 5 = HORVÁTH 1984, 5. kép 5) és kocsikerék (9. kép 4 = HORVÁTH 1984, 5. kép 4); nagy méretű, letört szarvú bikaszobor (9. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 2); peremén háromszög alakú bütyökfogóvá szélesedő, gömbszelet alakú, díszítetlen tál töredéke; nagy méretű, rövid nyakú, durvított hasú amfora (10. kép 8 = HORVÁTH 1984, 5. kép 16). Ltsz: 80.18.3-100.

22. gödör: durvított felületű hombár fenéktöredéke; elkent peremű hombár töredéke, peremén ujjbenyomkodásos díszítéssel; kétfülű tál vállán ülő fülekkel (HORVÁTH 1984, 5. kép 11) valamint jellegtelen oldaltöredékek. Ltsz.: 80.21.1-19.

28. gödör: nagy méretű, durvított felületű hombárok oldal- és fenéktöredékei; korszók és kancsók díszítetlen oldaltöredékei; kavicsok, köeszközök; kettős kúpos testű, nagy méretű orsógomb féltöredéke (HORVÁTH 1984, 5. kép 7); szürke kőbalta töredéke; csontár hosszában kettétört, szépen kidolgozott féltöredéke

(HORVÁTH 1984, 5. kép 3); világosbarna silexpenge; nagy méretű, ívelt oldalú, áglenyomatos patics; különböző hombárok fültöredékei; kétfülű fazék oldaltöredéke füllel (12. kép 3); finoman seprűzött oldalú hombár töredéke; nagy méretű, rücskös hasú tál oldaltöredéke, vállán ujjbenyomkodásos bütyökkel (12. kép 2); különböző méretű, sima és elkent peremű hombárok peremtöredékei; peremük alatt körbefutó, bevagdosott díszű bordával készült hombárok peremtöredékei (12. kép 6, 13. kép 5 = HORVÁTH 1984, 5. kép 14, 15); kancsó peremtöredéke; kis méretű, bütyökdíszítésű fazekak oldaltöredékei (11. kép 7); egyfülű fazék peremtöredéke; kétfülű fazék peremtöredéke a peremből induló füllel, a fül tetején függőlegesen benyomott pontdíszítéssel; kissé duzzadt peremű tálak töredékei (11. kép 3, 12. kép 4); gömbszelet alakú tál peremtöredéke, a peremen körbefutó, ujjbenyomkodásos bordadarabbal (12. kép 1); seprűdíszes, nagy méretű hombár aljtöredékei (13. kép 2); nagy méretű, kétfülű fazék peremtöredéke a nyakból induló füllel (13. kép 2); sötétszürke, kétfülű fazék töredéke, vállán kis bütyökkel; fazék peremtöredéke, a perem két szemközti oldalán háromszöggé szélesedő, középen tagolt bütyökfogóval; nagy méretű, gömbszelet alakú, díszítetlen füles tálak peremtöredékei (11. kép 4, 12. kép 5); rövid nyakú, fordított csonka kúpos testű tál töredéke kis füllel (11. kép 5); nagy méretű, gömbszelet alakú tál töredéke, csak a perem tetején van szakaszosan bebökdösött pontdíszítés (11. kép 1); nagy méretű, egyenesre vágott peremű, rövid nyakú, durvított hasú tál töredéke (13. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 18); nagy méretű, a tál belseje felé vízszintesre húzott peremű tál töredéke, pereme egy helyen kiszélesedik, ezen a részen ujjbenyomkodásos díszítés van (12. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 17); hombárok töredékei, a peremük alatt bebökdösött díszítősorral, vállukon ujjbenyomással tagolt bütyökkel illetve bordaszakaszokkal díszítve (11. kép 2). Ltsz: 80.27.1-62.

29. gödör: széles, vízszintesre vágott peremű füles tál peremtöredékei a peremből induló, rövid füllel (16. kép 6); barnás színű, vékony falú, rövid nyakú, simított testű füles fazék peremtöredéke a fül töredékével; a peremből induló, bütyökfogóval ellátott fazék peremtöredéke; jellegtelen oldal- és fenéktöredékek, egyenesre vágott peremű hombártöredékek; pereme alatt ujjbenyomkodással tagolt, elkent peremű hombár töredéke; seprűdíszes oldaltöredékek. Ltsz: 80.28.1-12.

31. gödör: a gödörben badeni és néhány kora bronzkori cserép volt: vízszintesre vágott peremű, gömbszelet alakú tál töredéke, peremén finoman bekarcolt zeg-zug vonal fut körbe; ugyancsak egyenes peremű, rövid nyakú, lekerekített vállú, kis méretű tál töredéke; peremén ujjbenyomkodással díszített egyfülű fazék töredéke; seprűdíszes, nagy méretű hombárok

oldaltöredékei. Ltsz: 80.30.19-22.

32. gödör: kettős kúpos testű orsógombok feltöredékei (HORVÁTH 1984, 5. kép 6); világosbarna, elkent peremű, rövid nyakú hombár peremtöredéke, a peremen finoman beszürkált pontokkal (14. kép 2); világosbarna, elkent peremű hombár peremtöredéke, a perem két helyen bütyökfogóvá szélesedik, a bütyökfogó közepén benyomott pont díszítés van; nagy méretű, elkent peremű, az elkent perem alatt körömbenyomkodásos díszű hombárok peremtöredékei (14. kép 1, 6); hasonló hombárok peremtöredékei a perem alatt erőteljes ujjbenyomkodásos díszszel (14. kép 4); füles fazekak töredékei; peremén kis méretű bütyökfogóval ellátott fazék töredéke (14. kép 5); díszítetlen, kissé duzzadt peremű hombárok darabjai; közelebbi típusba nem sorolható hombárperem töredékek; gömbszelet alakú, vízszintes, „csipkézett“ peremű tál töredéke; nagy méretű, gömbszelet alakú, kívül-belül díszített tál töredéke (14. kép 3 = HORVÁTH 1984, 5. kép 9); külső oldalán a perem alatt három körbefutó, párhuzamos vonal díszíti. Belső oldalán sugarasan behúzott párhuzamos vonalak osztják mezőkre, e vonalak mellett (valószínűleg mindkét oldalán) a párhuzamos vonalakra merőlegesen behúzgált rövid vonalkázás díszíti, a perem belső oldala alatt közvetlenül kissé hullámosan bekarcolt vonal fut körbe. A vízszintes peremen szakaszos díszítés van: egymás mellett beszürkált öt pici pont, induló futó háromszög és a pontok másik oldaláról induló fenyőágminta; másodlagos felhasználású, két helyen átfűrt edény oldaltöredéke. Ltsz: 80.31.1-51.

37. gödör: Szürke, kopott felületű egyfülű fazék peremtöredéke a füllel; fültöredék, elkent peremű hombár peremtöredékei; rücskös oldaltöredékek; amorfra sikerült, füles fazék perem- és nyaktöredéke, a fül két oldalán benyomkodott pontokkal díszítve; seprűzéses fazék oldaltöredékei. Ltsz: 80. 35. 1-5.

40. gödör: Szürke, kopott felületű, nagy méretű, gömbszelet alakú tál, kifelé és befelé is hajló, vízszintre vágott peremmel (15. kép 4). Ltsz: 80.38.1.

42. gödör: jellegtelen oldaltöredékek; fenéktöredék; csapolásos technikával, felvitt lapos bütyök töredéke; kihajló peremtöredék került elő. Ltsz: 80.40.1-6.

60. gödör: a badeni cserepek mellett néhány kora bronzkori töredék is volt a gödörben: kívül-belül díszített tál (15. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 8), külső oldalán bekarcolt vonaldísz, belső oldalán sraffozott háromszög és beszürkált díszítésű, párhuzamos vonalköteg dísz, peremén szakaszokban benyomkodott pontok díszítik. Motívumrendszer a töredékből nem rekonstruálható; táltöredék, külső oldalán két párhuzamos között bekarcolt zeg-zugvonallal díszített, belső oldalán a perem alatt bekarcolt párhuzamos vonalköteggel díszített táltöredék, peremén bekarcolt zeg-

zugvonal fut körbe (15. kép 2); peremén elnagyoltan eldolgozott hombár töredéke (15. kép 3). Ltsz: 81.13.41-43.

85. gödör: egyfülű fazék peremtöredéke (15. kép 5); kétfülű fazék peremtöredéke (15. kép 6); kissé duzzadt peremű hombár töredéke (15. kép 7). Ltsz:

92. gödör: díszítetlen gömbszelet alakú tál töredéke; kis méretű bögre töredéke (HORVÁTH 1984, 5. kép 13); orsógombok maradványai; kétfülű fazék töredéke a füllel; hombárok peremtöredékei; szűk-keskeny fazék aljtöredéke; táltöredékek. Ltsz.: 82.17.1-15.

96. gödör: nagy méretű hombár oldaltöredéke füllel, a fül két oldalán ujjbenyomkodásos, vékony bordaszakaszokkal (16. kép 4); nagy méretű hombár peremtöredéke, a vállán ujjbenyomkodásos díszű bütyökkel (16. kép 5); nagy méretű hombár peremtöredéke; nagy méretű, háromszög alakú bütyökfogóban végződő peremű hombárok peremtöredékei (15. kép 8-9); nagy méretű, elkent peremű hombár peremtöredéke (16. kép 3); rövid, szűk nyakú hombár peremtöredékei (16. kép 2); rövid nyakú, kétfülű fazék töredéke, vállán kis hegyes bütyökkel (16. kép 10); átfűrt phallosz (16. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 1). Ltsz: 82.21.1, 3-19.

Edények

A Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült leletanyagnál is jól megfigyelhető a Somogyvár-Vinkovci kultúrára jellemző „technológia“. Az edények készítésekor az agyag soványításához homokot és kisebb-nagyobb darabokra összetört kavicsokat használtak. A lelőhelyen is előkerültek a soványításhoz „alapanyagul“ szolgáló kavicsok és az összetörésükre használt nagyobb kövek. Az edényeket kétféleképpen égették ki: a redukált égetéskor a szürkének a feketéig terjedő árnyalatai keletkeztek, míg az edények másik csoportját az ún. oxidációs technikával égették, amely az okkerből narancsosba hajló színt eredményezett. A kétféle égetés előfordul mind a korsóknál és tálaknál, mind pedig a fazekaknál és hombároknál. Anyag és kidolgozás szempontjából nincs éles különbség a durva és az ún. finom kerámia között. A tálaknál, fazekaknál és nagy méretű tárolóedényeknél egyaránt megfigyelhető, hogy felső részüket a vállig simították, míg alsó részük durvított felület-kiképzésű. Durvított felületet képezhettek seprűzésre emlékeztető eljárással, szinte „barbotinos“ technikával, vagy egyszerűen úgy, hogy még egy réteg agyagot hordtak fel egyenetlenül a felületre.

A Nagykanizsa – Inkey kápolnán napvilágra került kora bronzkori kerámia gazdag formakincsű. A legtöbb edénytöredék hombárokból és fazekakból származik. Viszonylag sok a táltöredék is. Kevesebb a kancsó, korsó, a leltározott anyagban alig van bögre-maradvány. Nincs cilindrikus palack, és nem került elő osztott- vala-

mint aszimmetrikus fülű edényből származó töredék sem.

Nagykanizsa – Inkey kápolna feldolgozásakor a Börzöncénél kidolgozott tipológiát használtam (BONDÁR 1995), jelen munkában az ott szereplő típusrövidítéseket alkalmazom, s az egyes típusokat most csak röviden írom le. (Értelemszerűen csak azokról a típusokról van leírás, amelyek Nagykanizsa – Inkey kápolnán is megtalálhatók.)

Hombárok

(rövidítve: H/típuszám)

A hambárok változatos méretűek és kidolgozásúak. Nyakuk simított, testük valamilyen módon durvított felületű. A díszítőelemek között a rátett, ujjbenyomkodásos bütyök a leggyakoribb. A bütykök száma lehet páros (kettő, négy) vagy páratlan (egy, három, hét), az egyéb díszítőelemek előfordulásának függvényében. A legtöbb bütyök ujjbenyomkodásos díszű. Gyakoriak a kis hegyes bütykök, előfordul a kerek, közepén benyomott változat is. Gyakori, hogy a perem két vagy négy helyen háromszög alakú bütyökfogóvá szélesedik. A díszítő elemek között előfordul az edény vállán körbefutó ujjbenyomkodásos *borda* vagy bordaszakasz. Sajátos díszítési mód az „*elkent*“ *perem*, amely vékony, a peremből alig kiemelkedő bordát jelent, amelyet még vizesen ujjbegy benyomkodásával tagoltak.

A hambárok füles vagy fül nélküli formában is megvannak. A *fülek* száma egy, kettő vagy négy. A fülek döntő többségben hosszabb-rövidebb szalagfülek, ritkábban fordul elő az ún. hurkafül. A hambároknál a fülek az edény öblösödésén vagy alsó harmadában vannak.

H/1: Vöröses barna színű, kissé kihajló peremű, „szűk-keskeny“ hambár. Kicsit duzzadt pereme két egymással szemközti oldalon hegyes bütyökben végződik. Teste csak kissé rücskös felületű. Nagykanizsa – Inkey kápolnán az 1. gödörből került elő. Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből is (BONDÁR 1995, 202, Pl. 174. 359).

H/2: Szürkés színű, rövid nyakú, tojásdad, „szűk-keskeny“ hambár. Testén seprűzesszerű felületképzés. Egyéb díszítőelem nincs rajta (1, 12, 14, 29. gödör; 2. kép 8; 3. kép 10; 13. kép 2). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 202, Pl. 174. 361).

H/3: Barnás színű, nyújtott „S“ profilú, kissé duzzadt peremű, „szinte barbotinos“ díszű hambár. Vállán vízszintes bemélyítés van. Két egymással szemközti oldalán egy-egy kerek, közepén benyomott bütyök, ezekkel átellenben egy-egy ujjbenyomkodásos bütyök (28. gödör; 12. kép 2; 13. kép 5). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 202, Pl. 174. 362). Hasonló példányt ismerünk Szaváról (ECSEDY 1979. Taf. VI. 8.) és Lánycsók-Égetthalomról Vučedol C korú gödörből (ECSEDY 1980. IV. t. 4.) is.

H/4: Barnás színű, nyújtott „S“ profilú hambár. Vállán négy helyen ujjbenyomkodásos bütyökdísz (19, 32, 85. gödör; 8. kép 3; 15. kép 7). Analógiáit Börzöncéről ismerjük (BONDÁR 1995, 202, Pl. 174. 364).

H/5: Barnás színű, kifelé ívelő peremű, rövid nyakú, fordított csonka kúpos testű hambár. Peremén körbefutó ujjbenyomkodásos borda, amely szimmetrikusan elrendezve, négy helyen háromszög alakú fogóvá szélesedik. Nyaka sima, hasán durva seprűzés (1, 14, 19, 28, 32, 96. gödör; 2. kép 2; 3. kép 3; 7. kép 6; 10. kép 7; 12. kép 6; 14. kép 4; 15. kép 8-9). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből is (BONDÁR 1995, 202, Pl. 172. 324).

H/6: Barnás színű, rövid nyakú, durvított felületű, nyújtott „S“ profilú hambár. Két altípusa van, amely díszítettségében és nyakának kialakításában különbözik egymástól. Inkey kápolnán a *H/6a* típus került elő: rövid hengeres nyakú hambár. Pereme alatt széles, „elkent“ borda, vállán szimmetrikusan elhelyezett hét tagolt bütyök (6, 12, 14, 32, 96. gödör; 3. kép 7-8; 5. kép 5-6, 9; 6. kép 4; 7. kép 3; 9. kép 6; 16. kép 3). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203, Pl. 172. 325).

H/7: Barnás színű, rövid hengeres nyakú, nyújtott „S“ profilú, durvított felületű hambár. Két altípusa van, amely méretben és díszítettségben különbözik egymástól. Nagykanizsa – Inkey kápolnán a *H/7a* típus van meg. Vállán egymással szemben két helyen tagolt bütyök, ezek között egy-egy ujjbenyomkodásos bordadarab (96. gödör; 16. kép 5). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203, Pl. 172. 322). Ugyanilyen edény Lánycsók-Égetthalom 3. gödörből került elő, Vučedol C korú anyagként (ECSEDY 1980. IV. t. 1)

H/8: Szürkés vagy vöröses színű, nagy méretű, válláig simított, hasán durvított felületű hambár, hasán az egymással szemközti oldalon két rövid szalagfüllel (11, 32. gödör; 4. kép 7). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203, Pl. 172. 328). Több hasonló edényt is közölt Ilokról N. Tasić (TASIĆ 1984. Taf. I. 5, 6). Ebbe a típusba soroljuk az Ajkáról ismert példányt is (BÓNA 1965. Taf. XIII. 1).

H/9: Szürkés színű, tojásdad testű hambár, nyakán vagy vállán apró bütykök és szalagfül van, a szalagfül két oldalán rövid pontsorrall vagy a fül melletti vékony bordával díszítve (11, 96. gödör; 4. kép 3; 16. kép 4). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203, Fig. 14). Ebbe a típusba tartozó töredéket közölt Bóna I. Somogyvárról (BÓNA 1965. Taf. XII. 6). Ezt a típust csak töredékekből ismerjük, ép edény formájában az analógiák között nem találtuk meg, ám a típusmeghatározás helyességét a Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült újabb töredékek is alátámasztják.

Fazekak

A fazekak változatos méretűek és kidolgozásúak. Nyakuk simított, testük valamilyen módon durvított felületű.

A díszítőelemek között a rátett, ujjbenyomkodásos bütyök a leggyakoribb, de előfordul a vállon körbefutó, benyomkodott bordadisz is. Gyakori a háromszögge szélesedő, lelógó bütyökgóiban végződő perem. Előfordul a peremen benyomkodott, körbefutó pontsordisz is. A fülek általában az edény pereméből indulnak s kisebb-nagyobb íveléssel az edény válla alatt csatlakoznak a fazéktesthez. Előfordulnak a vállon ülő, rövid fülek is.

A fazekaknak három fő formáját határoztuk meg a börcőncei anyag alapján: a fül nélküli, az egyfülű-, és a kétfülű- változatot.

Fül nélküli fazekak (rövidítve: F/típuszám)

F/1: Szürkés színű, nyújtott „S” profilú, profilált aljú fazék. Kissé duzzadt pereme két, egymással szemközti oldalon lelógó bütyökgóiban végződik. Testén durva seprűzés. Vállán eredetileg négy benyomkodott díszű bütyök volt (32. gödör). Analógiáit Börcőncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203, Pl. 175. 381).

F/2: Vöröses szürke színű, nyújtott „S” profilú fazék. Kissé duzzadt pereme két egymással szemközti oldalon lelógó bütyökgóiban végződik. Vállán bekarcolt vonal fut körbe, a két bütyökgó között egy-egy hegyes bütyök (1, 3, 10, 19, 28, 29, 32, 40. gödör; 2. kép 4, 7. kép 7, 11. kép 7). Analógiáit Börcőncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 203-204, Pl. 175. 382).

Az F/1. és F/2. típusú fazekaink analógiái a protonagyrévi anyagban is megtalálhatók (SZABÓ 1992. XXXIX. t. 8-9.).

Egyfülű fazekak (rövidítve: EF/típuszám)

EF/2: Barnás színű, vékony falú, rövid nyakú, fordított csonka kúpos testű, fazék. Peremből induló szalagfüle a váll alatt csatlakozik az edényhez. A füllel szemközti oldalon kis kerek bütyök. Teste négy helyen „belapítva” (40. gödör). Analógiáit Börcőncéről ismerjük (BONDÁR 1995, 204, Pl. 175. 375).

EF/4: Szürke színű, vastag falú, kissé duzzadt peremű, rövid nyakú, nyújtott „S” profilú fazék. Vállán körbefutó bemélyedés. Peremből induló hurkafüle a váll alatt csatlakozik az edényhez. Vállal eredetileg valószínűleg három helyen ujjbenyomkodásos bütyök volt (1. gödör; 2. kép 6). Analógiáit Börcőncéről ismerjük (BONDÁR 1995, 204, Pl. 175. 377).

EF/5: Világosbarna színű, vékony falú, „elkent” bordával díszített, nyújtott „S” profilú fazék. Vállát ere-

detileg három bütyök díszítette. Peremből induló rövid füle a váll alatt csatlakozik az edényhez (11. gödör 4. kép 4). Analógiáit Börcőncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 204, Pl. 175. 380).

EF/6: Szürkés színű, vastagabb falú, rövid, kissé ívelt nyakú, fordított csonka kúp alakú fazék. Teste eléggé szabálytalan. Peremből induló hurkafüle a váll alatt csatlakozik az edényhez (19, 28, 85. gödör; 6. kép 1; 10. kép 1-3; 15. kép 5). Analógiáit Börcőncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 204, Pl. 174. 357).

EF/7: Csak töredékek alapján tudtuk a formát rekonstruálni. Barnás vöröses színű, vékony falú, rövid nyakú, peremén ujjbenyomkodással vagy ujjbenyomkodásos bordával díszített fazék. Hurkafüle a perem alatt indul és a váll alatt támaszkodik az edény hasára (12, 31, 32. gödör). Analógiáit Börcőncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 204, Fig. 15) is valamint Lánycsók-Égetthalom 3. gödör Vučedol C. korú anyagában találunk hasonlót (ECSEDY 1980. V. t. 4., VI. t. 4.).

Kétfülű fazekak (rövidítve: KF/típuszám)

KF/1: Szürkés színű, nyújtott „S” profilú, „szűkkeskeny” fazék. Peremből induló két szalagfüle a váll alatt csatlakozik az edényhez (19, 28, 29, 85. gödör; 15. kép 6). Analógiáit Börcőncén (BONDÁR 1955, 202, Pl. 174. 358) és Szaván találjuk meg (ECSEDY 1979. Taf. XI. 3).

KF/2: Barnás színű, kissé duzzadt peremű, nyújtott „S” profilú fazék. Egymással szemben egy-egy, a nyakból induló és a váll alatt az edényre támaszkodó rövid szalagfüle van. A fülek között középen egy-egy, enyhén hegyesedő bütyök. Nagykanizsa – Inkey kápolnán kisebb és nagyobb méretben is előfordult (1, 3, 10, 12, 14, 19, 28, 96. gödör; 2. kép 5; 3. kép 2, 12; 11. kép 2; 12. kép 3; 15. kép 10). Analógiáit Börcőncéről (BONDÁR 1995, 205, Pl. 174. 354) valamint Golokut (PETROVIĆ 1991. Taf. III. 2.) és Pécs-Nagyárpád (BÁNDI 1979 66.) lelőhelyekről ismerjük.

Amforák

(rövidítve: A/típuszám)

A börcőncei feldolgozás során kidolgozott tipológiai rendszerben három amfora típust tudtunk meghatározni (BONDÁR 1995, 205), amelyek analógiáit Golokut (PETROVIĆ 1991. Taf. I. 5), Gönyü (BÓNA 1965. Taf. XIII. 2), Lánycsók-Égetthalom 3. gödör (ECSEDY 1980. V. t. 5), Neusiedl am See (BÓNA 1965. Taf. XIII. 7), Vrđnik (TASIĆ 1984. Taf. III. 5, 7, IV. 2, 7, 10), Zók-Várhegy (ECSEDY 1983. 29. kép) és Pécs-Nagyárpád (ECSEDY 1979. 5.kép G típus) lelőhelyeken találtuk meg.

A/4.: Nagykanizsa – Inkey kápolnán egy 4. típusú amfora is előkerült, amely átmeneti formának tekinthető a hombárok és amforák között csaknem teljesen ép hombár-amfora (10. kép 8 = HORVÁTH 1984, 5. kép 16), amely a 19. gödörből került elő. A nagy méretű edény rövid hengeres nyaka, tojásdad teste és vállalatti két füle alapján amfora, a nyak alatti edényrészen alkalmazott durvított felület miatt a hombárokra emlékeztet.

A leltározott anyagban még egy olyan töredéket találtunk, amely biztosan amforából származik (19. gödör), közelebbi típus-meghatározáshoz azonban nem elegendő a töredék.

Kancsók

(rövidítve: K/típuszám)

A kancsók nagyjából azonos méretű, gondos kidolgozású edények. Felületük simított, díszítés nincs rajtuk. A fül a peremből indul és az edény hasára csatlakozik.

K/I: Sötétszürke, tölcséres nyakú, kettős csonka kúpos testű, lekerekített hasi törésvonalú kancsó. Peremből induló szalagfüle a váll alatt csatlakozik az edény testéhez. Vállán bekarcolt vonal fut körbe (1, 3, 6, 19. gödör; 7. kép 9, 10. kép 6). Analógiáit Börzöncéről több gödörből (BONDÁR 1995, 205, Pl. 173. 349) valamint Sármellékről (BÓNA 1965. Taf. XIV. 7), Somogyvárról (BÓNA 1965. Taf. X. 8) és Szaváról ismerjük (ECSEDY 1979. Taf. IX. 1).

Korsók

(rövidítve: Ko/típuszám)

A korsók változatos méretűek és kidolgozásúak. Felületük simított, jól kidolgozott, jellemzően szürke, sötétszürke színűek, redukált égetésűek. A korsók csak méretben térnek el a kancsóktól. Mindkét típus formája és kivitelezése – a látszólagos hasonlóság ellenére – széles skálán mozog, nehéz pontos analógiát találni egy-egy darabhoz.

Nagykanizsa – Inkey kápolnán kevés korsótöredék került elő, az értelmezhető darabokból csak a Ko/1 típus határozható meg.

Ko/I: Szürke színű, hengeres nyakú, kettős kúpos testű, éles hasi törésvonalú korsó. Peremből induló, keskeny ívű, hosszú szalagfüle a vállnál csatlakozik az edényhez. (1. gödör). Analógiáit Börzöncéről ismerjük (BONDÁR 1995, 206, Pl. 173. 339).

Bögrék

(rövidítve: B/típuszám)

A bögrék is változatos méretűek, nagyjából azonos

kidolgozásúak. Felületük simított, jól kidolgozott. Színük leggyakrabban sötétszürke, ritkábban vöröses.

Nagykanizsa – Inkey kápolna lelőhelyen alig került elő bögrétöredék. A jellegzetes darabokból mindössze egy típus rekonstruálható.

B/4: Szürke vagy vöröses színű, hosszú nyakú, kettős csonka kúpos testű, éles hasi törésvonalú bögre. Négy altípusa (BONDÁR 1995, Pl. 173. 331, 332, 335, 336) a nyak ívelésében és a fül kivitelezésében és helyzetében tér el egymástól. Ez a típus már átvezet a korsókhoz (19. gödör; 10. kép 4). Analógiáját Alsódörgicséről (BÓNA 1965. Taf. XIV. 14), Keszthely-Fenekpusztáról (BÓNA 1965. Taf. XIV. 3), Szaváról (ECSEDY 1979. Taf. VIII. 1.; Taf. XII. 6) és Börzöncéről (BONDÁR 1995, 207) ismerjük.

Tálak

(rövidítve: T/típuszám)

A tálak változatos méretűek és kidolgozásúak. Kétféle felületkiképzést figyelhetünk meg: a korsók, kancsók és bögrék felületéhez hasonló, sima, jól kidolgozott felületet, illetve a fazekakéhoz hasonló durvított külsőrészt. A leggyakrabban alkalmazott díszítőelem a tálaknál is bütyök, előfordul az ujjbenyomkodásos bordadísz, jellegzetes az „elkett” perem, megfigyelhető a bepontozott illetve bekarcolt díszítés is.

T/I: Szürkés színű, gömbszelet alakú, simított nyakrészű, durvított hasú tál. Három altípusa a nyak formájában és a díszítésben különbözik. Nagykanizsa – Inkey kápolnán a *T/1a* típust tudtuk meghatározni (BONDÁR 1995, Pl. 174. 355). Nagyméretű, vízszintesen vágott peremű rövid, ívelt nyakú tál, vállán körbefutó, ujjbenyomkodásos bordadísszal vagy hasonlóan díszített bordaszakaszokkal (10, 28. gödör 3. kép 2, 6, 9; 5. kép 3, 4; 6. kép 3; 7. kép 1; 8. kép 1, 2, 9; 13. kép 1). Analógiáit Börzöncéről ismerjük több gödörből (BONDÁR 1995, 208). A T/1 főtipuson belül a tálaknak egy sajátos változata Nagykanizsa – Inkey kápolnán a peremén benyomkodott pontokkal vagy körömbevágással díszített tálak csoportja (2. kép 1; 8. kép 4-8; 12. kép 1)

T/2: Szürke, rövid, ívelt nyakú, kettős kúpos testű tál. Eredetileg kétfülű lehetett (5. kép 1-2; 11. kép 3). Analógiáit elsősorban Börzöncéről ismerjük (BONDÁR 1995, Pl. 174. 350).

T/3: Tölcséres nyakú, éles hasi törésvonalú, általában díszítetlen tál különböző méretvariációkban. Előfordul egy olyan változata is, amelynek pereme alatt bebökdösött díszítősor van (2. kép 3). Hasonlót Vinkovcin (DIMITRIJEVIĆ 1982, Taf. 5. 1) és a börzöncei telepanyagban találtunk (BONDÁR 1995, Fig. 18).

T/8: Sötétszürke színű, vékony falú, rövid nyakú,

fordított csonkakúpos, eléggé szabálytalan testű tálka. Két altípusa a fülek helyzetében és számában különbözik. T/8a: Peremből induló (eredetileg két) rövid szalagfüle a váll alatt csatlakozik az edény testéhez (11. kép 4; 13. kép 3). Analógiáját Vinkovcin (DIMITRIJEVIĆ 1982, Taf. 5. 7), Lánycsók-Égetthalom „b” gödörben (ECSEDY 1980, VII. t. 4-6) és Börzöncén találjuk meg (BONDÁR 1995, Pl. 175. 360). Ennek a típusnak nagyobb méretű változata is előkerült Nagykanizsa – Inkey kápolnán (12. kép 5). T/8b: Peremből induló, vállon támaszkodó, szimmetrikusan elhelyezett négy kicsi füle van (11. kép 5). Hasonlót ismerünk Börzöncéről (BONDÁR 1995, Pl. 175. 366).

T/9: Szürkés színű, gömbszelet alakú, jó kidolgozású *belső díszes tál*, hasán általában kis bütyökkel. Esetenként a peremen körbefutó vagy szakaszokban elhelyezett díszítés is van. E töredékek alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy valódi *belső díszes* tálak voltak vagy a készítő csak olyan formájúra csinálta, belül viszont nem díszítette (4. kép 1-2; 7. kép 4-5). Analógiáit Börzöncéről ismerjük (BONDÁR 1995, 209, Fig. 18, Pl. 180. 431).

T/10: Szürke színű, jó kidolgozású, gömbszelet alakú, *mindkét felén* díszített tál. Sajnos a kevés daraból a díszítés egésze nem rekonstruálható itt sem, csak úgy, mint Börzöncén. Nagykanizsa – Inkey kápolnán egy olyan töredék került elő (14. kép 3 = HORVÁTH 1984, 5. kép 9), amely külső oldalán a perem alatt párhuzamosan bekarcolt vonalköteggel díszített, *belső* oldalán pedig – börzönceihez hasonlóan (BONDÁR 1995, Pl. 149. 192) – a tál közepétől sugarasan kifelé tartó vonalkötegekkel díszítették, amelynek mindkét oldalán rövid vonalkázás (Börzöncén bepontozás) van. A Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült táltöredék peremét bepontozott rövid szakasz(ok) és hegyével egymásba rakott v betűk díszítik. (A börzöncei példányon csak szimmetrikusan elhelyezett bepontozott díszítőszakaszok vannak a tál peremén.) Valószínűleg hasonló tálból származik az a kis méretű töredék, amelynek peremén betűzdelt zeg-zugminta van, külső oldalán a perem alatt pedig bekarcolt vonalköteg díszíti (15. kép 2). Hasonló a 60. gödör táltöredéke is (15. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 8), amely a legjobban hasonlít a börzönceihez, a *belső* oldalon alkalmazott díszítőmotívum azonban – bár nagyon kis része maradt meg – eltér attól.

Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült két olyan töredék is (5. kép 8; 11. kép 1), amelyek nagyon hasonlóan a fent említett börzöncei kívül-belül díszített tálmardványra. Ezek közül a 12. gödörben talált töredék olyan kis méretű, hogy nem dönthető el, belül díszített volt-e (5. kép 8). A 28. gödörben előkerült táltöredék (11. kép 1) viszont elég nagy méretű ahhoz, hogy nyugodtan kijelenthessük, ez a tál belül nem volt

díszítve, hiszen a kevés hasonló példánynál az figyelhető meg, hogy a peremén szakaszokban elhelyezett, bepontozott díszítésű tálaknál a bepontozott szakaszok alatti tárfelület mindig díszítve van. A Nagykanizsa – Inkey kápolnán talált darabnál tehát a bepontozott szakasz alatti részen már gazdag díszítésnek kellene lennie. Egyértelműnek látszik tehát – csak úgy, mint a T/9 típusnál – hogy az edénykészítő megcsinálta ugyan a *belső* díszes tálformát, de valamilyen oknál fogva belül mégsem díszítette (11. kép 1). (További példákat találtunk erre a képeken nem közölt leletanyagban is.)¹ Díszítetlen „*belső díszes*” tálakat közölt Kulcsár G. Nagyvejke-Kisvejkei magaslat lelőhelyéről (KULCSÁR 1999, 24. lh. 3. t. 24), Nagyvejke-Réti szántóról (UO. 27. lh. 1. t. 27) és Pécs-Nagyárpádról (UO. 29. lh. 3. t. 29).

Nagykanizsa – Inkey kápolna a *belső díszes* tálak formájának teljes rekonstrukciójához nem vitt közelebb a mindössze 8 darab, főként kis méretű töredék ehhez nem nyújtott elegendő támpontot. Összességében elmondhatjuk, hogy a Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült kívül-belül díszített tálak első ránézésre ugyan hasonlóan a börzöncei edénytöredékre, részletekben azonban jelentősen eltérnek attól. E díszítésbeli eltérések alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy e kétségkívül díszkerámia díszítési szabályai nem szigorú előírások alapján készültek, az esetleges kultikus funkció éppen ezért nem is valószínű.

A dunántúli *belső díszes* talpas tálakat legutóbb Kulcsár G. dolgozta fel (KULCSÁR 1999). Munkájának eredményeként 76 lelőhelyről mintegy 100 ilyen típusú tálát ismerhetünk meg a késő vuedoli-, Somogyvár-Vinkovci- és makói kultúrából. Kulcsár G. összefoglalásából az is kiderül, hogy nagyon nehéz ezeket a tálmardványokat tipológiai sorba állítani, annyira eltérő, mondhatni egyedi a díszítésük. A Somogyvár-Vinkovci kultúrán belül Kulcsár G. három típuskategóriát különböztet meg a belül díszített, a kívül-belül díszített és a díszítetlen változatot (KULCSÁR 1999, 118-119). Ezeken a fő kategóriákon belül tovább bontja az egyes típusokat. A Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült töredékeket Kulcsár G. a II. kategóriába (kívül-belül és a peremen is díszített) sorolja, 3 ilyen említ, de csak kettőt közöl képen is valószínűleg azért, mert a harmadik, a rendszertelen bekarcolású kis tálka nem ebbe a típusba tartozik. Kulcsár G. tanulmányában rámutat a Somogyvár-Vinkovci kultúra és a makói kultúra táljai között megfigyelhető néhány fontos különbségre is, így pl. a tipológiai eltéréseken túl felhívja a figyelmet arra, hogy keresztaltalpas tálak a Somogyvár-Vinkovci kultúrában alig kerültek elő (KULCSÁR 1999, 118). Fontos megjegyzés, hogy a makói kultúrával ellentétben, ahol is ez a díszkerámia inkább sírokból s csak ritkán telepről került elő, a Somogyvár-Vinkovci kultúra *belső* díszes

tálgjai eddig kizárólag telepről kerültek elő.²

T/15: Szürkés színű, kis méretű, díszítetlen tálka (6. kép 2).

T/16: Kis méretű talpas(?) tálka, belső oldalán rendszer nélkül bekarcolt vonalakkal (9. kép 7 = HORVÁTH 1984, 5. kép 10).

Kisleletek

Állatszobor

Nagykanizsa – Inkey kápolna lelőhelyen mindössze egy állatszobrocška került elő (HORVÁTH 1984, 5. kép 2; HORVÁTH 1994, 8. kép). A nagy méretű figura letört szarvú bikát ábrázol. Sötétszürke, a tálak, korszók, kancsók készítéséhez használt jó agyagból készült. Farka és lábainak vége hiányzik. Anyaga, kidolgozása, készítési stílusa teljes mértékben megegyezik a Börzöncén talált állatkákkal. Börzöncén elég nagy számú állatszobrocška került elő. Ezek szarvasmarhákat (BONDÁR 1995, Pl. 177-178. 399, 400, 412, 421, 423), birkákat (BONDÁR 1995, Pl. 177-178. 401-405, 411, 413, 414), erőteljes sörkéjéről könnyen felismerhető disznókat (BONDÁR 1995, Pl. 177-178. 406, 407, 417, 418) és kutyákat (BONDÁR 1995, Pl. 177-178. 415, 420, 424) ábrázolnak.

A szobrocskákra jellemző, hogy az állatok lábát nem külön-külön illesztették hozzá a testhez, hanem a test „tömbjéből” lapították a mellső és hátsó lábakat. Hasonló módon hangsúlyosan ábrázolták a hím állatok nemét. Az elnagyolt, ám a lényegi jegyeket megragadó megformázás nemcsak a készítő ügyességét dicséri, de azt is bizonyítja hogy a telep lakói együtt éltek ezekkel az állatokkal, ábrázolásuk – a megfigyelés lehetősége miatt – tehát nem okozhatott különösebb gondot. A kis állatszobrok Nagykanizsa – Inkey kápolnán és Börzöncén is szemégtöredékből, edénycserepekkel együtt kerültek elő, a lelőköri körülmények tehát esetleges kultikus jelentésükre nem utalnak.

Hasonló állatkákat távolabbi területről ismerünk. Glina III. környezetből publikált egy díszített darabot, melyet E. Tudor Odaia Turcului lelőhelyről (TUDOR 1982. Abb. 5. 9). Egészen hasonló állatkák vannak a késő vučedoli (MARKOVIĆ 1981. Taf. 5. 3-6; Taf. 19. 8, 12), Coțofeni (ROMAN 1976. Pl. 52. 1-5) és a Glina III-Schneckenberg kultúrában (PROX 1941. Taf. XI. 1, 3-8, 10.; MACHNIK 1987. Ryc. 8. 22.; MACHNIK 1991. Fig. 7.22) is. Ezen kívül később, a hatvani és az ottományi kultúrában fordulnak elő más stílusban készült miniatűr állatfigurák (KALICZ 1968. Taf. XLII. 6, XLV. 13, LIX. 7-15, LXIV. 1-18, LXXIII. 4, LXXXI. 1-12, XCIII. 1, CIX. 1-3, CXVI. 18; CSÁNYI – TÁRNOKI 1992, 205. Kat. 414)

Kocsikerekek

Nagykanizsa – Inkey kápolnán kocsimodell nem került elő, csak különböző méretű kocsikerekek voltak a gödrökben (1. 14, 19. gödör, 2. kép 7; 3. kép 4; 9. kép 4), amelyek bizonyítják a kocsi ismeretét és használatát. A keréktöredékek háztartási hulladékkal feltöltődött gödrökből kerültek elő, így kultikus jelentésükre – ha volt ilyen – semmi nem utal. A közeli Börzönce-Temetői dűlő lelőhelyen előkerült kocsimodell ismertetések (BONDÁR 1990, BONDÁR 1992, BONDÁR 1995, 216-218) összegyűjtöttem az akkor ismert kora bronzkori kocsimodelleket. Azóta tovább gyarapodott a kocsimodellek száma. Ma már a Coțofeni III. kultúrából (BĂCUET 1998) is ismert kocsitöredék. Dani J. figyelt fel arra, hogy a vučedoli kultúrában is létezik agyagkocsi (DANI 1998, 67), amely 1984-ben került elő és csak a leírását ismerjük, képet nem közöl róla A. Durman (DURMAN 1988, Cat. 24). A Somogyvár-Vinkovci kultúrából tudomásom szerint nincs újabb kocsimodell, van viszont a Glina kultúrából (SCHUSTER 1996, 118, 57. j), a nyírségi (Nir) kultúrából (SCHUSTER 1996, Pl. 6. 3), a hatvani kultúrából (TÁRNOKI 1999, 2. t), a felsőszőcsi (Suciú de Sus) kultúrából (SCHUSTER 1996, Pl. 6.5), a Tei (SCHUSTER 1996, 118. 59. j) és a Monteuro kultúrából (SCHUSTER 1996, Pl. 5. 1). Az ottományi kultúrából (SCHUSTER 1996) és a Wietenberg kultúrából (BOROFFKA 1994) nagyszámú kocsimodell maradványa ismert. Érdekes módon a makói kultúrából mind- eddig nem került napvilágra kocsiábrázolás.

A kocsikerekek előfordulása jóval gyakoribb. E jellegzetes tárgyakat – amelyeknek sokáig a funkciója sem volt egyértelmű, hiszen hol orsógombnak, hol kultikus napkorongnak tekintették – Childe után Bóna I. gyűjtötte össze (BÓNA 1960). Közép-Duna-medencéből kocsikerekeket sorolt fel a vučedoli-, a hatvani-, gyula-varsánd-ottományi-, a magyarádi- és vattina kultúrából valamint Erdély területéről. A makói kultúrából Kalicz N. közölt kocsikerekeket (KALICZ 1968. Taf. CXIII. 8, KALICZ 1984. Taf. XXIII. 4). Az agyagkerekek száma azóta jelentős gyarapodott, újabb magyarországi összefoglalás azonban nem készült e témakörből. A romániai darabokat legutóbb C. Schuster gyűjtötte össze (SCHUSTER 1996). A különböző kultúrákból ismert, nagy mennyiségű kocsikerék ismeretében ma már bátran kijelenthetjük, hogy a kocsi a korai bronzkorban a mindennapi élet szerves részét képezte. Természetesen ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy kizárólag profán célokra szolgált, elismerjük, hogy lehettek kultikus rendeltetésű kocsik is, bár a hiteles körülmények között előkerült tárgyaknál erre utaló jelet nem találtunk.

Oltárka? Trónus?

A kis leletek között a kerámiaanyagban van egy érdekes tárgy, amely sajnos töredékes volta miatt csak találgatásokhoz elegendő. A 12. gödörből került elő az az ovális, tálka-szerű tárgy, amelynek négy lába volt, a lábak végei letörtek. Az ovális egyik „végén“ ellaposodó, felfelé ívelő szakasz indítása figyelhető meg, itt azonban szintén törött a felület (4. kép 8). A felfelé ívelő, ellaposodó rész alapján trónus-szerű bútormodellre vagy bútorformájú oltárkára gondolhatunk. Hasonló darabot közöl a badeni kultúrából S. Dimitrijević (PRAISTJUGZEM III, Sl. 6. 11) és Medunová-Benešová Brno-Lišenből a késő badeni időszakból (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1964, Obr. 32. 5). Hasonló tárgyat találunk még a későbronzkorban is (Garašanin PRAISTJUGZEM III, T. 60. 6). A miniatűr oltárok és bútormodellek a neolitikumtól kezdve léteznek, elsősorban az Égeikumban és a Balkánon illetve ettől D-re fordulnak elő, gyakoriságuk az egyes korszakokban eléggé egyenetlen. Két funkció képzelhető el e tárgyakkal kapcsolatban is a profán (gyerektáncjáték) vagy a kultikus (különleges szertartási szerep vagy a házi oltár berendezéséhez tartozó tárgy).

Phallosz alakú csüngő

Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült egy kis méretű csüngő (16. kép 1 = HORVÁTH 1984, 5. kép 1, HORVÁTH 1994, 8. kép 1), amelyet az ásató amulettnek tart. A tárgy kultikus jelentőségével, anthropomorf tartalmával nem tudunk bővebben foglalkozni. Egy analógiáját ismerjük Rudina lelőhelyről (MARKOVIĆ 1981, T. 19. 6).

Egyéb

Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült még néhány orsógomb (9. kép 3; 10. kép 5), kőbalta töredék, silex és csonteszköz töredéke is (HORVÁTH 1984, 5. kép 3).

Nagykanizsa – Inkey kápolna leletanyagának elemzését a Börzöncénél alkalmazott módszerrel végeztük, annak reményében, hogy így megvizsgálhassuk, használható-e az ott kidolgozott tipológia, s milyen következtetések vonhatók le egy azonos módszerrel vizsgált, másik lelőhely anyagából. Nagykanizsa – Inkey kápolna áttekintésekor megállapíthattuk, hogy itt nem került elő minden típus, ami Börzöncén előfordult, voltak viszont olyan edényfajták, amelyeknek Börzöncén még csak a körvonalait sejthettük a töredékekből. További információkkal egészíthettük ki pl. a H/8, H/9 és EF/7 típusok meghatározását, új típus az A/4 hombár-amfora. Nagykanizsa – Inkey kápolna a tálak

területén szolgáltatott gazdag és változatos adatmennyiséget. A belső díszes tálak újabb díszítésű darabjait és díszítetlen változatát is megismerhettük.

A Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült leletanyagban néhány olyan technikai jellegzetességet is sikerült meghatározni, amit pl. Börzöncénél nem tapasztaltunk. A nagy számú edénytöredék között számos esetben megfigyelhető, hogy a fazekas határozott kézmozdulattal vízszintesre vágta az edények peremét (3, 6, 29. gödör (16. kép 6), 31. és 40. gödör (15. kép 4) táljai, 10. gödörben fazéknál (3. kép 5), 12. gödörben hombárnál (5. kép 9). A 32. gödörben talált tálnál az egyenesre vágott peremet kicsipkázta a készítő. Kimutatható a leletanyagban az is, hogy elkészítették az alapformát a belső díszes tálhoz valamilyen ok miatt azonban mégsem díszítették a belső felületet. Az edénykészítés sajátos technikáját lehetett még megfigyelni néhány töredéknél: a hurkatechnika alkalmazásánál szélesebb, lapos agyagszalagokat is használtak, amelyeket ma is látható módon az edény mindkét oldala felé eldolgoztak, így a külső oldalon a perem alatti bekarcoláshoz hasonló, elváló felület jött létre (11. gödör (4. kép 1-2), 32. gödör). Mindezekből a sajátos, egyedi jellemzőkből arra következtetünk, hogy ezeket az edényeket ugyanaz a fazekas készítette, így datálói értékük is van, hiszen rövid idő (max. néhány év) alatt gyűlhetett fel a telepen ez a kerámia.

Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült leletek közül a különleges tárgyak kategóriája gyarapodott két újabb elemmel a phallosz alakú csüngővel (16. kép 1) és az oltárka vagy trónus-szerű bútormodellként elképzelhető miniatűr agyagtárggyal (4. kép 8).

A Somogyvár-Vinkovci kultúra kevés, hitelesen feltárt telepén megfigyelt települési jelenségekhez is új adatokat szolgáltatott e lelőhely. Nagykanizsa – Inkey kápolnán az ásató az alábbiakat tudta megfigyelni: „A kora bronzkori objektumok közül egy biztosan lakógödör volt (19. obj.), amelynek lépcsőzetes bejárata a délkeleti sarokban volt. A hozzácsatlakozó rész szabályos téglalap alakú. A lakógödört eredetileg 240 cm mélységűre kiásták, ezután valami miatt betöltötték 125-130 cm mélységű szintig. A lakógödör padlószintjét ebben a mélységben találtuk meg, a padlószint erősen átégett, sok patics-töredék feküdt rajta. A lakógödör délnyugati sarkában találtunk csak cölöpnyomot, amelyik 170 cm mélységű volt.“ (HORVÁTH 1984, 12). Az előzetes közlésben Horváth L. terménytároló veremként határozta meg a 12. és 92. objektumot. A 92. objektumnál „... világosan megfigyelhettük, hogy a szabályos hordó alakú verem oldalát valamilyen szerves anyaggal bélelték ki, amely feltehetően vesszőfonat volt.“ (HORVÁTH 1984, 12). Az ásatási összesítő térképen (HORVÁTH 1984, 4. kép) jól látszik, hogy a Somogyvár-Vinkovci kultúra gödrei

a feltárt terület ÉNy-i részén található, laza szerkezetben, nem ritkán egymástól 15-20 m-re. Ez a jelenség a Somogyvár-Vinkovci kultúra többi, ásatásból ismert településénél is megfigyelhető, így pl. Zók-Várhegyen (ECSEDY 1983, 71), Szaván (ECSEDY 1979, Abb. 2), Börzöncén (BONDÁR 1995, 232-233). Az említett telepek közül hasonló a település mérete, így Szaván 10-15.000 m²-re (ECSEDY 1979, 117), Börzöncén 8-10.000 m²-re (BONDÁR 1995, 198) Nagykanizsa – Inkey kápolnán 8-10.000 m²-re becsülhető a nagysága. Összehasonlítható még a feltárt terület mérete: Szaván 600 m², Börzöncén 763 m², Nagykanizsa – Inkey kápolnán 6000 m² volt, ez utóbbi lelőhelyen a kora bronzkori település ennél kisebb területre korlátozódott. Szaván 19 gödör, Börzöncén 29, Nagykanizsa – Inkey kápolnán 22 gödör került elő a településtől. Ez utóbbi két lelőhelyen a feltárt gödrökből Börzöncén 3-ban, Nagykanizsa – Inkey kápolnán 2 gödörben volt nagy mennyiségű leletanyag, a többi csak néhány edénytöredéket tartalmazott. A Somogyvár-Vinkovci kultúra településeiben gyakran kerülnek elő üres gödrök is, amelyeknek csak a betöltéséből lehet arra következtetni, hogy e kora bronzkori kultúrához köthetők.

Nagykanizsa – Inkey kápolnán feltárt település a kora bronzkorban egyrétegű, rövid életű telep volt, amelyre a viszonylag nagy felületű (6000 m²) ásatáson előkerült egyetlen ház, a relatíve hamar betöltődött hulladék-gödrök és a kerámiakészítésénél megfigyelt egyedi jellegzetességek utalnak. A Nagykanizsa – Inkey kápolnán előkerült leletanyag analógiáit elsősorban a mintegy 20 km-re fekvő Börzönce-Temetői dűlő

lelőhelyen és a Börzöncéhez talált párhuzamok előfordulási helyén találjuk meg. Nagykanizsa – Inkey kápolnán nem találtunk új kulturális kapcsolatra utaló elemeket a kerámiában. Az analógiák távoli vidékekhez kötik lelőhelyünket is, csakúgy, mint a közeli Börzöncét, amelynél leletekkel alátámasztható kapcsolatokat lehetett kimutatni a Coțofeni-, Gyula-Roșia-, Glina III-Schneckenberg kultúrával, a Belotić-Bela Crkva csoporttal, a Ljubljana kultúrával és a Proto-Nagyrevével (BONDÁR 1995, 237). E távoli vidékekkel is kimutatható kapcsolatokat a kocsai általános használatának idején már egyáltalán nem tartjuk meglepőnek. Nagykanizsa – Inkey kápolnán is kizárólag a Somogyvár-Vinkovci kultúra leletanyaga került elő a kora bronzkorból, amely kevés, megbízható analógiája alapján, a Vinkovci A-val jellemezhető időszakra datálható. A vizsgált területen, azaz a Zala folyótól D-re, előzményként badeni és kostolaci népesség mutatható ki, mind a vučedoli (amely a Dunántúlon Baranya, Tolna és Somogy megyében megvan), mind a makói népesség (amely pl. a Dunántúl É-i és középső térségében megtelepült) jelen ismereteink szerint hiányzik a térségben, így itt a korai bronzkort egyelőre a Somogyvár-Vinkovci kultúra képviseli.

Nagykanizsa – Inkey kápolna feldolgozásával egy újabb, hitelesen feltárt település anyagával járulhattunk hozzá a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci kultúra települési jelenségeinek és leleteinek megismeréséhez.

A kézirat lezárva 2000. márciusában.

Jegyzetek:

¹ NTM. 80.18.20; 80.27.30; 80. 30.20

² A belső díszes talpas tálakkal összefüggő kronológiai kérdésekkel egy másik tanulmányban (Bondár Mária: Adatok a DNy-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz. Megjelent a Zalai Múzeum 10. kötetében) foglalkozunk, így itt ezt a témakört nem érintjük.

³ A táblákat tervezte és szerkesztette: a szerző. Profilok és rajz: Hrivnák Péter Pál, MTA Régészeti Intézete. Fotók: Kádas Tibor, MTA Régészeti Intézete.

Irodalom:

- BÄCUET 1998
Băcuț, Sandra: Un cărucior de lut descoperit la Bădăcin (jud. Sălaj) – A clay wagon discovered at Bădăcin (Sălaj county). *Apulum* 35 (1998) 37-41.
- BÁNDI 1979
Bándi Gábor – Petres Éva – Maráz Borbála: Baranya megye az őskorban. In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. (szerk.: Bándi Gábor) Pécs 1979. 9-220.
- BÓNA 1960
Bóna, István: Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. *ActaArchHung* 12 (1960) 83-111.
- BÓNA 1965
Bóna, István: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. *Alba Regia* 4-5 (1963-1964) [1965]. 17-63.
- BONDÁR 1990
Bondár, Mária: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. *CommArchHung* 1990 77-91.
- BONDÁR 1992
Bondár Mária: Kora bronzkori kocsimodell Börzöncéről. *Zalai Múz* 4 (1992) 113-127.
- BONDÁR 1995
Bondár, Mária: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Transdanubia. *Antaeus* 22 (1995) 197-268.
- BOROFFKA 1994
Boroffka, Nicolaus: Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*. Bd. 19. 1994, 1-2.
- CSÁNYI – TÁRNOKI 1992
Csányi, Marietta – Tárnoki, Judit: Katalog der ausgestellten Funde. In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell Siedlungen an Donau und Theiss. Ausstellungskatalog. (szerk.: Bóna István) Frankfurt am Main 1992, 175-211.
- DANI 1998
Dani János: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában. *DDMÉ* 1997-1998 [1999] 49-128. – Siedlungen der frühbronzezeitlichen Nyírség-Kultur in der Umgebung von Polgár.
- DIMITRIJEVIĆ 1982
Dimitrijević, Stojan: Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zu Vučedoler Substrat. *OpuscArch* 7 (1982) 7-36.
- DURMAN 1988
Durman, Aleksandar: Vučedolska kultura. The Vučedol Culture. in: Vučedol three thousand years B.C. (ed.: A. Durman.) Zagreb 1988
- ECSEDY 1979
Ecsedy, István: Die Siedlung der Somogyvár-Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der frühbronzezeit in Südpannonien. *JPMÉ* 23 (1978) [1979] 97-136.
- ECSEDY 1980
Ecsedy István: Bronzkori leletek Lánycsokról. *JPMÉ* 24 (1979) [1980] 95-112.
- ECSEDY 1983
Ecsedy István: Ásatások Zók-Várhegyen (1977-1982) (Előzetes jelentés) *JPMÉ* 27 (1982) [1983] 59-105.
- HORVÁTH 1984
Horváth László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa – Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. *ZGy* 18 (1984) 7-25.
- HORVÁTH 1994
Horváth László: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: Nagykanizsa története I. (szerk.: Rózsa Miklós) Nagykanizsa 1994. 85-141. o.
- KALICZ 1968
Kalicz, Nándor: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Bp. 1968. (*ArchHung* 45.)
- KALICZ 1984
Kalicz, Nándor: Die Makó-Kultur. In: Kulturen der Frühbronzezeit das Karpathenbeckens und Nordbalkans. (Hrgs. N. Tasić) Beograd 1984, 93-107.
- KULCSÁR 1999
Kulcsár Gabriella: Kora bronzkori belső díszes tálak a Dunántúlon. – The early Bronze age internally decorated bowls from the Transdanubia. *Savaria* 24/3 1998-1999. 115-139.
- MACHNIK 1987
Machnik, Jan: Kultury z przelomu eneolitu i epoki brazu w strefie karpackiej. Wroclaw-Warszawa-Kraków-Gdansk-Lódz 1987.
- MACHNIK 1991
Machnik, Jan: The earliest Bronze Age in the Carpathian Basin. Bradford 1991.
- MARKOVIĆ 1981
Marković, Zorko: Vučedolska kultura u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. *AV* 32 (1981) 219-290.
- MEDUNOVÁ – BENEŠOVÁ 1964
Medunová-Benešová, A.: Eneolitické výšinné sídliště Staré Zámky v Brně-Lišni. – Die Äneolithische Höhensiedlung Staré Zámky in Bmo-Lišen. *PA* 55 (1964) 91-155.

PETROVIČ 1991

Petrović, Jelka: Nalazi vinkovačka kulture na Golotu.
– Finds of the Vinkovci Culture from Golokut. RVM
33 (1991) 7-16.

PRAISTJUGZEM

Praistorija Iugoslavenskih Zemalja. III Eneolit.
(szerk.: Tasić, N.) Sarajevo 1983.

PROX 1941

Prox, A.: Die Schneckenberg Kultur. Kronstadt 1941.

ROMAN 1976

Roman, Petre: Cultura Coțofeni. București, 215 old.

SCHUSTER 1996

Schuster, Cristian: Despre cărucioarele din lut ars din
epoca bronzului de pe teritoriul Românei. – Über die
Tonwagenmodelle auf dem Gebiete Rumäniens in der
Bronzezeit. *Thrace-Dacia* 17/1-2 (1996) 117-137.

SZABÓ 1992

Szabó Géza: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település
kora bronzkori rétegsora. *WMMÉ* 17 (1992) 35-94.

TÁRNOKI 1999

Tárnoki Judit: Bronzkori kocsimodell Törökszentmik-
lós-Terehalomról. *Savaria* 24/3 1998-1999. 165-177.

TASIĆ 1984

Tasić, Nikola: Die Vinkovci-Kultur. In: *Kulturen der
Frühbronzezeit das Karpathenbeckens und Nordbal-
kans.* (Hrsg. N. Tasić) Beograd 1984, 15-32.

TUDOR 1982

Tudor, Ersilia: Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in
Südromänien. *Dacia* 26 (1982) 59-75.

Frühbronzezeitliche Siedlung von Nagykanizsa – Inkey Kapelle

Auf dem Fundort Nagykanizsa-Inkey Kapelle wurden die Siedlungsreste der Somogyvár-Vinkovci Kultur von Horváth László freigelegt, (Abb. 1.) worüber er in einer Vorpublikation berichtete (HORVÁTH 1984, 12). In der vorliegenden Studie bearbeitet der Autor das frühbronzezeitliche Material der Rettungsgrabungen von Horváth L. in den Jahren 1979-81 und 1991. Das Fundmaterial wird ausführlich analysiert, während dessen festgestellt werden kann, dass die typische Technologie der Somogyvár-Vinkovci Kultur auch in dem Fall des hier zum Vorschein gekommenen Fundmaterials gut zu beobachten ist. Was das Material und die Bearbeitung betrifft, gibt es keine wesentlichen Unterschiede zwischen Grob-, und Feinkeramik. Für die frühbronzezeitlichen Keramikgegenstände, die auf dem Fundort Nagykanizsa-Inkey Kapelle ans Licht gebracht wurden, ist besonderer Formenreichtum charakteristisch. Die meisten Gefäßfragmente stammen aus Speichern und Töpfen. Verhältnismäßig viele Schüsselfragmente wurden auch freigelegt. Es gibt weniger Krüge, Kannen - in dem Inventarmaterial sind kaum Tassenfragmente. Es gibt keine zylindrische Flasche, und auch keine Gefäßfragmente mit geteiltem oder asymmetrischem Henkel sind zum Vorschein gekommen.

Während der Arbeit an Nagykanizsa-Inkey Kapelle verwendete der Autor (BONDÁR 1995) die Typologie

von Börzönce, in der vorliegenden Arbeit werden jene Typenabkürzungen gebraucht, so werden die einzelnen Typen jetzt nur kurz beschrieben.

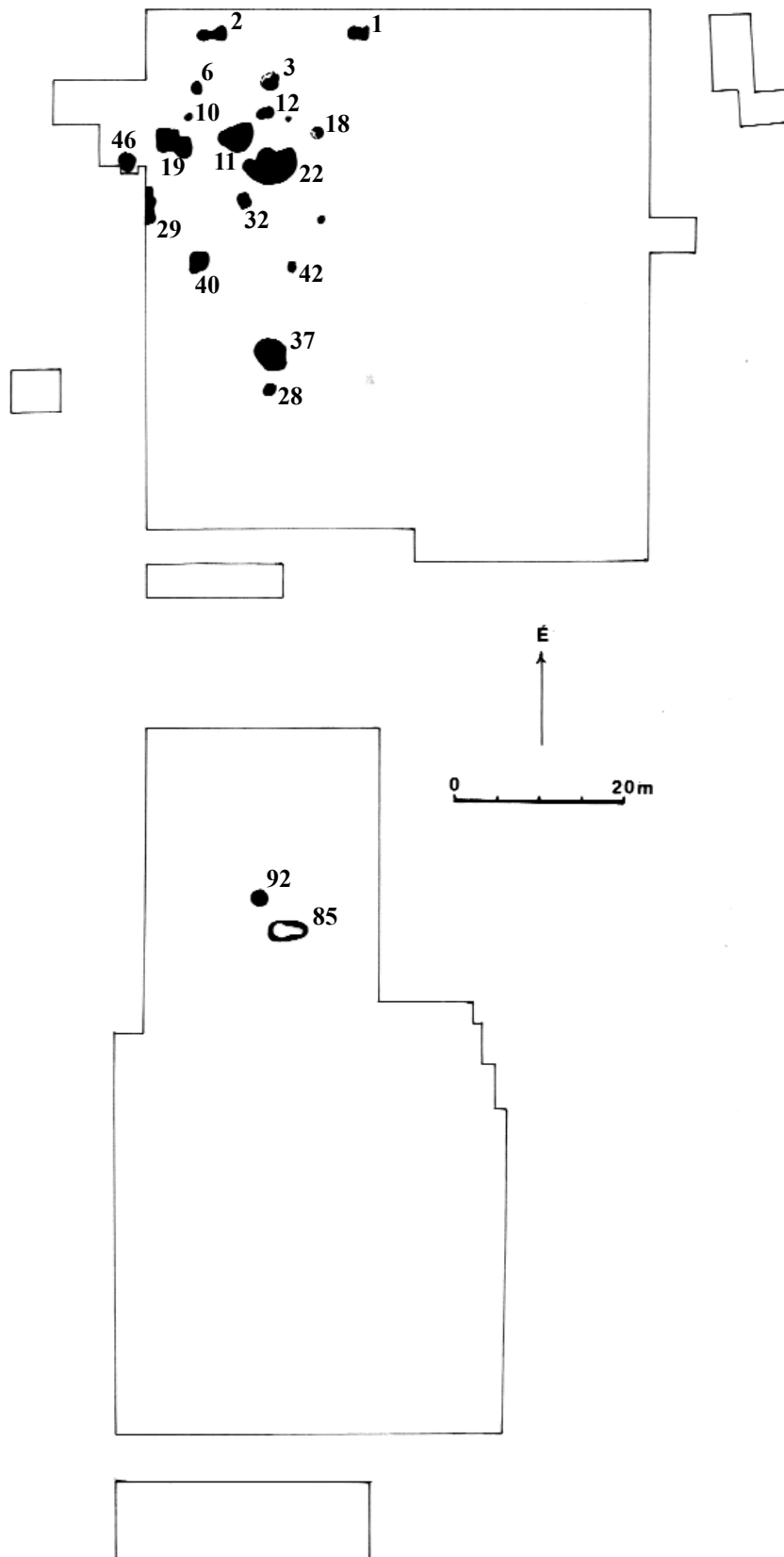
Wenn man sich einen Überblick über Nagykanizsa-Inkey Kapelle verschafft, stellt man fest, dass nicht alle Typen, die in Börzönce freigelegt wurden, auf der Kapelle Nagykanizsa-Inkey zum Vorschein kamen. Es gab aber solche Gefäßarten, deren Umrisse auf Grund der Fragmente aus Börzönce nur noch zu ahnen waren. Durch weitere Informationen kann die Bestimmung der Typen z.B. H/8, H/9 und EF/7 ergänzt werden, neuer Typ ist die Speicher-Amphora. Der Fundort Nagykanizsa-Inkey diente mit einer reichen und abwechslungsreichen Menge von Schüsseln. Wir hatten die Möglichkeit sowohl neuere Exemplare der Schüssel mit Innenverzierung, als auch deren unverzierten Variante kennen zu lernen. Es ist gelungen, in dem Fundmaterial auch einige von solchen technischen Merkmalen festzusetzen, die der Autor z.B. im Fall von Börzönce nicht erfahren konnte. Unter den vielen Gefäßfragmenten kann in zahlreichen Fällen beobachtet werden, dass der Töpfer den Rand der Gefäße mit entschlossener Handbewegung waagrecht abgeschnitten hat. (Abb. 3, 5 Abb. 5, 9 Abb. 15., 4 Abb. 16, 6) Der waagrecht abgeschnittene Rand der Schüssel, die in der Grube 32. gefunden wurde, ist ausgezackt. In dem Fundmaterial ist auch auszuweisen, dass

die Grundform zur Schüssel mit Innenverzierung gefertigt worden war, trotzdem wurde die innerliche Oberfläche aus irgendwelchem Grund nicht verziert. Eine besondere Technik der Töpferei konnte noch im Falle einiger Fragmente beobachtet werden (Abb. 4, 1-2). Aus all diesen besonderen, eigenartigen Merkmalen kann der Autor darauf schließen, dass diese Gefäße von demselben Töpfer gefertigt worden sind, so haben sie auch bei der Datierung einen großen Wert, dieses Keramikmaterial konnte sich ja während kurzer Zeit (höchstens einige Jahre) angehäuft haben. Die Kategorie der außergewöhnlichen Gegenstände hat von den Funden aus der Kapelle Nagykanizsa-Inkey zugenommen; zwei weitere Elemente kamen zum Vorschein: das phallusförmige Anhängsel (Abb. 16. 1) und ein Altarchen oder ein Miniaturgegenstand, der auch als ein thronähnliches Möbelmodell vorstellbar ist. (Abb. 4. 8).

Die auf dem Fundort Nagykanizsa-Inkey Kapelle freigelegte Siedlung war in der Frühbronzezeit eine

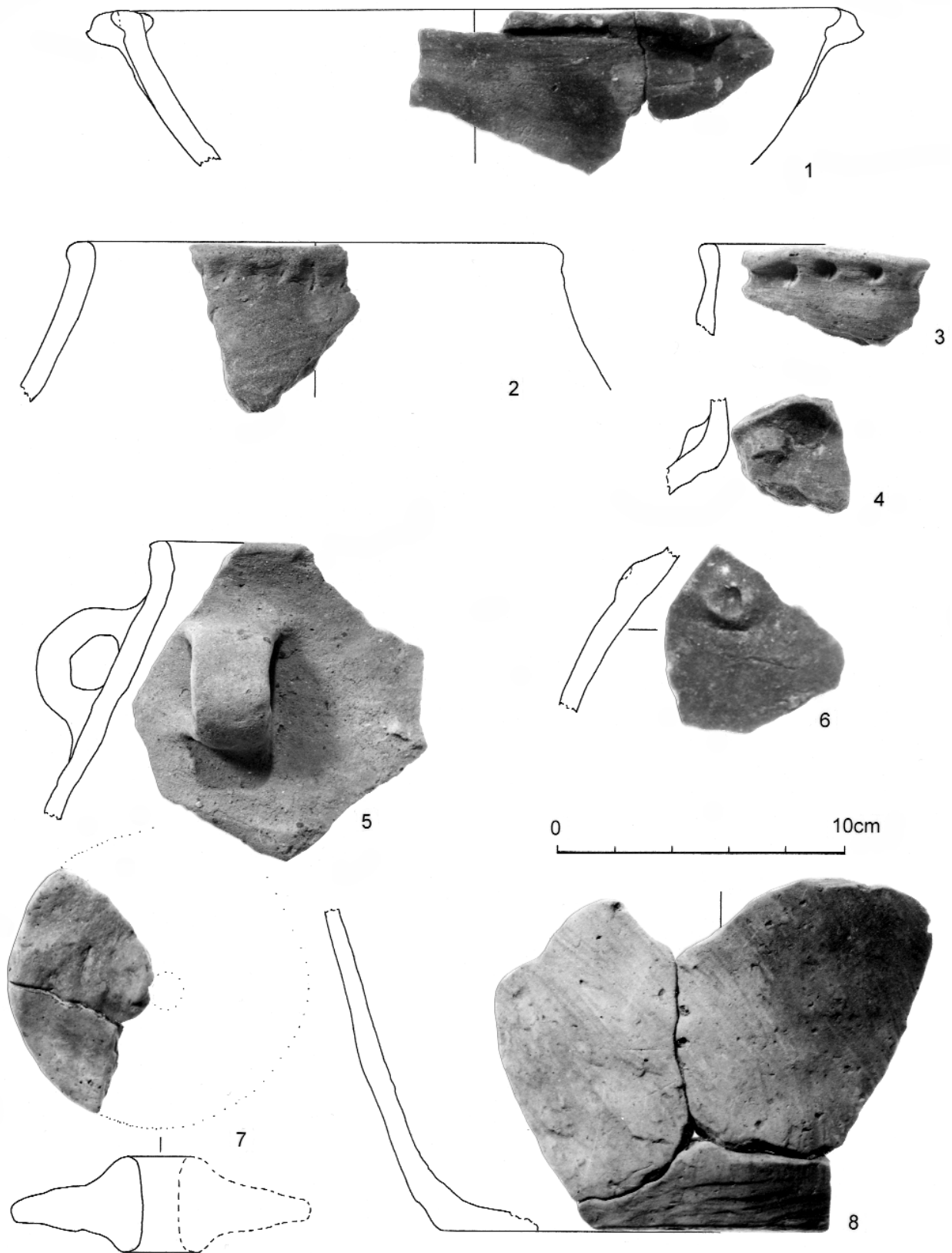
einschichtige, für kurze Zeit bewohnte Siedlung, worauf das einzige Haus, das während der Ausgrabung auf verhältnismäßig großer Fläche (6000 m²) zum Vorschein kam, die relativ früh zugeschütteten Abfallgruben und die beobachteten Besonderheiten der Töpferei hinweisen. Die Analogie zum Fundmaterial ist vor allem auf dem 20 km entfernten Fundort Börzönce-Temetői dűlő (Börzönce Friedhof Flur) und auf dem Vorkommen der zu Börzönce gefundenen Parallelen zu finden, die kurzlebige Siedlung ist auf die Zeit Vinkovci A zu datieren. Auf dem Forschungsgebiet, d.h. südlich vom Fluss Zala ist die Badener und Kostolacer Bevölkerung auszuweisen, aber nach den vorhandenen Kenntnissen fehlt sowohl die Vučedoler als auch die Makóer Bevölkerung in der Gegend. So vertritt hier vorläufig die Somogyvár-Vinkovci Kultur die Frühbronzezeit.

Übersetz von Judit Horváth

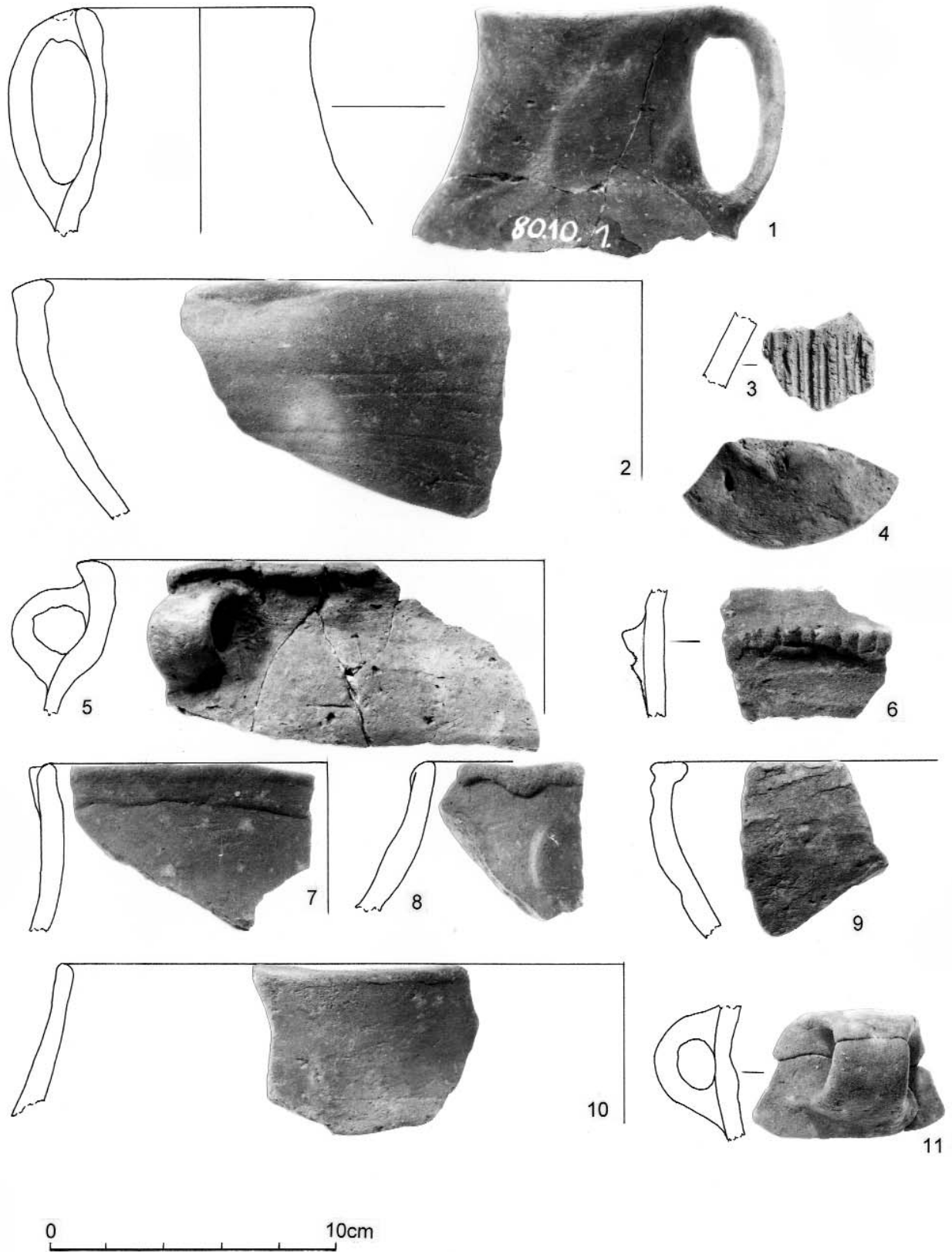

1. kép: Nagykanizsa-Inkey sírkápolna, ásatási alaprajz (kora-bronzkor)

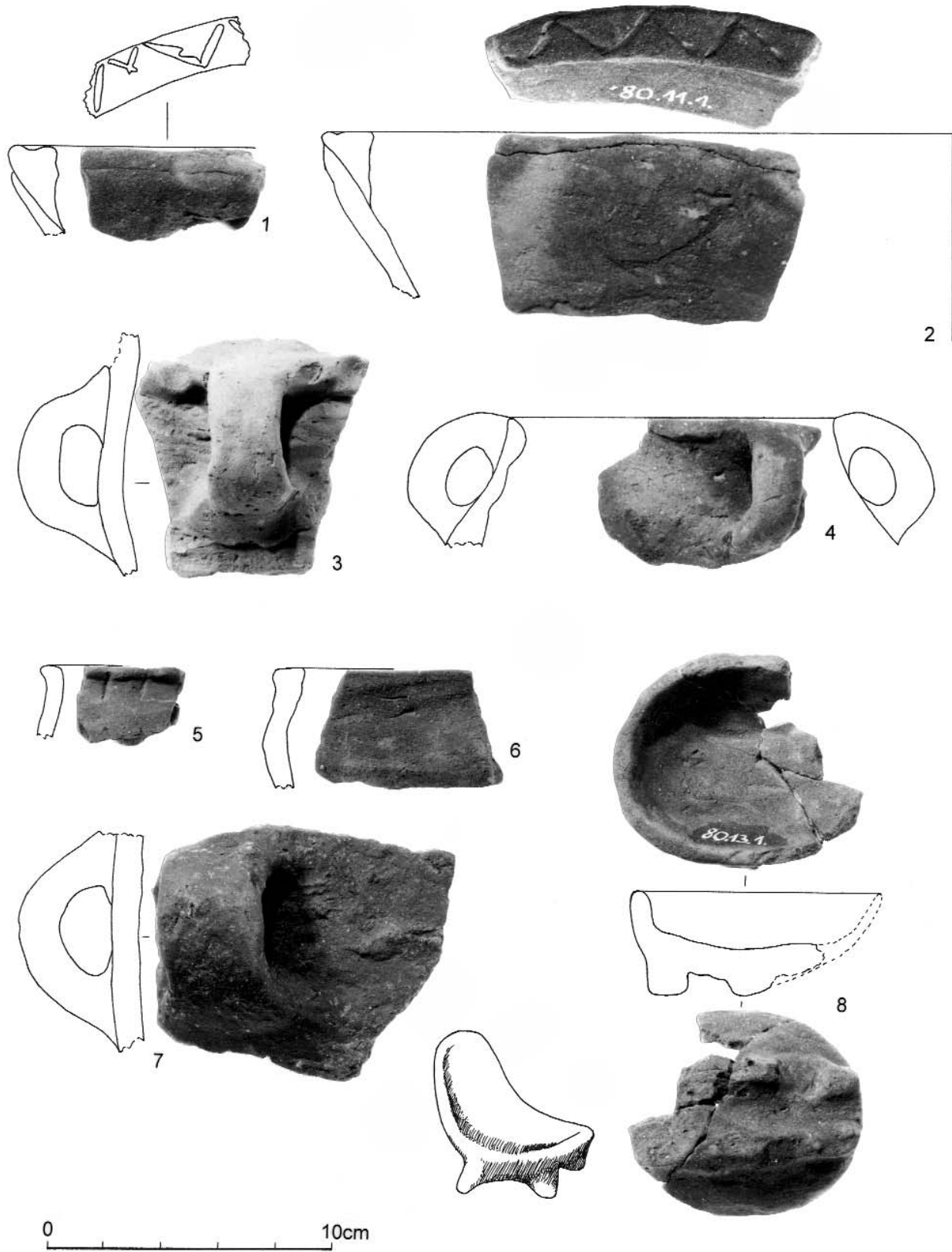

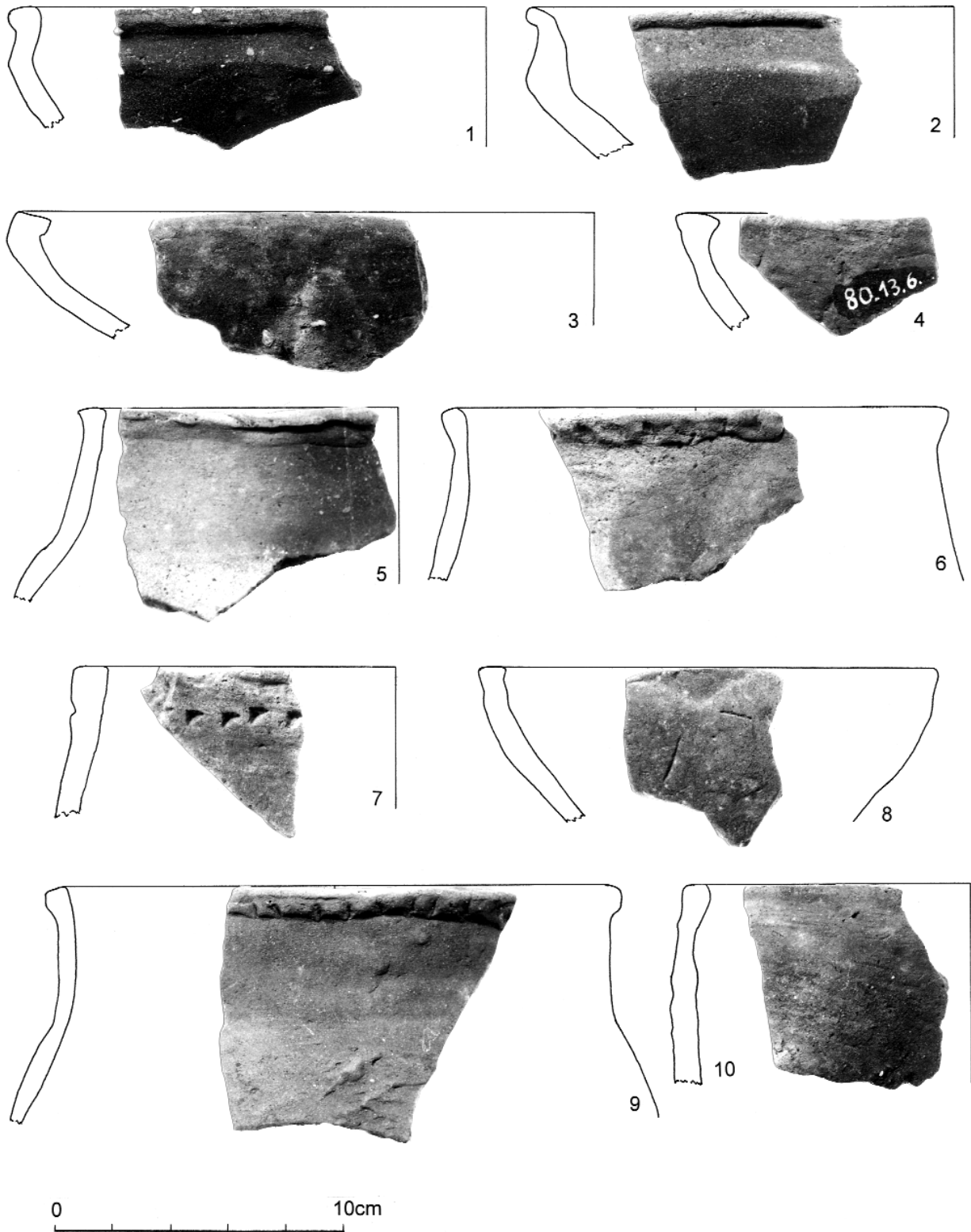
2. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-8: 1. gödör

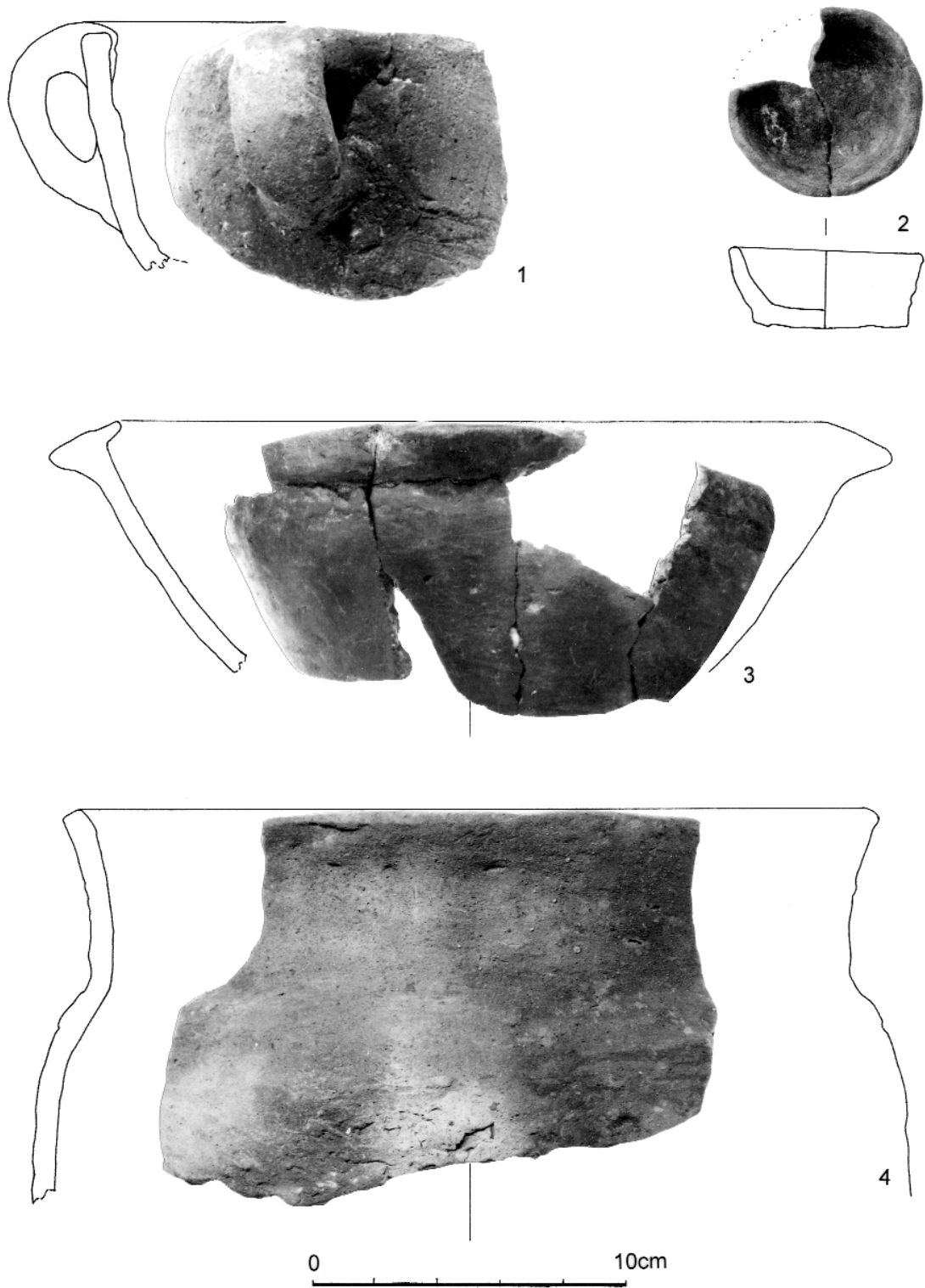
3. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-2, 5: 10. gödör; 3-4, 6-11: 14. gödör

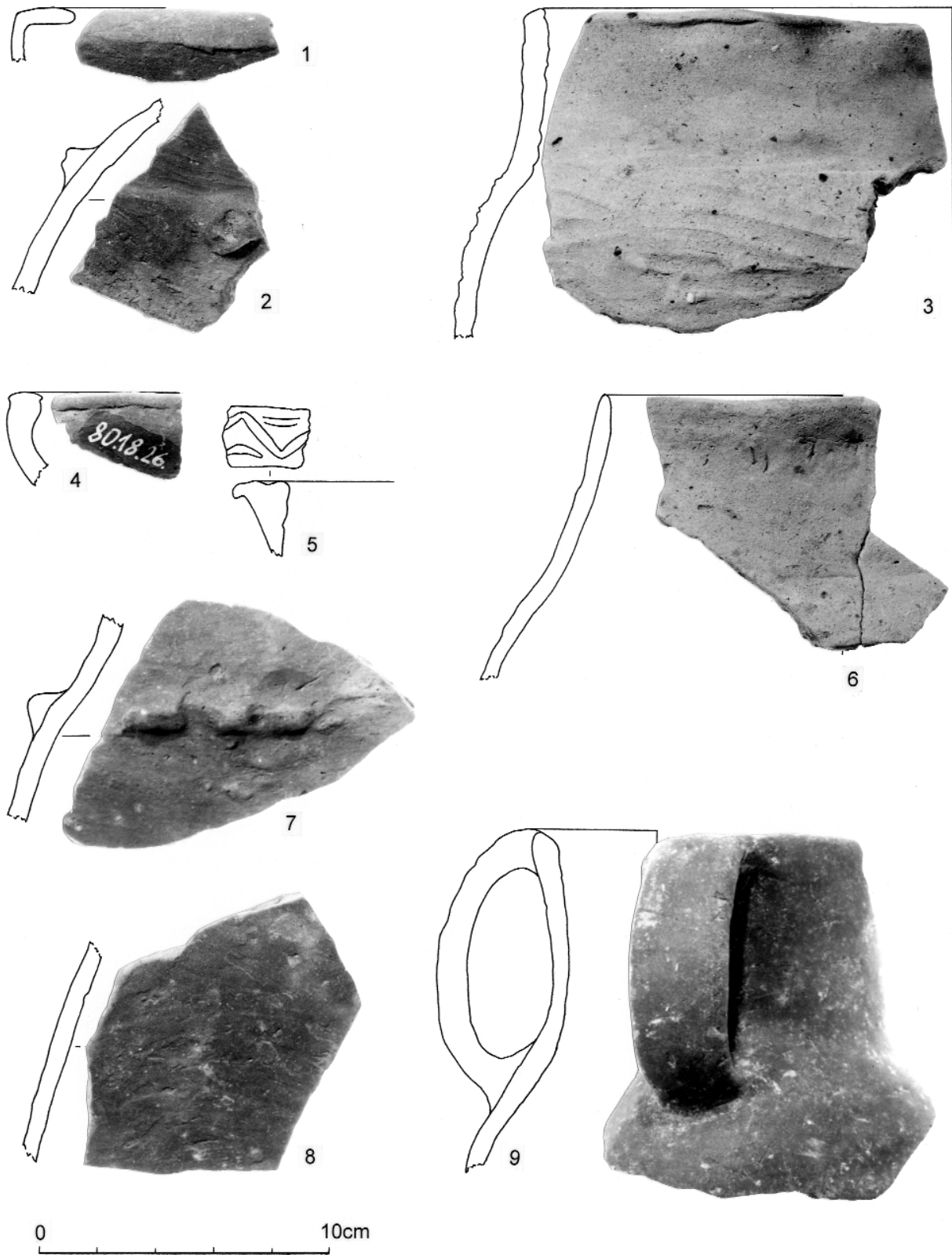
4. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-7: 11. gödör; 8: 12. gödör, az oltár- vagy trónus töredéke a valószínűsített rekonstrukcióval (PraisJugZem nyomán)

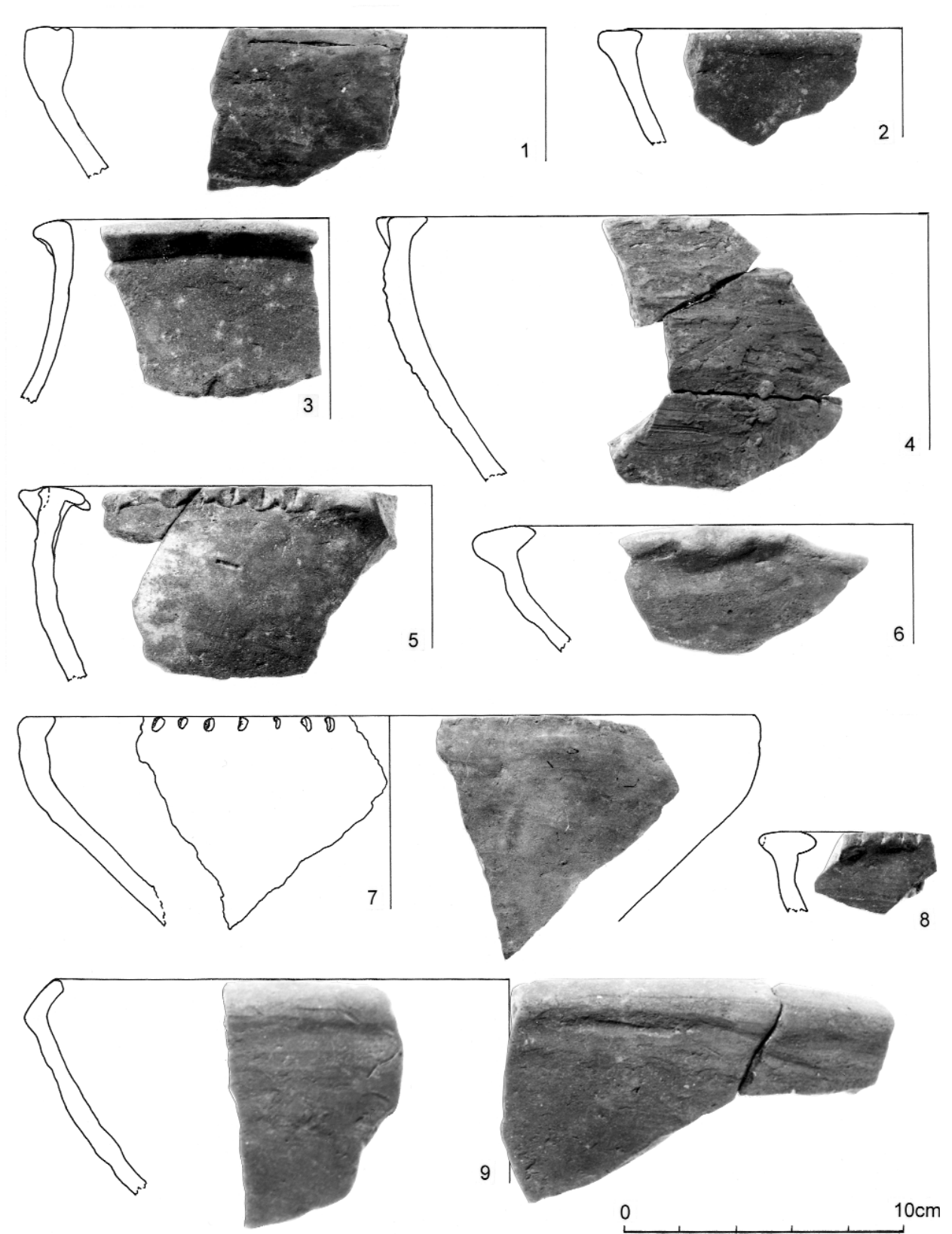
5 kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-10: 12. gödör

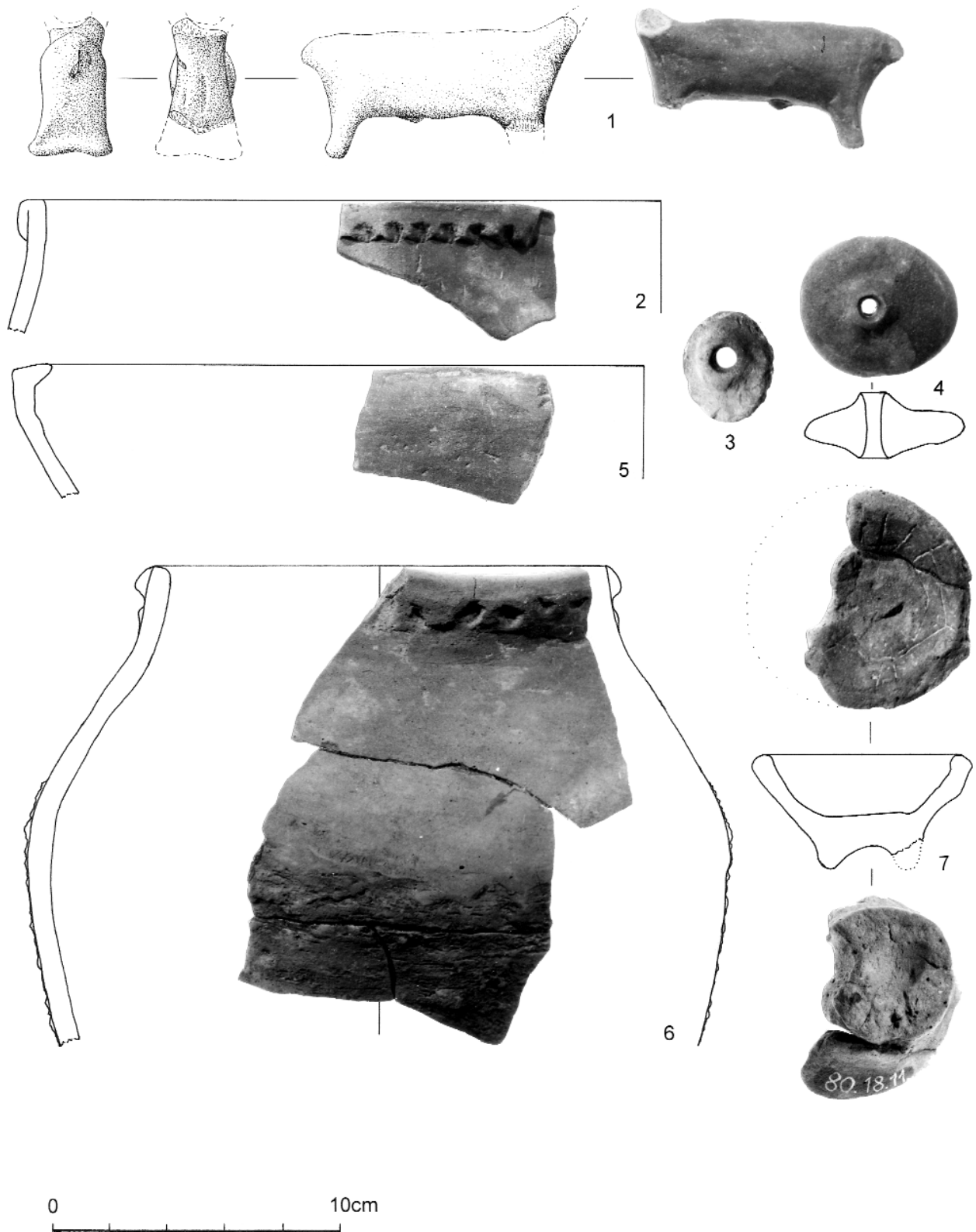
6. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-4: 19. gödör

7 kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-9: 19. gödör

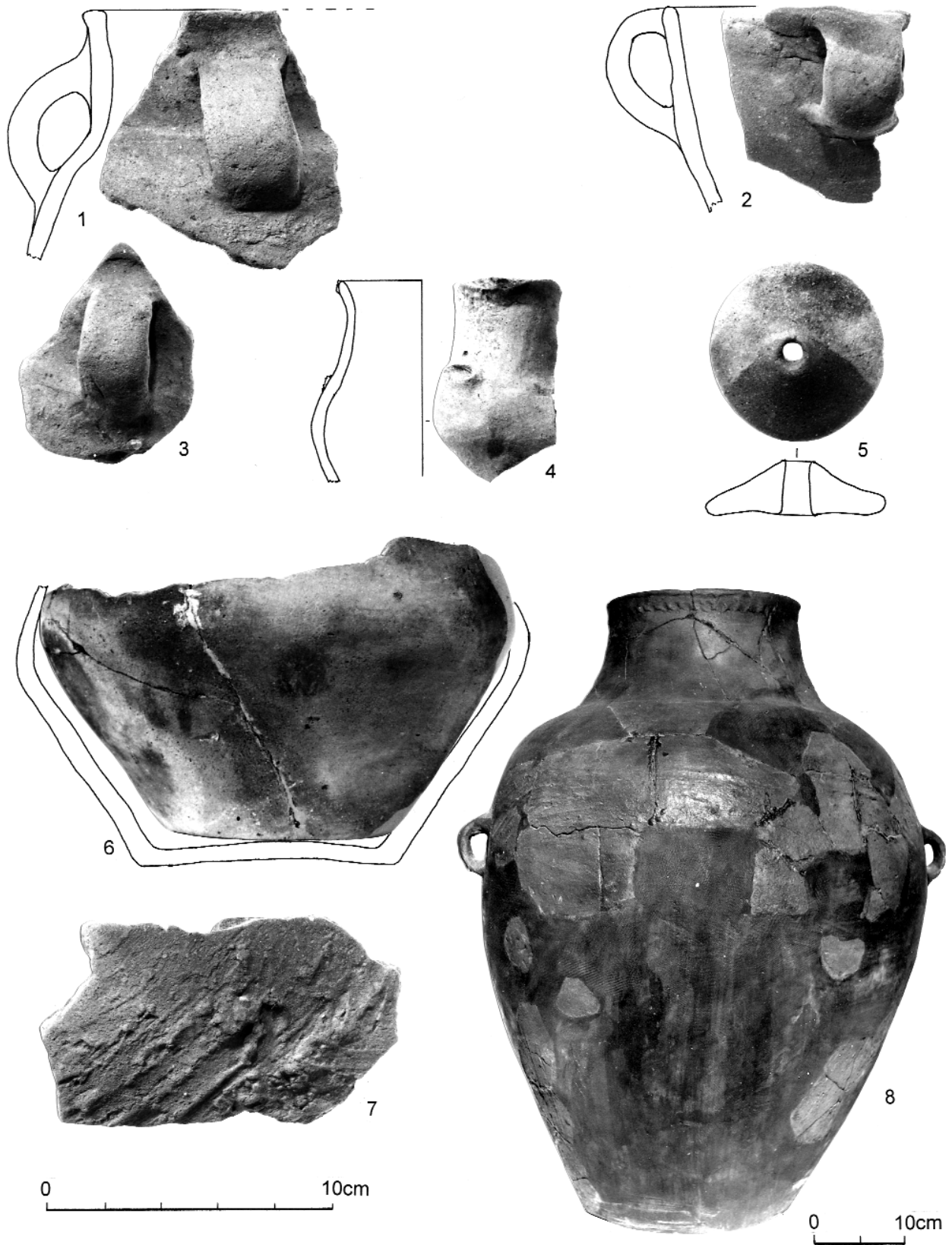

8. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-9: 19. gödör

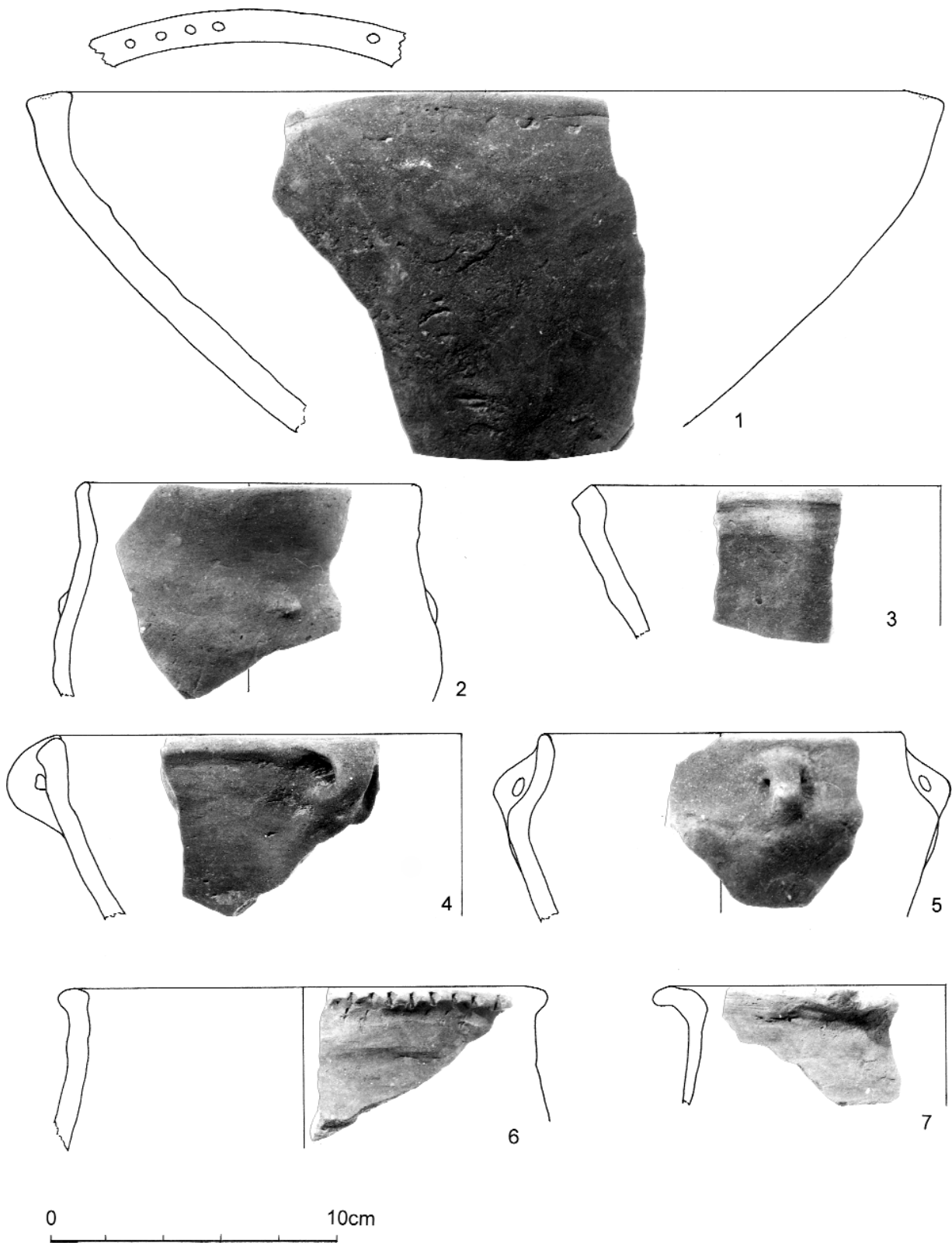

9 kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-7: 19. gödör

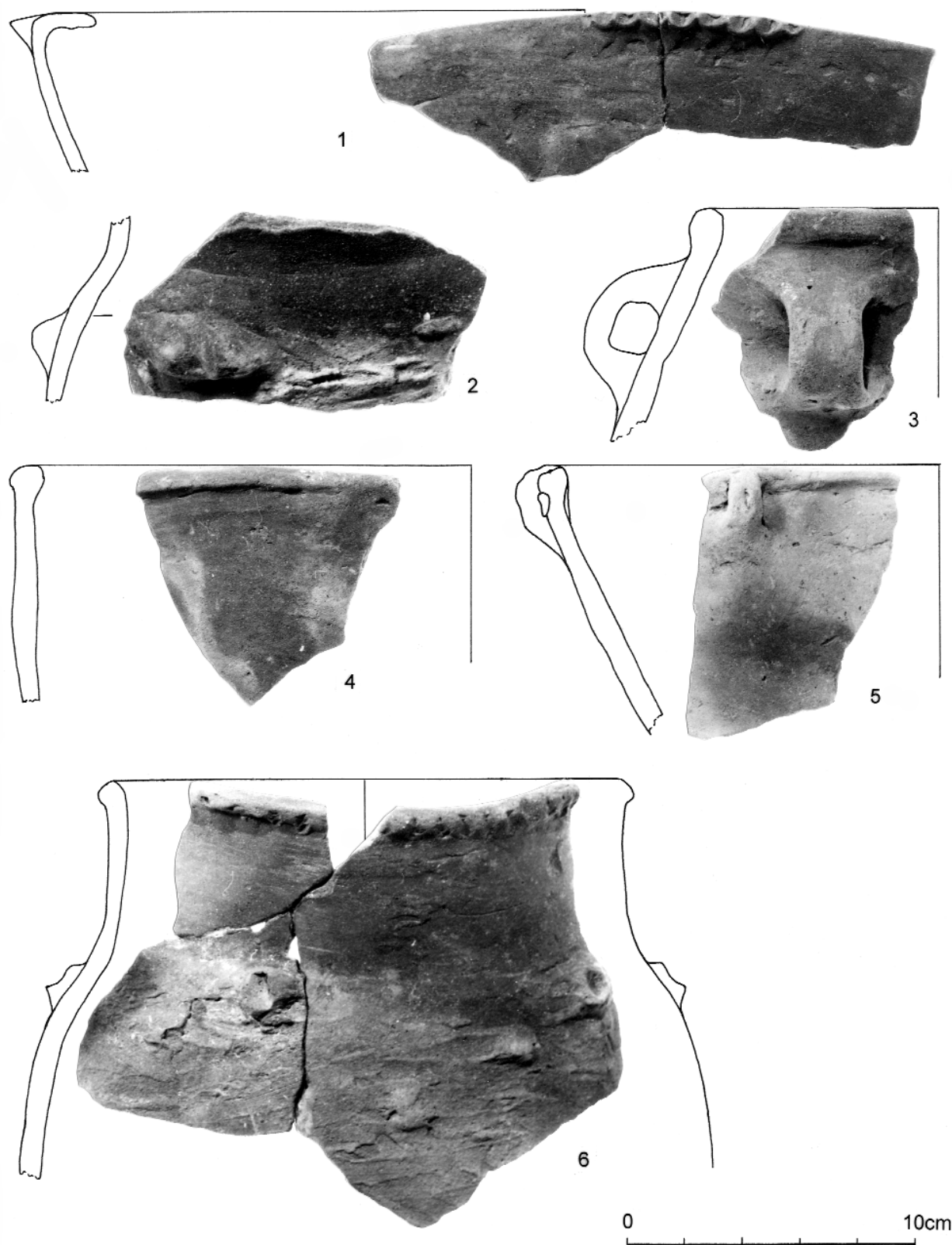

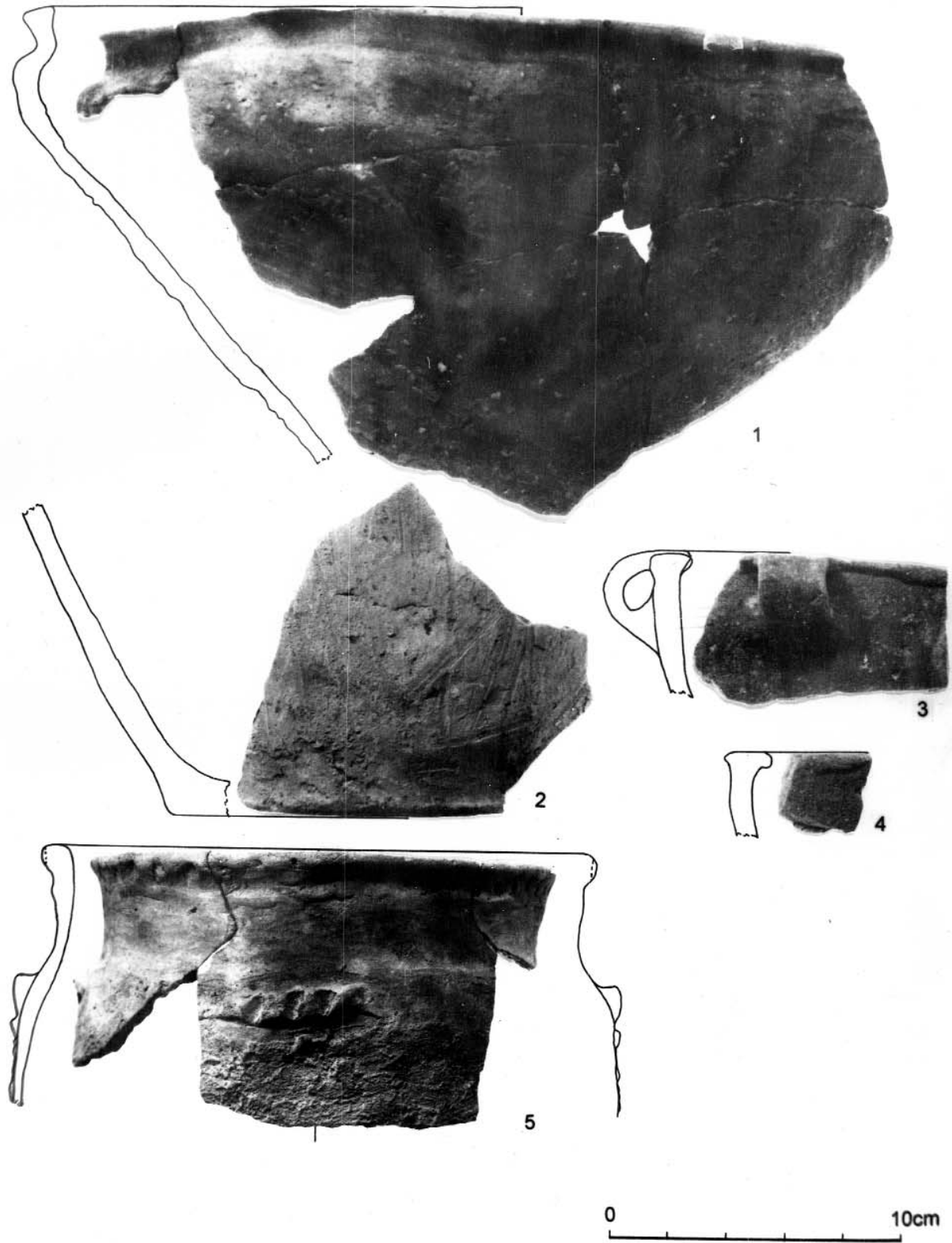
10. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-8: 19. gödör

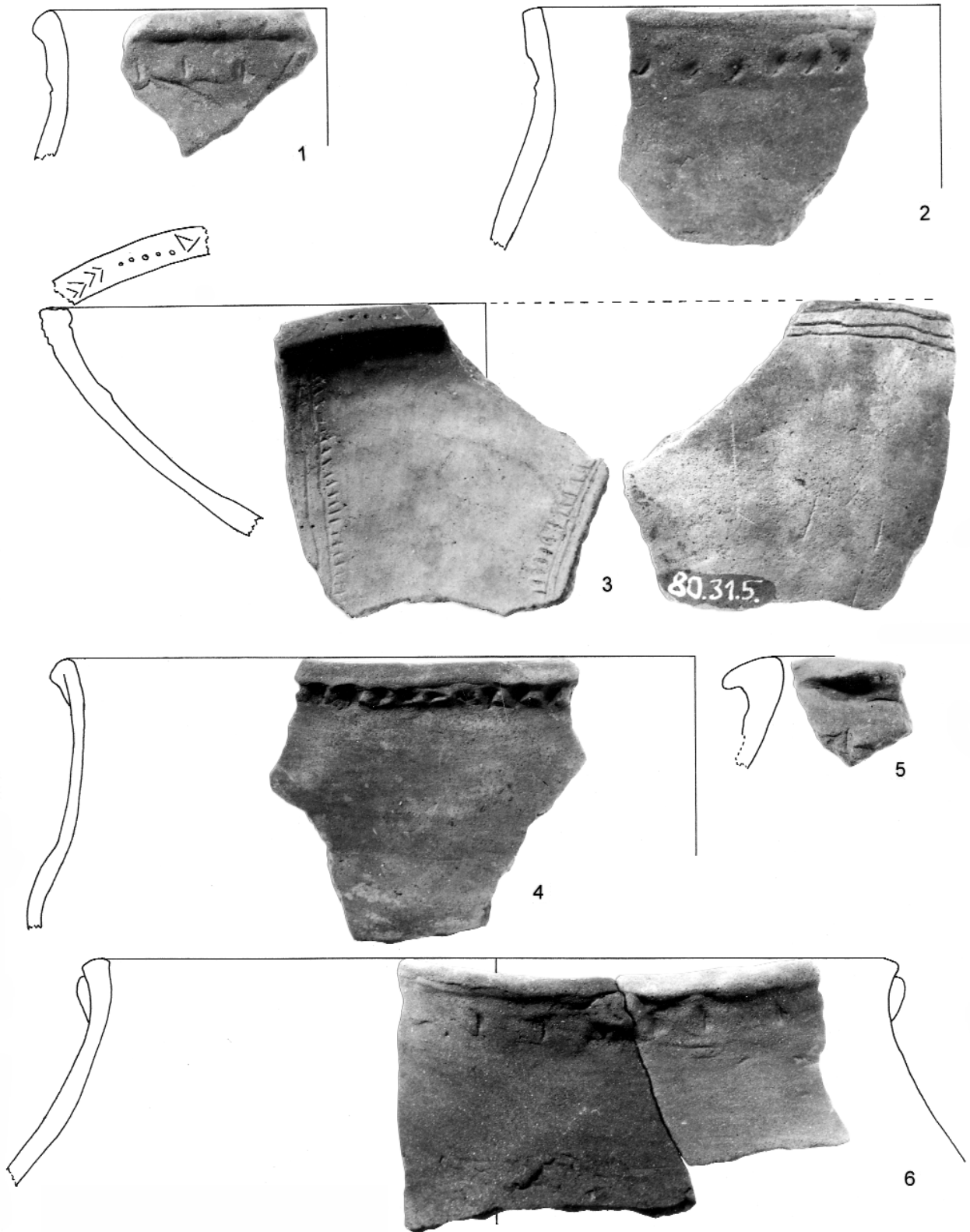
11. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-7: 28. gödör

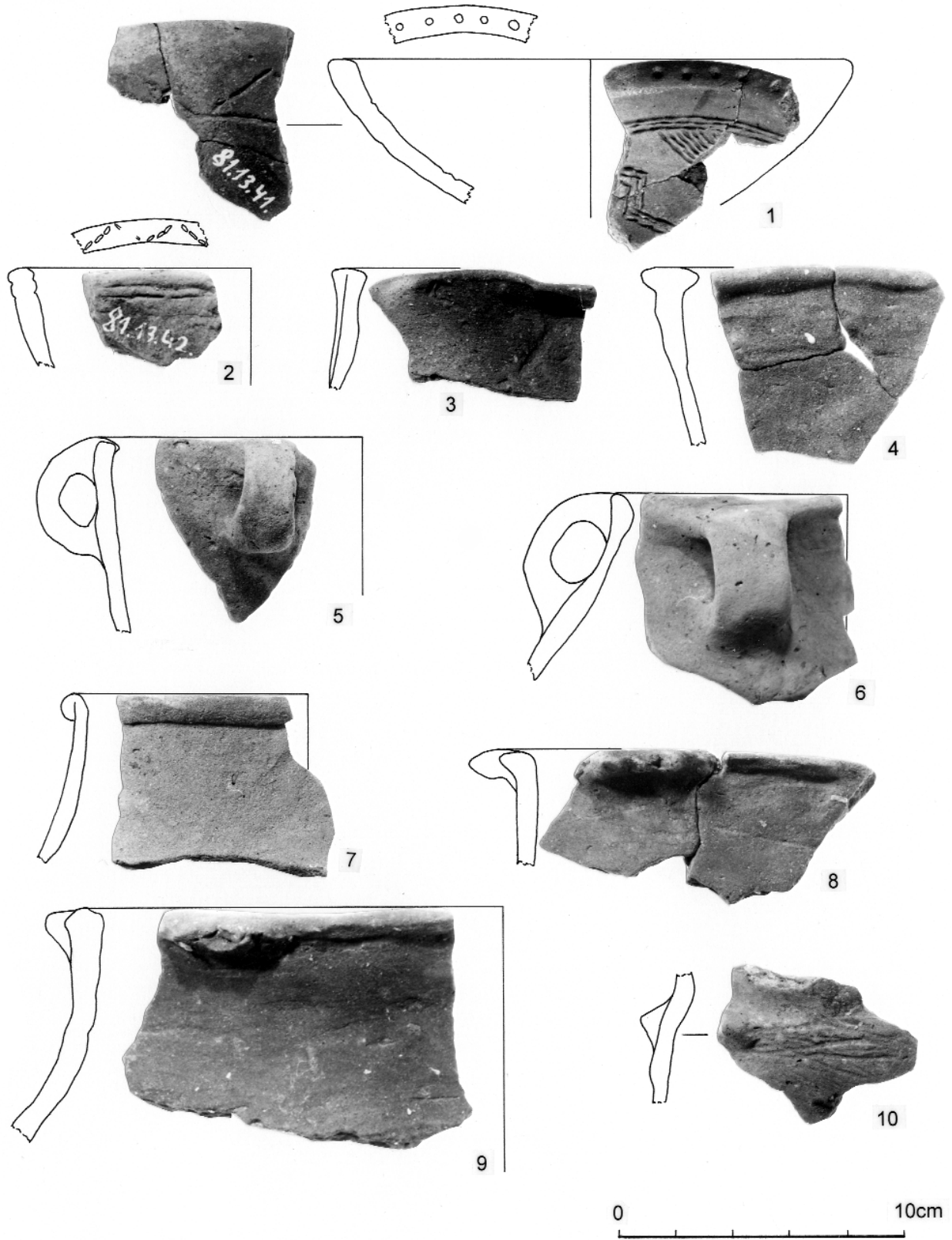
12. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-6: 28. gödör

13. kép Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-2, 5: 28. gödör; 3-4: 29. gödör

14. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-6: 32. gödör

15. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-3: 60. gödör; 4: 40. gödör; 5-7: 85. gödör; 8-10: 96. gödör

16. kép: Nagykanizsa – Inkey kápolna 1-5: 96. gödör; 6: 29. gödör; 7: szórvány

Horváth László

Római villa rustica temetője Nagykanizsán

I. Bevezető

Nagykanizsa északi részén, az Inkey- sírkápolna mellett lévő kisebb kiemelkedésen, 1976 őszén, terepbejárásakor vált ismertté egy több korszakban lakott település, melynek helyén szondázó ásatást végeztünk ugyanabban az évben, majd miután tudomásunkra jutott, hogy a lelőhely területén a Domus Áruház és a Kanizsa Bútorgyár raktárait kíván létesíteni, 1979-1981 között 6.000 m² területet tártunk fel a bútorgyár anyagi támogatásából. A lelőhelyen elsősorban egy III-IV. századi, római kőépületeket is tartalmazó település nyomai kerültek felszínre, de a többi korszakból (lengyeli, péceli, Somogyvár - Vinkovci, urnamezős, késővaskori kultúrák, valamint késő népvándorláskori) is nagyon jelentős a leletanyag. Ezzel egy időben sikerült megtalálnunk a római településhez tartozó temetőt is a keletre lévő domboldalon, melynek a központi sírját mélyszántáskor és egy vezeték ásásakor megbolygatták. A különböző időszakok településének ásatásával párhuzamosan a római temető 25 sírját is sikerült feltárnunk. A római település (villa rustica) és a temetője közötti távolság csupán 350 m volt (1. kép).

Az 1981-ig folyó kutatásokról egy aránylag bővebb tájékoztatót adtunk közre 1983-ban (HORVÁTH 1983). Ugyanakkor került sor néhány leletcsoport (terra sigillata chiara tálak, besimított kerámia) ismertetésére is (GABLER 1983, OTTOMÁNYI 1983) és valamivel később újabb leletcsoportok (edényfeliratok, fibulák) váltak ismertté a megjelent publikációk után (BILKEI 1985, BEREZ 1991).

A villa rustica település déli végét az addigi ásatások során nem sikerült átvizsgálni, így 1991-ben a Kanizsa Trend Kft. támogatásából ezt pótoltuk, mintegy 2300 m²-t feltárva. A lelőhely őskori része a legújabb terepbejárásaink alapján keleti irányba folytatódik. A leendő kanizsai Ipari Park és Logisztikai Központ érinti ezt a területet és a római temetőt. A település nyugati felét korábban feltártuk, és az ipari park közművei is most már elkészültek itt. A keleti nyúlványnál azonban próbaásatást kell végeznünk, valamint a csak részben

tisztázott római temetőnél legalább 4.000-5.000 m² feltárása vár még ránk.

Az eddig megjelent bővebb előzetes jelentés, a különböző leletcsoportok értékelésének közre adása, valamint az a tény, hogy ugyanebben a kötetben olvasható Kalicz Nándor a lengyeli és a péceli kultúrát érintő, és Bondár Mária a lelőhelyről előkerült korai bronzkori leletekről szóló tanulmánya, mentesít bennünket a monografikus feldolgozástól. Ellenkező esetben ismétlésekbe kellett volna bocsátkoznunk. Ezért a szándékunk ezzel a közleménnyel az, hogy a település általános tanulságait röviden foglaljuk össze a közben feltárt déli területtel együtt, és teljes egészében kerüljön közlésre a római temető eddig feltárt 25 sírja, de csak az anyagközlés szintjén.

II. A római település (villa rustica)

Az Inkey – sírkápolnától északra eső lapos kiemelkedésen helyezkedett el a három kőépületet (I-III. sz. épület) és egy félkörív alakú kőépítményt (IV. sz.) tartalmazó római kori település (2. kép). Ezeken kívül több, különböző funkciójú földbe mélyített objektum került feltárássra. Az épületek falainak legnagyobb részét kibányászták és a mélyszántások során a padló- és járósínteket is erősen megbolygatták. Így nehézségekbe ütközött és sokszor lehetetlenné vált az épületek építéstechnikájának és történetének rekonstrukciója.

Az I. sz. kőépület alapfalai legnagyobb részt csak habarcsos- homokos- sóderos sáv formájában rajzolódtak ki, a délkeleti részen azonban valamivel épebb falazatot találtunk, és ez elűt a peristylumos építmény szabályos alaprajzától. Ezt a részt később építhették hozzá a település legkorábbi tartott építményéhez.

A II. sz. kőépület két saroktoronnyal és egy egyszerű belső udvarral rendelkezett, ahol az emeletet tartó homokkő bázisú oszlopok nyomait is megfigyelhettük. Az épület délnyugati sarka és a később hozzáépített kényelmes fürdő falai valamivel jobb állapotban voltak. A falak legnagyobb része rossz minőségű

homokkőből készült, míg a fürdő falaiban homokkő és téglá töredékek fordultak elő vegyesen. A fürdő keleti helyiségében eredeti helyükön megtaláltuk a padlót tartó, négyzet alakú téglákból rakott oszlopokat, valamint a fűtést biztosító külső kemencét. Ebben a részben több freskótöredék került elő a törmelékek között, melyek vörös és zöld színű növényi ornamentikára utalnak. Az épületet övező homokkő- és téglatöredékes járósínt itt nagyobb felületen is megmaradt, a magasabban fekvő belső padlószínt azonban megsemmisült. A fürdő falai mellett több, erősen kopott IV. századi kisbronzot is találtunk.

A III. sz. kőépület falainak kőanyagát teljesen kibányászták. Az egyszerű alaprajzú, kéthelyiségű épület kelet-nyugat tájolású, hossz tengelyében a tetőzetet tartó oszlopsort azonban sikerült megfigyelnünk. Ennek a déli ásatási területnek külön érdekessége, hogy az épületet körbevevő kerítés árkait kisebb megszakításokkal megtaláltuk. Az udvarba a délkeleti saroknál lévő kapun keresztül lehetett bejutni. Itt a kerítésárok megszakadt és a két szembenéző végén lévő két-két oszlophely utalt a bejáratra. Az így körbezárt udvarban lévő kőépülettől délre, egy belső kerítésre utaló árokkal különválasztva, egy fészter, vagy istálló alaprajza bontakozott ki, melyre a szabályos rendben elhelyezkedő cölöplyukakból lehetett következtetni.

A IV. sz. félkörív alakú és homokkőből- téglatöredékekből összeállított építmény rendeltetését nem tudjuk. Magasabb felépítményre utaló törmelékeket a környezetében nem találtunk. Talán egy szentély háttérét képezhette?

A kőépületek között különböző földbe mélyített objektumokat tártunk fel, melyek közül néhányat cölöpszerkezetű lakóháznak készítettek, és kemencével, vagy tűzhellyel is rendelkeztek. Két esetben alig bemélyedő padlószintű, kemencés boronaházra utaltak a jelenségek. A harmadik típusnál cölöplyukat ugyan nem találtunk, de a kemencék, ill. a tűzhelyek valószínűsítik, hogy ezeket is lakóháznak használhatták. Három objektum terménytároló verem volt, az egyiknél egy központi gödörhöz csatlakoztak a vermek. A feltárás során három kút is feltárássra került, melyek átlagos mélysége 4 - 4,5 m volt, és alul sikerült megfigyelni a fabélések nyomait is.

Az ásatás során bebizonyosodott, hogy a kőépületekkel, vagy egy-egy kőépülettel egy időben használták ezeket a földbe mélyített egyszerű lakóházakat.

A rendkívül gazdag leletanyag jellemző típusait rajzban már korábban közöltük (HORVÁTH 1983). A házi, ill. a díszkerámián kívül több ékszer (pl. fibula, gyűrű, csonttű, függő), eszköz (vaskés, borotva, villa), és ami különösen figyelemre méltó, orvosi eszközök is felszínre kerültek a feltáráskor.

A római település keletkezéséhez természetesen a terra sigillaták és a pénzek adták a legfontosabb segítséget. A terra sigillaták között legnagyobb számmal a rheinzaberni gyártmányok (III.sz. első harmada) fordulnak elő, míg a középgalliaiak (Antoninus kor), a westerdorfi (Severus kor), pfaenhofeni (210-260) termékek csak elenyésző számmal képviseltek. A terra sigillata utáni díszkerámiát a chiara darabok képviselik, melyeket a III. sz. végére, ill a IV. sz. elejére kelteznek, de itteni elterjedésük a IV. század végére tehető (GABLER 1983, 33, 40). A településen előkerült pénzek (23 db) legkorábbi darabja Faustina kopott középbronz, míg a legfiatalabb II. Constantius kisbronz. A pénzek legnagyobb része III. századi, de vannak közöttük erősen kopott II. századiak is.

A besimított kerámia előfordulása azt sejteti, hogy a települést a IV. század második felében, esetleg az V. század elején még használták (OTTOMÁNYI 1983, 57).

A kerámialeletek között feltűnően nagy számban kerültek elő névkarcolatos darabok, melyek észak-itáliai kapcsolatokra utalnak, de számos példányon tulajdonjegyet jelentő karcolat is volt (BILKEI 1985).

A római település minden valószínűség szerint egy III-IV. században használt kisbirtok központja lehetett, a tulajdonos, vagy bérlő kőből készült házával, esetleg gazdasági épületével, valamint a szolgák egyszerű lakógödreivel.

III. A római temető

A településtől keletre, mintegy 350 m-re elhelyezkedő temető 25 sírját sikerült eddig feltárnunk (3. kép). A területet észak-dél irányban átszelő gázvezetékűl keletre eső rész kutatása szisztematikusnak tekinthető, míg a nyugatinál ez hiányzik. A központi és árokkal körülvett téglasírt (1. sír) megbolygatták, ennek nyomait figyelhettük meg a terepbejárásakor, és ezt követte a temető többi részének kisebb-nagyobb idejű kutatása. Az épülő ipari park munkálatai előtt megelőző régészeti feltárást szándékoztunk végezni itt. A fentiek következtében egyelőre csak annyit lehet elmondani a temető sírjainak elhelyezkedéséből, hogy a központi sírt kellő távolságra kíséri a soros temetkezés. A sírok aránylag nagyobb távolságra helyezkednek el egymástól.

A sírok és a mellékletek leírása:

1. sír (4. kép)

A DK-ÉNy tájolású nagyméretű (340 x 200 cm külső méretű) téglasírt észak-dél irányban egy modern eredetű árokkal keresztülvágták. Falazata vegyesen téglá- és homokkő darabokból állt, alja tetőfedő téglákkal volt lerakva. Oldalán néhol megmaradt a fehér

habarcsos réteg, a falát hasonló anyaggal kötötték össze. A téglasír oldal fala a tetőzete felé egykor egy keskenyebb falban folytatódhatott. A sírt teljesen kirabolták, csupán a felnőtt férfi koponyája maradt meg a sírban. A temető e központi sírját egy négyzet alakú árok vette körül.

2. sír (4. kép)

Csontvázas női sír, karjait és mellrészét korabeli bolygatás érthette. A sgm: 235 x 90 cm, mé: 100 cm, t: DK-ÉNy (É-től 32°). A koporsó h: 205 cm, sz: 50 cm, csak közvetlenül a csontváz fölött rajzolódott ki. A csvh: 156 cm. A koporsó külső oldalán két helyen homokkő bélelés.

Mellékletek:

1. Fülbevaló (4. kép 1). Arany, rovátkolt testű, karikás és horgos végű, átm: 1,6 cm, lsz: 76. 44. 1.
2. Nyaklánc (4. kép 5) Kék lencse, zöld és barna hasáb-, barna gömb alakú üvegpaszta szemekből áll. Kék lencse átm: 0,7 cm, zöld hasáb h: 1,0 cm, barna hasáb h: 0,9 cm, barna gömb átm: 0,7 cm, lsz: 76. 44.2-4.
3. Üvegkorsó (4. kép 2). Fehéres színű, m: 17 cm, szá: 5,4 cm, tá: 5,2 cm, lsz: 76. 44.5.
4. Üveg pohár (4. kép 3). Zöldes, alja benyomott, m: 11,7 cm, szá: 8,5 cm, fá: 3,5 cm, lsz: 76. 44. 6.
5. Üveg töredéke (4. kép 4). Kis, gömb hasú illatszerez üveg töredéke, m: 4,0 cm, lsz: 76. 44.7.
6. Csontkarperec (4. kép 6). Töredékes, körátmetszetű, egymásba futó végeit bronzszegecsekkel rögzítették, átm: 6,5 cm, lsz: 76.44. 8.
7. Bronzkarperec (4. kép 6). Körátmetszetű, nyitott végei lapítottak, rovátkolt díszűek, átm: 5,8 cm, lsz: 76.44. 9.
8. Bronzkarperec (4. kép 6). Körátmetszetű, nyitott végű lehet, végei hiányosak, átm: 5,5 cm, lsz: 76.44. 10.
9. Bronzkarperec (4. kép 6). Töredékes, bronzdrótból csavart, vastag testű, átm: kb. 5,8 cm, lsz: 76.44. 11.
10. Bronzkarperec (4. kép 6). Töredékes, bronzdrótból csavart, vékonyabb testű, átm: kb. 5,8 cm, lsz: 76. 44. 12.
11. Gyűrű. Ezüst, töredékes, eredetileg hármassal osztású fején üvegpaszta betét lehetett, restaurálásakor megsemmisült, átm: kb. 2,8 cm, lsz: 76.44. 13.
12. Vastöredékek (4. kép 7). Szerves anyaggal oxidálódott réteges vaslemez töredékei, maximális h: 4,8 cm, lsz: 76.44.14.
13. Kisbronzok töredékei (4. kép 8). Rendkívül rossz állapotúak, valószínűleg II. Constantius pénzeinek töredékei, lsz: 76.44.15-17.

3. sír (5. kép)

Nyújtott helyzetben, háton fekvő csontvázas sír,

alkarjai kissé behajlítottak, a sgm: 200 x 80 cm, mé: 60 cm, t: D-É, csvh: 160 cm. A 3-7. mellékletek egy tarsolyban helyezkedtek el.

Mellékletek:

1. Bögre (5. kép 1) Korongolatlan, barnás színű, hiányosan került a sírba (füle hiányzik), m: 10,7 cm, szá: 8,1 cm, fá: 6,0 cm, lsz: 76. 45. 1.
2. Fazék töredéke (5. kép 2). Szürke, vékonyfalú, enyhén kavics soványítású, erősebb korongolás nyomokkal, fá: 8,2 cm tör.m: 9,5 cm, lsz: 76.45. 2.
3. Bronzkarika (5. kép 3). Kissé lapított körátmetszetű, a tarsoly zárókarikája lehetett, átm: 3,9 x 3,6 cm, v: 0,3 cm, lsz: 76.4. 3.
4. Fenőkő (5. kép 4). Vörös homokkő, egyik oldalán fenés okozta árok, h: 5,3 cm, sz: 1,8 cm, v: 1,6 cm, lsz: 76.45.4.
5. Vaskés (5. kép 5). Erősen korrodálódott, nyelén fa maradványával, h: 12,5 cm, sz: 2,9 cm, lsz: 76.45.5.
6. Kovakő (5. kép 6). Alaktalan, fehéres színű, h: 3,8 cm, sz: 3,1 cm, lsz: 76.45.6.
7. Vastárgy töredékei. Hosszúkás, lapos, vastag keskeny szélességű, talán tűzcsiholó lehetett, max.h: 10,1 cm, lsz: 76.45. 7.

4. sír (5. kép)

Gyermeksír, koporsós temetkezéssel, sgm: 114 x 54 cm, mé: 60 cm, t: D-É, a koporsó sz: 40 cm. A fibula és a nyaklánc elhelyezkedését a részletrajz mutatja (5. kép)

Mellékletek:

1. Korsó (6. kép 1). Szürke, finoman iszapolt anyagú, felülete kopott, m: 14,0, szá: 8,2 cm, fá: 4,3 cm, lsz: 77.1.1.
2. Bögre (5. kép 13). Barnás, korongolatlan, füle nélkül került a sírba, m: 6,4, fá: 5,0 cm, lsz: 77.1.2.
3. Fazék töredéke (6. kép 2). Sötétszürke, lyukacsos felületű, vékonyfalú, erős korongolás nyomokkal, tör.m: 13,5 cm, fá: 8,3 cm, lsz: 77.1.3.
4. Csatfibula (5. kép 7). Bronz, a vastüske töredékével, átm: 4,2 cm, v: 0,4 cm, lsz: 77.1.4.
5. Nyaklánc (5. kép 8-12).
  - a., Gyöngyszem (5. kép 8) .Üvegpaszta, fekete, világoszöld rátéttel, h: 3,7 cm, lsz: 77.1.5.
  - b., Gyöngyszem (5. kép 9). Üvegpaszta, hordó alakú, fekete, zöldeskék rátéttel, h: 1,9 cm, lsz: 77.1.7.
  - c., Gyöngyszem (5.kép 10). Kettős szem, fekete alapon sárga rátéttel, h: 1,3 cm, lsz: 77.1.6.
  - d., Gyöngyszem (5. kép 11). Kettős szem, fekete, h: 1,0 cm, lsz: 77.1.8.
  - e., Amulett ? (5. kép 12). Kör alakú ólom, átm: 1,4 cm lsz: 77.1.9.

5. sír (6. kép)

Csontvázas női sír, a váz alkarjait a medencére hajlí-

tották be, sgm: 190 x 64 cm, mé: 90 cm, t: DK-ÉNy, csvh: kb. 150-160 cm, rossz megtartású váz. A medencén bőrzacszkóba helyezhették a 6 db. kisbronzot.

Mellékletek:

1. Korsó (6. kép 3). Szürke, finoman iszapolt anyagú, függőleges besímitott vonalakkal, m: 15,8 cm, szá: 8,7 cm, fá: 6,0 cm, lsz: 80.58.1.
2. Pohár (6. kép 4). Vörös festésű, kopott felületű, m: 8,2 cm, szá: 6,5 cm, fá: 3,5 cm, lsz: 80.58.2.
3. Tál (6. kép 5). Szürke festésű, m: 5,2 cm, szá: 23,8 cm, fá: 15,8 cm, lsz: 80.58.3.
4. Tál (6. kép 6). Vörös festésű, több helyen kopott, m: 11,0 cm, szá: 19,5 cm, tá: 8,4 cm, lsz: 80.58.4.
5. Üvegpalack (6. kép 7). Zöldes fehér színű, töredékes, m: 9,6 cm, szá: 2,5 cm, lsz: 80.58.5.
6. Gyöngyszem töredéke (6. kép 8). Kék üvegpasztta, felületén sárga vonalakkal, a fele került a sírba, átm: 3,1 cm, lsz: 80.58.6.
7. Köpenge (6. kép 10). Barnás fekete színű, háromszög keresztmetszetű, h: 2,7 cm, lsz: 80.58.7.
8. Vaskés (6. kép 9). Kisméretű, széles pengéjű, nyel-tüskéje hiányos, h: 8,3 cm, sz: 2,8 cm, lsz: 80.58.8.
9. Kisbronzok. A 6 db. pénzből az egyiket nem sikerült pontosan meghatározni, a többi viszont a következő: RIC 240, 334-335; RIC 240, 334-335; RIC 241, 334-335; RIC 237, 334-335; RIC 87, 326-327. lsz: 80.58.9-14.
10. Karperec (7. kép 3). Bronz, nyitott, elkeskenyedő végű, körátmetszetű, átm: 6,2 cm, lsz: 80.58.15.
11. Nyaklánc (7. kép 2). a., Kék üvegpasztta szemek, kocka alakúak, a sarkok lemetszésével, h: 0,6 cm, lsz: 80.58.16. b., Aranyfóliás, hordó alakú, h: 1,0 cm, lsz: 80.58.17.

6. sír (7. kép)

Felnőtt férfi sírja, a csontváz alkarjai a medencére behajlítva, koponyája kifordult helyéből, a nagyméretű sgm: 260 x 100 cm, mé: 130 cm, t: D-É. A koporsó nagyon jól kirajzolódott, mé: 215 x 55 cm. A csontváz h: 170 cm lehetett.

Mellékletek:

1. Középbronz (7. kép 4). Erősen kopott, olvashatatlant, átm: 2,9 cm, lsz: 80.59.1.
2. Edénytöredékek. Barnás, szemcsés felületű, apró kavicsokkal soványított fazék peremtöredékei, nyakán erős korongolás nyomokkal, (3 db.) h: 6,4, 4,8, 3,7 cm, lsz: 80.59.2.
3. Edénytöredékek. Sötétszürke, fésűs díszű oldaltöredékek (2 db.) h: 2,9, 2,5 cm, lsz: 80.59.3.
4. Edénytöredék. Sárga, sűrűn árkolt felületű oldaltöredék, h: 5,6 cm, lsz: 80.59.4.

7. sír (7. kép)

Nagyméretű, kissé szabálytalan sírgödör, padkás

kialakítással, melynek lemélyedő részén helyezték el a koporsót, sgm: 272 x 108 cm, mé: 112 cm, t: D-É, a sír végét korabeli bolyga-tás érte. A csvh: 166 cm, a koporsó mé: 230 cm, sz: 60 cm, oldalfala a padka oldalára kidőlt.

Mellékletek:

1. Üvegpalack (7. kép 5). Világos zöldes színű, lencsehasú, m: 13, 8 cm, szá: 13, 2 cm, fá: 7,4 cm, lsz: 80.60.1.
2. Vasfejsze (7. kép 6). Hosszúkás, gombos végű, a lyukban fa maradványaival, h: 15,9 cm, lsz: 80.60.2.

8. sír (8. kép)

Gyermeksír, a sgm: 240 x 108 cm, mé: 130 cm, t: D-É. Csak a koporsó szélességét lehetett megfigyelni, ennek sz: 30 cm. A koporsó Ny-i oldalánál négy homokkő darabot helyeztek el. A csvh: 104 cm. Melléklet nélküli.

9. sír

Alig megfigyelhető sírgödör, sgm: kb. 210 cm x 80 cm, mé: 60 cm, t: D-É. A felnőtt egyén csontváza szinte teljesen elkorhadt. A jobb lábszár alatt találtunk egy korongolt edénytöredéket (h: 3,2 cm, lsz: 80.61.1.).

10 sír (8. kép)

Fiatalférfi sírja, a sgm: 260 x 92 cm, mé: 95 cm, t: D-É. A jól kirajzolódó koporsó falának csíkját csak a csontváz fölött 5 cm-re észleltük, h: 190 cm, sz: 40 cm, csvh: 154 cm. A csontváz jobb alkarja kissé a medencére behajlítva. A sír különleges lelete a jobb lábszár mellé összehajtogatva helyezett veretes katonai öv (cingulum), melynek rekonstrukcióját a 8.kép 3. alatt mutatjuk be.

Mellékletek:

1. Ezüstpénn. Maximinus, Coh. IV.511, No.55; BMC 78, verési ideje: 236, átm: 1,9 cm, lsz: 80.62.1.
2. Középbronz. Maximianus, Coh. IV.507. No.11; BMC 139, verési ideje: 236-237, lsz: 80.62.2.
3. Vastárgy (8. kép 2). Elvékonyodó végű, U- alakban meghajlított, h: 3,8 cm, sz: 1,0 cm, lsz: 80.62.3.
4. Katonai öv, cingulum veretei (8. kép 3). a., Nyolcszög alakú bronz. Emailos berakásának alapszíne kék, benne ismétlődő öt apró pont motívuma, középen piros, a négy sarkában fehér pontok. Hátán szegecs maradványával, h: 2, 5 cm, lsz: 80.62.4. b., Lant alakú bronz, korongfejű szegeccsel, h: 2,2 x 2,5 cm, v: 1,0 cm, lsz: 80.62.5. c., Lant alakú bronz, kis szegeccsel, h: 2,2 x 2,3 cm, v: 0,8 cm, lsz: 80.62.7. d., Lant alakú bronz, hátán két kis szegeccsel, h: 2,1 x 2,5, v: 0,8 cm, lsz: 80.62.11. e., Sugaras alakú bronz, három sugara hiányzik, hátán kis korongfejű szegeccsel, h: 2,4 cm,

v: 0,7 cm, lsz: 80.62.6. f., Karélyos alakú bronzveretek. Az egyik kisebb, a másik kettő nagyobb méretű, mindegyiknél hátul két szegeccsel, h: 2,6 és 1,6 cm, lsz: 80.62.17,29,31. g., Pajzs alakú bronzveretek. Egy kisebb és két nagyobb, mindegyiknél hátul két szegeccsel, h: 2,3; 3,2; 3,8 cm, lsz: 80.62.15,19,33. h., Félgömbfejű kisebb és nagyobb veretek, korongos végű szegeccsekkel, max.átm: 2,5 cm, min.átm: 1,2 cm, lsz: 80.62.10, 12,16,18,21,22,27.i., Korongos fejű és szegecsű, bronz (2 db), átm: 1,8, 1,9 cm, lsz: 80.62.23-24. j., Kis gömbfejű bronz, szegeccsel, összesen 13 darab, átlagos átm: 0, cm, lsz: 80.62. 8,9,25,28, 30,32,35. k., Apró, korongos, lemezes fejű bronzszegecs, átm: 0,7, 1,2 cm, lsz: 80.62.20,34. l., Bronzkarika, kis korongos fejjel, átm: 19 cm, lsz: 80.62.14. m., Ólomveret, rossz megtartású, bronzlemez borítású lehetett valószínűleg gomb alakú, átm: 1,8 cm, lsz: 80.62.13. n., Öv-karika, bronz, a szíj bujtató csatjaként funkcionált, lapos, kívül bordázott, egyik szakaszon egyenesre lekopott, átm: 7,1 cm, lsz: 80.62.26.

11. sír

A sgm: 240 x 1100 cm, mé: 130 cm, t: D-É. A sírgödör délnyugati részén a koporsó sarkát meg lehetett figyelni, a sír többi részén azonban már nem. A feltehetően női csvh: 165 cm, alkarjai a medencére voltak behajlítva. Melléklet nélküli.

12. sír

A sgm: 257 x 115 cm, mé: 120 cm, alja kissé teknősen volt kiképezve, t: Ny-K, a hátán fekvő nyújtott helyzetű csvh: 165 cm. A koporsó nyoma 95 cm mélységtől volt követhető a csontváz két oldalán, sz: 60 cm.

Melléklet:

1. Üvegpalack. Zöldessárga színű, gömbhasú, szűknyakú, szája a sírba tételkor is hiányozhatott. m: 13,3 cm, fá: 4,0 cm, lsz: 81.40.1.

13. sír

Erősen lekerekített sírgödör, a sgm: 200 x 80 cm, mé: 100 cm, t: D-É. A koporsó nyomát 85 cm mélységtől kísérhettük figyelemmel, melynek h: 140 cm, sz: 50 cm. A gyermek csvh: 105-110 cm. Melléklet: a két térdizület között egy sertés (?) csontja.

14. sír (9.kép)

A sgm: 280 x 120 cm, mé: 145 cm, t: DNy-ÉK. A csontváz déli és nyugati oldalánál koporsó nyomait figyelhettük meg. A csvh: 15 cm, jobb alkarját a mellre, a bal pedig a medencére hajlították be. A sírgödör délnyugati sarkát a 15 sír ásásakor átvágták.

Mellékletek:

1. Üvegpalack (9. kép 1). Zöldessárga, töredékeiben maradt meg, csorbultan került a sírba, m: 10 cm, lsz: 81.1.1.
2. Tükör (9. kép 2). Négyzet alakú ólomkeretben, nyolcszögre levágott domború üveggel. A kereten bordák és gyöngyfűzér sorok vannak, két sarkánál sisakos fej, másik két sarkánál egy-egy alakkal, alul hullámvonal díszítés maradványaival, sz: 6,0 x 5,5 cm, lsz: 81.41.2.
3. Festékeverő paletta (9. kép 3). Palából készült, középen ovális bemélyedés, benne fekete festék nyomaival. Hátoldalán karcolt vonalak, h 8,2 cm, sz: 4,9 cm, v: 0,9 cm, lsz: 81.41.3.

15. sír (9.kép)

Az előző sír délnyugati sarkát átvágták. A sgm: 280 x 100 cm, mé: 110 cm, t: D-É. A koporsó megfigyelt h: 195 cm, sz: 60 cm, 85 cm mélységben jelentkezett a nyoma, oldala függőleges volt. A csvh: 165 cm, alkarjai a medencére behajlítva. Melléklet nélküli.

16. sír

A sgm: 243 x 100 cm, mé: 115 cm, t: D-É. Csak a koporsó szélességét lehetett megállapítani, sz: 50 cm. A sírt kirabolták, de a rablási gödör feltöltését nem lehetett megfigyelni, valószínűleg a teljes sírgödörre áshattak rá és a koporsó széttörése után rabolták ki a sírt (a koporsó nyoma a középső részen megszakadt). A rossz megtartású csontváz részeiből csupán a koponyát és a combcsontokat találtuk meg eredeti helyükön, valamint a koponya jobb oldalán az üvegpalackot.

Mellékletek:

1. Üvegpalack töredékei. Behorpasztott oldalú, apró szilánkokra széttörtött, rekonstruálni már nem lehetett, lsz: 81.42.1.
2. Tál töredékei. Másodlagosan átégett, behúzott peremű sárgás, vörös, szürke töredékek a sírgödör töltelékföldjéből, fá: 7,6 cm, lsz: 81.42.2.

17. sír (9.kép)

A lekerekített sarkú sgm: 200 x 100 cm, mé: 140 cm, t: D-É. A koporsó h: kb. 125 cm, sz: 45 cm. A gyermek csvh: 100 cm.

Mellékletek:

1. Középbronz. Av.: IMP GORDIANUS PIUS PP..., Rev.: FORTUNA..., átm: 2,9 cm, lsz: 81.43.1. A pénz pontos meghatározása nem készült el.
2. Üvegpalack (9.kép 5). Zöldes színű, m: 14,2 cm, szá: 4,8 cm, fá: 5,5 cm, lsz: 81.43.2.
3. Tál (9. kép 7). Sárgásbarna, kissé szabálytalan, téglaszemesés soványítású, m: 2,9-3,6 cm, szá: 16,4-15,5 cm, fá: 11,0 cm, lsz: 81.43.3.
4. Pohár (9. kép 6). Sárgásbarna, kissé szabálytalan,

m: 6,9 cm, szá: 6,5 cm, tá: 3,5 cm, lsz: 81.43.4.

18. sír

A sgm: 260 x 120 cm, mé: 120 cm, t D-É. A sírt teljesen kirabolták, csupán néhány csontszilánkot találtunk a sírgödörben.

19. sír (10. kép)

Közvetlenül a szántás alatt jelentkezett a tetőfedő téglákból összeállított sír, h: 55 cm, sz: 50 cm, mé: 56 cm. A sírt eredetileg ez hatodik téglával fedhették le, de ennek már csak három nagyobb töredékét találtuk bezuhanva a sírba. A sírládjában nem találtunk semmiféle leletet, és csontot sem, csupán az alján volt egy 2-3 cm vastagságú iszapos réteg.

20. sír

A sgm: 245 x 60 cm, mé: 80 cm, t: DDNy-ÉÉK. Teljesen kirablott sír, mellékletet és csontokat sem találtunk. A sírgödör déli végénél egy 120 x 95 cm átmérőjű ovális rablógödör föltját lehetett megfigyelni, amely 85 cm mélységig hatolt le.

21. sír (10. kép)

A sgm: 168 x 60 cm, mé: 90 cm, t: D-É. A gyermek csvh: 113 cm. Melléklet nélküli.

22. sír (10. kép)

A kissé szabálytalan sgm: 220 x 95 cm, mé: 120 cm, t: D-É. A koporsó h: 180 cm, sz: 58 cm, 93 cm mélységtől rajzolódott ki a fala, oldalai kissé kifelé dőltek, a beszakadt koporsótető nyomait 105 cm mélységben észleltük. A csvh: 150 cm, alkarjai a medencére hajlítva. Melléklet nélküli.

23. sír (10. kép)

A sgm: 220 x 85 cm, mé: 95 cm, t: D-É. A koporsó h: 195 cm, sz: 50 cm, a csvh: 155 cm, karjai szorosan a testhez simulnak.

Mellékletek:

1. Vaskés (10.kép 1). Erősen töredékes, nyelén famaradvánnyal, tör.h: 11,2 cm, lsz: 82.66.1.
2. Üvegtöredék. Talán tükör (?) apró szilánkjai, lsz: 82.66.2.
3. Faltenbecher (10. kép2). Szürke, kerek benyomkodásokkal, testén árkolt és fogazott díszítésű sorokkal, alján árkolás, m: 12,3 cm, szá: 7,2 cm, fá: 4,2 cm, lsz: 82.66.3.

24. sír (10. kép)

A gyermeksír sgm: 180 x 80 cm, mé: 95 cm, t: É-D, a csvh: 76 cm.

Melléklet:

1. Középbronz. Faustina iun. (?) pénze, meghatározása nem készült el, lsz: 82.67. 1.

25. sír

Gyermeksír, a sgm: 210 x 75 cm, mé: 105 cm, t: D-É. A koporsó oldalfala a keleti oldalon csaknem teljes hosszúságban kirajzolódott, a másik oldalán csak egy kis szakaszon, ezek szerint a h: kb. 150 cm, sz: 50 cm. A csvh: 100 cm. Melléklet nélküli.

IV. Összefoglalás

A 25 eddig feltárt sírok közül egy téglasír és egy téglaláda sír volt, míg a többi kivétel nélkül egyszerű földsír volt. Alapvető jellemzőként állapíthatjuk meg, hogy a sírok több mint 70 %-a D-É tájolású volt (18 sír), ettől néhány kissé eltért, de ezek is voltaképpen a D-É tájolásba sorolhatók (DDNy-ÉÉK 1 sír, DNY-ÉK 1 sír, DK-ÉNy 2 sír). Eltérő csak két esetben fordult elő (É-D 1 sír, Ny-K 1 sír). Ugyancsak jellemzőnek tarthatjuk a koporsós temetkezések nagy számát (16 sír, 64 %). Két esetben talákoztunk kőbéleléssel és egyszer pedig padkás volt a sírgödör kiképzése. A III-IV. században működő kisbirtok (villa rustica) népessége, érte alatta a tulajdonos, vagy bérlő családját és a szolgákat, túlsúlyban meghatározott temetkezési szokás szerint temették el halottaikat. Számos hasonló jellemzőket lehetne elmondani a többi pannóniai temetőkről is. Általános az a megállapítás, hogy ezek mögött nem kell keresni etnikai különbségeket (PANNÓNIA 243 skk.). Az esetünkben felmerülhet az a kérdés, hogy a bizonyíthatóan III-IV. században használt villagazdaság temetőjének a sírjait is erre az időszakra kell kelteznünk? A kutatásnak eddig még nem sikerült egyértelműen meghatározni, hogy melyik sír a III. századi, amennyiben a mellékletei ezt nem tették egyértelművé. Véleményünk szerint a Nagykanizsán feltárt temető sírjai közül jó pár még III. századi, különösen gondolunk itt a 10. sírra. Természetesen a melléklet nélküli temetkezések esetében a keltezés nehézségekbe ütközik, azonban a település folyamatossága feltételezi a temetőjének folyamatos használatát is.

Jegyzetek:

¹ A gyakoribb rövidítések:

sgm = sírgödör mérete,
 mé = mélység,
 t = tájolás,
 csvh = csontváz hossza,
 h = hosszúság,
 sz = szélesség,
 m = magasság,
 szá = szájméret,

fá = fenékátmérő,
 tá = talpátmérő,
 v = vastagság,
 lsz = leltári szám,
 átm = átmérő,
 tör = töredékes,
 max = maximális.

Irodalom:

BERECZ 1991

Berez Katalin: Római kori fibulák Zala megyéből I. Zalai Múzeum 3 (1991) 163-183.

BILKEI 1985

Bilkei Irén: Római edényfeliratok a nagykanizsai Thúry György múzeumban. Zalai Gyűjtemény 21 (1985) 5-21.

GABLER 1983

Gabler Dénes: Terra sigillata chiara tálak Nagykanizsáról. Zalai Gyűjtemény 18 (1983) 27-44.

HORVÁTH 1983

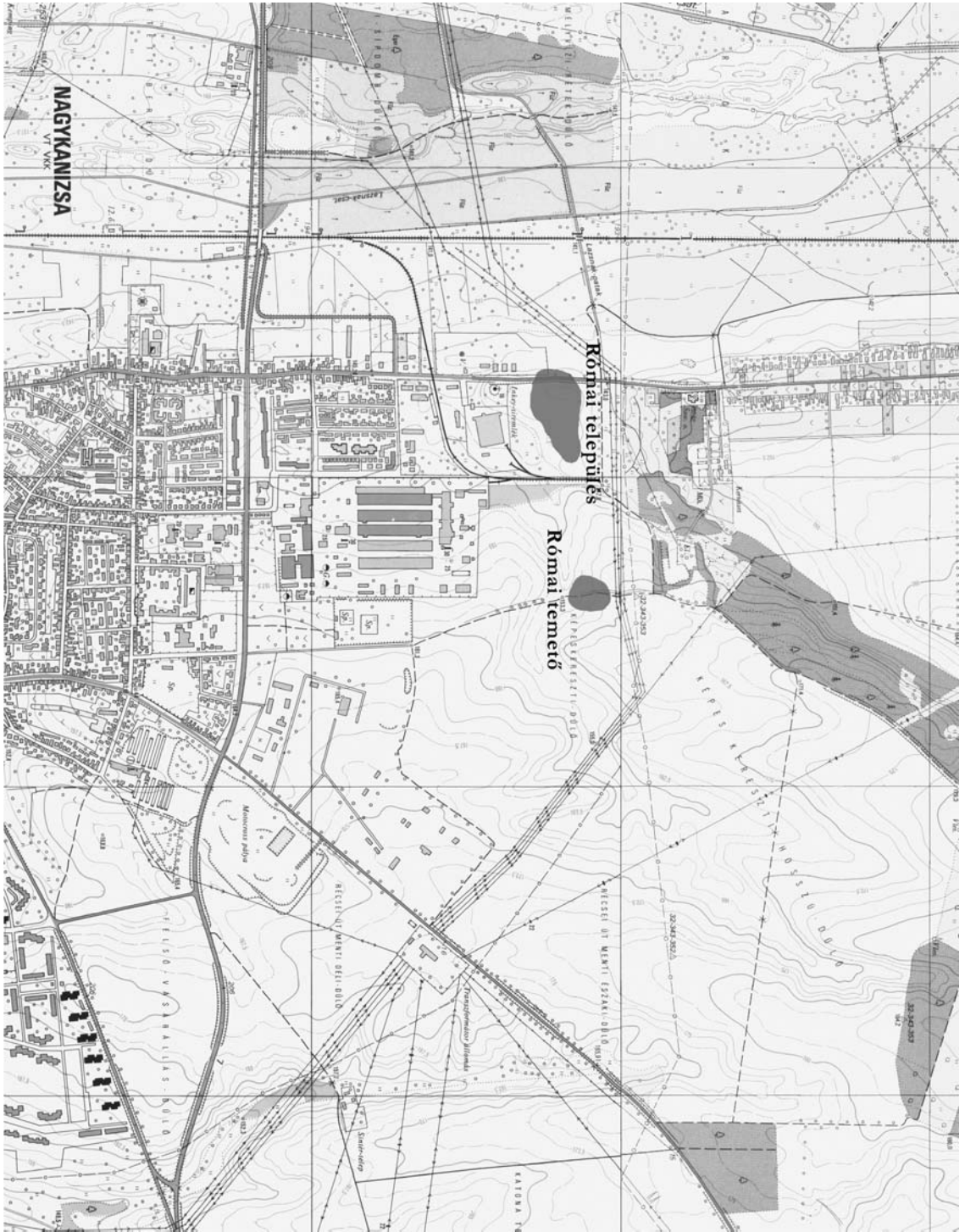
Horváth László: Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárásáról. Zalai Gyűjtemény 18 (1983) 7-25.

OTTOMÁNYI 1983

Ottományi Katalin: Késő római besimított kerámia Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 18 (1983) 45-58.

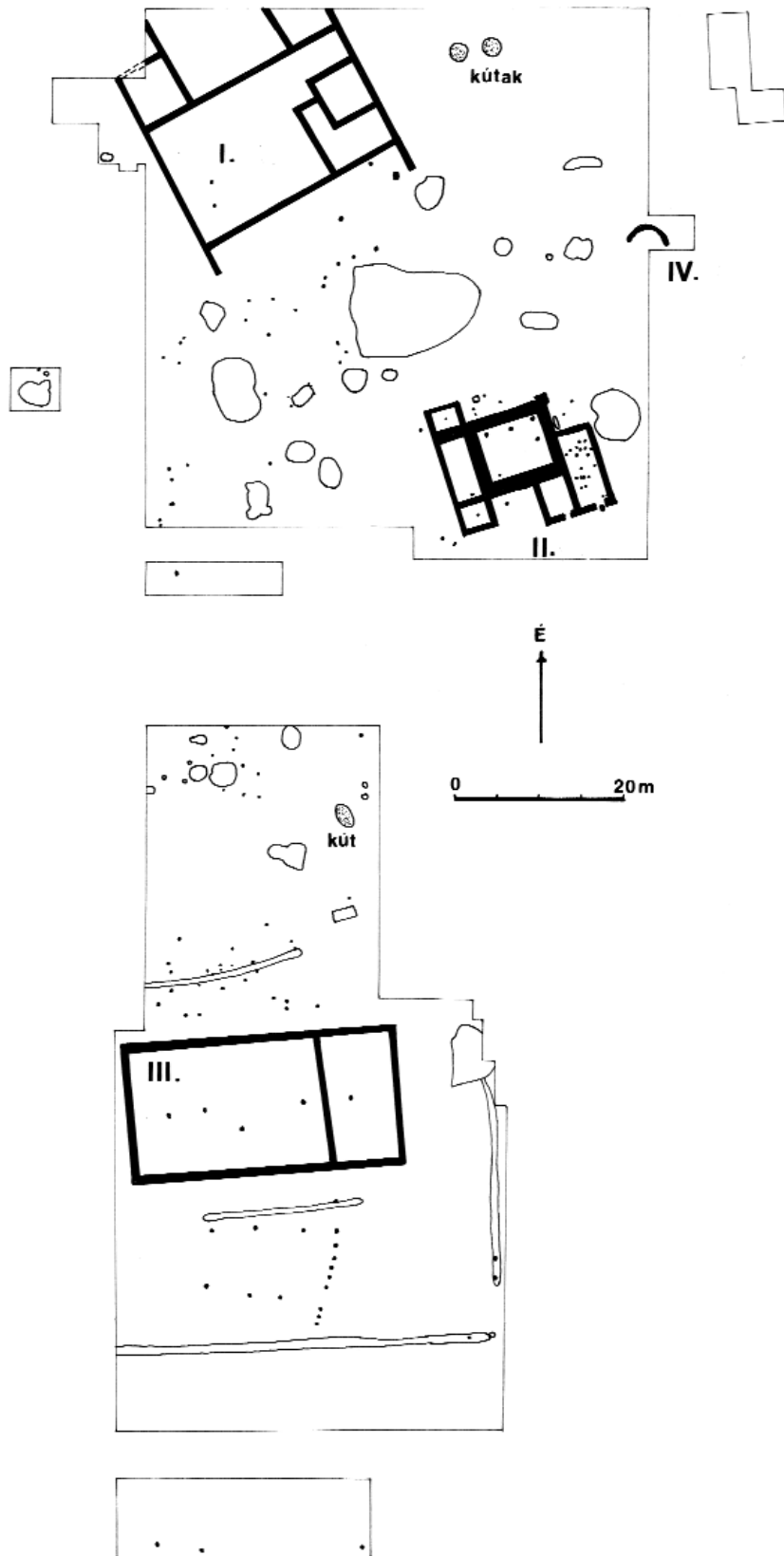
PANNÓNIA

Pannónia régészeti kézikönyve (szerk.: Mócsy András, Fitz Jenő). Bp., 1990.

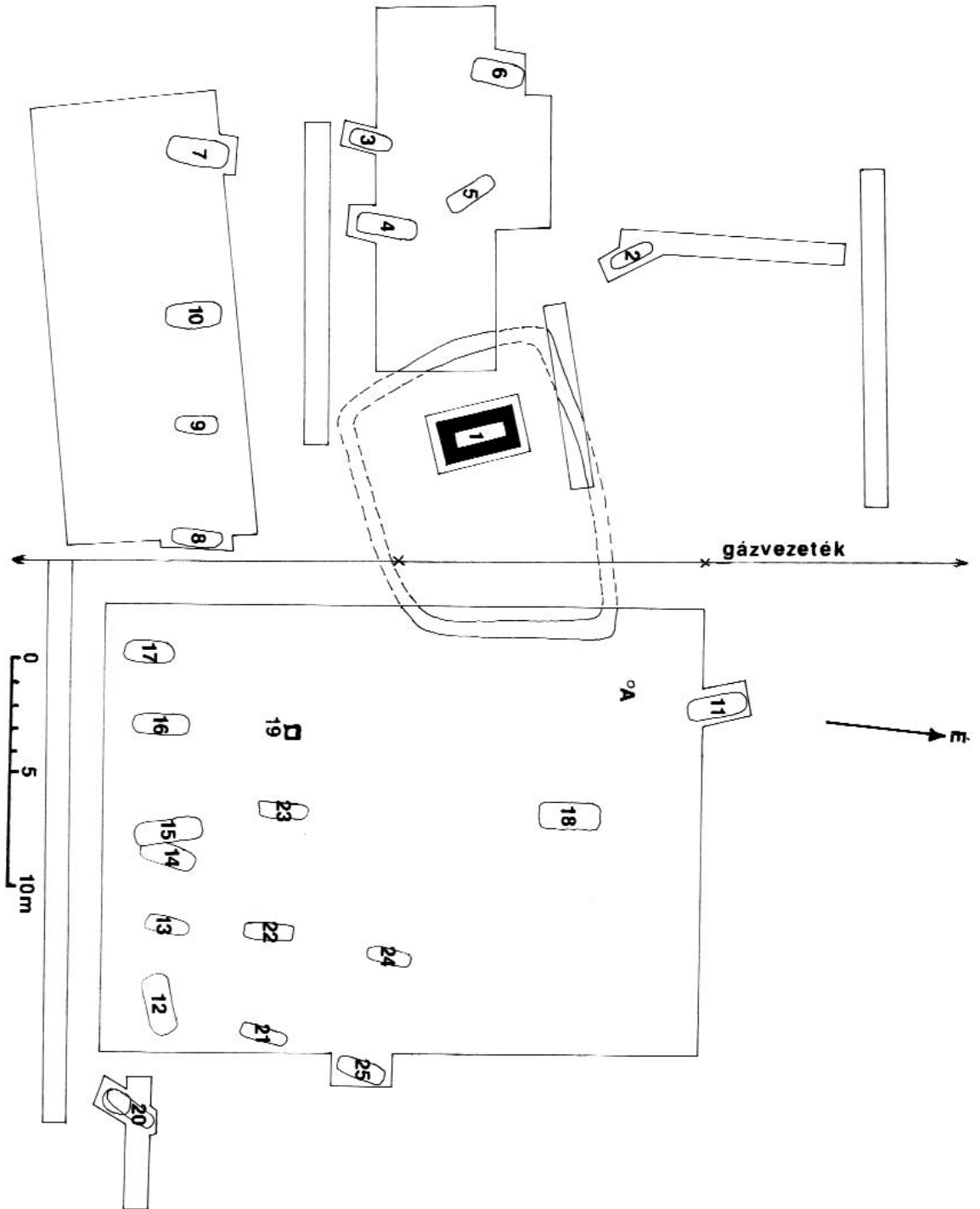

1. kép: A Nagykanizsa-Inkey sírköpolna melletti lelőhely helyszínrajza

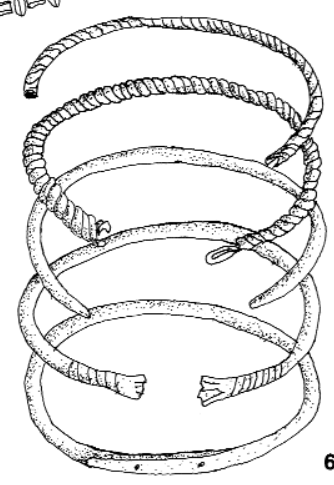
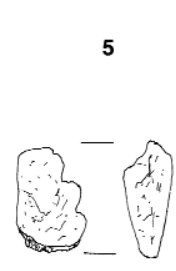
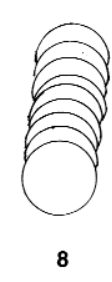
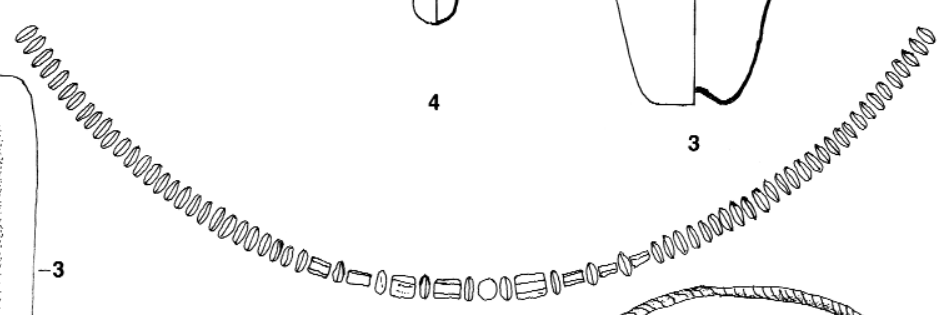
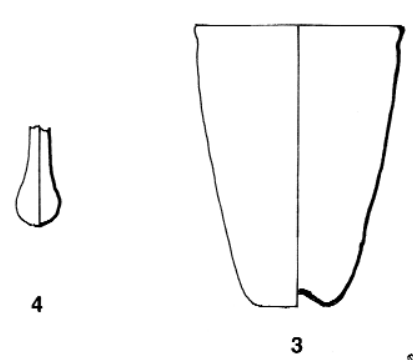
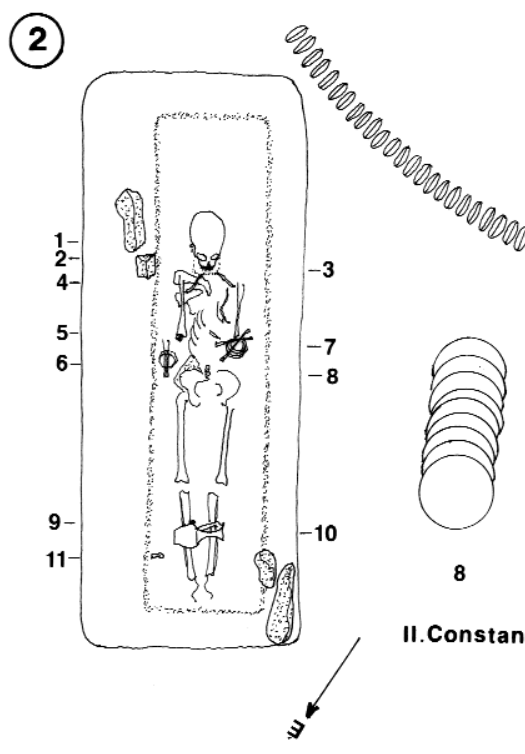
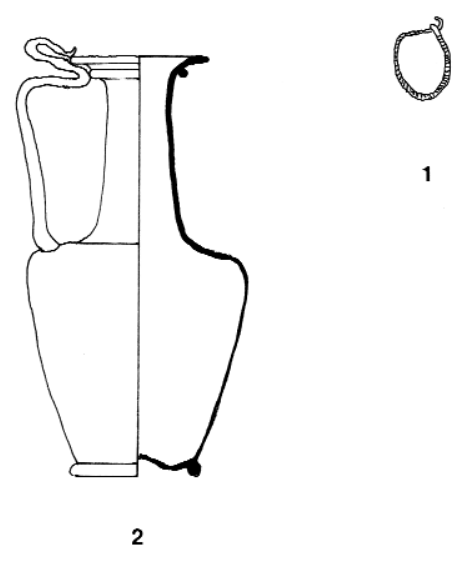
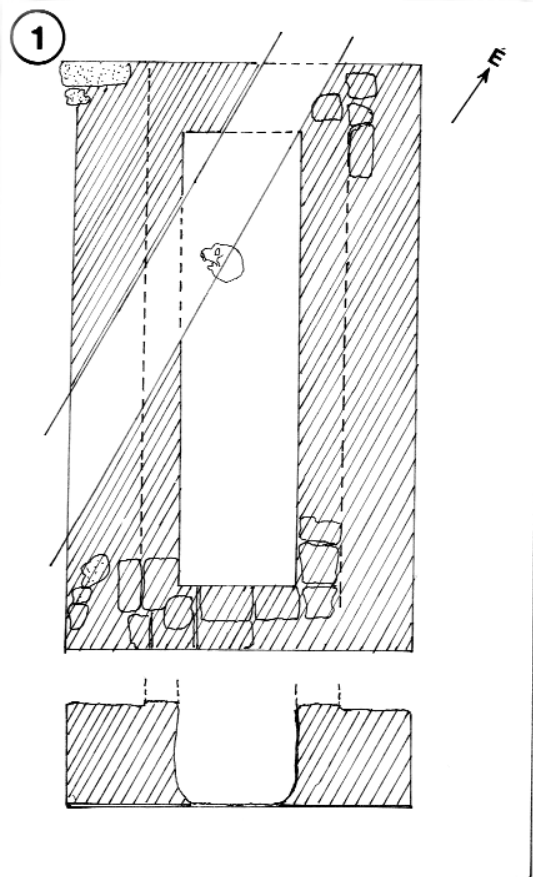

2. kép: Nagykanizsa-Inkey sírkápolna, a római település (villa rustica) alaprajza

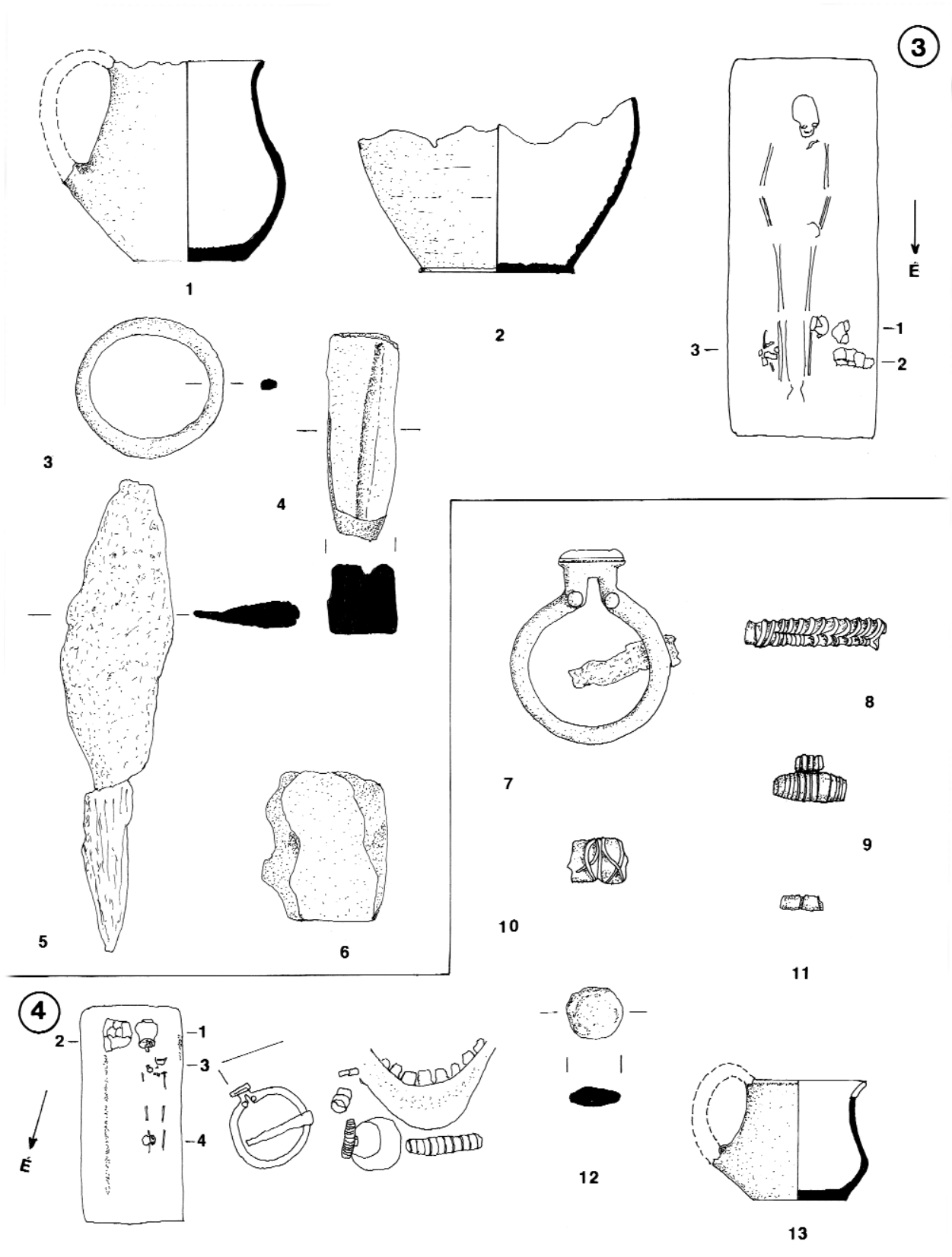

3. kép: A római temető alaprajza

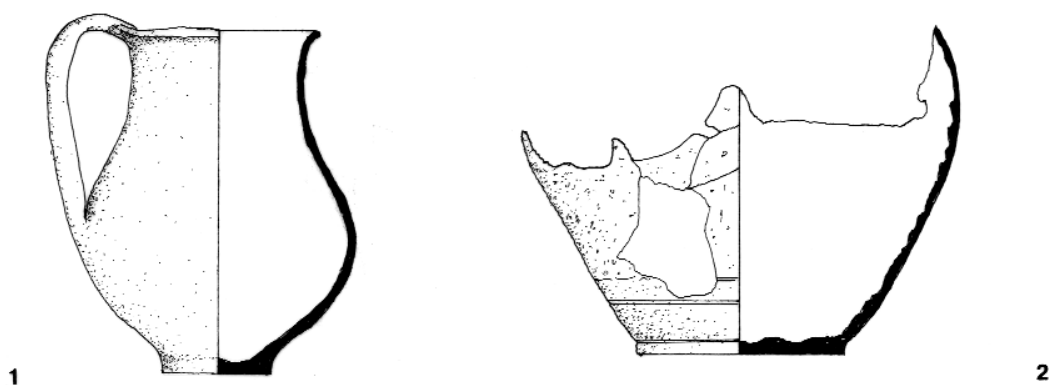
II. Constantius?

4. kép

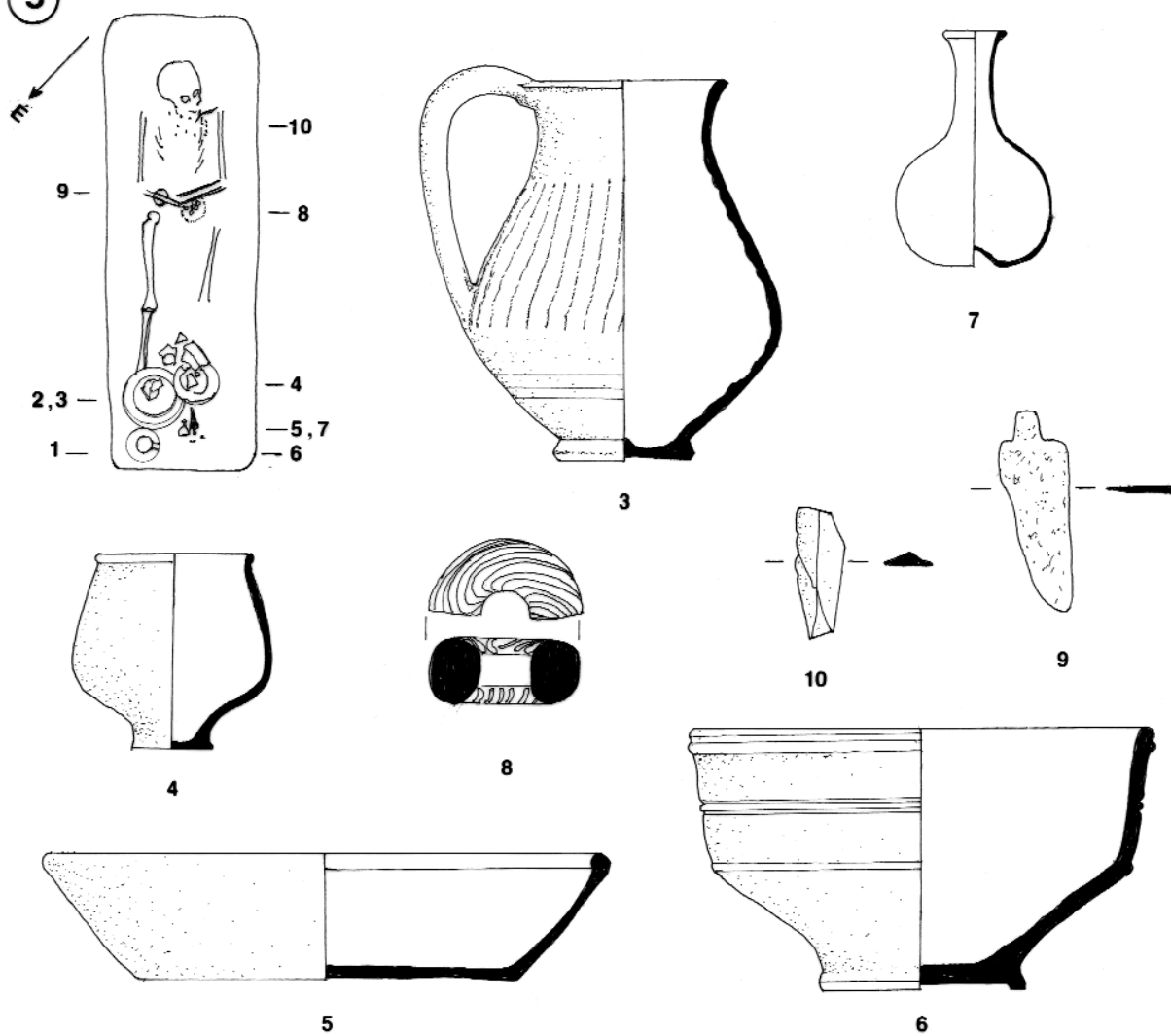

5. kép

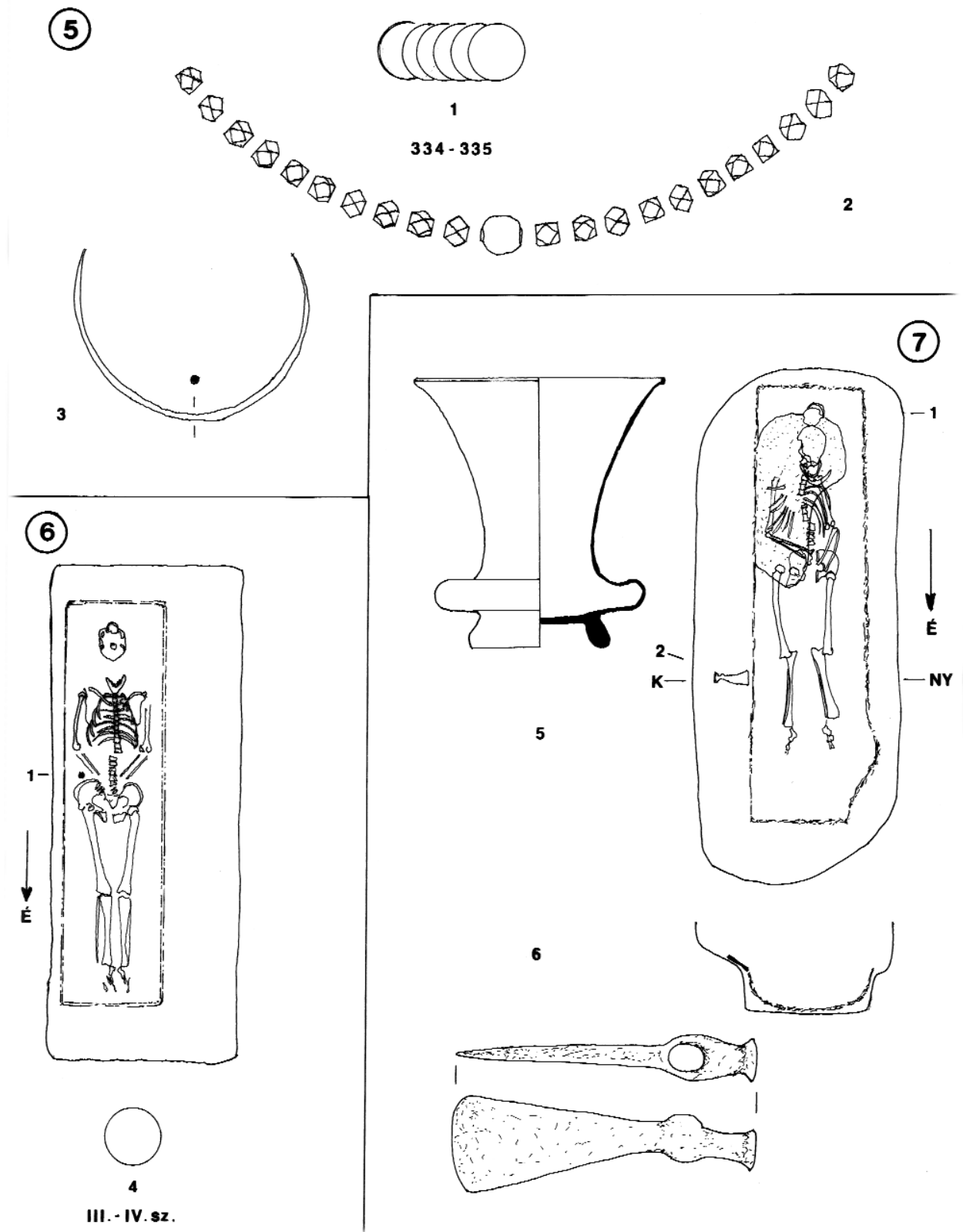
4

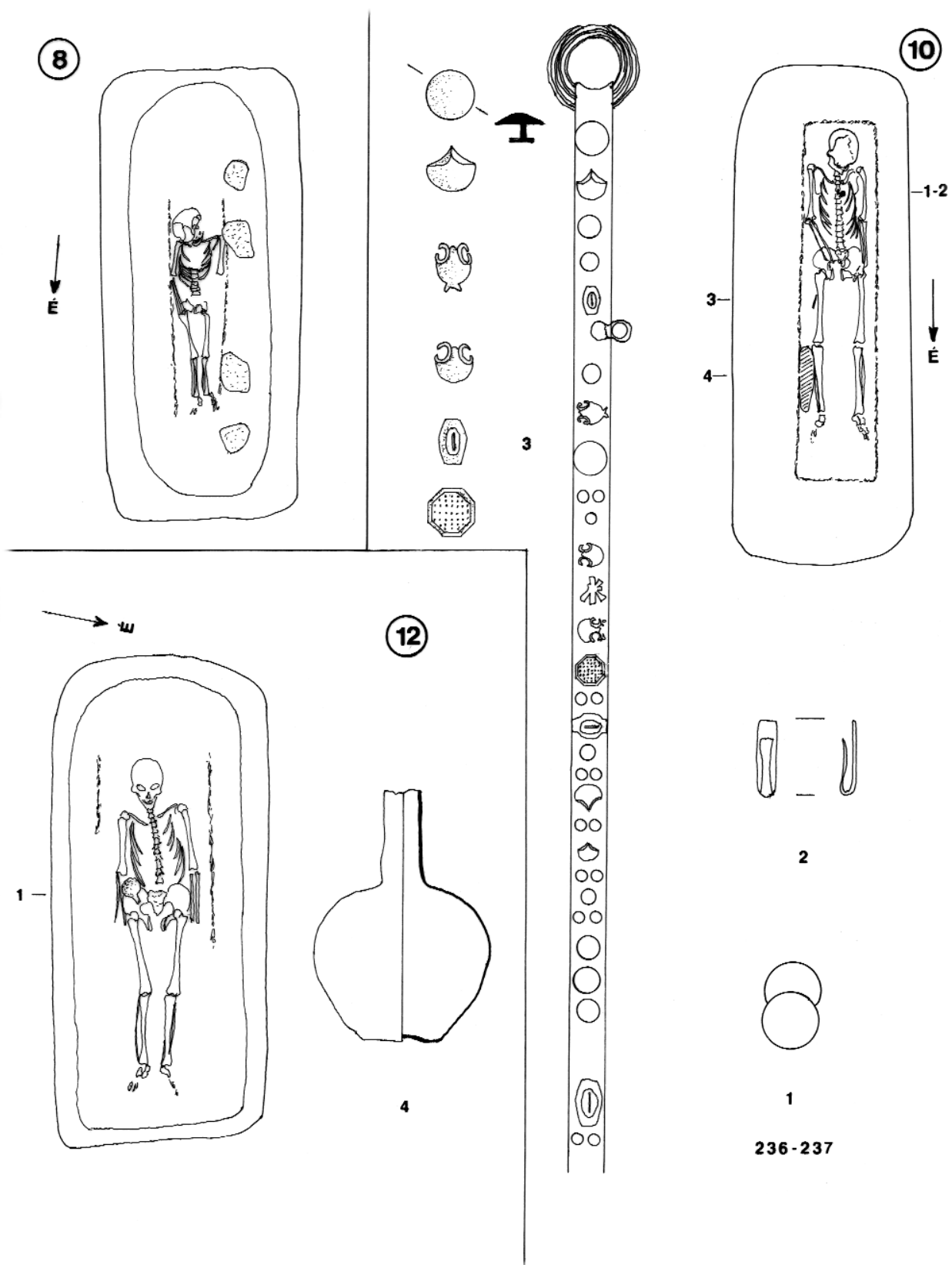
5

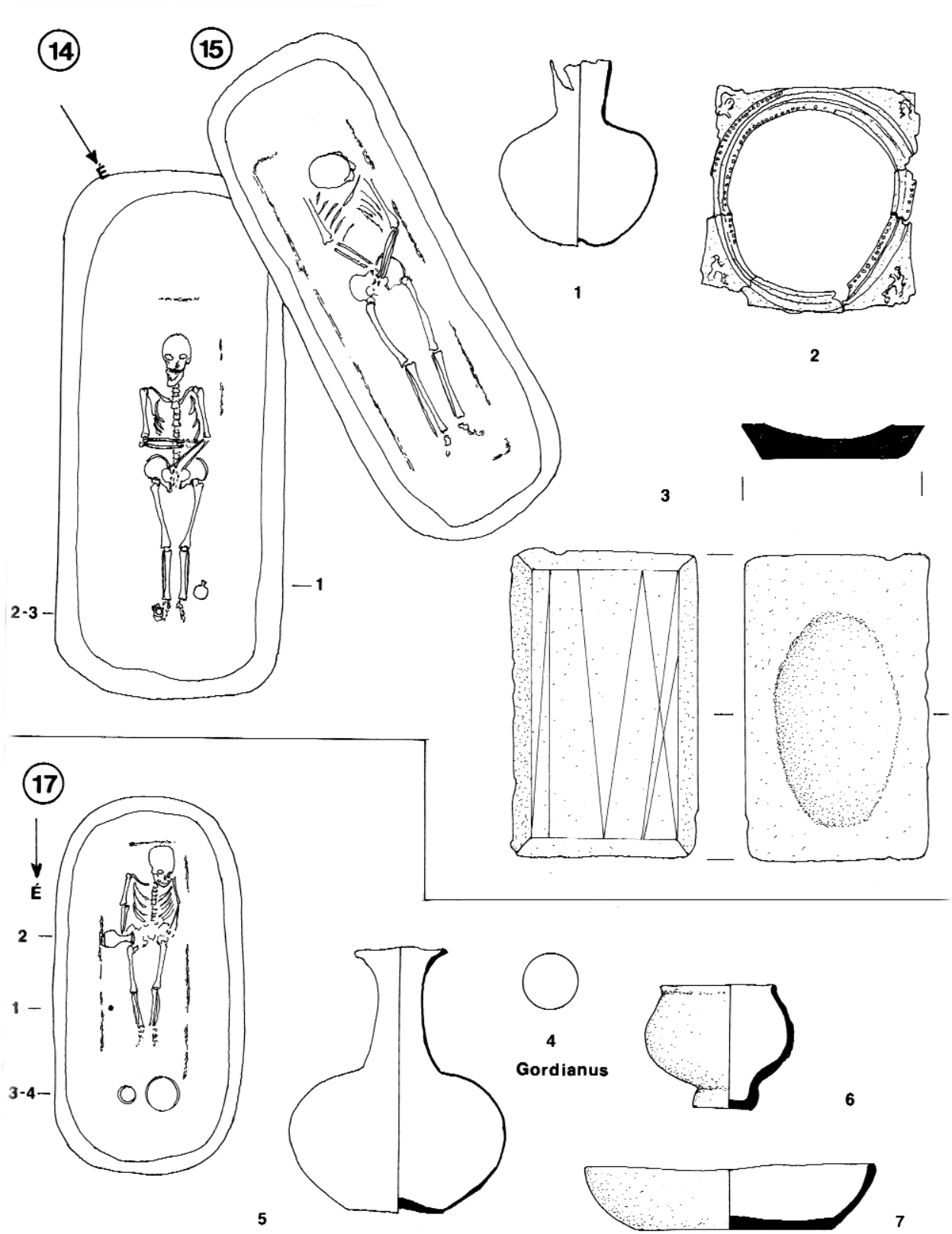
6. kép

7. kép

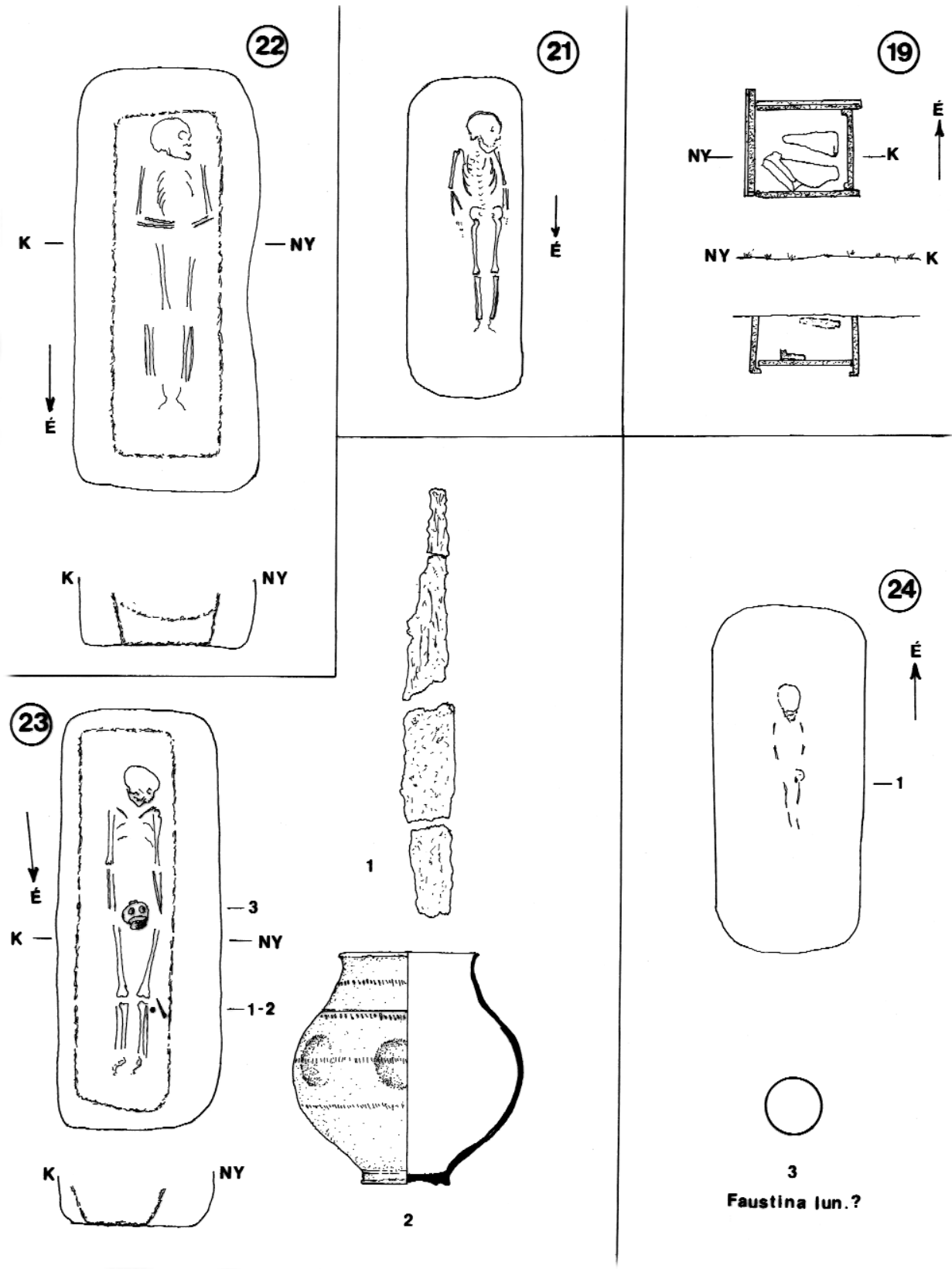

8. kép

9. kép

10. kép

P. Barna Judit

Késő rézkori település Nagykanizsa-Billa lelőhelyen

Bevezetés

Nagykanizsa – Billa lelőhely terepbejárás nyomán vált ismertté, a terület leletmentését a tervezett beépítés tette szükségessé. A lelőhely a késő rézkori település helyén emelt és azóta már üzembe helyezett BILLA áruházról kapta a nevét. A mintegy 1500 m² nagyságú területre kiterjedő leletmentést Horváth László vezette¹. Összesen 41 késő rézkori, két Árpád-kori objektum² került napvilágra, két kisebb gödör (2. és 14. objektum) pedig nem tartalmazott semmiféle leletanyagot (1-2. kép). A hajdani településnek csak a Ny-i, ÉNy-i részletét lehetett feltárni, az objektumok elhelyezkedéséből arra következtethetünk, hogy D-i és K-i irányban a település még biztosan nagyobb felületre terjedt ki.

A késő rézkori gödrökből a badeni (péceli) kultúra nagy mennyiségű változatos és jellegzetes leletanyaga került elő. Noha jelen dolgozat célja a leletek közéleti terjedelmi okokból nincs mód az egyes objektumok összes leletének részletes bemutatására. Ezért objektumonként az ép vagy rekonstruált edényeken ill. az egyes tárgytipusok reprezentáns példáin kívül főként a kormeghatározás szempontjából döntő darabokat igyekeztem bemutatni.

Az objektumok és leleteik

1. objektum:

Átmérő: 3,70 x 4,20 m, mélység: 0,60 m.
Nagy méretű, lekerekített sarkú, téglalap alakú gödör, feneke alig teknős. A gödör fekete betöltésében a DNy-i sarokban szürke, hamus folt volt megfigyelhető. ÉK-DNy-i irányban egy újkori beásás (közműárok) vágta³ az objektumot. Ennek világosabb, szürke betöltése jól elvált a rézkori betöltéstől. Méreténél és alakjánál fogva nem kizárt, hogy kisebb lakóépület volt, de néhány áglyenyomatos paticsdarabot leszámítva fal- ill. a tetőt tartó szerkezetnek semmilyen nyomát nem találtuk. Nagy mennyiségű leletanyagot tartalmazott.

Leletek:

Tölcséres peremű, csonkakúp alakú tálak töredékei (7. kép/11), pontsor és karcolt díszítés kombinációjával, ill. alagútfüllel (6. kép/1, 5.). A táltöredékek kettős pontsorrall, vagy szimpla pontsorból kiinduló karcolt vonalakkal (6. kép/2-3, 7), négyszögletes végű eszközzel bebökdösött sorrall (6. kép/6) díszítettek. Pontsorrall keretezett, sraffozott háromszögekkel (alulnézetből csillag alakzatban) díszített behúzott peremű tál töredéke (7. kép/12). Belső osztású tál oldaltöredéke, az osztófál csonkjával (7. kép/16). Gömbszelet alakú tálak töredékei (7. kép/14), a vállon pontsorrall díszített változat is. Csonkakúp alakú tálak töredékei (7. kép/17), sima (7. kép/13) és bevagdalt peremmel is. Hengeres nyakú, gömbtestű (7. kép/1-5), ill. nyomott gömbtestű bögrék töredékei. Kiszélesedő és egyenes aljú kis bögre töredéke (7. kép/8). Cilindrikus (7. kép/10) ill. tölcséres nyakú csészék töredékei, ez utóbbi vállán pontsorrall díszített változata is (7. kép/6). Csonkakúp alakú csésze rövid cilindrikus nyakkal, pereme alatt kettős pontsorrall díszítve (7. kép/15). Rövid, enyhén kihajló nyakú, ívelt falú díszítetlen pohár töredéke (7. kép/7). Cilindrikus nyakú poharak egyenes, ill. enyhén kihajló peremmel (8. kép/3); enyhén S-profilú pohár töredéke. Nyomott gömbtestű (8. kép/12), valamint cilindrikus nyakú korsók (8. kép/2, 6) töredékei. Függőleges bordával díszített korsók töredékei (8. kép/8-10); némelyik vállán, ill. oldalán kannelúrával díszített. Hengeres testű, keskeny fenekű mericék darabjai (7. kép/9) és profilálatlan szalagfüleik töredékei. Cilindrikus nyakú amfora nyaktöredéke, a peremből induló fül csonkjával, bebökdösött, apró pontokból álló díszítéssel (8. kép/1). Szűk szájú, ujjbenyomkodással tagolt peremű csuprok töredékei (9. kép/2, 5). Fazekak különböző méretben: széles szájú, cilindrikus nyakú (9. kép/8) ill. S-profilú fazekak (9. kép/6), mindkét típus ujjbenyomkodással tagolt peremű (9. kép/4) és a peremen ill. alatta benyomkodásokkal tagolt bordadisztes változata (9. kép/3-4). Fazék töredék a nyakon tagolatlan, alig kiemelkedő bordával (9. kép/1). A fazekak nyaka

legtöbbször simított, testük felülete pedig a váll alatt egyenetlenül durvított, rücskös. Házikerámiák nagy bütyökkel, középen bemélyített fogóbütyökkel ill. benyomkodásokból álló sorral díszített oldaltörédei. Durvított felületű oldaltörédek. Nagy méretű házikerámiák aljtörédei (9. kép/7.) Plasztikus díszítésű törédek: durva kerámián kicsi, hegyes bütyök, nagy, ovális, középen benyomott bütyök (9. kép/9). Széles (8. kép/7) és keskeny (pl.: mericék) profilálatlan szalagfülek, hurkafül (8. kép/11), vízszintes állású dupla fül (8. kép/4). Kettőskónikus orsógomb (8. kép/5). Kőeszközök: 6 db homokkő őrlőkő törédeke, 1 db világoszöld palából készült, trapéz alakú csiszolt véső, 3 db pattintott kőeszköz (2 db késpenge és 1 db fűrócsúcs-csal ellátott vakaró), 1 db kavics és 2 db ütőkő, a nagyobb példány mindkét végén kopásnyomok vannak.⁴ Kevés faszéntörmelék és salakdarabok.

3. objektum:

Átmérő: 1,20 x 1,40 m, mélysége: 0,25 m.
Kissé torzult kör alakú, teknős fenekű gödör, fekete betöltéssel, melyben hamu is volt.

Leletek:

Tölcséres nyakú tálak peremtörédei (10. kép/1). Karcolt díszű oldaltörédek. Kónikus nyakú csésze peremtörédeke. Simított nyakú és durvított felületű fazék ujjbenyomkodásokkal tagolt peremtörédeke (10. kép/2). Tagolt bordadíszes peremtörédek. Házikerámia oldaltörédeke, mely egy sávban simított felületű, alatta a durvított felület lapos bordaszerűen megvastagszik (10. kép/6). Széles, profilált, szalagfülek törédei (10. kép/3). Edényoldalból másodlagosan kialakított orsókarika darabja. Az objektum kevés kerámiatörédeken kívül nagyobb paticokat, 2 db kalcinált hosszúcsont darabot, állatfog törédekét és egy lapos, valószínűleg simítóként használt kavicsot tartalmazott.

4. objektum:

Átmérő: 1,70 x 1,65 m, mélysége: 0,12 m.
Faszénszilánkos és paticstörmelékekkel kevert fekete betöltésű, kör alakú, sekély gödör.

Leletek:

Különböző (gömbszelet alakú; csonkakúpos, ill. tölcséres nyakú, csonkakúpos) tálak darabjai; ez utóbbi típuson kettős pontsorból és karcolt vonalából álló díszítés fordul elő. S-profilú fazék törédeke, tagolt bordával díszítve. Széles szalagfül (10. kép/4). Házikerámia oldalán két, egymáshoz közeli, kis hegyes bütyökkel díszítve. Egy szinte ép, piskóta alakú nehezék (10. kép/7) és kevés törédekes állatcsont került még elő a gödörből.

5. objektum:

Átmérő: 1,60 x 1,30 m, mélysége: 0,5 m.

Szabálytalan alakú gödör, Ny-i szélét a modern bolygatás teljes hosszában vágta. Fala lefelé szűkült, feneké egy helyen aknaszerűen lesüllyedt. Fekete betöltésében néhány paticstörédék is volt, a gödör falához simulva egy ép, virágcserep alakú edény került elő.

Leletek:

Tölcséres tálperemek, egy (11. kép/1) ill. két pontsorról díszítve. Tál nyaktörédeke alagútfüllel, kettős pontsor és karcolt vonalak kombinációjával díszítve (11. kép/4). Oldaltörédek pontozás nélküli sraffozással. Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú bögre, a perem fölé emelkedő szalagfüle letört. Csonkakúp alakú csésze rövid cilindrikus nyakkal (11. kép/7). Rövid, cilindrikus nyakú, lekerekített vállú pohár törédeke (11. kép/10). Valószínűleg két korsó törédei, az egyik sűrűn (11. kép/8), a másik sekélyebben és szélesebben kannelúrázott. Mericék darabjai. Szimpla, ill. kettős pontsorról, hálómintával (11. kép/11), karcolt vonalakkal, ill. ezek kombinációival díszített vékony falú oldaltörédek. Behúzott szájú csonkakúpos tálka törédeke. Csonkakúp alakú kis tálkák törédei, sima (11. kép/5), ill. hullámos peremmel (11. kép/3). Virágcserep alakú edény, feneké ujjbenyomkodásokkal elnagyoltan profilált (11. kép/6). Cilindrikus nyakú, csípésekkel tagolt peremű amfora törédeke (11. kép/9). S-profilú fazék törédeke, tagolt bordával díszítve (11. kép/13). Széles szájú, cilindrikus nyakú fazék. Simított nyakú, durvított felületű, tagolt bordával díszített fazekak törédei (11. kép/12). Ujjbenyomkodással tagolt fazékperemek. Széles és keskeny szalagfülek. Kőeszközök: 6 db pattintott kőeszköz, ezek típus szerinti megoszlása a következő: 2 db nyílhegy, 2 db apró magkő-perem pattinték, 1 db magkő maradék és 1 db ívelt mikro- / szilánkkaparó.

6. objektum:

Átmérő: 1,60 x 1,50 m, mélysége: 0,70 m.
Szabálytalan alakú, kisebb gödör, K-i vége kissé megnyúlt és ellaposodott. Lejtős falú, feneké lapos. A modern árok az objektum Ny-i végét érintette, de magát a gödröt nem vágta. Betöltése szürkésfekete, kevés paticcsal keverve.

Leletek:

Tölcséres tálperem, pontsorról díszítve. Csonkakúp alakú tálak törédei. Rövid nyakú, álló peremű tojásdad alakú bögre, hasán sűrű, egyenetlen rovátkolással (10. kép/8). Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú bögre. Gömbszelet alakú csésze (10. kép/5). Nagy méretű amfora oldaltörédeke, vízszintes állású széles szalagfüllel. A fül fölött három, függőleges, ujjbenyomkodásokkal tagolt plasztikus borda van (10. kép/9). Cilindrikus nyakú, tagolt peremű fazék. Kis méretű fazék, a perem alatt az edényfal bordaszerűen megvastagítva. Tagolt plasztikus bordák. Nagy méretű házikerámia

oldaltörredéke, rövid, bevagdalt rovátkákból álló sorral díszítve (10. kép/10). Széles szalagfűl. Karcolt hálómintával, kannelúrával díszített oldaltörredékek. Salak- és paticsdarabok, 2 db állatsont törredéke.

7. objektum:

Átmérő: 3,50 x 2,70 m, mélysége: 0,60 m.

Nagy méretű, szabálytalan, kerekded alakú gödör. Fala lejtős. Az objektumot teljes hosszában vágta a modern árok, melynek betöltésében szintén előfordultak leletek, attól K-re azonban az objektumban mindössze egy kerámiatörredéket, míg Ny-ra meglehetősen sok leletet tartalmazott.

Leletek:

Tölcséres peremű, csonkakúpos tál nyaktörredéke, függőleges pontsorokkal díszítve (12. kép/1). Ugyanez a forma kettős pontsorral s alatta karcolt vonalakkal díszített oldaltörredéke (12. kép/5). Gömbszelet alakú tál, peremén sekély benyomkodásokkal, váltakozó irányú ferde sraffozással díszítve (12. kép/7). Mély bekarcolásokkal díszített oldaltörredék. Csonkakúp alakú tál és kis tálka vagy csésze törredékei (12. kép/8). Hengeres testű, keskeny fenékű mericék törredékei (12. kép/2-4). Amforaszerű edény oldaltörredéke elnagyolt, lapos bütyökkel díszítve (12. kép/6). Amfora tölcéséres nyaktörredéke. Házikerámia oldaltörredéke kis méretű, hegyes bütyökkel. Vastag falú (tároló?) edény aljtörredéke, a fenékhez közel bordaszerű fogóbütyök ül (12. kép/9). Továbbá salakdarabok, egy feltehetőleg megmunkált homokkő darab és egy ujjperccsont kerültek még elő a gödör betöltéséből.

8. objektum:

Átmérő: 2,06 x 1,70 m, mélysége: 0,76 m.

Tojás alakú, teknős fenékű gödör szürkésbarna, faszenes, paticsos betöltéssel.

Leletek:

Tölcséres peremű, csonkakúpos altestű, lekerekített hasvonalú tál, a vállon kettős pontsorral, alsó felét karcolt vonaldísz és pontsor kombinációjával díszítették, peremből induló szalagfűl (13. kép/1-2). Csonkakúp alakú tálka bevagdostott peremtörredéke. Gömbszelet alakú tál tagolt peremtörredéke (12. kép/13). Cilindrikus nyakú bögre, peremből induló fűl (12. kép/12). Korsó oldaltörredéke kannelúrával és függőleges bordával díszítve. Karcolt vonaldíszes törredékek. S-profilú fazék nyaktörredéke, bütyök-díszsel, melynek két oldalán egy-egy ujjbenyomás van (12. kép/10). Tölcséres nyakú csupor tagolt bordadíszsel (12. kép/11). Nyéllyukas, profilált, másodlagosan kalapácsként használt csiszolt kőeszköz törredéke; halványzöld szerpentinből.

9. objektum:

Átmérő: 3,10 x 2,30 m, mélysége: 1,20 m.

Nagy méretű, szabálytalan alakú gödör. Fala az É-i oldalon lépcsőszerűen mélyült, máshol aknaszerűen meredek volt a felső harmadban, alatta kiöblösödött. Feneke egyenes. Betöltése fekete, patics- és faszén-szemcsékkel kevert. Modern bolygatás nyomát észleltük, a gödör falát telefonkábel vágta.

Leletek:

Ívelt nyakú, gömbszelet alakú tál, a vállon alagútfüllel és körbefutó pontsorral, melyből függőlegesen kettős, pontokból álló füzérek lógnak le (14. kép/1), s ugyanennek a formának pontsorral díszített variációja (14. kép/2). Profilált tál nyaktörredéke alagútfüllel és pontsorral. Csonkakúp alakú csésze rövid cilindrikus nyakkal (13. kép/10). Csücskösön felhúzott tálperemről letört nyúlvány, pontokkal díszítve (13. kép/12). Rövid, cilindrikus nyakú pohár, a nyakhajlatban dupla pontsorral, a vállon pedig sraffozással díszítve (13. kép/14). S-profilú pohár nyaktörredéke. Nyomott gömbtestű, tölcéséres nyakú bögrék. Hengeres testű, keskeny aljú mericék (13. kép/3) és egy csúcsos aljú merice törredéke. „Kis mozsár“: fordított csonkakúpos, mozsárszerűen megvastagított aljú és vastag falú edényke (13. kép/4). Szimpla, ill. kettős pontsorral, hálómintával, karcolt vonalakkal, ill. ezek kombinációival díszített vékony falú oldaltörredékek. Gömbtestű korsó válltörredéke függőleges kannelúrákkal (13. kép/9). Korsó nyaktörredéke pereméből felhúzott szalagfűl csonkjával (13. kép/8). Korsó törredéke, nyakán bebökösött dupla pontsorral. Oldaltörredék nagy méretű plasztikus bütyökkel (13. kép/16). Vékony falú oldaltörredék két egymás melletti bütyökkel díszítve. Ovális, homorú, sekély agyagkanál, egyik vége sérült és ovális átmetszetű letört nyele, melynek ép végén „ansa lunata“ szerű nyúlvány van (13. kép/5). Simított nyakú, durvított felületű fazekak (14. kép/3). Tölcséres nyakú fazék, a perem alatt kicsi, hegyes bütyökkel (14. kép/7). Cilindrikus nyakú fazék, a perem alatt kicsi, hegyes bütyökkel (13. kép/11). S-profilú, durvított felületű fazék törredéke, bevagdostott peremmel (14. kép/5). Cilindrikus nyakú fazék tagolt bordadíszes törredékei. Fazekak a peremen tagolt bordadíszsel és alatta vízszintes állású ovális bütyökkel (14. kép/8). Alagútfüles oldaltörredékek (13. kép/15). Enyhén profilált (13. kép/6-7), valamint profilálatlan széles, ill. keskeny szalagfülek. Nagy méretű házikerámiák oldal- és aljtörredékei, némelyik durvított felülettel (14. kép/4). Egy nagyobb edény aljtörredéke, felülete ujjal sekélyen elhúzgált (14. kép/6). Vékony falú edény törredéke, belső oldalán bütyök. Vastag falú edény törredéke, belső oldalán bütyökkel (13. kép/13). Egy ép és egy törredékes piskóta alakú agyag nehezék. Bikónikus orsógomb törredéke. Kőeszközök: 5 db pattintott kőeszköz, ezek típus szerinti megoszlása a következő: 1 db késpenge, 1 db kaparókés, 1 db orros vakaró/kaparó, 1 db pattinték és

1 db szilánk. 1 db használat nyomait mutató kavics töredéke. Nagyobb paticsdarabok, az egyiken áglenyomat.

10. objektum:

Átmérő: 2,55 x 1,9 m, mélysége: 0,48 m.

Ovális, feneke É-ről D-re lejt. Betöltése fekete töltelék-föld, de a gödör fala mentén a tiszta homok is a betöltéshez tartozott.

Leletek:

3 kiegészített tölcséres peremű és csonkakúpos aljú tál, csak díszítésük eltérő: 1. a vállon és az edény alsó részén összesen 6 egymás alatti pontsor fut körbe (15. kép/4), 2. a vállon alagútfül, pontsor és alatta bekarcolt vonaldíszek vannak (15. kép/7), 3. díszítetlen, alagútfüles (15. kép/2). Több peremtöredék ugyanebből a táltípusból, az egyik felülről ujjbenyomkodásokkal tagolt (17. kép/2). Tál oldaltöredéke, kettős pontsorról és bekarcolt vonaldíszekkel. Erősen nyomott gömbtestű bögre aljtöredéke sekély, függőleges kannelúrával; belsejében egy átfűrt édesvízi kagyló volt (15. kép/6-8). Cilindrikus testű, széles szájú és lapos aljú merice, a szalagfül csonkja az aljához közel van (15. kép/5). 2 db csúcsos aljú merice (15. kép/1, 3). Durvított felületű fazék. Tagolt bordákkal díszített oldaltöredékek. Vastag falú edény halszálla-mintás oldaltöredéke (17. kép/1). Karcolt hálómintás töredék. Fehér színű, henger alakú, átfűrt kötárgy, valószínűleg amulett. Egyik végén a felfüggesztő zsinór által okozott kopásnyom látszik. Nyersanyaga fehér mészkő. Részben faragott, részben törött felületű, fehér festékanyagú kő darabja.

11. objektum:

Átmérő: 1,30 x 1,50 m, mélysége: 0,50 m.

Ovális alakú, egyenes fenekű gödör. Betöltése barna, a gödör közepén fekete volt, fala mentén sok nagy méretű paticsdarab volt beledobálva. Ezek egymással nem voltak összefüggésben, azaz nem egy tapasztott, majd leomlott felület töredékei. Több paticsdarab belső oldalán különböző vastagságú ágak lenyomatai, a külső oldalukon pedig tenyér- és ujjlenyomatok látszanak.

Leletek:

Belső osztású tál töredékei. Vállán kettős pontsor fut körbe, a peremet és a körbefutó pontsorról álló füzérek (összesen valószínűleg négy) kötik össze. Profilált alját is kettős pontsor szegélyezi (16. kép/1). Tölcséres nyakú, kettős pontsorról díszített tál peremtöredéke. Vörös színű, tölcséres nyakú tál töredékei, a vállon két sorban sűrű benyomkodott díszítés van (17. kép/3). Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú fényezett, narancssárga színű korsó, felhúzott szalagfüllel (16. kép/2). Cilindrikus nyakú korsó töredéke (17. kép/4). Sárga színű, profilált aljú, enyhén ovális testű, lekerekített vállvonalú amfora (halbárka

alakú edény) töredéke. Vállán profilált alagútfül csonkja és sekély, függőleges kannelúrák vannak (16. kép/3). Hordó alakú, simított felületű fazék, tagolt peremmel és vállán, négy, közepén benyomott bütyökkel (16. kép/5). Enyhe S-profilú fazék, simított peremmel és durvított felülettel, a nyakon három vízszintes helyzetű ujjbenyomkodásokkal tagolt borda van (16. kép/4). Durvított felületű nagy tárolóedény töredékei. Kerámiasalak. Ág- és ujjlenyomatos paticscok.

13. objektum:

Átmérő: 1,0 m, mélysége: 0,85 m.

Kerek, meredek falú, aknaszerű objektum, feneke egyenes.

Leletek:

Vízszintes és függőleges, dupla pontsorokkal díszített tál oldaltöredékei. Durva, csonkakúp alakú tál felülről ujjbenyomkodásokkal tagolt pereme. Nagyobb bikónikus edény függőleges kannelúrákkal díszített oldaltöredéke. Keskeny aljú merice töredéke (17. kép/10). Keskeny és széles szalagfülek. Nagy méretű házikeramia körömbenyomkodásokkal tagolt peremtöredékei. Tagolt bordadíszes oldaltöredékek (17. kép/9). Meredek falú házi kerámia aljtöredéke (17. kép/6). Ovális agyagkanál töredéke (17. kép/12). 2 db, bikónikus orsógomb (17. kép/5, 8). Kőeszközök: 1 db pattintott kőeszköz (retusált apró késpenge), 1 db megmunkálatlan kavics töredéke.

15. objektum:

Átmérő: 1,18 x 0,82 m, mélysége 0,34 m.

Szabálytalan alakú, egyenes fenekű kis gödör, kevés kerámia töredéket tartalmazott.

Leletek:

Egy keskeny fenekű merice töredéke és egy másik merice cilindrikus nyaktöredéke. Nyomott gömbtestű bögre válltöredéke a szalagfül csonkjával. Oldaltöredék karcolt vonaldíszrel. Oldaltöredék pontsorról díszítve. Profilálatlan szalagfülek töredékei.

16. objektum:

Átmérő: 2,18 x 1,46 m, mélysége: 0,60 m.

Tojásdad alakú kis gödör, feneke egyenes, betöltése paticsszemcsékkel kevert volt.

Leletek:

Tál peremtöredéke, benyomott ponttal (pontosor része lehetett). S-profilú fazék nyaktöredéke. Merice peremtöredéke. Kettős pontsorról díszített oldaltöredék. Benyomott ponttal és karcolt vonallal díszített oldaltöredék. Szalagfül töredéke. Durvított felületű tárolóedény nyaktöredéke (17. kép/7). Nagy méretű házikeramia aljtöredéke, a felületen ferde simításokkal. Kőeszközök: 1 db pattintott kova kőeszköz (lekerekített bázisú késpenge).

17. objektum:

Átmérő: 2,95 x 1,66 m, mélysége változó, a Ny-i, teknős részben mindössze 0,35 m, a K-i részén 0,95 m-re mélyült le.

Szabálytalan alakú gödör, teknős fenéke a gödör K-i részében aknaszerűen lemélyedt.

Leletek:

Tölcséres nyakú tál töredéke. Ujjbenyomkodásokkal és tagolt bordával díszített peremtöredékek. S-profilú fazék peremtöredéke. Nagy méretű, kerek, ellapított tetű bütyökdisz. Karcolt vonaldíszes oldaltöredék. Szalagfűl töredéke.

18. objektum:

Átmérő: 1,70 x 1,60 m, mélysége: 0,68 m.

Kissé torzult kör alakú, egyenes fenekű gödör.

Leletek:

Gömbszelet alakú tál rövid, álló nyakkal, a perem ritkás körömbenyomkodásokkal tagolt (17. kép/11). Mericék oldaltöredékei, szalagfűl töredékei. Nyomott gömbtestű, vállán függőleges kannelúrával díszített bögre töredéke. Peremtöredékek rátett, tagolt bordadísszel. S-profilú fazék ujjbenyomkodással tagolt peremtöredéke. Széles szalagfűl töredéke. Piskóta alakú nehéz töredéke. Paticsdarab, belső, simított oldalán fehér mésznyomokkal.

19. objektum:

Átmérő: 1,90 x 1,30 m, mélysége: 0,40 – 0,70 m.

Ovális alakú, D-i végén egyenes záródású gödör. Fenéke hosszirányban az É-i vége felé lejtetett. Fala egyenes. Barnásvörös betöltése nagyobb paticsrögökkel és faszéntörmelékkel kevert. Leletanyagot alig tartalmazott.

Leletek:

Csonkakúp alakú tál és tölcséres nyakú tál peremtöredékei.

20. objektum:

Átmérő: 2,20 x 1,90 m, mélysége: 0,88 m.

Enyhén ovális alakú gödör, felső részén aknaszerűen egyenes fala a fenék közelében kiöblösödött. Fenéke egyenes. Betöltése fekete, a gödör falát a fenék közelében szürke, szemcsés hamu borította.

Leletek:

Karcolt vonalakkal díszített belső osztású tál töredéke (18. kép/12). Csonkakúp alakú tál peremtöredéke. Tölcséres peremtöredékek. Gömbszelet alakú tál, peremén rátett, tagolt bordával (18. kép/2). Nagy méretű amfora cilindrikus nyaktöredéke, enyhén kihajló peremmel. Simított felületű, cilindrikus nyakú amfora töredéke (18. kép/1). S-profilú, tagolt peremű kis fazék töredéke. S-profilú nagy méretű fazék töredéke,

nyakán tagolt lécdíszítés (18. kép/10). Cilindrikus nyakú fazék tagolt peremmel. Simított nyakú és alatta durvított felületű fazék válltöredéke, elnagyoltan megformált tagolt bütyökkel (18. kép/6). Profilálatlan szalagfűl töredékek. Farkasfog-szerű alakzatba rendezett sűrű, mély bekarcolásokkal díszített agyagtárgy töredéke (18. kép/3). Pontsorról díszített oldaltöredék. Vastag falú házikerámia durvított felületű aljtöredéke. Csontár erős égésnyomokkal (18. kép/9). Faszén- és paticstörmelék. Barna, szemcsés, amorf gypvas darab.

21. objektum:

Átmérő: 1,90 x 1,60 m, mélysége: 0,36 m.

Tojásdad alakú, egyenes falú és fenekű gödör. Betöltése barna, kevés faszén- és paticsszemcsével.

Leletek:

Nagy méretű simított nyakú és durvított felületű fazék nyaktöredéke, pereme ujjbenyomkodásokkal tagolt, vállán ujjbenyomkodásokkal tagolt borda (18. kép/5). Oldaltöredék karcolt, sraffozott háromszög részletével. Alagútűl töredéke. Tagolt bordadíszes oldaltöredékek.

22. objektum:

Átmérője 2,00 x 1,5 m, mélysége: 0,84 m.

Ovális alakú, betöltése szürkés-barnássárga homok, csak az objektum közepén volt fekete töltélföld. Kb. 10 cm vastag szürke, szemcsés hamuréteg kísért a gödör falát a fenék közelében, az objektum közepén ez a réteg csak pár cm-es vastagságban volt meg. Fenekét kis horpadások tagolták.

Leletek:

Tölcséres nyakú tál peremtöredéke. Gömbszelet alakú tál peremtöredéke. Nagyobb tál oldaltöredéke tagolt bütyökkel (18. kép/7). Vékony falú csonkakúpos tál töredéke profilált aljjal. Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú bögre, perem fölé emelkedő füle letört. Ugyanennek a típusnak válltöredéke. Kannelúrával díszített bögre vagy kis korsó oldaltöredéke. Rövid, cilindrikus nyakú csésze peremtöredéke. Tagolt bordával díszített peremű fazekak töredékei. Simított peremű, durvított felületű fazék peremtöredéke. Kettős pontsorról díszített oldaltöredék. Oldaltöredék bütyökkel. Csont: szarvasmarha bordacsontja, egyik szélén kopásnyommal, feltehetőleg eszközként használták (18. kép/8).

23. objektum:

Átmérő: 3,50 x 2,90 m, mélysége: 0,60 m.

Nagy méretű, szabálytalan alakú, fekete betöltésű kerekded gödör. Fenéke teknős. A már korábban említett újkori közműárok ÉK-DNy-i irányban metszette.

Leletek:

Tölcséres nyakú tálak peremtöredékei, az egyik kettős

pontsorrall és alatta sekélyen karcolt ferde vonalakkal díszített (19. kép/2). Gömbszelet alakú tál töredéke. Talpas kehely talptöredéke. Sárga színű, szürke és vörös foltos, lefelé kissé szélesedő, széles agyagszalag, a talpat alkotó két szárat eredetileg összekötő vízszintes rész csonkjával. Több sor, hegyükkel egymást érő cikcakk motívumok díszítik, melyek így hálóminta benyomását keltik (19. kép/1). Tölcséres nyakú csésze töredéke (19. kép/4). Keskeny fenekű merice töredéke (19. kép/6). Miniatur, tölcséres nyakú csésze, a hasvonalon körbefutó pontsorrall (19. kép/5). Nagy méretű, S-profilú fazekak nyaktöredékei, az egyiknek ujjbenyomkodásokkal tagolt pereme és a nyakán tagolt lécdíszítés van. Nagy méretű, cilindrikus nyakú fazék ujjbenyomkodásokkal tagolt pereme (19. kép/3). Karcolt vonaldíszes oldaltöredékek. Pontsorrall díszített oldaltöredék. Pontsor és karcolt vonalak kombinációjával díszített oldaltöredék. Nagy, lapos bütykökkel díszített oldaltöredék. Profilálatlan, keskeny szalagfülek. Durvított felületű házikerámiák. Csiszolt felületű, világoszöld palából készült örlőkő töredéke.

24. objektum:

Átmérője: 1,50 m, mélysége: 1,05 m.

Kör alakú, függőleges falú, egyenes fenekű, sötét betöltésű gödör. Eredetileg valószínűleg veremként szolgálhatott, később hulladékkal töltötték fel. Kevés leletet tartalmazott.

Leletek:

Tál(?) profilált oldaltöredéke, sekély, háromszögbe rendezett ferde kannelurázással. Szalagfűl töredéke. Durva házikerámiák aljtöredékei. 1 db pattintott köeszköz (radiolarit szilánk).

25. objektum:

Átmérő: 1,80 m, mélysége: 1,60 m.

Kör alakú, függőleges falú és egyenes fenekű, sötét betöltésű gödör.

Leletek:

Vékony falú, gömbszelet alakú tál nyaktöredéke, enyhén kihajló, ívelt peremmel. Vastag falú, gömbszelet alakú tál nyaktöredéke. Pontsorrall díszített oldaltöredék. Tagolt bordával díszített oldaltöredékek (18. kép/4, 11). Nagy méretű, kerek hasú amforaszerű edény oldaltöredéke. Kerámiasalak.

26. objektum:

Átmérő: 2,10 x 1,30 m, mélysége: 65 cm.

Szabálytalan alakú, egyenetlen fenekű gödör. Sekély szélei mentén sárgásbarna homok, a mélyebb középső részén fekete kevert betöltésű volt. Az objektum közepén nagyobb, bedobált áglyenyomatos paticsdarabok voltak. Kevés leletet tartalmazott.

Leletek:

Vastag falú díszítetlen alj- és oldaltöredékek. 1 db örlőkő töredéke.

27. és 28. objektumok:

27. objektum:

Átmérője: 3,60 x 2,00 m, mélysége: 0,90 m.

Szabálytalan alakú gödör, K-i fala a fenékhez közel kiöblösödött. Ny-i részén a fenéke lejtős, a K-i felén mélyebb és egyenes aljú volt. Szürkésbarna betöltése paticstörmelékekkel és faszénnel kevert. D-i végén keresztül összefügg a 28. objektummal.

Leletek:

Merice oldaltöredéke. Nagyobb edény (amfora?) oldaltöredéke nagy méretű, ellapított tetejű bütyökkel (19. kép/7). Cilindrikus nyakú amfora nyaktöredéke (19. kép/9). Pontsorrall és hálómintával díszített oldaltöredék. Karcolt vonalas díszítésű oldaltöredékek. Simított peremű, durvított felületű fazék nyaktöredéke a vállon közepén benyomott ovális fogóbütyökkel (19. kép/8). Nagy méretű fazék tölcséres, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremtöredéke. Fémsalak darab. Kőeszközök: 1 db homokkőből készült, cipó alakú örlőkő töredéke, valamint 2 db megmunkálatlan kavics.

A 27. és 28. objektumok közti gödör:

A 27. és a 28. objektumok között egy nagyjából kerek objektumot tártunk fel, mely a másik két gödör foltjának jelentkezési szintjében még nem volt nem volt észlelhető. Mindkét szomszédos objektum (27. és 28.) vágta ezt a gödröt. Fenekén egy egyenetlen vastagságú, masszív, vörösre és feketére égett, paticsokkal, kevés faszénnel és hamuval kevert réteg húzódott. A gödör fenéke a szélei felé körben lejtett, ily módon a közepe kúposan kiemelkedett. E helyen az égett réteg vastagsága 0,40 m. Mivel a 27. és 28. objektumok indulási szintjénél mélyebben helyezkedett el ez a gödör, feltehetőleg korábban áshatták; a kevés leletanyag azonban nem mutat kronológiailag megfogható eltérést.

Leletek:

Keskeny fenekű merice töredéke (20. kép/7). Cilindrikus nyakú, nyomott gömbtestű amfora töredékei, a hason szalagfűl csonkjával (20. kép/12). Amfora oldaltöredéke, szalagfűl csonkjával. Durvított felületű házikerámia aljtöredéke. 1 db megmunkálatlan kavics. Kagyló töredékei.

28. objektum:

Átmérő: 2,20 x 2,10 m, mélysége: 1,25 m.

Ovális, szürkésbarna paticsszemcsés, Ny-i részén sárga homokos betöltésű gödör, fenéke É felé lejt. A gödör szája alatt -0,40 és 0,70 m között steril homokrég húzódott. A leletek zöme a steril réteg fölötti szürkésbarna betöltésből származik, a steril réteg alatt csak

néhány lelet volt. Mivel a 27. és 28. objektumokból kerültek elő nagy valószínűséggel egy edényhez tartozó darabok (pl. a nagy bütykös edény, vöröses színű amfora), a két gödör összetartozónak tekinthető.

Leletek:

Tölcséres nyakú tálak peremtöredékei, az egyikén karcolt vonaldísz van. Gömbszelet alakú tálak ujjbenyomkodással (20. kép/3), ill. ferdén tagolt (20. kép/4) peremtöredékei. Csonkakúp alakú tál peremtöredéke. Tölcséres nyakú amfora, melyen látszik a perem alatti letört alagútfül nyoma (20. kép/9). Keskeny fenekű mericék töredékei (20. kép/8). Gömbtestű korsó oldaltöredéke. Rátett plasztikus bordával és ujjbenyomkodással díszített peremtöredékek (20. kép/6). Durvított felületű házikerámiák, az egyikén nagy, szabálytalanul elhelyezett agyagcsomók vannak (20. kép/10). Csonkakúp alakú orsógomb (20. kép/1). Edényoldalból másodlagosan kialakított, átfűrt orsókarika töredéke. Széles, enyhén profilált szalagfűl töredéke (20. kép/5). Keskeny szalagfülek töredékei. Oldaltöredék tagolt bütyökkel (20. kép/11). Kettős pontsorrallal díszített oldaltöredékek. Sraffozott háromszöggel díszített oldaltöredék. Pontsor és hálóminta kombinációjával díszített oldaltöredék. Tagolt bordadíszes oldaltöredékek. Vastag falú edény aljtöredéke. Csiga töredékei. Hosszú csontból csiszolt eszköz, lekerekített véggel (20. kép/2). Kerámiasalakok.

29. objektum:

Átmérő: 1,55 x 1,24 m, mélysége: 0,50 m. Szabálytalan alakú kis méretű gödör, fala kissé öblös, feneke egyenes. Betöltése faszénnel, paticsörmelékkel és szemcsés hamuval kevert homok. Kevés leletet tartalmazott.

Leletek:

Vörös színű, fényezett felületű, tölcséres nyaktöredék (21. kép/1). Tagolt bordadíszes oldaltöredék (21. kép/2). Ág- és ujjlenyomatos paticsdarabok.

30. objektum:

Átmérő: 1,68 x 1,46 m, mélysége: 1,35 m. Szabálytalan alakú gödör. Fala a felső harmadban függőleges, alatta kiöblösödött, feneke egyenes volt. Betöltése fekete, kevert, faszénszemcsés, az alj közelében szürkésárga homok.

Leletek:

Mericék töredékei. Kis méretű talpas tál töredéke, a talp és a tálrész találkozásánál beszürkált pontsor díszíti (21. kép/6). Csonkakúp alakú tál peremtöredéke (21. kép/4), sűrűn karcolt pontozás nélküli sraffozással díszítve. Tölcséres nyakú amfora töredéke. Tölcséres peremtöredékek, az egyikén a perem alatt pontsorrallal. Tál pereméről letört, háromszög alakú nyúlvány (21. kép/7). Cilindrikus nyakú fazekak tagolt bordával

díszített peremtöredékei, az egyik ferde tagolású (21. kép/3). Durvított felületű fazéktöredékek. Tagolt bordával díszített oldaltöredék (21. kép/5, 10). Kannelúrával, pontsorrallal, pontsor és karcolt vonaldísz kombinációjával díszített oldaltöredékek. Lapított csonkakúpos orsókarika (21. kép/8). Salak darab. 1 db pattintott, retusált kovaeszköz.

31. objektum:

Átmérő: 3,40 x 2,0 m, mélysége: 0,45 m. Nagyméretű, szabálytalan alakú gödör, szürke betöltéssel. Feneke teknős, D felé kissé mélyült. Egy korábbi objektumra (31/B) ásták rá.

Leletek:

Tölcséres nyakú tálak töredékei. Behúzott szájú tál peremtöredéke. Belső osztású tál kettős pontsorokkal díszített peremtöredéke (21. kép/11): az osztófal fölött a peremen egy fekvő téglalap alakú nyúlvány van. Egy pontsorokkal keretezett, sraffozott háromszögekkel díszített oldaltöredék feltehetőleg ehhez az edényhez tartozik (21. kép/12). Csúcsos aljú, kissé töredékes merice (21. kép/9) és egy keskeny aljú merice aljtöredéke. Tölcséres nyakú fazekak peremtöredékei. Nagy méretű edények vastag, egyenes aljtöredékei.

31/B objektum:

Átmérő: 1,30 x 0,75 m, mélysége: 0,35 m. A 31. objektum ÉK-i részéhez csatlakozó kisebb, fűszerű nyúlvány, fekete betöltéssel. Kis méretű, sekély gödör, teknős fenékkal. A két gödör viszonya: a 31. objektum vágta a 31/B objektumot. Ez utóbbi gödör csak kevés, díszítetlen és jellegtelen töredéket tartalmazott.

32. objektum:

Átmérő: 2,90 x 1,95 m, mélysége: 0,75 m. Ovális alakú, egyenes fenekű gödör, a Ny-i oldala egy szakaszon bolygatott volt. 5 biztosan és 1 bizonytalanul kirajzolódó cölöplyuk kísérette az objektum oldalát. Elhelyezkedésük: 1-1 az objektum É-i, ill. a D-i, csúcskös végében, 2 a K-i oldalon, további 2 ezekkel szemben a Ny-i oldalon. Ez utóbbi kettő közül a délebbi foltja határozottan jelentkezett, az északabbi kevésbé, mert a bolygatás által érintett szakaszon helyezkedett el. Az É-i és a D-i cölöplyukak átmérője 0,35 m, az oldalsó cölöplyukaké 0,20 m volt. Mélységük 0,20-0,30 m közt változott, tehát nem mélyültek le az objektum fenekének szintjéig.

Leletek:

Tölcséres nyakú tál peremtöredéke. Nyomott gömbhasú, cilindrikus nyakú ép bögre, perem fölé magasodó szalagfüllet (21. kép/14). Gömbszelet alakú csésze oldaltöredéke. S-profilú fazék nyaktöredéke, rátett, tagolt bordával. Cilindrikus nyakú fazék peremtöredéke ujjbenyomkodásokkal tagolva. Kónikus nyakú

amfora töredékei, az egyik darabon átfúrás kezdeménye látszik (21. kép/13). Karcolt vonaldíszes oldaltöredékek. Tagolt bordadíszes oldaltöredékek. Széles szalagfülek töredékei. Fémsalak. Pattintott köeszköz (1 db szarukő szilánk).

33. objektum:

Átmérő: 6,00 x 1,30 m, mélysége: 0,60 m.

Hosszú, keskeny, szabálytalan alakú, sekély gödör. Ny-i oldala egyenes, valószínűleg modern bolygatás miatt. Betöltése fekete, falai teknős lejtésűek, fenéke egyenes volt.

Leletek:

Tölcséres nyakú tálak peremtöredékei, ill. ennek a típusnak kettős bebökdösött pontsorrall és karcolt vonalak kombinációjával díszített oldaltöredéke (22. kép/2). Gömbszelet alakú tálka peremtöredéke (22. kép/5). Tölcséres nyakú csészék töredékei (22. kép/1,4). Csonkakúp alakú tálka töredéke, a belső oldalon vízszintes, besimított sáv fut körbe a perem alatt (22. kép/8). Cilindrikus nyakú bögrék és korsók töredékei, az egyik korsó perem fölül emelkedő füle letört, a fül tapadásának helye alatt a belső oldalon nyomokban sekély kannelúra díszítés látszik a nagyon kopott felszínen. Nyomott gömbtestű, tölcséres nyakú bögre töredéke. S-profilú, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremű fazekak töredéke, vállán tagolt bordadíszsel, ill. a típus díszítetlen változata is. Cilindrikus nyakú fazekak töredékei, a típus tagolt peremű (22. kép/7), ill. a nyakán tagolt bordadíszű (22. kép/3), valamint díszítetlen változata is. Durvított felületű, hordó alakú fazék nyaktöredéke. Vízszintesen levágott és kívülről megvastagított peremű fazék peremtöredéke. Tölcséres nyakú amfora nyaktöredéke. Házikerámiák tagolt bordadíszes oldaltöredékei. Középen benyomott, vízszintes állású ovális bütyök. Alagútfülek töredékei. Hurkafül. Keskenyebb és szélesebb, profilálatlan szalagfülek. Egyik végén ellapított, másik végén tölcséresen kiszélesedő és törött, agyagkanál hengeres nyele (22. kép/6). Bikónikus orsógomb töredéke. Amorf kerámia- és fémsalak darabok. Áglenyomatos paticsdarabok. Köeszközök: 1 db pattintott köeszköz (kagylós pattinték) és 1 db megmunkálatlan kavicsötredék.

34. objektum:

Átmérő: 4,20 x 3,10 m, mélysége: 0,70 – 1,05 m.

Szabálytalan alakú, nagy méretű, szürkésfekete betöltésű gödör. Fala a szélei mentén enyhe lejtésű, fenékét az É-i és a D-i fal közelében egy-egy kisebb gödör, ill. a kettő közt egy sekély horpadás tagolta. ÉNy-i széle bizonytalan volt. Több állatsontot és kevés kerámialeletet tartalmazott.

Leletek:

Csonkakúp alakú tál peremtöredéke, a perem alatt

körömbenyomkodásokkal tagolt bordával. Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú bögre töredéke. Tölcséres nyakú edény enyhén kihajló peremtöredéke. Nagyobb házikerámia tagolt bordadíszes oldaltöredéke. Áglenyomatos paticsdarab. Amorf kerámiasalak.

35. objektum:

Átmérő: 3,00 x 1,25 m, mélysége: 0,20 m.

Keskeny, hosszúkás, ovális gödör, barnásszürke, kevés paticsszemcsével kevert betöltéssel.

Leletek:

Vastag falú, félgömb alakú tál töredéke (22. kép/13). Fazék oldaltöredéke tagolt, plasztikus bordával (22. kép/12). Cilindrikus nyakú és S-profilú fazekak töredékei, mindkét típus tagolt peremmel. Vastag falú edény oldaltöredéke, alig kiemelkedő plasztikus bordával. Hosszanti, sekély kannelúrákkal díszített szalagfűl (22. kép/10). Profilálatlan, széles szalagfűl. Mericék töredékei. Karcolt vonaldíszes oldaltöredék. Bütykökből álló plasztikus sorral díszített oldaltöredék (22. kép/11). Szürkésvörös homokkőből faragott öntőforma (?) töredéke, külső, ép felszínén égésnyomokkal. Töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy milyen tárgy öntésére szolgált. H=7,6 cm, Sz=4,7 cm, M=2,5 cm.

36. objektum:

Átmérő: 2,06 x 1,74 m, mélysége: 1,00-1,20 m.

Enyhén torzult kör. A gödör fala helyenként a felső harmadban enyhén lejtett, majd alatta kiöblösödött. Feneke Ny-ról K-re erősen, egyenletesen lejt. A barnássárga betöltésben egy fekete, paticstörmelékkel kevert folt, s egy másik, ehhez csatlakozó sárga homokfolt volt megfigyelhető. Az objektum fenekét 3-5 cm vastagságban szemcsés, szürke hamuréteg borította.

Leletek:

Félgömb alakú tál peremtöredéke. Csonkakúpos testű tál oldaltöredéke, pontsorrall díszítve. Nyomott gömbtestű, cilindrikus nyakú bögre töredéke. Cilindrikus nyakú pohár peremtöredéke. Mericék töredékei. Cilindrikus nyakú amforaszerű edény peremtöredéke. Keskeny, profilálatlan szalagfűl töredéke. Tagolt bordával díszített oldaltöredék. Homokkőből készült, tál alakú örlőkő peremtöredéke. Áglenyomatos paticsdarabok.

37. objektum:

Átmérő: 5,20 x 3,80 m, mélysége: 0,60 m.

Nagy méretű, szabálytalan objektum. K-i oldalát teljes hosszában vágta a modern árok. A Ny-i oldalon egy kisebb szakaszt zavart meg bolygatás, itt egy kis fűlszerű, 0,55 m mély nyúlvány csatlakozott az objektumhoz. Betöltése fekete, fenéke teknős volt.

Leletek:

Pontsorrall és karcolt vonalakkal díszített belső osztású tál töredéke (23. kép/1). Csonkakúp alakú, tölcséres

nyakú tálak kettős pontsorról díszített töredékei (23. kép/12). Gömbszelet alakú, ívelt nyakú tálak töredékei, kettős pontsor és karcolt vonalak kombinációjával (23. kép/16), ill. a vállon szimpla pontsorról (25. kép/1) díszítve. Behúzott szájú, gömbszelet alakú tál, a peremen alagútfüllel (25. kép/2). Csonkakúp alakú, tölcséres nyakú tálka töredéke, vállán kis, hegyes bütyökkel díszítve (25. kép/3). Nyomott gömbtestű, hengeres nyakú bögre töredékei (23. kép/3). Nyújtott gömbtestű bögre, enyhén ívelt, tagolatlan nyakkal (23. kép/2). Kannelúrozott hasú bögre, tagolt nyakkal és szalagfüllel (25. kép/5). Keskeny aljú mericék töredékei (23. kép/4, 9). Hengeres nyakú korsó, szalagfüllel. Nyomott gömbtestű korsó töredéke, szalagfül csonkjával. Nagy méretű és vastag falú, simított felületű amfora oldaltöredékei, rátett bordadíszekkel, melyek részben párhuzamosan (23. kép/14), részben sugárirányban (23. kép/11) futnak. Különböző méretű, S-profilú (24. kép/4) valamint cilindrikus nyakú (24. kép/6) fazekak, változatos, tagolt bordadíszítésekkel (24. kép/8), sima vagy tagolt peremmel. Fazekak töredékei a peremből induló (24. kép/1) vagy a nyakhajlatban ülő hurkafüllel (24. kép/2). Cilindrikus nyakú fazék töredéke, a perem alatt átfúrásokkal (23. kép/18). Simított peremű és durvított felületű fazekak töredékei. Cilindrikus nyakú csupor, a peremén rátett, tagolt bordadíszsel (23. kép/19). Szabálytalan agyagcsomókkal durvított felületű házikerámia, valószínűleg tárolóedény oldaltöredéke (24. kép/7). Nagy méretű tárolóedények hurkafülei (24. kép/3), valamint aljtöredékei (24. kép/5). Guriga töredéke (23. kép/13). Különböző formájú orsógombok: bikónikus (23. kép/6); csonkakúp alakú, karcolt díszű (23. kép/8); csonkakúp alakú, kannelúras díszítésű (23. kép/7), gomba alakú, bebökdösött díszű (23. kép/10). Lapos, díszítetlen orsókarika (23. kép/5). Függőleges állású szubkutánfül (25. kép/6), vízszintes állású alagútfülek (25. kép/2). Profilálatlan és enyhén profilált szalagfülek. Különböző méretű hurkafülek. Pontsor és karcolt vonal kombinációjával díszített, karcolt díszű, valamint hálómintával (23. kép/15) díszített oldaltöredékek. Oldaltöredékek különböző méretű és formájú (pl.: tagolt) bütyökkel díszítve (23. kép/17, 21). Oldaltöredék a felületből alig kiemelkedő párhuzamosan futó bordákkal. A váll és a has találkozásánál bordaszerűen megvastagított edényoldal, sűrű bevagdásokkal (23. kép/22). Barna színű, szemcsés szerkezetű gypvas darabok. Áglenyomatos, nagyobb patics-töredékek. Kőeszközök: 5 db pattintott kova kőeszköz, típusok szerint: 3 db apró pattinték, 1 db pengeszzerű pattinték és 1 db vésőélű mikromagkó maradék. 2 db homokkőből készült őrlőkötő-töredék, az egyik cipó alakú. 1 db kvarcit ütőkő töredéke. 1 db simítóként használt, kopott élű lapos kavics, és 1 db megmunkálatlan

kavics. 1 db, a 35. objektumbeli öntőforma töredék anyagával megegyező homokkő töredék.

39. objektum:

Átmérő:

Kis méretű, lejtős falú, teknős fenekű gödör.

Leletek:

Tölcséres nyakú tál peremtöredéke. „Ansa lunata“ szerűen végződő peremnyúlvány (22. kép/14). Cilindrikus nyakú fazék vízszintesen levágott peremtöredéke. Karcolt vonaldíszű oldaltöredék. Vastag falú házikerámia nagy, kerek bütyökkel díszített oldaltöredéke. Tagolt bordával díszített oldaltöredék. Profilálatlan szalagfülek töredékei.

40. objektum:

Átmérő: 1,10 x 0,80 m, mélysége: 0,50 m.

Enyhén ovális, kis méretű gödör. Fala függőleges, fenéke egyenes.

Leletek:

Vastag falú, nagy méretű, gömbszelet alakú tál kissé behúzott peremtöredéke. Díszítetlen oldaltöredékek. Paticsdarabkák.

41. objektum:

Átmérő: 1,70 x 1,00 m, mélysége: 0,65 m.

Ovális, D-i végén egyenes záródású gödör. Betöltése foltokban paticsszemcsés, fala enyhe lejtésű, fenéke egyenes volt.

Leletek:

Nyomott gömbtestű, bögre töredékei (22. kép/17). Profilálatlan szalagfül töredéke. Tagolt bordadíszes oldaltöredék. Áglenyomatos paticsok.

42. objektum:

1,70 x 1,20 m, mélysége: 0,55 m.

Ovális gödör, teknős fenekű gödör.

Leletek:

Ívelt nyakú, gömbszelet alakú tál nyaktöredéke, a nyakon alagútfül van, alatta pontsor és karcolt vonaldísz kombinációja (25. kép/9). Tölcséres nyakú tál töredéke, a peremen pontsorról díszítve. Cilindrikus nyakú korsó peremtöredéke. Keskeny fenekű, enyhén profilált aljú merice, felületén függőleges, sekély besimításokkal (25. kép/7). Cilindrikus nyakú, simított peremű és durvított felületű fazék nyaktöredéke. Karcolt vonaldíszes oldaltöredék. Szemcsés szerkezetű gypvas darab.

43. objektum:

Átmérő: 2,20 m, mélysége: 0,56 m.

Kör alakú, szürke, apró paticsszemcsékkel kevert betöltésű, lejtős falú gödör. Teknős fenekét 2-3 cm vastag hamus réteg borította.

Leletek:

Csonkakúpos testű, profilált tál peremtöredéke. Enyhén profilált aljú merice töredéke (22. kép/15), ill. egy másik példány nyaktöredéke. Cilindrikus nyakú fazék, peremén tagolt bordadísszel. Egy, ill. két pontsorrall (22. kép/16), valamint pontsor és karcolt vonaldísz kombinációjával díszített oldaltöredékek. Keskeny, profilálatlan szalagfűl töredékek. Paticsdarabok.

44. objektum:

Átmérő: 1,96 x 1,90 m, mélysége: 1,10 m.

Enyhén torzult kör alakú gödör, fenéke egyenetlen, K-ről Ny-ra kissé lejt. Betöltése szürkésbarna, kevés faszénnel és paticcsal, melyben, két foltban sárga, homokos bemosódás rajzolódott ki.

Leletek:

Tölcséres nyakú csésze peremtöredéke. Széles, profilálatlan szalagfűl töredéke. Amorf salakdarabok.

45. objektum:

Átmérő: 3,0 x 2,25 m.

Az objektum eredetileg két (45/A és 45/B) egymást vágó, szabálytalan, kerekded alakú, teknős fenekű gödörből áll.

45/A objektum:

A szürkésbarna betöltésben felül paticstörmelékek és vörösre égett földből álló réteg; közepe táján fekete faszénzilánkokból álló sáv különült el. A gödör alján, a Ny-i széléhez közel, egy nagy méretű homokkő őrlőkő töredéke feküdt, sima felével lefelé. Mélysége: 0,80 m.

Leletek:

Ívelt nyakú, félgömbös tál töredékei, a vállon négyes elrendezésben, két-két egymás melletti, lapos bütyökkel (25. kép/11). Nagy méretű amfora válltöredéke, nagy, lapos bütyökkel (25. kép/10). 4 db csonkakúp alakú, függőlegesen átfűrt égetett agyaghehezék (25. kép/8). Kőeszközök: 1 db nagy kavicsból készült ütőkő, használati nyomokkal és 1 db megmunkálatlan kavics.

45/B. objektum:

Homogén, szürkésbarna betöltésű, vágta a 45/A objektumot. Mélysége: 1,15 m. Leleteket nem tartalmazott.

Szórványok

A feltárt területen több, objektumhoz nem köthető szórvány is előkerült, melyek a lelőhelyen képviselt korszakokból származnak, azaz túlnyomórészt késő rézkoriak, kisebb részt középkoriak. A késő rézkori szórvány kerámialeletek az objektumokból is ismert típusokat képviselik.

Két belső osztású tál töredékét érdemes külön is

megemlíteni: az egyik pereme az osztófal fölött „ansa lunata” szerűen kicsúcsosodik (25. kép/12), míg a másikat három függőleges karcolásból álló vonalköteg díszíti (25. kép/13).

Végül a lelőhelyről származik még 1 db szórvány radiolarit késpenge és 1 db radiolarit pattinték, valamint egy homokkő-töredék, melynek anyaga megegyezik a 35. objektumból előkerült öntőforma(?) töredék anyagával.

Értékelés**Edénytípusok**

Tálak. 1a. Csonkakúpos testű, tölcséres nyakú tálak. Leggyakoribb az aránylag mély alsó részű változat, ami a klasszikus fázis jellegzetes tálformája (NEUSTUPNÝ 1973: 323), hasonló darabok számos lelőhelyről ismertek. Általánosak a díszítetlen példányok. A díszített darabok változatosak, szinte kizárólagosak a mélyített díszítések: szimpla (11. kép/1; 25. kép/1), dupla (11. kép/4; 12. kép/5; 13. kép/1-2; 23. kép/12), esetleg több bemélyített pontsor formájában (15. kép/4). Ezek közül kétség kívül a kettős pontsor alkalmazása az uralkodó. Gyakori motívum a pontsor és karcolt vonaldísz kombinációja is (6. kép/2-3; 11. kép/4; 21. kép/2), mely a Neustupný szerinti D fázisra keltezi e tálakat (1973: 325). Kisebb arányban azonban még a korábbi fázis jellegzetessége: a pontsor nélküli vonaldísz is előfordul (6. kép/7; 7. kép/17). A pontsor általában a vállvonalon fut körbe, egy esetben függőleges helyzetű (12. kép/1). A peremen pontsorrallal díszített változat is megjelenik. Általános a szabályos, lencseszerű pontdísz, a benyomott dísz csak két töredéken bukkan fel (6. kép/6; 17. kép/3). Mindkét esetben szögletes végű eszközzel alakították ki a benyomott sort; e díszítés analógiái többek közt Červený Hrádok (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 18. 11; Abb. 19. 4.), Budapest – Andor u. (ENDRÓDI 1997: 12. kép/4; 16. kép 10), Sármellék – Égenföld (M. VIRÁG 1999: 3. kép 5) lelőhelyekről ismertek. A tálakon gyakori az alagút fűl (6. kép/1; 11. kép/4). A tölcséres nyakú, csonkakúpos tálak hasvonalja többnyire hangsúlyozott (11. kép/1, 12. kép/1,5; 23. kép/12), de a lekerekített hasvonalra is akad példa (13. kép/1-2; 15. kép/2, 7). A tölcséres tálperemek általában elkeskenyítettek vagy lekerekítettek, egy példány felülről ujjbenyomkodással tagolt (17. kép/2). Hasonló tálperemeket a Budapest – Andor utcai leletgyűjtés idősebb leletei közt találunk (ENDRÓDI 1997: 15. kép 4; 30. kép 4; 33. kép 7; 35. kép 7). Ezt a díszítésmódot a fonyódi típusú ill. az idősebb klasszikus leletekre tartják jellemzőnek (NEUSTUPNÝ 1973, NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 11., Abb.

12., Abb. 14., Abb. 31.1). Němejcová – Pavúková szerint a fiatalabb klasszikus fázisban már nem használták (1974: 269), ugyanakkor Endrődi említ ilyen korú példát is a Budapest – Andor u. XVIII. árok leletei közt (1997: 129; 25. kép 5).

1b. Csonkakúp alakú tál. Csak kevés darab sorolható biztosan ebbe a formai kategóriába, hiszen az oldaltörések könnyen összetéveszthetők a csonkakúpos testű, tölcéses nyakú tálakkal. Sima, elkeskenyített peremű (7. kép/13; 11. kép/5), bevagdalt peremű (11. kép/3), valamint a perem alatt tagolt bordával, ill. oldalán bütyökkel díszített (25. kép/3) példákat említhetünk. A kisebb csonkakúp alakú edények a csészékhez hasonlóak, de mivel fül nem maradt meg rajtuk, inkább egy keszthelyi darab (BANNER 1956: Taf. VII, 18) analógiájára tálkának rekonstruálhatjuk ezeket. Maga az edényforma közelebről nem datálható, a klasszikus badeni kultúra különböző időszakaiban jelen van (Vajta, Fonyód – Római sánc, Ózd – Kőaljatető, ill. Sportstadion: BANNER 1956: Taf. XIV, 7, 9; Taf. XXX,6; Taf. XLVII,22; Taf. LXIX,6; Taf. LXXVII,19). A nyak-váll határon kis bütyök formájában fellépő plasztikus díszítés archaikus elem, a Bolerázi-csoportban és az idősebb klasszikus Badeni kultúrában is csak elvétve, mint a lengyeli kultúra öröksége jelenik meg (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 262). **1c. Belső osztású tálak.** Egy példány pontsorokkal kombinált karcolt vonalas díszítésű (23. kép/1), hasonló példák nagy számmal idézhetők (NEUSTUPNÝ 1973: 325; NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 261; BANNER 1956: XIV. t. 14, LXXXIII. t. 1-2; BONDÁR 1982: 35, M. VIRÁG 1999: 36). A szórvány, peremén „ansa lunata” szerűen kicsúcsosodó belső osztású tál (25. kép/12) párhuzamait Nyergesújfaluból (BANNER 1956: Taf. XIV, 25-26), Budapest – Andor utca, Káposztásmegyer (ENDRŐDI 1997: 36. kép 3; 37. kép/8) és Nevidzany lelőhelyekről ismerjük (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 43, 5). A másik, függőleges vonalkötegekkel ellátott belső osztású tál (25. kép/13) díszítésének analógiáját már Červený Hradokban is megtaláljuk, behúzott peremű tálon (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 44, 7). Ez a díszítés nem ritka a belső osztású tálakon, mint azt több példa is mutatja: Sárísáp, Alsónémedi – 28. sír, Pécel, Kiskőrös, Üllő; (BANNER 1956: Taf. XIII, 30; Taf. XLV, 8; Taf. XXX, 2; 13; Taf. XXXIV, 20; 22; KOREK et al. 1951: Taf. XI, 8); Budapest – Andor utca (ENDRŐDI 1997: 10. kép 5), valamint Ossarn (BAYER 1928: Taf. XVII, 4; Taf. XVIII, 1-3), vagyis a klasszikus fázis közepétől van jelen. A billai leletegyüttes egyetlen osztógombja a 37. objektum táján van (23. kép/1), ez közepes méretű és díszítetlen. Néhány esetben csak az osztófal töredékéből következtethetünk a belső osztású tálakra (7. kép/16; 18. kép/12). E karakterisztikus táltípus a

badeni kultúra korai (bolerázi, fonyódi típusú) leletegyütteseiben még nincsen jelen, először az idősebb klasszikus fázisban⁵ (Červený Hradok) bukkan fel (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 261). A billai példányok a pontsor és karcolt vonaldísz együttes megjelenése alapján a fiatalabb klasszikus fázisra (Neustupný C-D fokozat) keltezhető.

1d. Behúzott peremű tál. E típus legtöbb példánya töredékes, így nem lehet kizárni, hogy hajdanán egy részük belső osztófallal volt ellátva. Egy töredék peremén alagútfül ül (25. kép/2), egy másik töredék pontsorral keretezett, sraffozott háromszögekkel (alulnézetből csillag alakzatban) díszített (7. kép/12). E díszítési mód a D fázisra keltezi ezt a darabot (NEUSTUPNÝ 1973: 325).

1e. Félgömbös vagy gömbszelet alakú tál. A lelőhelyen nem ritka forma, díszítetlen és díszített változatban is előfordul. Többnyire kisebb méretűek és vékony falúak, ezeket tulajdonképpen akár tálkának, akár csészének is nevezhetjük (7. kép/14; 10. kép/5; 12. kép/8). Formai párhuzamot többek közt Pilismarót – Basaharcról, Ózdról (BANNER 1956: Taf. XIII, 17; Taf. LXXVII, 19), Esztergom – Diósvölgyből (1987a: 6. kép 8) és Pécs – Vasasról (BONDÁR 1980-81: Taf. 2. 7) említhetünk. Nagykanizsa – Billa lelőhelyen több kis méretű, díszített gömbszelet alakú tálka is előkerült: a vállon pontsorral, ill. pontsor nélküli ferde sraffozással és a peremén sekély benyomkodásokkal (12. kép/7) díszített darabok. Némely példány pereme benyomkodással tagolt (12. kép/13; 17. kép/11; 20. kép/3) vagy rátett, tagolt bordával díszített (18. kép/2; 20. kép/3-4). Kevés párhuzamot említhetünk pl. Nevidzanyból (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 38/1) és Balatonmagyaródról (BONDÁR 1991: 139), tehát az idősebb klasszikus badeni kultúra fiatalabb szakaszából (Baden III). Egy vastagabb falú töredék (22. kép/13) olyan nagyobb edényhez tartozhatott, melynek analógiáit Úny, Szakály, Viss, Palotabozsok (BANNER 1956: Taf. XVII,8; Taf. XIX, 36, Taf. LXXXI, 15; Taf. CX, 11, 13; CXI, 2), Esztergom – Diósvölgy (1987a: 3. kép 4), Pécs – Vasas (BONDÁR 1980-81: Taf. 4. 4) lelőhelyekről, valamint Szigetszentmiklós – Üdülősor azon objektumaiból ismerjük, melyben a badeni kultúra késői anyaga a koztöláci kultúra leleteivel együtt jelentkezett (ENDRŐDI 1992: 67; 5. kép 1; 6. kép 1). Ez a forma tehát a badeni kultúra fiatalabb klasszikus és késő klasszikus szakaszában egyaránt jelen van.

1f. Az ívelt nyakú, félgömbös formák a gömbszelet alakú tálak egy variánsát alkotják. Ilyen, pl.: egy lapos, közepén benyomott bütyökkel díszített kiegészíthető tál (25. kép/11), több peremes oldaltörések, ezek vállukon szimpla vagy dupla pontsorral, alagútfüllel, s esetenként ezek alatt karcolt vonaldísz kombinációjával díszítettek (14. kép/1-2; 23. kép/16;

25. kép/1, 9.). Ezek analógiáit Palotabozsok (BANNER 1956: Taf. CVII. 13, 16; Taf. CIX. 6), Üllő (BANNER 1956: Taf. XXXII. 62), Pécs – Vasas (BONDÁR 1980-81: Taf. 5.4; Taf. 7. 3,8,16), a Budapest – Andor utca legfiatalabb (Baden IVa) korú leletei között (ENDRÓDI 1997: E 7-9 típus, 9. kép 7; 22. kép 4) találjuk meg. A 25. kép/11. tál díszítésének analógiája (bütykeinek 4 x 2-es elrendezése) Mezőcsát – Hőrcsögösön durvább kivitelű, fordított csonkakúpos, tölcséres nyakú tálon (KALICZ 1999: 11. kép 7), formai megfelelője ugyanakkor az Esztergom – diósvölgyi leletegyüttesben található meg (BONDÁR 1987a: 3. kép 3), tehát a forma jelenléte inkább a fiatalabb klasszikus/későklasszikus időszak felé mutat.⁶ Ehhez a típushoz állnak közel azok a fentebb már említett darabok, melyek nyaka tölcséres ugyan, de hasvonala nem hangsúlyozott, s ezáltal a csonkakúpos és gömbszelet alakú tálak közt helyezhetők el (13. kép/1-2, 15. kép/2). Az ívelt nyakú félgömbös tálformák megjelenése beleillik abba a fejlődési tendenciájába, melynek eredményeként a D fázis végén feltűnnek a kerek hasú kostoláci profilú tálak (NEUSTUPNÝ 1973: 324).

1g. Talpas tál. Két meglehetősen bizonytalanul értékelhető töredék utal a táltípus meglétére. Egy kisebb, beszurkált pontsorrall díszített töredék (21. kép/6) egy Svodín-i csőtálpas tálhoz hasonló edény része (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 70, 5). Feltételezhetően azt a darabot is ehhez a típushoz sorolhatjuk (21. kép/4), melynek ugyan mindössze a pereme maradt meg, de díszítése, formája és mérete alapján megegyezik az említett Svodín-i csőtálpas tállal. A Svodín-i leletegyüttes korát NĚmejcová – Pavúková a badeni kultúra IIB. (idősebb klasszikus) fázisára teszi (1974: 317). Ritka típus: a szlovák anyagban pl. egyetlen példány ismert. A talpas tálak típusa nem azonos a talpas kelyhekkkel, ez utóbbiak kötött díszítésmódja (karcolt cikcakk vagy rács minta) ugyanis nem egyezik a fenti példák sraffozott, ill. beszurkált mintáival.

2. Peremnyúlványok. 2a. Az edény pereméről letrött háromszög alakú nyúlvány (13. kép/12; 21. kép/7) párhuzamok alapján különböző edényformákon is elképzelhető: Červený Hrádok-ban és Nevidzany-ban tölcséres nyakú tál peremén (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 6,4; Abb. 44, 21, 23), Alsónémedi – 22. sírjában egy félgömb alakú tálon (BANNER 1956: Taf. XLIV, 23), Pécs – Vasason behúzott peremű és belső osztású tálakon is megtalálható (BONDÁR 1982: Taf. 3. 10, 12). Ez utóbbi lelőhelyen, valamint Budapest – Medve utcai telepen füles csészén, a széles szalagfűl két oldalán, Rácalmáson pedig pohár peremén helyezkedik el hasonló háromszög alakú nyúlvány (ENDRÓDI 1991: 7. kép 2a-b; BONDÁR 1982: Taf. 2, 1; BANNER 1956: Taf. XIV,13). **2b.** Pontos párhuzam nélkül áll egy másik darab, melynek vége „ansa lunata“

szerűen kiképzett (22. kép/14). Az „ansa lunata“ mint díszítőmotívum használata, kissé eltérő formában (azaz közvetlenül tálak peremén, nem pedig peremnyúlványon) az idősebb klasszikus fázis fiatalabb (Nevidzany-) fázisától kezdve figyelhető meg (ld. fentebb a belső osztású tálaknál). **2c.** Szokatlan forma a tálperemet díszítő nyúlványok közt egy lekerekített sarkú, fekvő téglalap alakú, nyúlvány; mely kettős pontsorrall díszített. Belső osztású tál töredékén, az osztógombnak megfelelően helyezkedik el (21. kép/ 11). Hasonlóan négyzetes, de díszítetlen peremnyúlvány a Kiskunfélegyháza – Páka pusztai (BANNER 1956: Taf. XLVII, 16), ill. a szerbkeresztúri (MILLEKER 1893: 36. 37a-b) tálakon fordul elő, mely a belső osztású tálak egyik legkorábbi példánya. A párhuzamként idézett peremnyúlvánnyal ellátott edények nem csak a legkülönbözőbb formákat képviselik, de pontosabb kronológiai meghatározást sem tesznek lehetővé. Meg kell azonban említeni, hogy egy minden szempontból (anyag, falvastagság, szín, díszítés) megegyező oldaltöredék (21. kép/ 12) valószínűleg ugyanahhoz a tálhoz tartozhatott, mint a lekerekített sarkú téglalap alakú peremnyúlvány, bár a két töredék nem illeszthető össze. Feltéve, hogy valóban egy edényből származnak, ezt a darabot a díszítés (pontosorrall keretezett sraffozás) a Neustupný szerinti D fázisba keltezi (NEUSTUPNÝ 1973: 325).

Bögrék. 3a. A bögrék közt legáltalánosabb a gömbölyded alsó részű, tömzsi, alacsony forma, tagolatlanul illeszkedő hengeres nyakkal (7. kép/ 1-5; 11. kép/2; 12. kép/12; 21. kép/14; 22. kép/17; 23. kép/3). Fülük a perem fölé emelkedik. Jellegzetes forma, számtalan párhuzammal, melyek közt egyaránt találunk a Neustupný-féle C, ill. D fázisba sorolt példákat: Nagykanizsa – Inkey kápolna (HORVÁTH 1994: 6. kép); Keszthely – Apátdomb (BANNER 1956: Taf. V, 1, 11-17, 22-26, 28), Budapest – Bécsi út (ENDRÓDI 1998: 3. kép 2), Zebegegy (BANNER 1956: Taf. XXV, 29), Mezőcsát – Hőrcsögös (KALICZ 1999: 11. kép 3-4; 15. kép 1, 3, 9). **3b.** A tagoltan illeszkedő, ívelt, hengeres, hosszú nyakú változat ritkább. Szembeötlő a díszítetlen példányok dominanciája, mellettük csak elvétve találunk a hasukon kannelúrával díszített darabokat: Az egyik kannelúrával díszített töredéket (15. kép/6) egy tölcséres szájú zebegegyi bögre alapján lehet rekonstruálni (BANNER 1956: Taf. XXV. 22). A másik példány (25. kép/5) párhuzamai végig kísérik a klasszikus fázis egészét: Bína (CHEBEN 1984: Obr. 10 5), Červený Hrádok, Nevidzanyban (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 20. 12; Abb. 21. 7; Abb. 24. 3, Abb. 28. 4, 24; Abb. 39. 15-22; Abb. 42. 1-3, 6-7; Abb. 43. 20-22; Abb. 39. 15-22; Abb. 42. 1-3, 6-7; Abb. 43. 20-22), Budapest – Medve u., (ENDRÓDI 1991: 11. kép 1), Üllő (BANNER 1956: Taf. XXXIII). **3c.** Egy erősen tojásdad alakú, rövid cilindrikus nyakú,

vállán sűrű rovátkolással díszített bögre az előzőektől lényegesen eltérő variánst képvisel (10. kép/8). Ennek formai analógiája Balatonmagyaród – Kiskányavárról (Baden III.) ismert, eltérő díszítéssel (BONDÁR 1991: 139, 140). **3d.** Hosszúkás, nyújtott gömbtestű bögre, tagolatlan nyakkal (23. kép/2). Hasonló bögréket többek közt Keszthely – Apátdombról, Budapest – Békásmegyer I-ről, Szentes – Nagyhegyről, Polgárról említhetünk (BANNER 1956: Taf. V. 30-31; Taf. XXXVIII. 19; Taf. LVIII. 33; LXXXIV. 12), tehát egyértelműen a Neustupný-féle D fázishoz köthetők. **3e.** Párhuzama alapján ugyancsak ehhez a fázishoz kapcsolható egy kis méretű aljtöredék (7. kép/8), melyből olyan lapos és kiszélesedő fenekű forma rekonstruálható, amilyen pl. egy Budapest – Békásmegyer I-ről közölt bögre (BANNER 1956: Taf. XXXVIII, 14).

4. Poharak: Ép vagy kiegészíthető példány nem került elő, a legtöbb pohárnak meghatározható töredék (pl. 7. kép/7; 8. kép/3) részletesebb tipológiai elemzésre nem alkalmas. Egy jellegzetes darab vállán kettős pontsorról, s alatta sraffozással díszített (13. kép/14). Legközelebbi párhuzamai az ágasegyházi példány (BANNER 1956: Taf. XXIX. 17) és a kajdaci poharak (BANNER 1956: Taf. XX. 23), melyek formában és díszítésében is megegyeznek az itt közölt darabbal. Továbbá formailag rokoníthatók, bár nem azonosak, a Pécs – Vasasról, Tápiószeléről, Hódmezővásárhely – Bodzáspartról közölt csak pontsorokkal díszített poharak is (BONDÁR 1980-81: Taf. 2.8; BANNER 1956: Taf. XXXVIII. 9; Taf. LI. 2). Az utóbb felsorolt példányok arányaikban egy kissé eltérnek, mivel a billai pohárnak mindegyik idézett példánál rövidebb nyaka van. A hasonló formájú Budapest – Andor utcai edényeket (D5-6 típus) Endrődi a korszok egyik formai variánsának írja le (1987: 129), s a kettős pontsor alkalmazása alapján a postbolerázi időszakba sorolja. Ugyancsak ezt a formát képviseli még egy díszítetlen töredék is (11. kép/10). Az említett párhuzamok a kultúra klasszikus (Kajdacs, Budapest – Andor u.), valamint későklasszikus (Ágasegyháza, Hódmezővásárhely, Pécs – Vasas), azaz a Neustupný-féle C és D szakaszaira tehetők (NEUSTUPNÝ 1973: 330; BONDÁR 1982: 40).

5. Csészek. Ép vagy kiegészíthető csésze nem került elő, fül egyik töredéken sem maradt meg. A biztosan csészének tartható töredékek közt legegyszerűbbek a díszítetlen, félgömb alakú kis csészek (22. kép/5), a leggyakoribbak azonban a csonkakúp alakúak, rövid cilindrikus nyakkal (7. kép/10; 11. kép/7, 13. kép/10). Az egyik ilyen csészét pereme alatt kettős pontsor díszíti (7. kép/15), formai párhuzama Pécs – Vasasról említhető (BONDÁR 1982: Taf. 5. 11). Több töredék alapján tölcserés nyakú (7. kép/6; 19. kép/4; 22. kép/1,4) forma is rekonstruálható. Az egyik töredék (7. kép/6)

vállán ujjbenyomással kialakított pontsorról díszített. Ezt a példányt formája és díszítése nyomán egyaránt a Neustupný-féle C fázisra datálhatjuk (1973: 323-4).

6. Kis „mozsár“ (13. kép/4). Durva megmunkálású, vastag falú, fordított csonkakúp alakú kis edényke, mozsárszerűen megvastagított aljjal. Feltehetőleg valamilyen anyag (pl. festék vagy fűszer) összetörésére szolgált. Pontos analógiája, melynek az alja is hasonlóan megvastagított lenne, nem ismert. Megegyező profilú edényt Němejcová – Pavuková Nevidzanyból (1974: Abb. 25), Bayer Ossarn-ból (1928: Taf. XXI. 5), továbbá Banner Palotabozsokról (1956: Taf. CIV, 11.) közöl, de az idézett darabokat más-más formákhoz (miniatűr tál, füles csésze ill. merice) sorolják.

7. Virágcserep alakú edény. Egy szinte ép példány az 5. objektumból került elő (11. kép/6). Analóg formákat a Budapest – Andor utcai (ENDRŐDI 1997: 41. kép 12), ill. a Lichtenwörth-i (MAYER 1990. Abb. 5, 2-3) leletegyüttesekben találunk. Máshol ez a forma egyfüles változatban, esetenként díszítve (pl. száján lécdíszítéssel) is megjelenik (BANNER 1956: Taf. XXIV, 11; LVIII, 4; CXV, 7-9; BAYER 1928: Taf. XXI. 2-3). A virágcserep alakú edény a badeni kultúra fiatalabb szakaszában - Neustupný D, E fokozat - (ENDRŐDI 1997: 130), továbbá az Iža-i anyag tanúsága szerint a Kostolaci-kultúrában gyakori (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1968).

8. Mericék. A nagy számban képviselt mericék, ill. töredékeik alapján a Nagykanizsa – Billa leletegyüttesben csak az egyfülű formai variáns jelenléte bizonyítható, egyetlen példányon sem találunk két fülre utaló nyomokat. A mericék szalagfülei magasan a perem fölé húzóttak (15. kép/3; 20. kép/7). **8a.** Leggyakoribb a meredek oldalú, karcsú, keskeny fenekű változat (7. kép/9; 12. kép/2-4; 13. kép/3, 17. kép/10; 20. kép/8; 21. kép/9; 23. kép/4, 9). **8b.** Ezek mellett több csúcsos aljú példány (15. kép/1; 20. kép/7), valamint egy széles szájú, tömzsibb formai variáns (**8c**) is megjelenik, mely cilindrikus testű és lapos aljú (15. kép/5). Banner ezt a formát főként a D-Dunántúlra tartja jellemzőnek (1956: 150). A különböző formák közt Neustupný is megkülönböztet egyes területre jellemző variánsokat (1973: 324). **8d.** Némelyik példány profilált aljú (22. kép/15; 25. kép/7). Az egyfülű mericék legkorábban a badeni kultúra idősebb klasszikus szakaszának végén bukkannak fel, de csak a következő, fiatalabb klasszikus időszakban válnak gyakorivá (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 259). A mericék formai változatai nem alkotnak egyenes vonalú tipológiai fejlődési sort (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1991: 77), a karcsúbb, magasabb változat azonban mégis inkább korábbinak tűnik, mint a szélesebb formai variáns. Az előbbieket a badeni kultúra idősebb klasszikus fázisától kezdve folyamatosan jelen vannak, míg az utóbbi változat a

klasszikus badeni fejlődés legkésőbbi együtteseiben: Pécs – Vasas (BONDÁR 1982: Taf. 1. 2, 5; Taf. 2. 2-3, 5), Hódmezővásárhely – Bodzéspart, Palotabozsok (BANNER 1956: Taf. XLIX, 9; 30, 32-33; Taf. LII, 2, 9, 11, 13; Taf. LIV, 9-10; Taf. CX, 5) dominál, de megvan pl. Zók – Várhegyen és Geresden is (BANNER 1956: Taf. XXIV, 1, 7; Taf. XXV, 10, 12). Nemejcová – Pavuková szerint a Baden IV-ben mindkét forma fellelhető egyidejűleg (1991: 77). Ezt igazolják nem csupán a D fázisra keltezett Keszthely – apátombi mericék (BANNER 1956: Taf. V.; NEUSTUPNÝ 1973: 330), hanem Nagykanizsa – Billa 10. objektuma is, amely egy széles (15. kép/5) és két csúcsos aljú mericét (15. kép/1, 3) tartalmazott. Időrendi besorolás szempontjából tehát nem annyira a széles aljú (8c) forma jelenléte a döntő, hanem sokkal inkább a keskeny aljú (8a) változattal szemben képviselt számaránya egy adott leletegyüttesen belül. Azaz a Nagykanizsa – billai lelőhely időrendje szempontjából nem lehet mellékes, hogy a széles szájú formai variánst mindössze egyetlen példány képviseli a számtalan magas, karcsú, keskeny vagy csúcsos aljú változattal szemben.

9. Korsók. Két alapvető formai variáns jelenlétére következtethetünk. **9a.** Az egyik változat - mivel csak kis töredékek maradtak meg - teljes formájában nem rekonstruálható (8. kép/2; 13. kép/8); inkább csak feltételezhetjük, hogy enyhén ívelt nyakú, gömbhasú vagy nyomott gömbtestű, szalagfüles korsókról van szó, s ez esetben azonosnak tekinthető a Budapest – Andor utcai leletanyag D3-4 típusával (ENDRŐDI 1997: 129, 24. kép 1,2), melyet a leletek közlője a Nemejcová – Pavuková szerinti III. fázisra keltez. Több példány vállán és hasán széles függőleges kannelúra van (8. kép/12; 13. kép/9). Ez a motívum a B fázistól kezdve hosszú ideig meghatározó a korsók díszítésében; a D fázistól kezdve pedig függőleges bordákkal egészül ki (NEUSTUPNÝ 1973: 324-5). Hasonló korsókat meglehetősen tág időhatárok közt, pl. Nevidzanyból (NĚMEJCOVÁ – PAVUKOVÁ 1974: Abb. 50. 3), Rábapordányból, Keszthely – Apátdombról, Iregszemcséről, Bagról, Üllőről (BANNER 1956: Taf. I. 12; Taf. VI. 32; Taf. XXI. 27-29; Taf. XXVI. 9, 11; Taf. XXXIII. 21), Szigetcsépről (KOREK 1984: 7. kép 2-3), és Mezőcsát – Hörcsögösről (KALICZ 1999: 14. kép 7) említhetünk. A billai leletanyagban a függőleges bordák kannelúrák nélkül is előfordulnak (8. kép/ 8, 10), de a két motívum együttes előfordulására is van példa (8. kép/9). Ez a forma csak körvonalaiiban rekonstruálható, ezért főként a rá jellemző díszítése alapján lehet a fiatalabb klasszikus szakaszra datálni. A lelőhelyen képviselt két különböző korsóforma közül mindenképpen ez tűnik az idősebbnek. **9b.** A másik korsóforma rövid kónikus nyakú és lekerekített alsórészű, széles szalagfülű (17. kép/4), legszebb példánya a 11. objek-

tumbeli kiegészített edény (16. kép/2). Ez a darab nem csupán narancssárga színével, hanem vékony falával, gondosan simított és fényezett felületével is kiválik a többi korsó közül. Szinte ugyanilyen formájú és kivitelű példány Hódmezővásárhely – Banga tanyáról ismert (BANNER 1956: 83, Taf. LIII/4). Továbbá több megegyező formájú, de hasukon kannelúrával díszített korsó említhető párhuzamként: Alsónémedi-3. sírjából, Szikráról (BANNER 1956: Taf. XLIII, 3, 5; Taf. XXVIII, 5), Pécs – Vasasról (BONDÁR 1982: Taf. 2. 4) és Ózd – Kőaljatetőről (BANNER 1956: Taf. LXIX, 5). Ez az a korsó, melyet Neustupný a D fázisban újonnan megjelenő formaként határoz meg (1973: 324).

10. Szalagtalpú kehely. A 23. objektumból származó kehelytalp töredék (19. kép/1) ahhoz a típushoz tartozik, melynél a talpzatot széles hajlított agyagszalag alkotja. A talpas kelyheken alkalmazott díszítések kanonizáltak: kizárólagos motívum a karcolt cikcakk vagy a rácsminta (BANNER 1956: 152). A nagykanizsai példány érdekessége, hogy e két díszítőmotívum ötvöződik rajta: az egymást érő, de mégis külön megformált cikcakk motívumok rácsminta benyomását keltyik. Kalicz N. megállapítása, miszerint a kelyhek különlegességét csak hangsúlyozza, hogy az átlagostól eltérő égetési technikával és színben készültek (1999: 87), erre a példányra is érvényes. Színe világos sárga, vörös foltos, oxidációs égetésű. A badeni kultúra talpas kelyheit legutóbb Kalicz N. gyűjtötte össze (1999: 86), az általa említett példák közül a nagykanizsai a Szikráról, ill. az egyik Budakalászról származó példánnyal mutatja a legtöbb hasonlóságot (BANNER 1956: Taf. XXIX, 7; XCII, 16-17). Az edény szerkezetét - a felső rész kivételével - még egy ilyen kis töredékből is pontosan rekonstruálni lehet, a tihanyi, vörsi, budakalászi vagy tiszavasvári ép példányok alapján (BANNER 1956: Abb. 2; Abb. 7; Abb. 31; KALICZ 1999: 17. kép 2). A billai példány az első olyan talpas kehely, mely biztosan telepről származik. Az összes eddig közölt darab, melynek ismert a lelőkörménye, sírmellékletként került napvilágra (BANNER 1956: 152; BONDÁR 1987b: 48; KALICZ 1999: 86 - 7). Nyilván ezt a kelyhet is hasonló célra szánták, de még felhasználás (azaz a sirba tétel) előtt eltört, így kerülhetett a kidobott hulladékba. A talpas kelyhek a kultúra klasszikus szakaszának (a Nemejcová – Pavuková-szerinti III, ill. IV. fázis) jellegzetes leletei (KALICZ 1999: 87), a két legközelebbi párhuzam azonban közelebből is datálható: mindkettő a Neustupný-féle D fázisba tartozik.

11. Amfórák és amfóraszerű edények. Nagy méretű edények, cilindrikus, tölcseres vagy kónikus nyakkal, hasukon nagy, kerek szalagfülek ülhetnek (10. kép/9, 24. kép/3). Ép vagy kiegészíthető példány nem került elő, többnyire díszítetlen töredékeiket találtuk meg. Egy válltöredéken a felületből alig kiemel-

kedő bütyök (25. kép/10) ül. Hasonló bütyök található Ossarnban egy tároló edény nyakán (BAYER 1928: Taf. XV. 1). Egy kisebb amfora nyakát bebökdösött, apró pontokból álló minta díszíti (8. kép/1). Ennek a példánynak peremből induló füle lehetett, egy másiknak a nyakán látszik a fül tapadásának helye (20. kép/9). A fül nélküli, hasonló jellegű töredékek részben az amforákhoz (11a), részben pedig az ún. amforaszerű edényekhez (11b) tartozhattak. Peremük általában egyszerűen kiképzett, de előfordul a csipésekkel tagolt perem is (11. kép/9). Egy kónikus nyakú amforaszerű edény töredékei közül az egyik darabon átfúrás kezdeménye látszik (21. kép/13). Hasonló profilú kónikus nyakú amforát Mezőcsát – Hörcsögösről (KALICZ 1999: 11. kép 6), Hódmezővásárhely – Bodzáspartról (BANNER 1956: LV; 1) és Gomolava III/2b (Kostolac) korú rétegeből említhetünk.⁷ A füle fölött függőleges, ujjbenyomkodásokkal tagolt három plasztikus bordával díszített amfora töredékének (10. kép/9.) pontos tipológiai párhuzamát nem találtam. A leginkább közel álló, rovátkolt plasztikus bordákkal díszített amforák a klasszikus fázis következő, különböző korú lelőhelyeiről említhetők: Mezőcsát – Hörcsögös (KALICZ 1999: 14. kép 6), Szentes – Nagyhegy 10. sír (BANNER 1956: LX. 3); Hódmezővásárhely – Bodzáspart (BANNER 1956: Abb. 14. 25), továbbá Malá nad Hronom 16/59. sír (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974 : Abb. 53, 4). Jellegzetes típust képvisel egy vastag falú, simított felületű edény, melynek oldaltöredékein rátett bordadíszek futnak, részben párhuzamosan (23. kép/14), részben sugárirányban (23. kép/11). Analógiáit többek közt Keszthely – Apátdomb (BANNER 1956: Taf. VIII/ 21, 27); Úny (BANNER 1956: Taf. XV, 9, 12; Taf. XVIII, 14); Csákvár (BANNER 1956: Taf. XX, 13, 18); Békásmegyér III. lelőhelyről (BANNER 1956: Taf. XLII,5) és Palotabozsokról ismerjük (BANNER 1956: Taf. CXI,6). Neustupný az egyszerű bordákkal díszített nagy amforákat a C fázisra keltezi (1973: 324).

12. Halbárka alakú edény. Egy enyhén ovális testű, lekerekített vállvonalú, kannelúrával díszített szalagfüles edény valószínűleg ezt a típust képviseli, bár töredékessége miatt - s főként, mert a nyak is hiányzik - ez inkább csak feltételezhető (16. kép/3). Neustupný még a D fázishoz kapcsolta a halbárka edények megjelenését (1973: 324), de újabb kutatások bizonyították, hogy már korábban, a klasszikus fázis elején (Baden III, azaz Neustupný C fázis) is használatban voltak, pl. a földrajzilag is nagyon közeli Balatonmagyaródon (BONDÁR 1991: 140).

13. Fazekak. A fazekak formáját két kiegészített példány alapján jól ismerjük. **13a.** Az egyik változat szűkülő szájú, hordó alakú (16. kép/5), a másik (**13b**) széles szájú, enyhén S-profilú (16. kép/4). Mindkettő

általános, bár ez utóbbi gyakoribb forma a badeni kultúrán belül (BANNER 1956: Taf. CXV. 5; CXVI.1). Kisebb arányban ugyan, de fülel rendelkező variációik is előfordulnak (24. kép/1-2). Ezekhez hasonló, peremből induló rövid szalagfüles, ill. a vállon ülő szalagfülel ellátott fazekak többek közt Hódmezővásárhely – Bodzáspartról (BANNER 1956: Taf. LI, 5) és Ózdon (BANNER 1956: Taf. LXIX. 11) fordulnak elő. A billai leletek közt - csakúgy, mint Pécs – Vasason - nem találunk két szélén megemelkedett fülel ellátott fazekakat. Valószínűleg fazekak darabja lehet a legtöbb díszítetlen vastag falú kerámiatöredék. A leletek kronológiai helyzetére is utal, hogy a fazekakon karcolt díszítést - melyek az idősebb klasszikus fázisban oly gyakoriak - semmilyen formában (szabálytalan karcolás, sraffozás, hálóminta, fenyőág-minta, stb.) nem találunk (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 294). Amint a kiegészített fazekak s számos töredék is mutatja, a fazekak díszítésében leginkább a plasztikus díszítés az uralkodó. A simított s az elnagyolt kidolgozású, egyenetlen felület egyaránt megfigyelhető, egyik legtipikusabb díszítés e kétféle felületkezelés együttes alkalmazása. Ez oly módon jelentkezik, hogy a perem-ill. nyakrész simított, alatta pedig az edény egész testén durvított a felület (9. kép/1, 10. kép/2, 6; 11. kép/12-13, 14. kép/3; 16. kép/4; 18. kép/5; 19. kép/8; 21. kép/10; 24. kép/2). A plasztikus díszítés a következő változatokban jelenik meg: a fazekak peremén, nyakán, ill. a nyak-váll vonalon körbefutó egysoros tagolt, rátett bordák, rövidebb lécdíszek, különböző méretű és megformálású bütykök. A tagolt bordadísz a legegyszerűbb rátett és ujjbenyomkodásokkal tagolt bordán (9. kép/6, 8; 14. kép/8; 21. kép/3) kívül több variációban is megjelenik. Ilyen pl. az edény fal bordaszerű megvastagítása (9. kép/1), a perem befejezéseként elnagyoltan elkent borda (9. kép/ 4; 10. kép/ 2), egymás melletti plasztikus bütykök által alkotott összefüggő sorok (21. kép/2, 5). Az előbbieket néha elmosódott alsó szegéllyel (9. kép/4) jelentkezők. Datáló értékkel ezek közül az elkent alsó szegélyű, ill. az edényfal megvastagításával kialakított bordadíszek bírnak, ezek ugyanis a fiatalabb klasszikus, ill. késő klasszikus fázisok jellemző díszítései (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: 290, BONDÁR 1982: 38). A peremek lekerekítettek vagy ujjbenyomkodásokkal tagoltak (16. kép/5; 18. kép/5). A tagolt bordadíszes fazekak párhuzamait számtalan lelőhelyről ismerjük, példaként csak a földrajzilag is közeli lelőhelyeket említem: Keszthely – Apátdomb (BANNER 1956: Taf. VII. 23-26; 38, 45; Taf. VIII. 5, 11-12, 15-20, 24, 26, 29-30, 32, 34, 36, 37, 38); Hahót – Szartóri I (BÁNNFY 1996: 37. kép 2, 5-6; 39. kép/ 3-5, 8-10), Sármellék – Égenföld (M. VIRÁG 1999: 8. kép 1-6, 8). Az egyik kiegészített fazék vállán három közepén benyomott bütyök ül,

ugyanilyeneket egy mezőcsáti fazék vállán (KALICZ 1999: 15. kép 6), egy palotabozsoki fazék nyakán, ill. több hódmezővásárhelyi töredéken is láthatunk (BANNER 1956: Taf. CIX. 15; Abb. 15. 15-16, 18-19). A perem alatti (14. kép/7-8), ill. tagolt bütykökkel, bütyökfogókkal ellátott fazekak (9. kép/9; 19. kép/8) analógiáit Pécs – Vasason (BONDÁR 1982: Taf. 1. 7; Taf. 6. 1-2; Taf. 7. 15), Hódmezővásárhely – Bodzásparhton, Debrecen – Ohaton és Palotabozsokon, (BANNER 1956: Taf. LIV. 13; LXXIX. 18; CIX. 15; CX. 7) találjuk meg. A fazekak - a rajtuk alkalmazott díszítések és párhuzamaik alapján - a D fázisba sorolhatók (NEUSUTPNY 1973: 324).

14. Csuprok. Formában és díszítésben megegyeznek a fazekakkal, elkülönítésük a méretbeli eltérés alapján lehetséges: a csuprok jóval kisebbek, mint a fazekak (9. kép/2; 12. kép/11; 23. kép/19). A fazekakhoz viszonyított - kisebb térfogatot eredményező - méretbeli eltérés, valamint szembeötlően kisebb számarányuk funkcióbéli különbözősége utalhat.

15. Tárolóedények. Rekonstruálható forma nem került elő, a durvább megformálású, vastag falú váll-, oldal- és aljtöredékek egy része feltehetőleg ebbe az edénytípusba sorolható (9. kép/7; 13. kép/13; 14. kép/6; 19. kép/7). A fazekak mellett ez a másik edénytípus, amelynél általános a durvított edényfelszín. A durvítás mint felületkezelés kétféle technikai megoldással található meg: nagyjából egyenletesen rücskös, repedezett felület (14. kép/4), ill. rátett agyagcsomókkal érdesített felület (20. kép/10; 24. kép/7) formájában. A belső oldalon bütykös oldaldarab (13. kép/13) olyan edényből származik, melynek párhuzamát Ossarnban több töredék is képviselte (BAYER 1928: 74; Taf. XV. 1-2), de az egész edényforma nem volt rekonstruálható. Bayer a belső oldalukon szabálytalanul és sűrűn elrendezett bütykökkel ellátott (fogazott) vagy szándékosan durvított edényeket a tároló edényektől elválasztva külön típusba sorolja (1928: 74-75). Az említett Ossarn-i példák - melyek kora a kultúra fiatalabb klaszszikus és későklasszikus szakaszára tehető (Baden IV, Neustupny D) - egy billai nyaktöredéknek (17. kép/7), valamint egy nagy méretű bütyökkel díszített válltöredéknek (19. kép/7) is pontos formai analógiái.

16. Különleges formák. 16a. Semmiképp sem tekinthető jellemző badeni kerámiaformának az a vízszintes állású kettős fül (8. kép/4), amely a falvas tagságából ítélve kisebb méretű finom kerámiáról (bögre? kis pohár?) törhetett le. Hasonló fül Sárszentlőrinc – Uzdról ismert (BANNER 1956: Taf. XXIII. 31), de ott nagyobb edény oldalán s függőleges helyzetben fordul elő. **16b.** Szintén pontos párhuzam nélkül áll egy nagy méretű, durva, vastag falú edény aljtöredéke, melyen a fenékhez közel bordaszerű fogóbütyök ül (12. kép/9). Ez feltehetőleg kónikus aljú tárolóedény

lehetett. **16c.** Különlegesen tarthatjuk azt a karcolt farkasfogakkal díszített, vékony falú kis töredéket (18. kép/3.) is, melynél az eredeti edényforma nem állapítható meg. Talán azért sem, mert nem edény, hanem olyasmi tárgy töredéke lehet, mint a Székesfehérvár – nyúldombi lelet, amelyen díszítésének pontos analógiáját megtaláljuk: ezt a töredéket Makkay J. fém diadém agyagból készült utánzataként értékelte (MAKKAY 1970: 43-44; 28. kép). **16d.** Végül itt említhetjük meg a miniatűr méretű, tölcséres nyakú csészét (19. kép/5), mely darab egyedüli példányként képviseli a miniatűr edények csoportját.

Egyéb kerámia leletek:

17. Agyagkanalak. Egy töredékes példány (13. kép/5), egy sérült peremű kanálfej (17. kép/12) és egy feltehetőleg kanálnyeléből származó töredék (22. kép/6) képviselik ezt a tárgytípust. Két ovális átmetszetű nyéltöredék vége „ansa lunata” szerűen megformált. A kanálfejek oválisak, nem túl öblösek. Ossarn (BAYER 1928: Taf. XXIV. 15); Pécs – Vasas (BONDÁR 1980-81: Taf. 8. 2), Salgótarján – Pécskö (KOREK 1968: Taf. XI. 24) és Ózd – Kőaljatető (BANNER 1956: Taf. LXXII, 11) lelőhelyeken találunk hasonló kanalakat. Nyúlvánnyal díszített nyelek a D fázisban nem ritka leletek ugyan, de a billai példákkal ellentétben merítőkanalokhoz tartoznak és laposak (NEUSTUPNY 1973: 324).

18. Orsógombok. A lelőhelyen több ép és néhány töredékes orsógomb ill. -karika került elő, melyek formájukat és díszítésüket tekintve is változatosak. A leg egyszerűbb, igénytelen kivitelű, edényoldalból másodlagosan kialakított orsókarikák mellett a különböző díszítésű és gondosan megmunkált orsógombok azt sejtetik, hogy e tárgytípus nem feltétlenül csak gyakorlati funkciót tölthetett be. A díszítetlen, edényoldalból kivágott orsókarika, a díszítetlen lapos orsókarika (23. kép/5) és csonkakúpos orsógombok (21. kép/8) párhuzamai szinte minden badeni együttesben megtalálhatók. A díszített példányok ritkábbak: az egyik darab sugár-irányú kötegekbe rendezett kannelúrákkal díszített (23. kép/7), párhuzamai Kicking (Ausztria) lelőhelyről (LADENBAUER – OREL 1956: Taf. 3/6-7), valamint Veszprémből (MRT 2. 5. t. 11) ismertek. Ezen kívül szabálytalan karcolt vonalas (23. kép/8), ill. kerek, üreges eszközzel benyomkodott pontsoros díszítésű (23. kép/10) darabok kerültek még elő. Az előbbi díszítési technika párhuzamait Červeny Hradokból (NEMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 22, 14), míg az utóbbi díszítés analógiáját pl. Szigetcsépről (KOREK 1984: 23, 11. kép 12) és Ózd – Kőaljatetőről (BANNER 1956: Taf. LXXIV, 3) ismerjük. A díszített orsógombok egyetlen zárt objektumból (37. objektum)

kerültek elő, datálásukat a legfiatalabb példány határozza meg, vagyis az, amelyik díszítése révén a Neustupný-féle D1 fázisba sorolható ózdi leletekhez kötődik.

19. Nehezekek. Az előkerült agyagnehezekek két típusba sorolhatóak. A 45/A objektum kicsi, simított felületű, csonkakúpos nehezekei (25. kép/8) valószínűleg szövőszék súlyai lehettek. A lényegesen eltérő megformálása és méretű (nagyobb, durvább kidolgozású, anyagukban paticszerű) piskóta alakú nehezekek (10. kép/7) nyilvánvalóan más célt, pl. zsúptető leszorítását szolgálhatták.

20. Guriga. A leletegyüttesben egy töredék képviseli e tárgytypust. (23. kép/13), hasonló az idősebb klasszikus fázisba (Baden III) tartozó Nevidzany és Malá nad Hronom lelőhelyekről ismertek (NEMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974: Abb. 42, 22; Abb. 54, 22, 23).

A település

A kutatás gyakran hangsúlyozza, hogy az ismert badeni telepek számához képest feltűnően kevés a kultúra háziról szóló adatok száma. Sokszor csak a telepeken lépten nyomon előkerülő áglyenyomatos, átégett tapasztásokból (paticsdarabokból) lehet egyáltalán a hajdani házak meglétére következtetni (BANNER 1956: 211-3; BÁNFFY 1995: 42). Ennek magyarázata, hogy valamilyen - egyelőre ismeretlen - okból kifolyólag nem sikerül régészeti módon megfogni a házak földbe mélyített részét; esetleg nem is volt ilyen, azaz a badeni lakosság földfelszíni házakat épített. A Nagykanizsa – Billa késő rézkori településének átkutatott részletében szintén nem sikerült egyértelműen lakóháznak tartható objektumot feltárni. Az 1. objektum alakjánál és méreténél fogva akár egy kisebb, félig földbemélyített lakóház is lehetett, s ugyanez feltételezhető talán még a 7, 23. és 37. objektumokról is. Ezek egymáshoz viszonyított helyzete -egymás mellett, egy sorban helyezkednek el- szintén figyelemre méltó. E feltevés azonban nem bizonyítható, hiszen néhány áglyenyomatos paticsdarabot leszámítva fal- ill. a tetőt tartó szerkezetnek semmilyen nyomát nem találtuk. Az összesítő térképet szemügyre véve felvetődik egy másik elképzelés, miszerint az objektumok által üresen hagyott helyeken állhattak a házak, melyek ez esetben nyilvánvalóan földfelszíni épületek lehettek. Így pl. a 8, 15, 22, 21, 18, 20, 17, 16, 10. és 4. objektumok által határolt területen egy akár 10 m széles épület is elférhetett. Az épületek vagy azok egy része tapasztott falú lehetett, erre utalnak a számtalan hulladékgödörből előkerült áglyenyomatos patics-töredékek. Főleg a 11. objektumból kerültek elő jó megtartású, nagyobb paticsdarabok, melyeken kitűnően látszik a tapasztott, vesszőfonatú fal szerkezete (egymással

párhuzamosan, ill. egymásra merőlegesen álló vastagabb ágak lenyomata a belső oldalakon, a külső oldalakon tenyér- és ujjlenyomatok). Egy, a 18. objektumban talált paticsdarab belső oldalán fehér mésznyomok őrződtek meg⁸.

Az objektumok nagy része közönséges hulladékgödörnek bizonyult, melyeket eredetileg más célra is használhattak (pl. veremként, munkagödörként vagy anyaggyűjtő gödörként). Némelyikükben rövid ideig tartó tüzelésre utaló nyomokat figyeltünk meg. Ezekon kívül komolyabb tüzelés nyomát, pl.: megépített kemencét, ill. annak omladékát nem találtuk a lelőhelyen.

A kerek, meredek vagy alul kiöblösödő falú és egyenes aljú gödrök (13, 18, 20, 24, 25, 43, 44, 46. objektumok) minden valószínűség szerint eredetileg veremként szolgáltak, később azonban ezeket is hulladékkal töltötték fel.

Ami a település jellegét illeti: a lakóépületek és a megépített kemencék, huzamosabb használatot tükröző tűzhelyek teljes hiánya ellenére az objektumok - s ezek közt főként az élelem hosszabb ideig való tárolását szolgáló vermek - nagy száma tartósabb megtelepülésre enged következtetni. Az a tény, hogy az objektumok nem metszik egymást s betöltésük is lassú, folyamatos feltöltődésről tanúskodik, egybevégre a kerámia elemzésének tanúságaival: A Nagykanizsa – billai telep élete során zavartalan fejlődésen ment át, s a badeni kultúrán belüli korszakváltást (fiatalabb klasszikus/késő klasszikus fázis) úgy élte meg, hogy ez sem az anyagi kultúrában, sem pedig a település-szerkezetben semmiféle törést nem okozott. Ennek a megállapításnak többek közt az 1, 37. objektum leletei adnak konkrét alapot: ezek a nagy méretű gödrök folyamatos feltöltődést tanúsítanak, betöltésükben semmiféle rétegződés nem mutatkozott, ugyanakkor a telep kezdeti (Baden C) és legkésőbbi időszakára (D1 fázis) datálható leleteket egyaránt tartalmaztak.

Gazdaság

Nagykanizsa – Billa lelőhelyen egyetlen réztárgy sem került elő, mindössze néhány közvetett adat alapján feltételezhetjük a fém (réz) tárgyak használatát, ékszer-ek vagy eszközök formájában. Ilyen pl. a 35. objektumban talált faragott kötőredék, mely feltehetőleg nyitott öntőforma töredéke⁹. A lelet nagyon töredékes, ezért nem állapítható meg, hogy milyen tárgy öntésére szolgált. Rendelgetését a külső felszínén egyértelműen kimutatható, magas hőfokra utaló égésnyomok valószínűsítik. A fémsalakok, s esetleg a több objektumban (20, 37, 42. objektum) is, szembetűnően nagy mennyiségben megtalált kisebb-nagyobb gypvas rögök valamilyen módon ugyancsak a fémfeldolgozással állhatnak kapcsolatban.¹⁰

Háziipar. A fazekasság meglétére nem csupán a gazdag kerámialelet utal, hanem a kopásnyomokat mutató, simítóként használt kavicsok (pl. 3, 37. objektumokból) is, melyek az edények helyben történt készítését tanúsítják, noha kerámiaégető kemencét nem találtunk. Az orsókarikák ill. -gombok száma és sokszínűsége a szövés-fonás jelentőségét tükrözik. A 45/A objektumban egymás közelében talált kis zömök, csonkakúp alakú nehezekek talán szövőszék súlyai lehettek. A csont- és kőeszközök fa, bőr, stb. anyagok megmunkálására szolgálhattak, ezek rendeltetése azonban a legtöbbször nem olyan egyértelmű, mint pl. az 5. objektumból származó nyílhegyeké, melyek nyomán egyúttal a vadászat gyakorlatára is következtethetünk.

Csonteszközök. E leletsoportot mindössze egy egyik végén kihegyezett csontár, valamint egy (szarvasmarha?) bordából készült eszköz képviseli. Ezek más badeni lelőhelyekről, pl.: Salgótarján – Pécskő (KOREK 1968 : Taf. XI. 3, 7-8, 10, 12, 15) vagy Budapest – Andor u. (ENDRŐDI 1997 : 45 kép 2, 4) korábban már megismert darabokhoz hasonlók.

Táplálkozás. Archaeobotanikai adatok hiányában gyakorlatilag csak az őrlőkövek jelenléte (1, 26, 36. és 45/A objektumok) bizonyítja a gabonafélék feldolgozását. A feltárt objektumok számához képest szembeötlően kevés konyhai hulladék, s ezen belül állatcsont-anyag került elő, e leletek jelenleg még feldolgozatlanok. A csontleletek feltűnően kis száma – mind az eszközök, mind pedig a hulladék vonatkozásában – a talaj kémiai összetételével állhat összefüggésben. A 28. objektumbeli csiga vélhetőleg nem étkezési célt szolgált, hiszen egyetlen darabként került elő.

Ékszer. Egyetlen leletet sorolhatunk ebbe a tárgytípusba, ez pedig a 10. objektumban talált kis bögre belsejéből előkerült átfűrt tavi kagyló (16. kép/8). A kagylóékszer gyakori lelet a badeni kultúrán belül, pl.: Alsónémedi, Budakalász – Luppya csárda, Budapest – Medve utca (BANNER 1956: Taf. XLIII, 7; 111-128; ENDRŐDI 1991: 14. 1-5). A többi kagyló- és csigalelet annyira töredékes, hogy rendeltetésüket nem lehet meghatározni. Szórványos előfordulásuk azonban ellene mond annak a feltevésnek, miszerint konyhai hulladékból származnának. Presztízstárgy, vagy még inkább amulett lehetett a teljes hosszában átfűrt, gon-

dosan csiszolt fehér mészkőből¹¹ készült henger. Az átfűrés szélén megfigyelhető kopásnyom tanúsága szerint az amulettet tulajdonosa felfűzve s hosszában lelógatva viselhette.

Összefoglalás

A badeni kultúra középső, klasszikus fázisába sorolt leleteinek részletes és általánosan elfogadott tipológiai elemzése még nem született meg (BONDÁR 1987b: 42; 1990-91: 34). A különböző kronológiai szempontú munkák más-más fázisainak és alfázisainak „szinkronizációja“ nem lehetséges, ezáltal az egyes leletek párhuzamainak vizsgálata gyakorta vezet ellentmondásokhoz. Ezt az általános problémát tovább mélyíti a billai leletek átmeneti jellege.

Amint az egyes leletsoportok részletes elemzésénél kitéjt, a Nagykanizsa – Billa lelőhelyen feltárt badeni település anyaga olyan lelőhelyek leleteivel állítható párhuzamba, melyek nem sorolhatóak a kultúra egyetlen fejlődési fázisába. Egyaránt találunk kapcsolódási pontokat a klasszikus szakasz korábbi (Nevidzany – Viss – Ossarn) és későbbi (Keszthely – Apátdomb, Üllő, Budakalász, Ózd, ill. Pécs – Vasas, Palotabozsok, Hódmezővásárhely, Szikra) fázisaival. Ugyanakkor rendkívül fontos, hogy a településen nem különíthető el két periódus, a leletanyag nem oszlik meg korábbinak ill. későbbinek tartható objektumok közt, hanem sokszor egy azon objektumon belül találjuk meg mindkét fázis leleteit. Ez azt jelenti, hogy a hosszabb ideig lakott településen a nagyobb objektumok lassú, folyamatos feltöltődésével kell számolnunk. A Nagykanizsa – billai telep időrendileg a Sármellék – égenföldi 9. gödör anyagához áll legközelebb, melyet M. Virág a Neustupný-féle C/D fordulóra keltezett (1999: 37). Ez a kronológiai közelség azonban nem jelent azonosságot: a nagykanizsai telep némi átfedéssel ugyan, de összességében Sármelléknél mégis valamivel fiatalabbnak tűnik: a D1 fázis jellegzetességei nagyobb arányban vannak jelen.

A kézirat lezárva 2000. októberében.

Jegyzetek:

- ¹ A leletek közlésre való átengedését ezúton is köszönöm. Az ásatáson én magam munkatársként vettem részt.
- ² A leletanyag a Nagykanizsai Thúry György Múzeum régészeti gyűjteményében 99.1.1.-99.54.4. leltáriszámon van nyilvántartva. A két Árpád-kori objektumot Kvassay Judit közli jelen kötetben.
- ³ Ezt a modern árkot több objektumban is (1,5,6,7,12, 23,27,38. objektumok) megfigyeltük, a feltárt terület K-i szélét ÉK-DNy-i irányban szelte át.
- ⁴ A köteleket T. Bíró Katalin határozta meg és közli jelen kötetben. Munkáját ezúton is köszönöm.
- ⁵ A badeni kultúra egyes fejlődési fázisainak különböző (betűkkel, számokkal vagy körülírással) való megjelölése nem mindig hozható egymással szinkronba, ld. Němejcová – Pavúková 1978: 151.
- ⁶ Esztergom – Diósvölgy kronológiai helyzete vitatott: a leletek közlője az Únyt követő horizontra teszi a lelet-együttes korát, ugyanakkor az únyi típusú leleteket a klasszikus fejlődés legelejére téve ezzel egy korai /középső klasszikus kronológiai helyzetet határoz meg (BONDÁR 1987: 42-3). Más vélemény szerint Úny semmiképpen sem állhat a klasszikus fejlődés legelején, hanem a fiatalabb klasszikus badeni kultúrát képviseli (IVa) (NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1978: 151; ENDRŐDI 1991: 63) így a „postúnyi“ kifejezés egészen más tartalommal telik meg.
- ⁷ Ez utóbbi a billaival megegyező módon át is van fúrva (PETROVIĆ 1988: T.II. számozás nélkül, a bal oldali sorban felülről a harmadik rajz).
- ⁸ Mérsnyomokat mutató, erősen átégett paticsok Zók – Vár-hegyen, a Vučedol – Zók-kultúra egyik objektumában is előkerültek. Rendeltetésükkel kapcsolatban az ásató feltételezte, hogy a fémmegmunkálás során használt, agyagból tapasztott falú olvasztókemence belsejét mésszel vonták be a jobb hőszigetelés érdekében (ECSEDY 1982: 79).
- ⁹ Sajnos a kérdéses tárgy természettudományos vizsgálata, melynek eredménye a rendeltetést illetően döntő fontosságú, a kézirat lezárásáig nem fejeződött be.
- ¹⁰ Ld. Kvassay Judit munkáját jelen kötetben.
- ¹¹ Az amuletthez kapcsolódóan ld. még T. Bíró Katalin munkáját jelen kötetben.

Irodalom:

- BANNER 1956
Banner, J.: Die Péceler Kultur. Budapest
- BÁNYFY 1995
Bánffy, E.: Neolithic and Copper Age Settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalázs – Pusztatető, Hahót – Szartóri I-II). ANTEUS 22. 35-50
- BÁNYFY 1996
Bánffy, E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában (Zalaszentbalázs – Pusztatető, Hahót – Szartóri I-II). ZALAI MÚZEUM 6. 97-147
- BAYER 1928
Bayer, J.: Die Ossarner Kultur, eine äneolithische Mischkultur im östlichen Mitteleuropa. Eiszeit und Urgeschichte V. 60-91, Taf. VI - XXVI
- BONDÁR 1982
Bondár, M.: Spätkupferzeitliche Siedlung in Pécs – Vasas. MittArchInst 10/11 1980-81 (1982) 24-44
- BONDÁR 1987a
Bondár, M.: Késő rézkori kemence Esztergom – Diósvölgyben. ComArchHung (1987) 31-44
- BONDÁR 1987b
Bondár, M.: Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez. ZALAI MÚZEUM 1. 47-58
- BONDÁR 1990-91
Bondár, M.: Thoughts on Continuity (The Baden culture). ANTEUS 19-20. 33-39
- BONDÁR 1991
Bondár, M.: A badeni kultúra telepe Balatonmagyaródon. ZALAI MÚZEUM 3. 137-154
- ECSEDY 1982
Ecsedy, I.: Ásatások Zók – Várhegyen (1977-1982). Excavations at Zók – Várhegy (1977-1982). JPMÉ XXVII (1982) 59-105
- ENDRŐDI 1992
Endrődi, A.: Késő rézkori leletek Szigetszentmiklós –

- Üdülősoron. BTM Műhely 5. 63-82
- ENDRŐDI 1997
Endródi, A.: A késő rézkori badeni kultúra Budapest, Andor utcai telepnyaga a kulturális kapcsolatok tükrében. BudRég XXXI. 121-175
- ENDRŐDI 1998
Endródi, A.: Késő rézkori leletek Óbudáról. BudRég XXXII. 105-122
- HONTI 1981
Honti, Sz.: Rézkori temetkezés Balatonbogláron. (Ein Grab aus der Kupferzeit von Boglárlelle.) SMK IV 25-42
- HORVÁTH 1983
Horváth, I.: Előzetes jelentés a Nagykanizsa – Inkey sírkápolna melletti lelőhely feltárájáról. Zalai Gyűjtemény 18, 7-25
- HORVÁTH 1994
Horváth, L.: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. 85-141. In: J. Béli-M. Rózsa-A. Rózsa – Lendvai (eds): Nagykanizsa. Városi monográfia. 1. köt. Nagykanizsa 1994.
- KALICZ 1999
Kalicz, N.: A késő rézkori Bádén kultúra temetője Mezőcsát – Hörsögsön és Tiszavasvári – Gyepáron. HOMÉ XXXVII. 57-101
- KOREK et al. 1951
Korek J. – Bökönyi S. – Meznerics I. – Szepesi K.: A badeni kultúra temetője Alsónémedin. MTA II. osztályának Közleményei I. kötet 1. sz.. 41-104;
- KOREK 1968
Korek, J.: Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján – Pécskö. ActaArchHung XX. 37-58, Taf. III-XIV.
- KOREK 1984
Korek, J.: Ásatások Szigetcsép – Tangazdaság lelőhelyen I. A késő rézkori település leletei. ComArchHung 1984. 5-30.
- KOREK – ECSÉDY 1976
Korek, J. – Ecsedy, I.: Vorbericht über die Ausgrabung am Fundort Szigetcsép – Tangazdaság. FolArch 27. 187-191
- LADENBAUER – OREL 1956
Ladenbauer – Orel, H.: Die jungsteinzeitliche Siedlung von Kicking, polt. Bezirk Melk, NÖ. ArchA 19-20 : 90-97
- MAKKAY 1970
Makkay, J.: A kőkor és a rézkor Fejér megyében. In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig I.1. 9-52. Székesfehérvár
- MAYER 1990
Mayer, Ch.: Aspekte der Chronologie der Badener Kultur (Mittel- und Spätphase) aus der Sicht zweier niederösterreichischer Fundorte. ZALAI MÚZEUM 2 : 101-114
- MILLEKER 1893
Milleker, B.: Szerb Keresztúri őstelep. Arch Ért (13) 300-307
- MRT 2.
Éri, I. – Kelemen, M. – Németh, P. – Torma, I.: Magyarország Régészeti Topográfiája, Budapest, 1969.
- NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1968
Němejcová – Pavúková, V.: Āneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iža. SIA XVI, 353-433
- NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1974
Němejcová – Pavúková, V.: Beitrag zum Kennen der Postboleráz – Entwicklung der Badener Kultur. SIA XXII-2, 237-360
- NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1978
Němejcová – Pavúková, V.: Periodisierung der Badener Kultur und Ihre Chronologischen Beziehungen zu Südosteuropa. THRACIA PRAEHISTORICA. Suppl. PULPUDEVA 3. 150-176, Plovdiv
- NĚMEJCOVÁ – PAVÚKOVÁ 1991
Němejcová – Pavúková, V.: Typologische Fragen der Relativen und Absoluten Chronologie der Badener Kultur. SIA XXXIX-1-2, 59-90
- NEUSTUPNÝ 1969
Neustupný, E.: Die Badener Kultur. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. (8-11. Dezember 1969, Nitra – Malé Vozokany), 1-41. Nitra
- NEUSTUPNÝ 1973
Neustupný, E.: Die Badener Kultur. Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava
- PETROVIĆ 1988
Petrović, J.: Āneolithique moyen et tardif á Gomolava. Gomolava 39-44. Simpozijum, Ruma. Novi Sad 1988
- M. VIRÁG 1999
Virág, M. Zs.: A badeni kultúra rézleletei Sármellék – Égenföldről. ZALAI MÚZEUM 9. 33-54

Late Copper Age Settlement in Nagykanizsa-Billa

In the site called Nagykanizsa – Billa during the course of a rescue excavation that covered an area of about 1,500 m² a total amount of 41 objects from the late Copper Age and two objects from the Árpád Age were unearthed. In two small pits (objects 2. and 14) no finds were found (pictures 1-2.). Although the purpose of this study is to publish the material, due to volume restrictions it is impossible to present the whole material.

The forms that can be reconstructed from the vessel fragments are as follows: Bowls: conical bowls with funnel-shaped neck or without neck, bowls with semi-spherical body and inverted rim, two-partitioned dish, spherical section-shaped bowls and pedestalled bowls. Mugs, goblets, cups. Flower potlike and small mortar-like vessels. Gauges. Jugs. A string-pedestalled chalice. Amphorae and amphora-like vessels. A fishbarque-shaped vessel. Pots. Storage vessels. Extraordinary forms. Clay spoons. Spindle buttons. Weights. Roll.

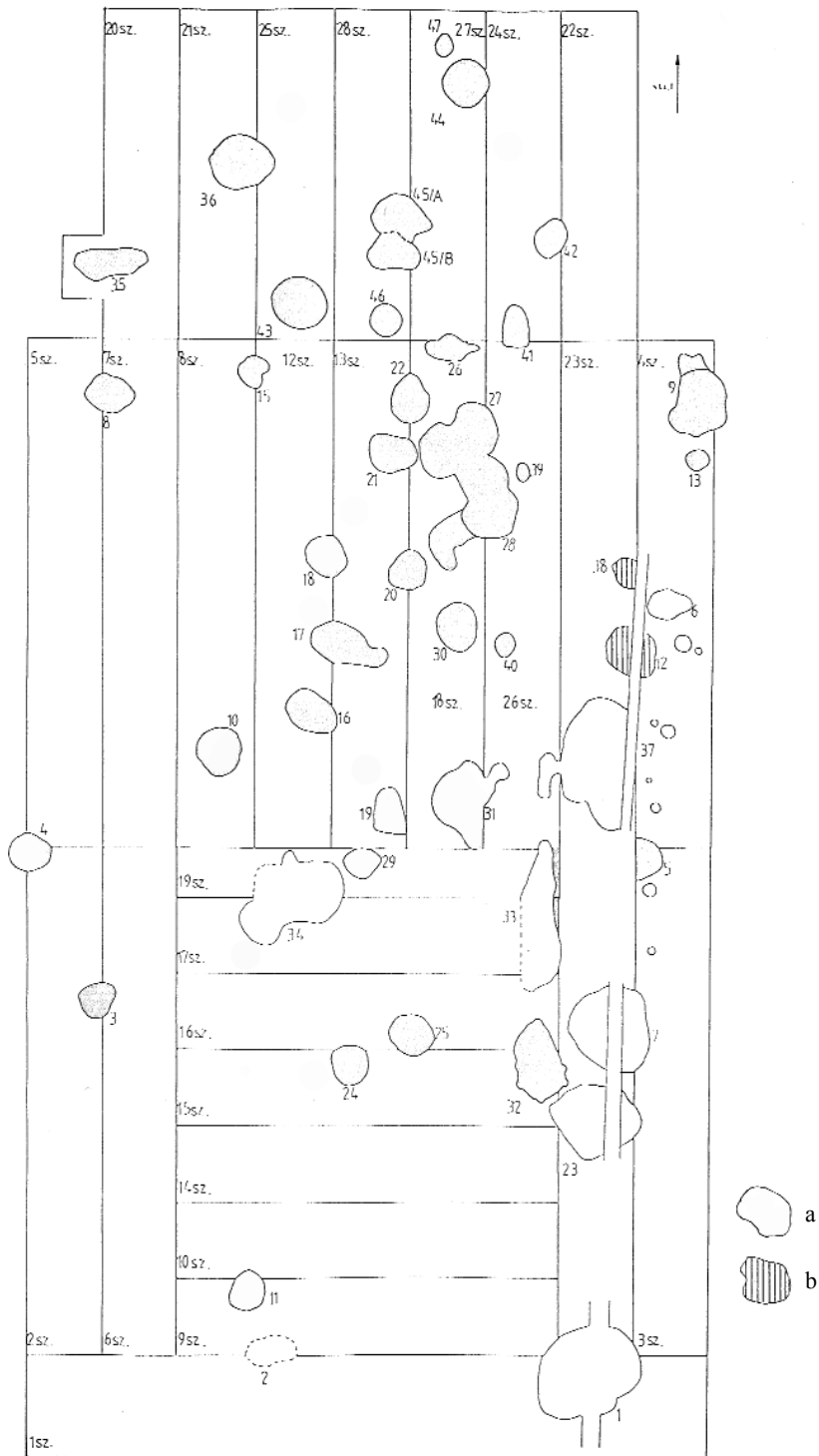
Besides the ceramics stone tools (see T. Katalin Bíró's work), the fragment of a casting mould (?) carved from stone, bone tools, a small amount of animal bones as well as remains of shellfish and snail shells were also found.

Until now research has not been completed on the generally accepted, detailed and comprehensive typological analysis of the middle, classical phase of the Baden Culture (BONDÁR 1987, 42 1990-91, 34). From the works that examine the classical phase of the culture in a chronological respect (distinguishing phases and sub-phases) a rather disputed picture emerges, which caused obvious difficulties with the analysis of the finds, with parallels and with „synchronisation“. The transitional character of our finds further aggravates the problems. The detailed analysis of the ceramics indicate that the finds bear many ties to the material of Nevidzany that represents the younger period of the older, classical phase, at the same time however, significant and by all means chronological differences

also occur. There are parallels of the finds from sites which represent the younger classical phase (Úny type finds), the finds are also rather similar to finds from the youngest, late classical period of the Baden Culture (Keszthely – Apátdomb, Pécs – Vasas, Palotabozsok, Hódmezővásárhely, Bodzáspart, Ossarn II, Szigetszentmiklós – Üdülősor, Szigetcsép, Esztergom – Diósvölgy). The joint presence of characteristics of the ceramic finds dates the Nagykanizsa – Billa settlement to the turn of Neustupný C and D phases, for the beginning of D1 phase.

Besides the findings some archaeological observations (the objects do not cut each other, they indicate slow continuous sedimentation, there is no layer of destruction) also indicate that the settlement functioned for a longer period of time. During undisturbed development the change between the younger and the late classical periods within the Baden Culture took place unnoticed, which is not reflected in the form of any noticeable break in the finds. The fact that no dwelling houses were found in spite of the fact that the great number of excavated pits indicates the presence of a large community does not contradict the assumption that the settlement functioned for a long period of time. The absence of remains of dwelling houses is almost a usual phenomenon in the case of settlements belonging to the Baden Culture, and raises questions that cannot be answered fully at the present level of research. Most of the objects proved to be common refuse pits, which might have also been used for various different purposes (container pits or pits where clay, sand, e.g. was dug). Such are the circular pits with steep walls and the ones with a wide and flat bottom (objects 13, 18, 20, 24, 25, 43, 44 and 46). Traces of burning were found in some of the pits. Ovens or remains of ovens were not found on the site.

The finds are registered under registration number 99. 1. 1-99.55.4. in the archaeological collection of the Thúry György Museum in Nagykanizsa.

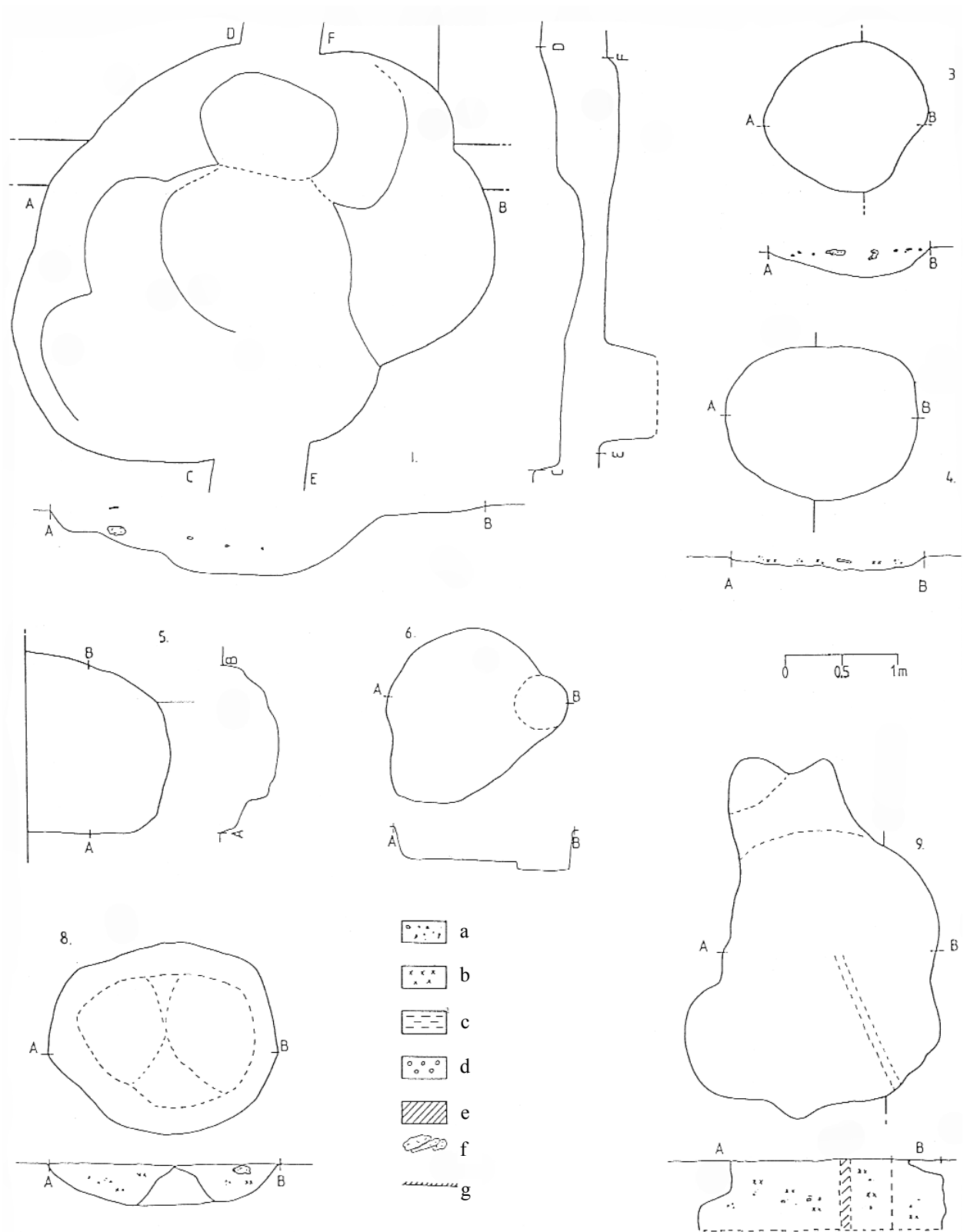

1. kép: Összesítő alaprajz, M = 1:300
 a = késő rézkori objektumok, b = Árpád-kori objektumok

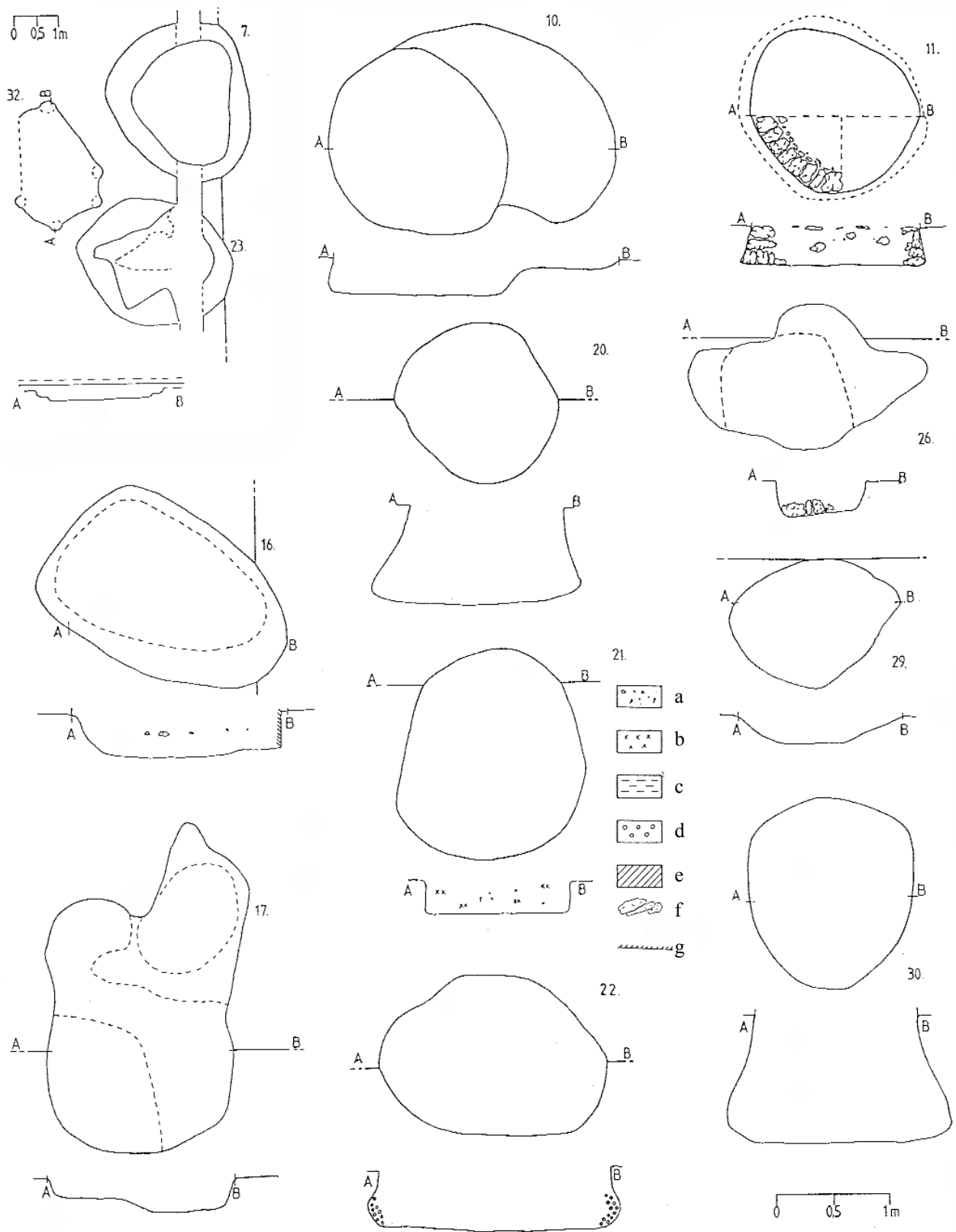

2. kép: A lelőhely feltárás közben madártávlatból, 1996. május (Fotó: P. Barna Judit)

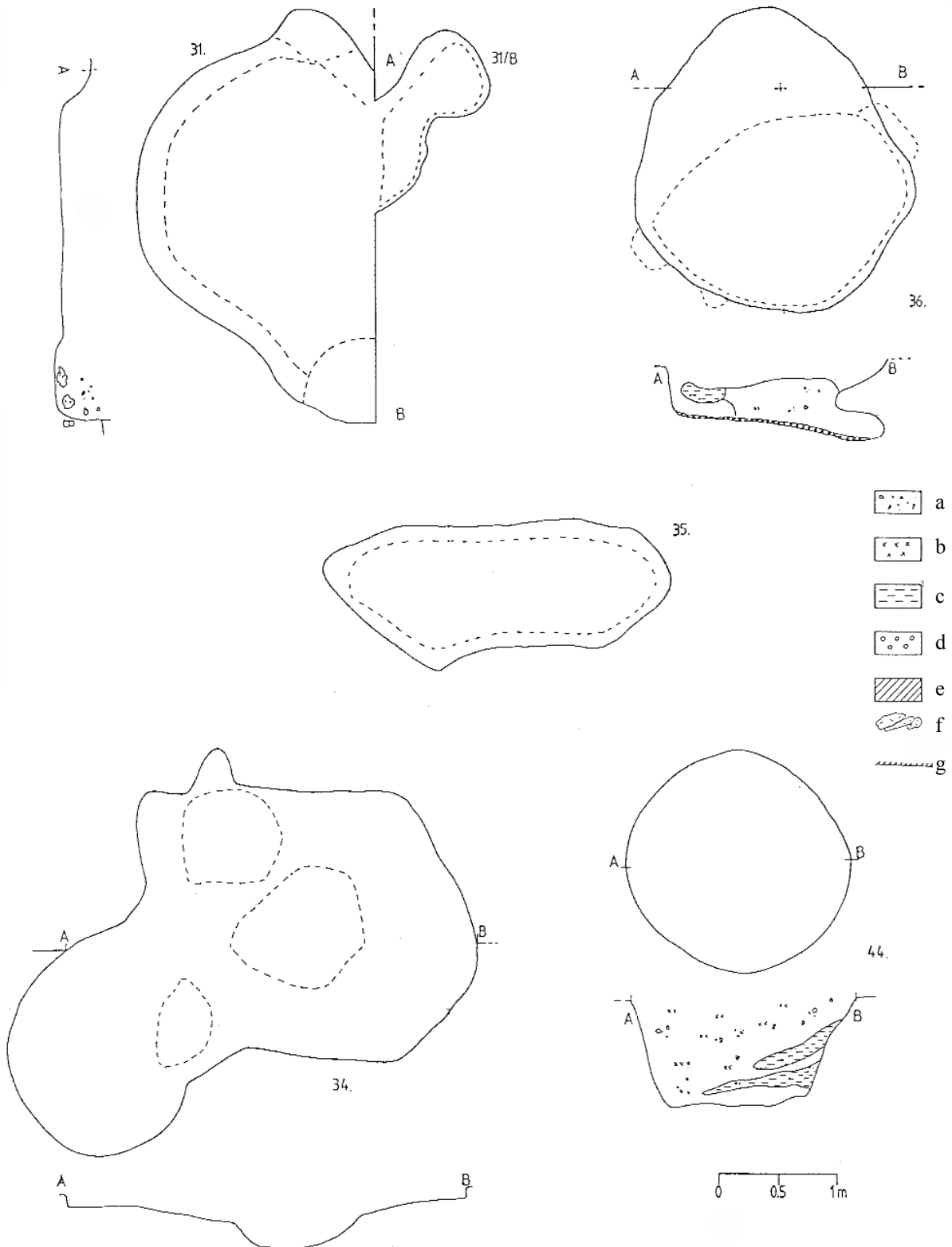
3. kép: 1., 3-6., 8-9. objektumok, felülnézeti és metszetrajz

Jelmagyarázat: a = paticszemcsék, b = faszénzilánk, c = sárga homok, d = szürke, szemcsés hamu, e = kevert betöltés, f = patics, g = bizonytalan

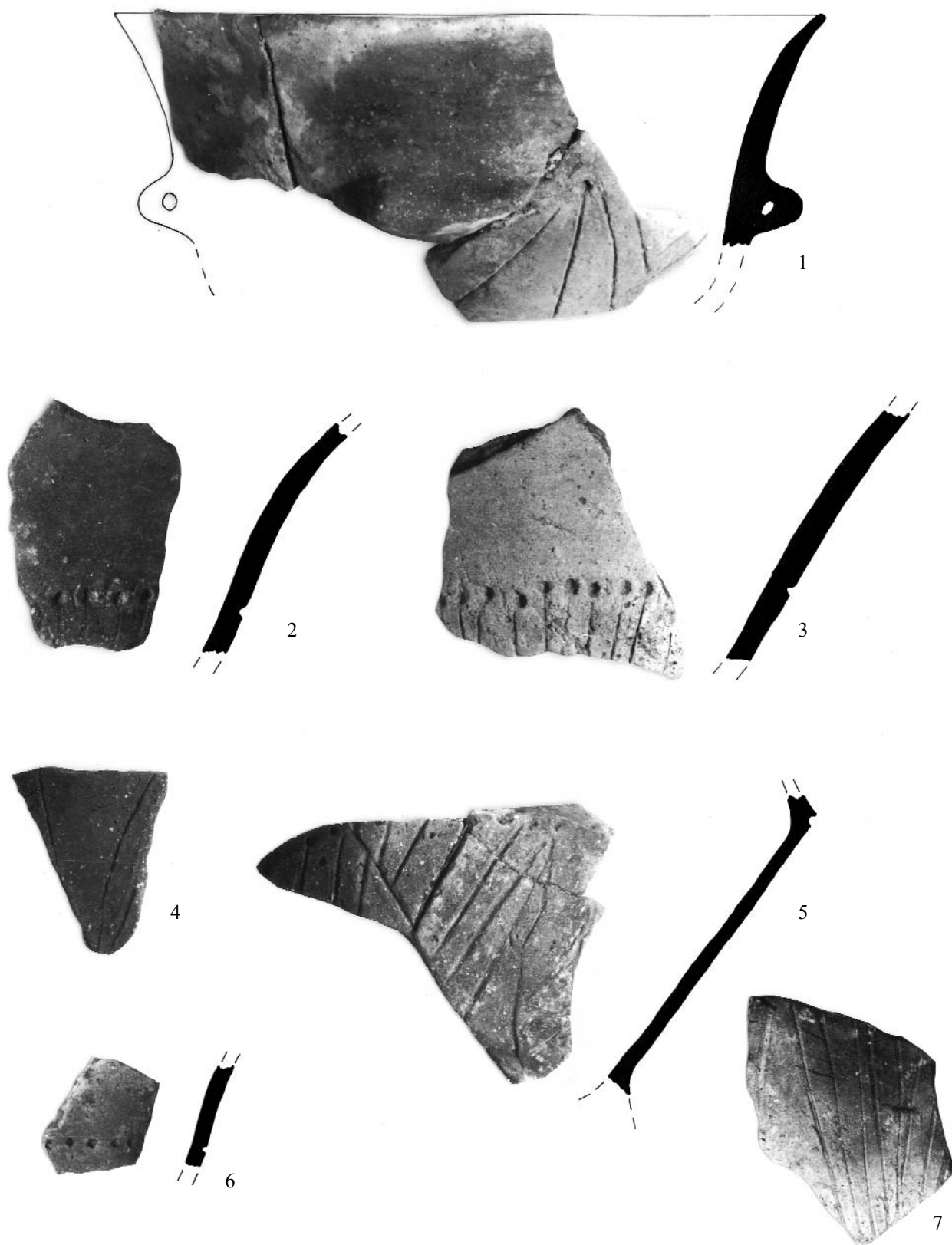
4. kép: 7., 10-11., 16-17., 20-23., 26., 29-30., 32. objektumok, felülnézeti és metszetrajz

Jelmagyarázat: a = paticszemcsék, b = faszénzilánk, c = sárga homok, d = szürke, szemcsés hamu, e = kevert betöltés, f = patics, g = bizonytalan

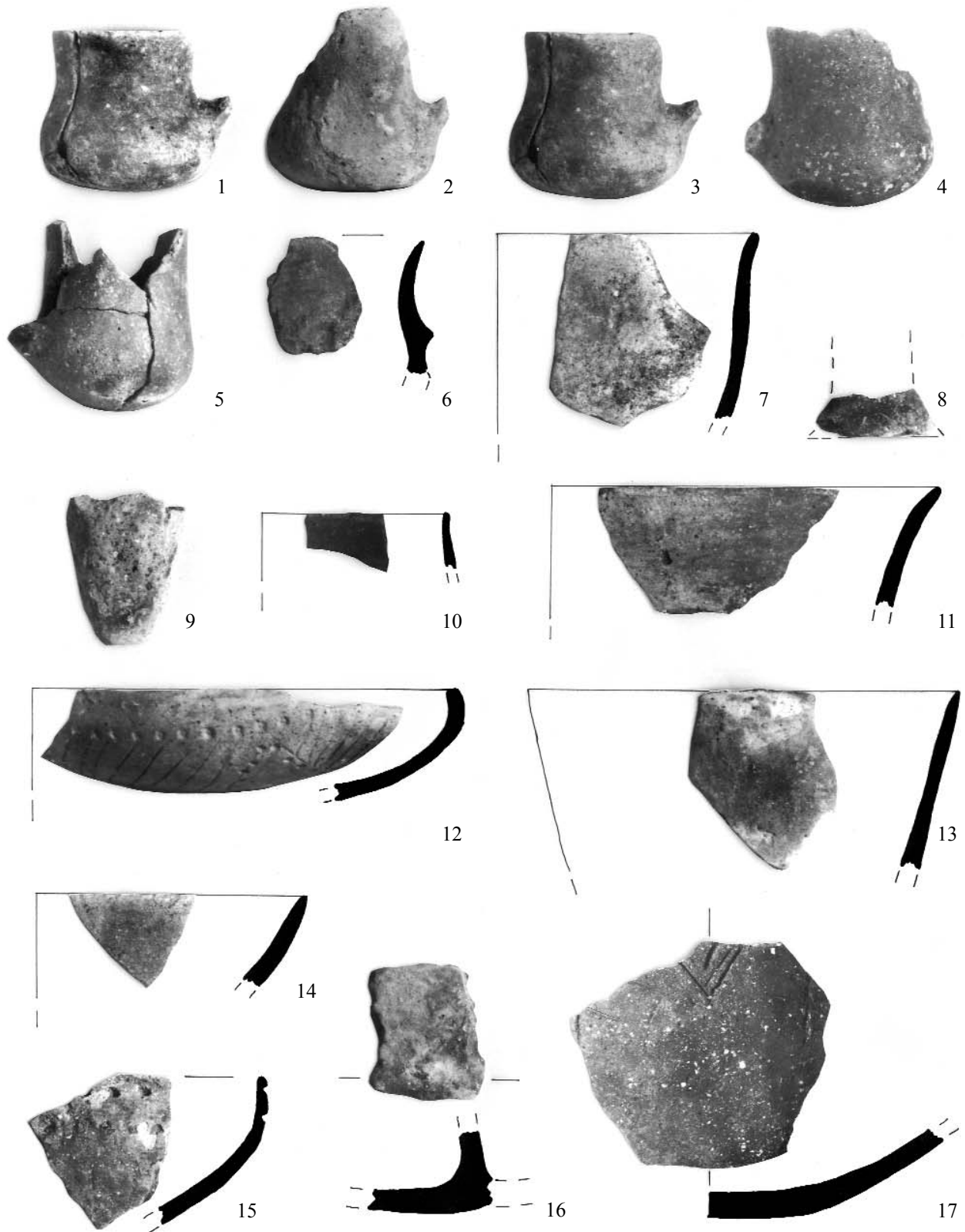

5. kép: 31., 34-36., 44. objektumok, felülnézeti és metszetrajz

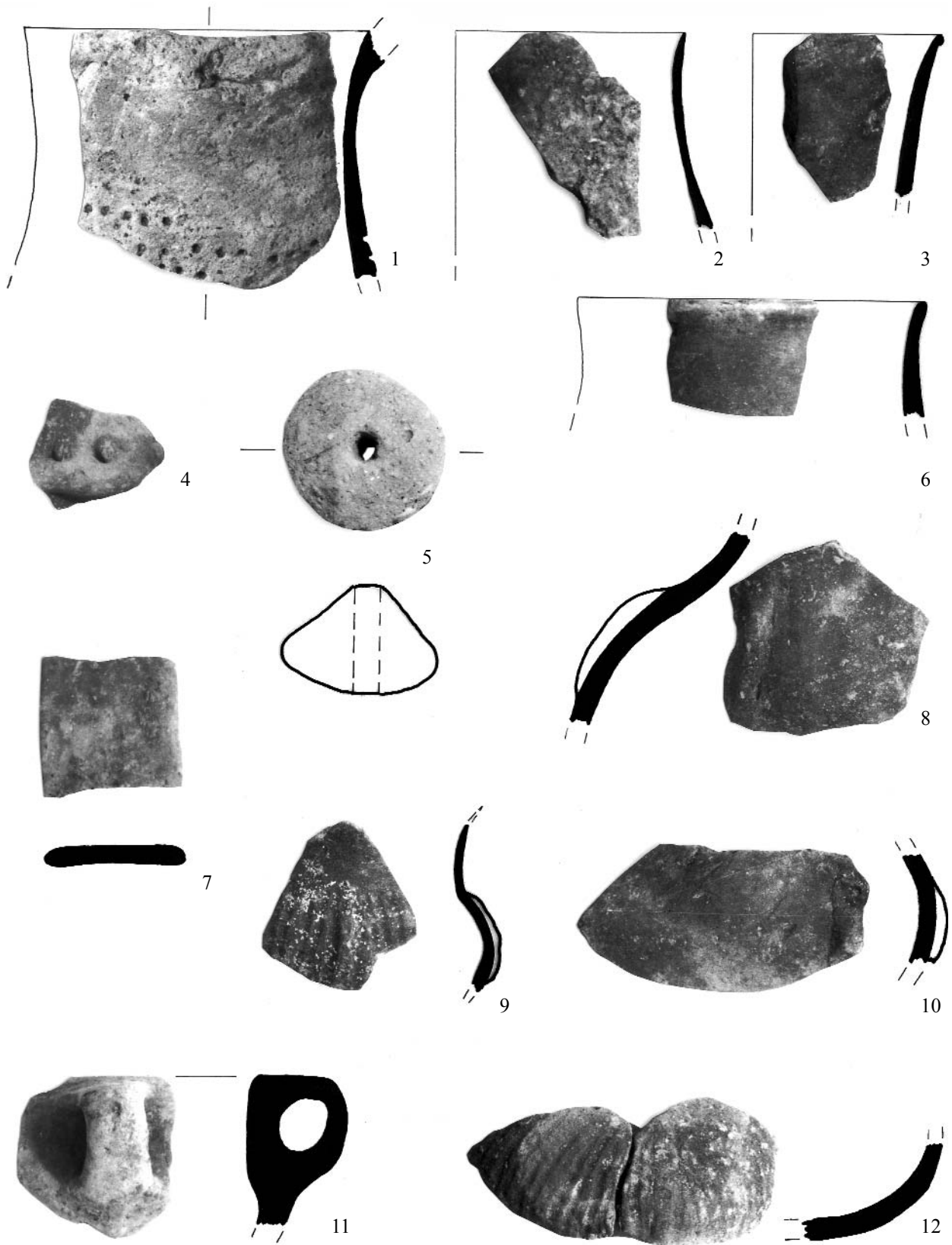
Jelmagyarázat: a = paticszemcsék, b = faszénszilánk, c = sárga homok, d = szürke, szemcsés hamu, e = kevert betöltés, f = patics, g = bizonytalan

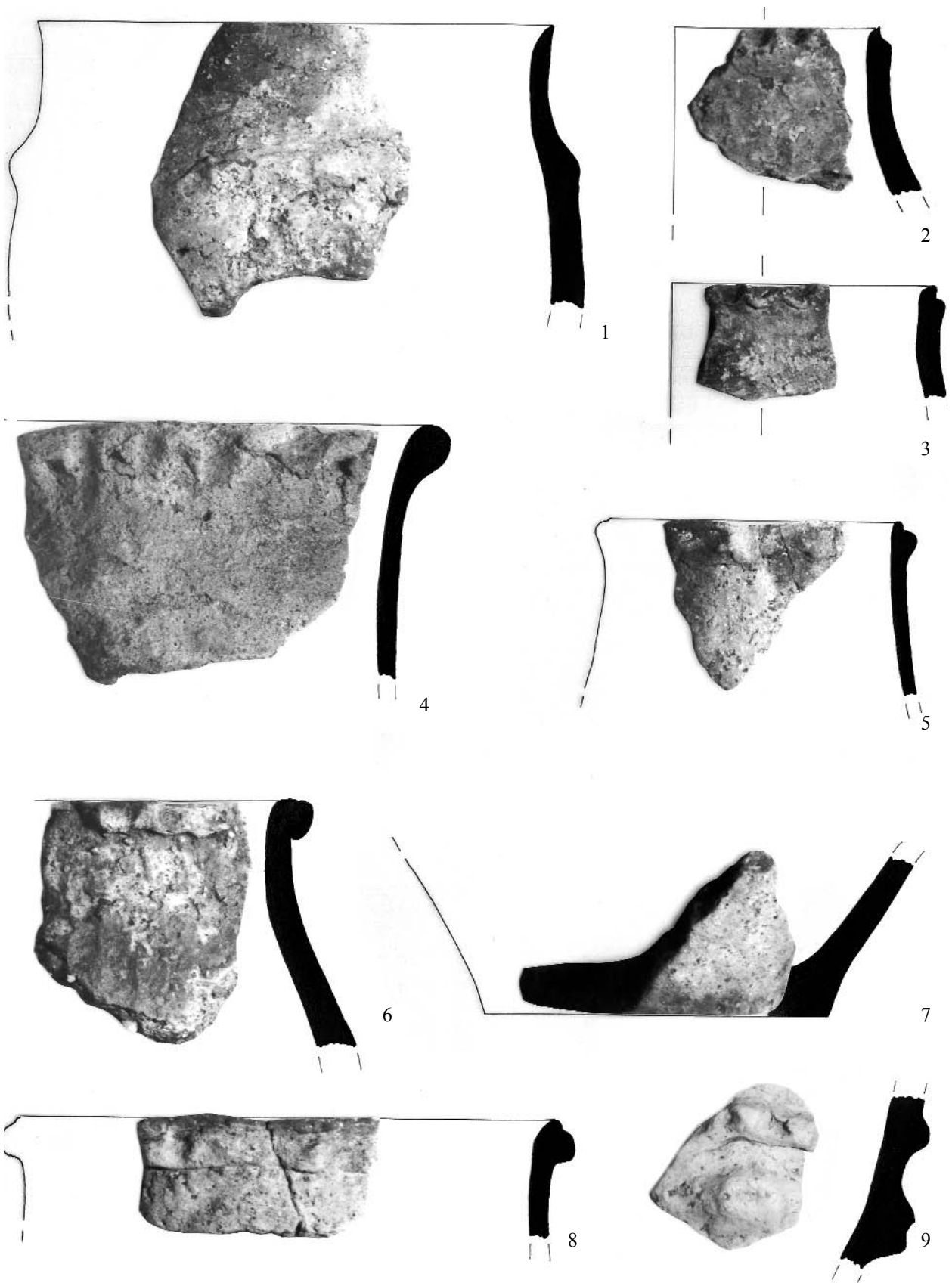
6. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek az 1. objektumból, M = 1:2

7. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek az 1. objektumból, M = 1:2

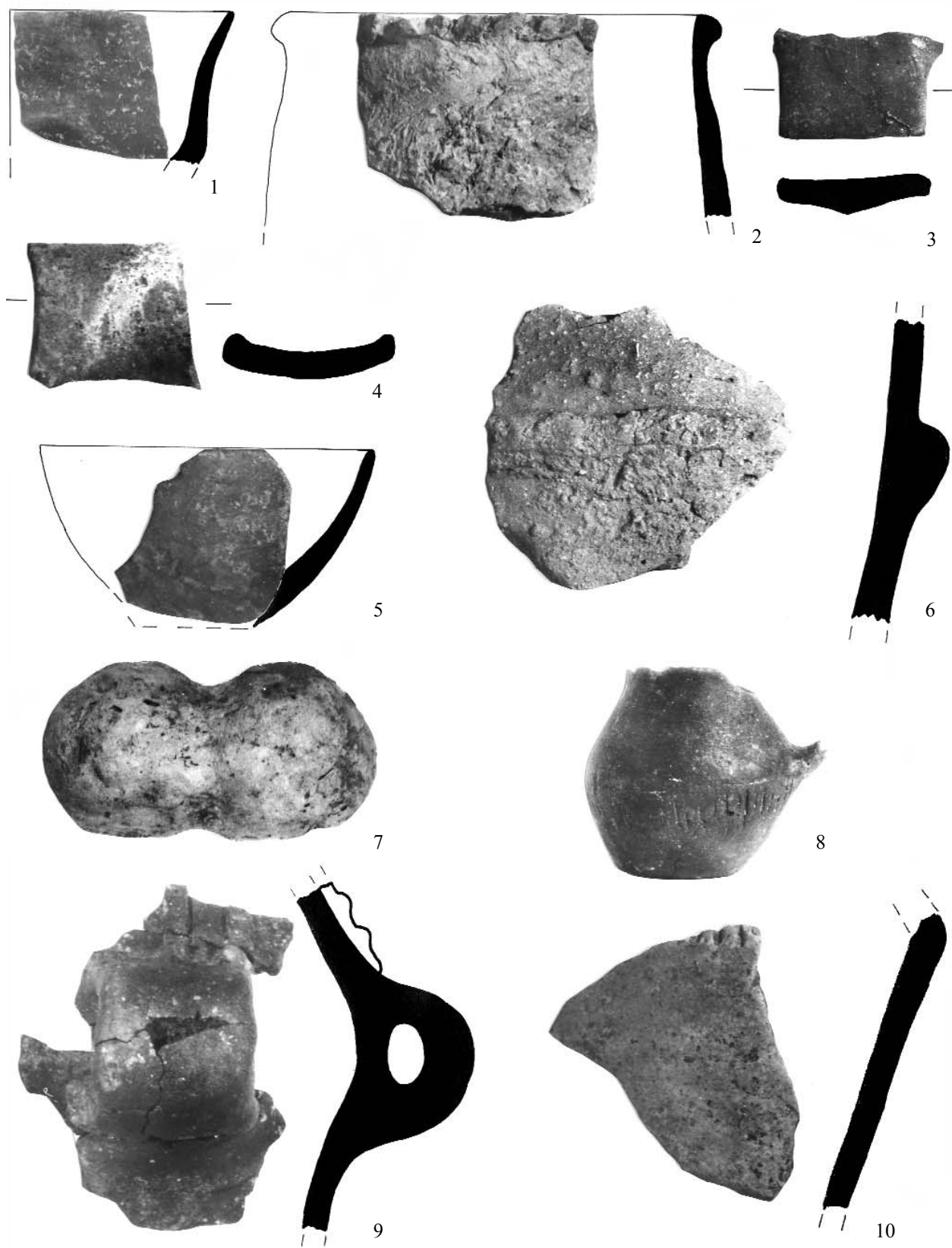

8. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek az 1. objektumból, M = 1:2

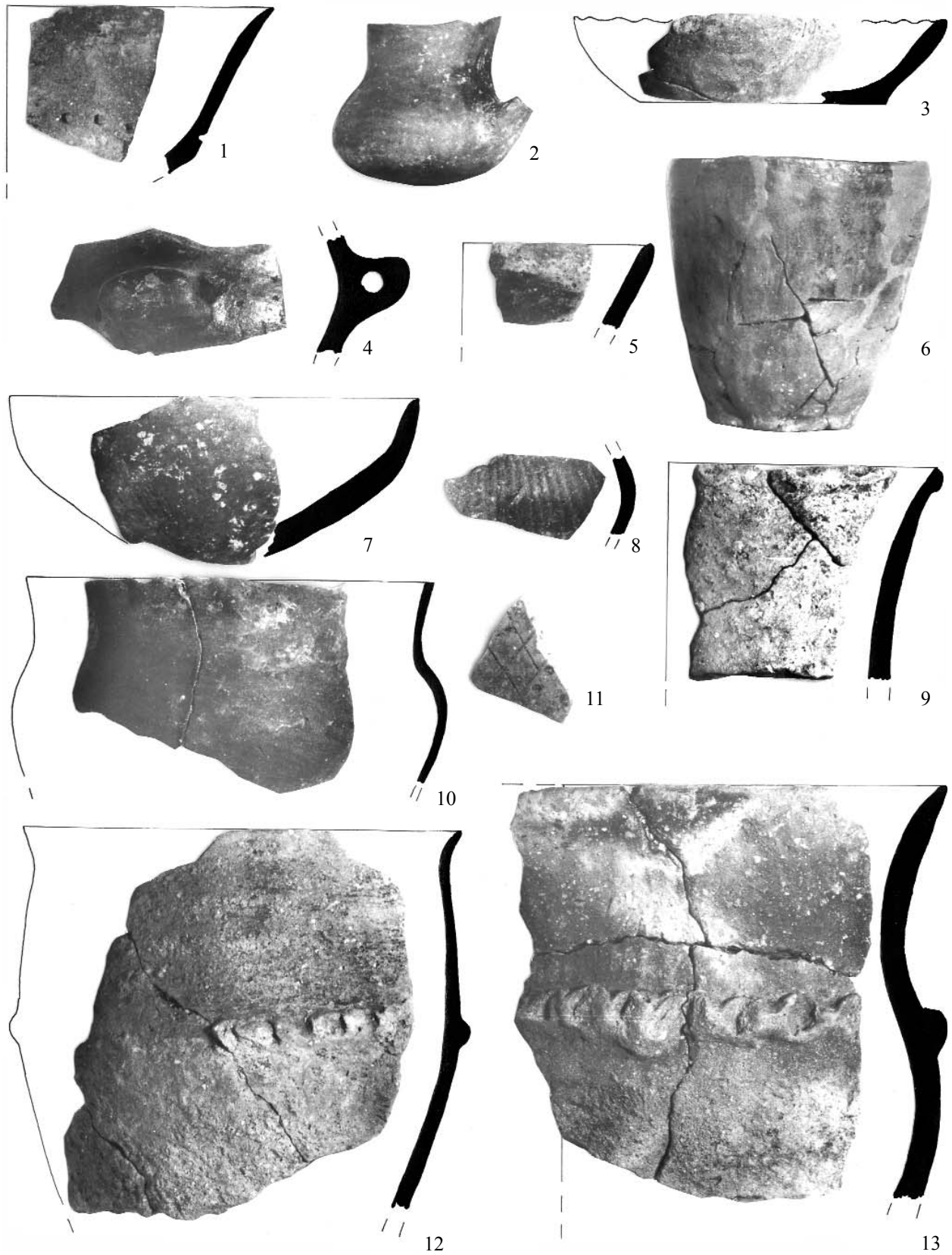

9. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 3., 4. és 6. objektumokból, M = 1:2

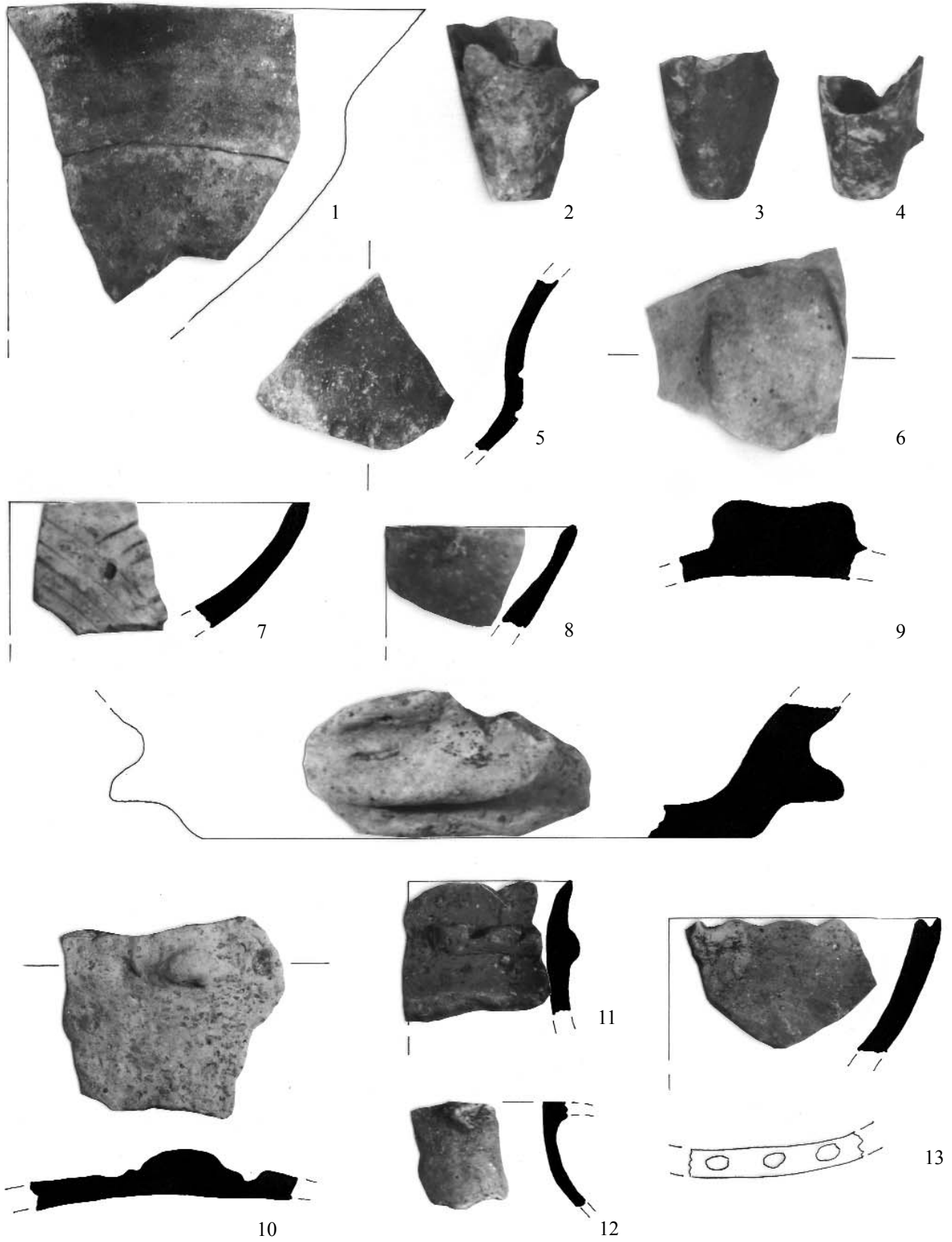

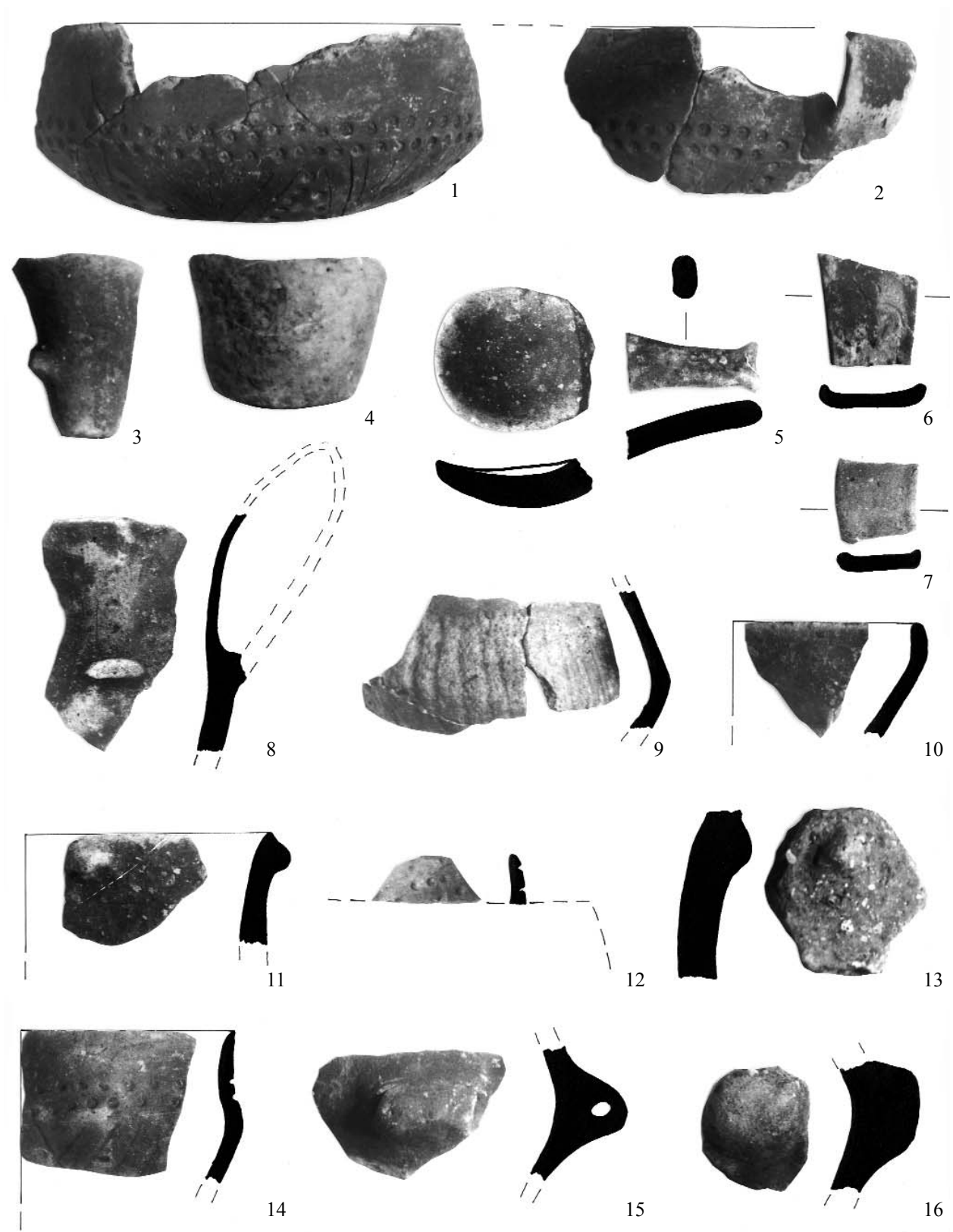
10. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 3., 4. és 6. objektumokból, M = 1:2

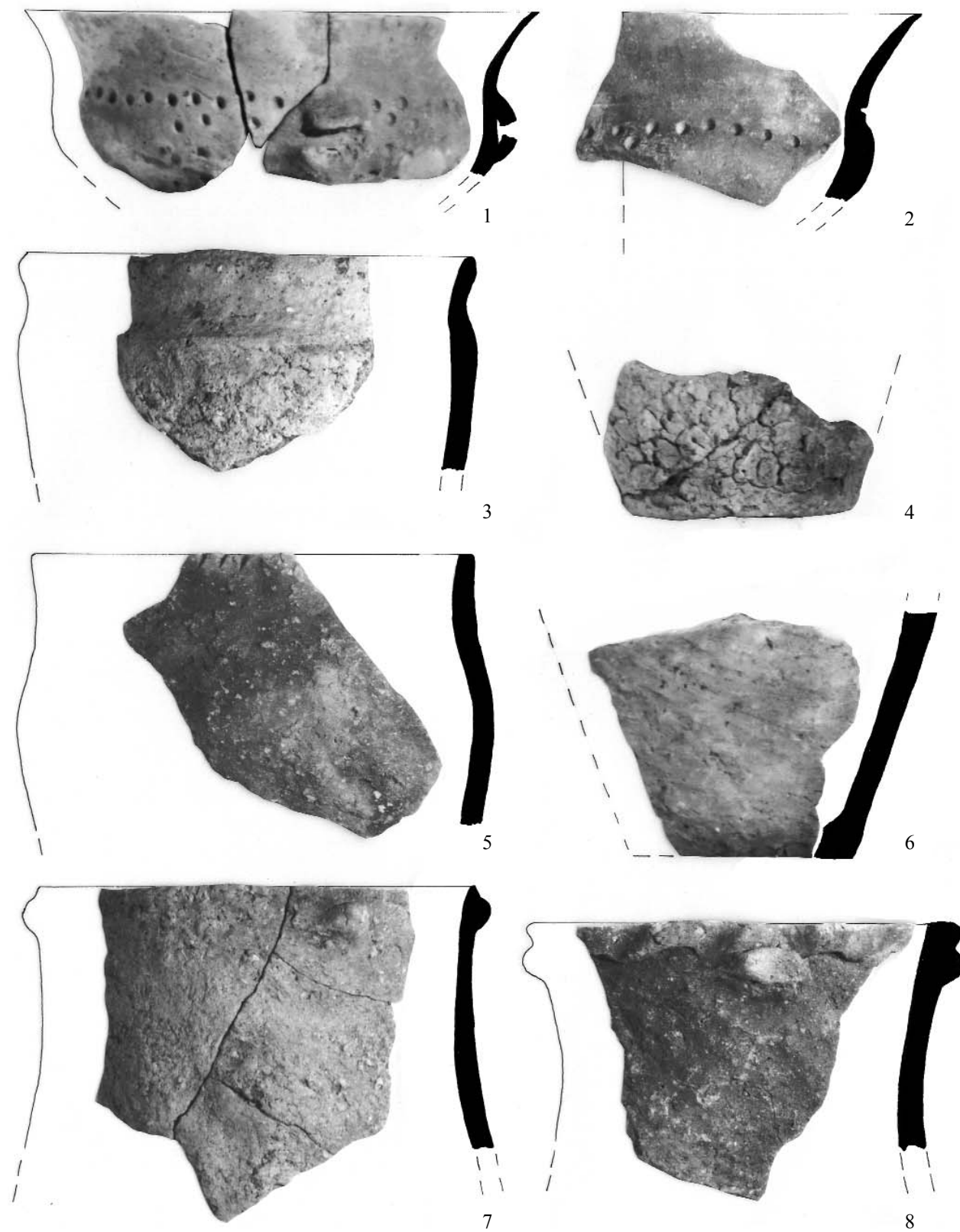
11. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek az 5. objektumból, M = 1:2

12. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 7. és 8. objektumokból, M = 1:2

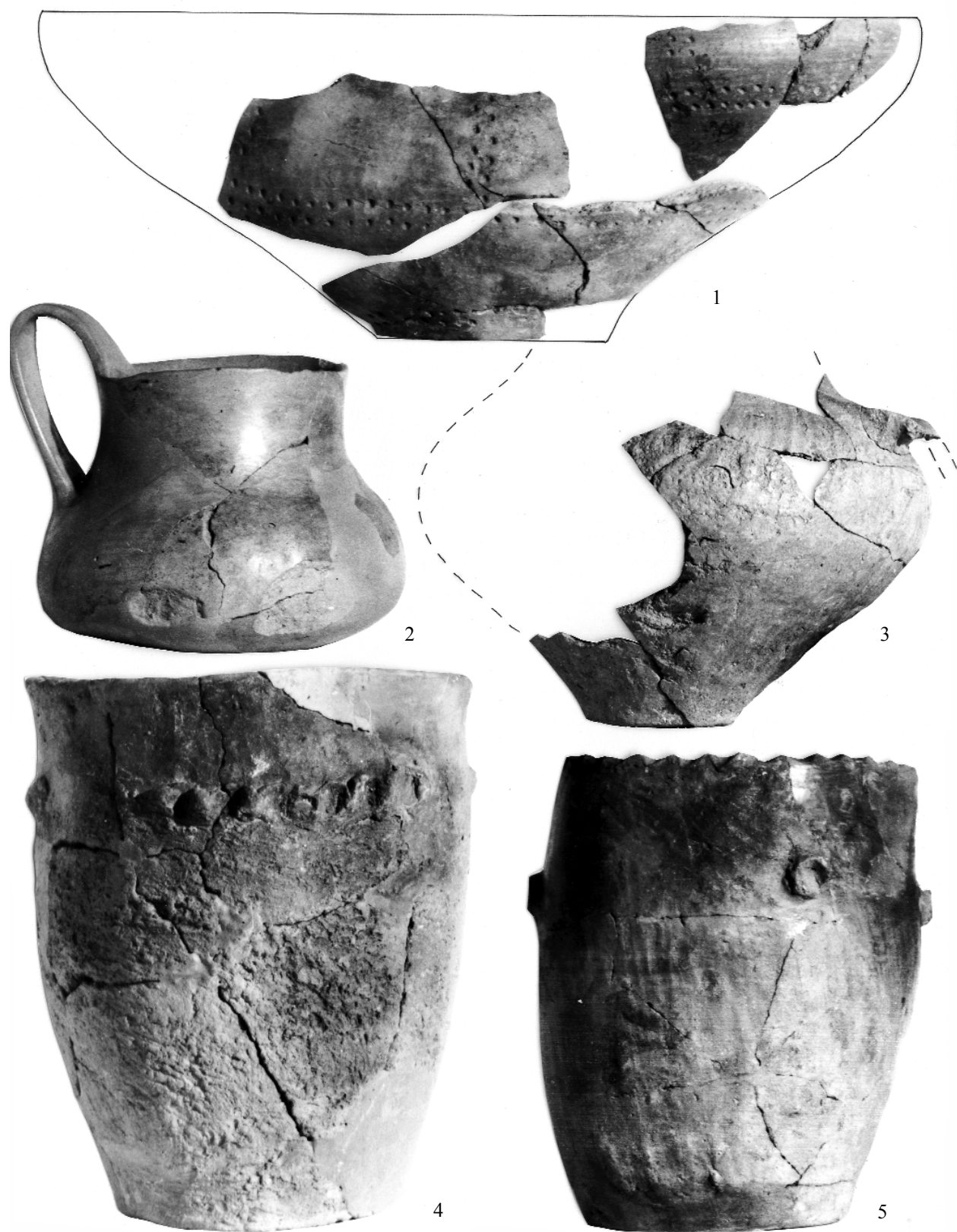
13. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 8. és 9. objektumokból, M = 1:2

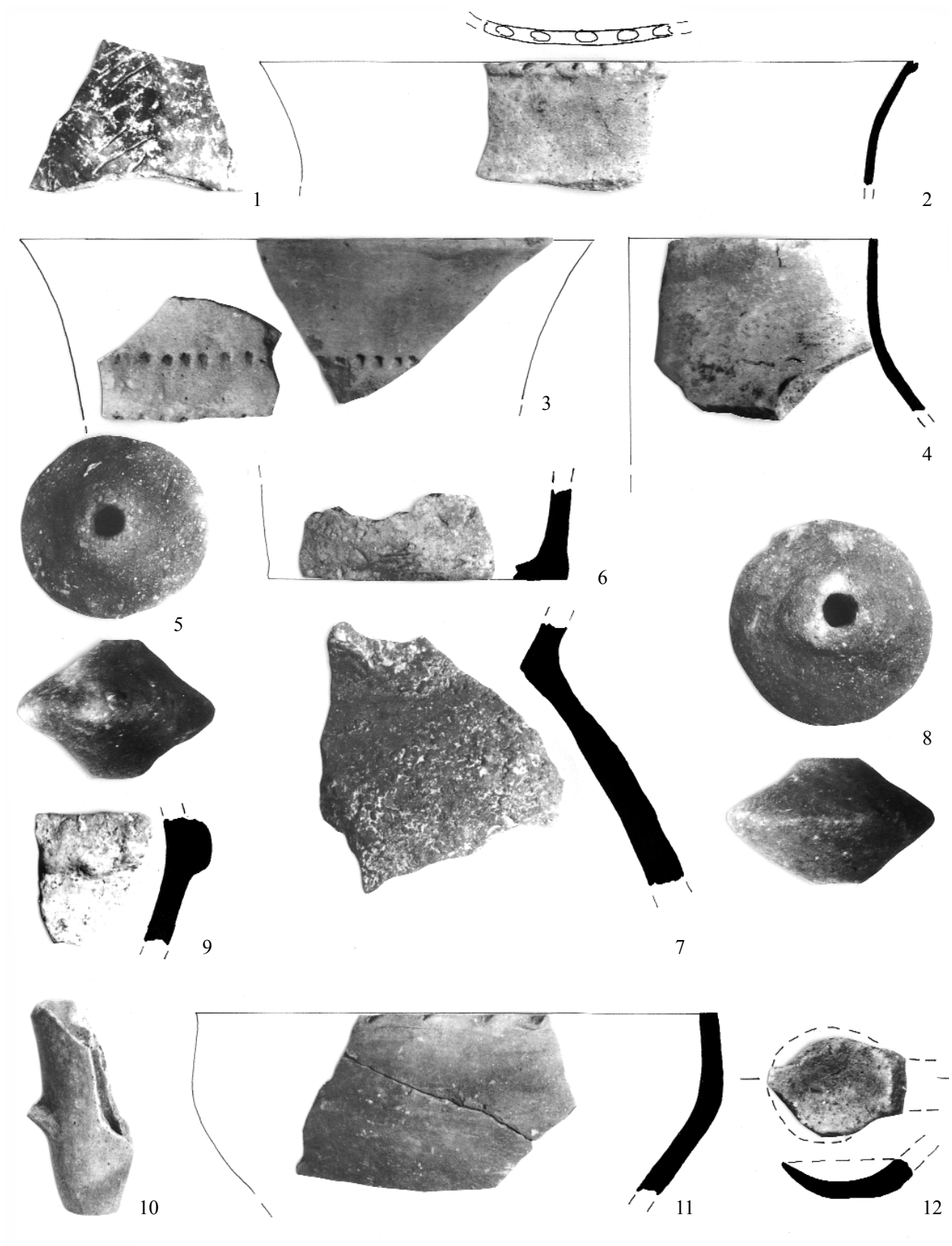
14. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 9. objektumból, M = 1:2

15. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 10. objektumból, M = 1:2

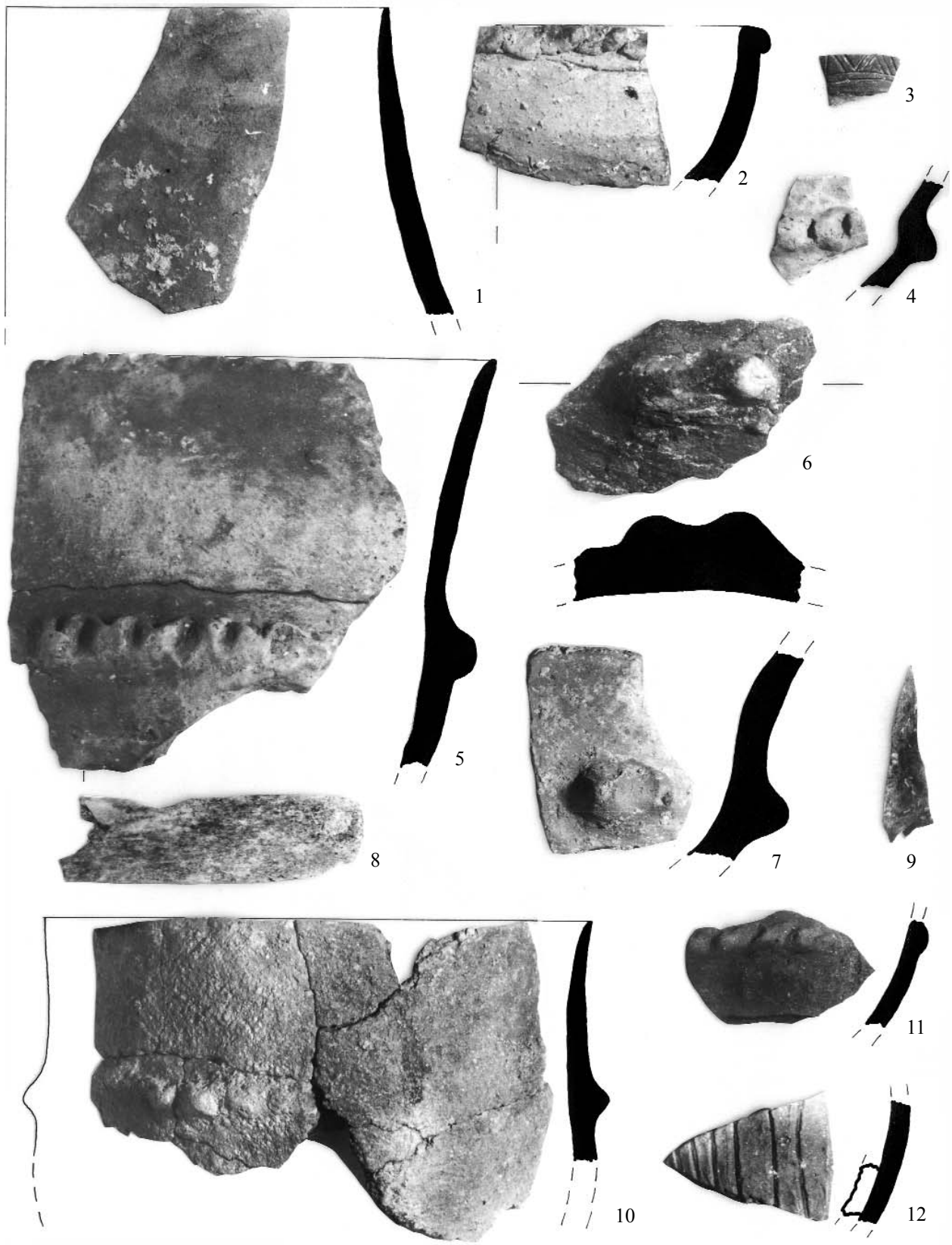

16. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek az 11. objektumból, M = 1:2

17. kép: Nagykanizsa-Billa. Leletek a 10., 11., 16. és 18. objektumokból, M = 1:2

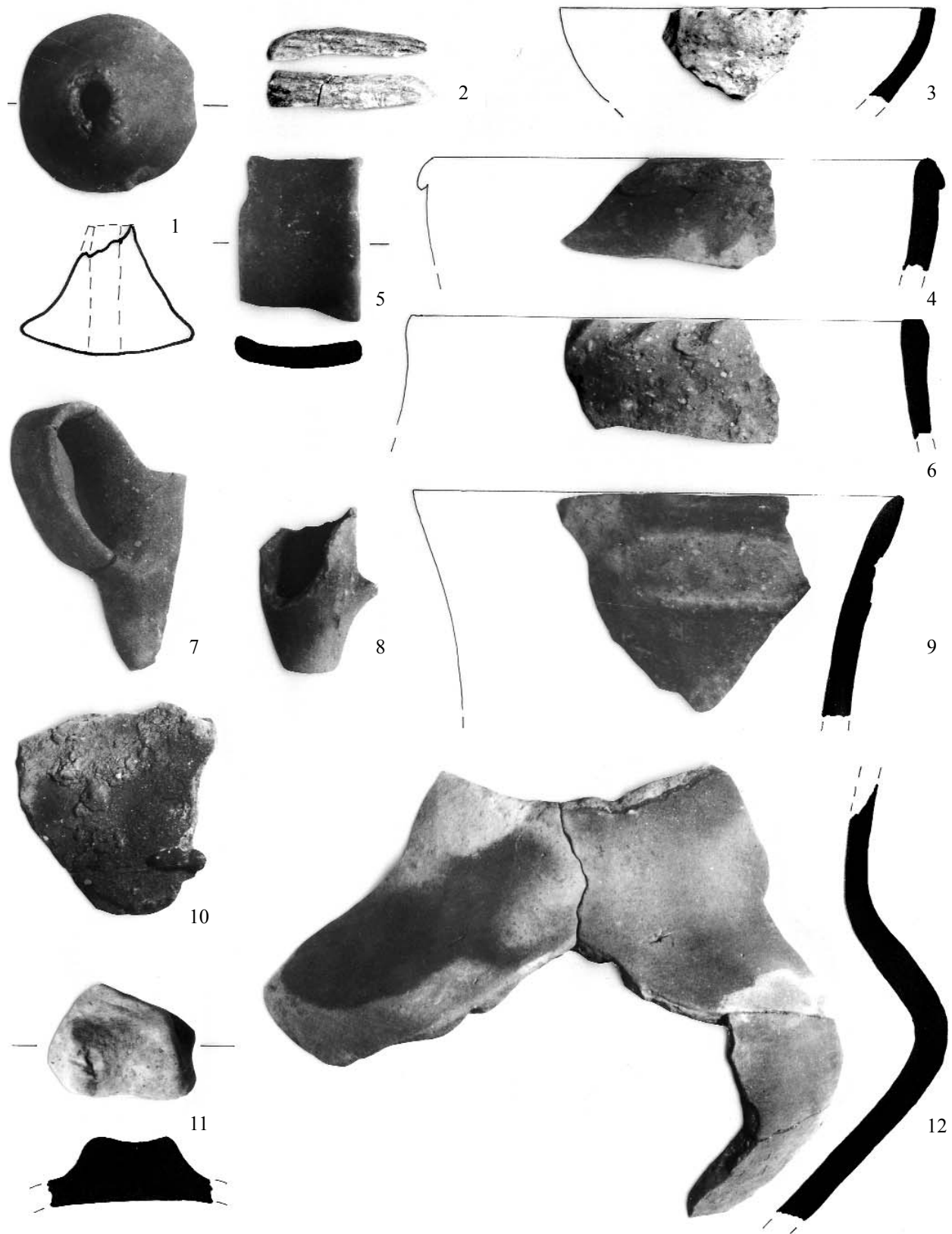

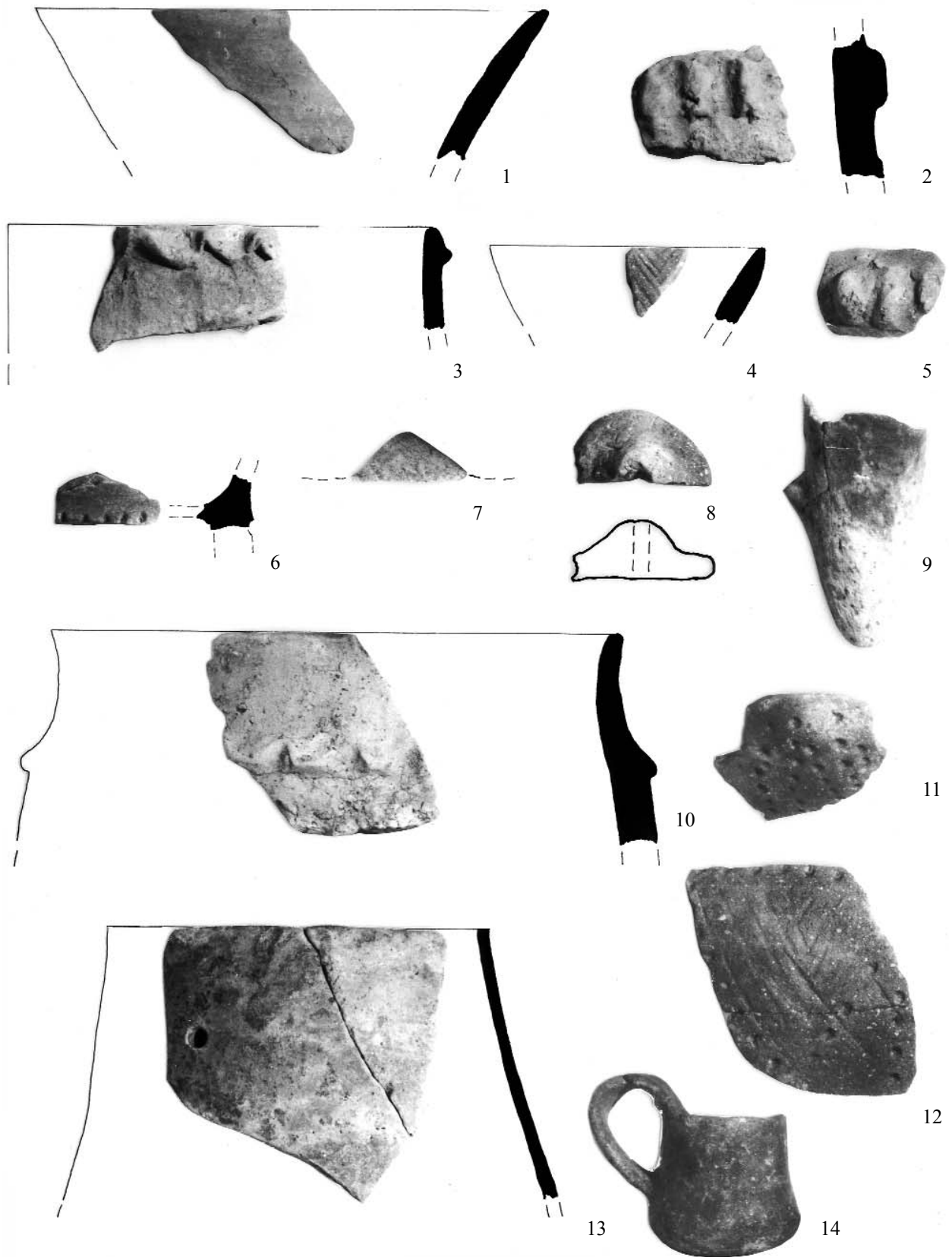
18. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 20., 21., 22. és 25. objektumokból., M = 1:2

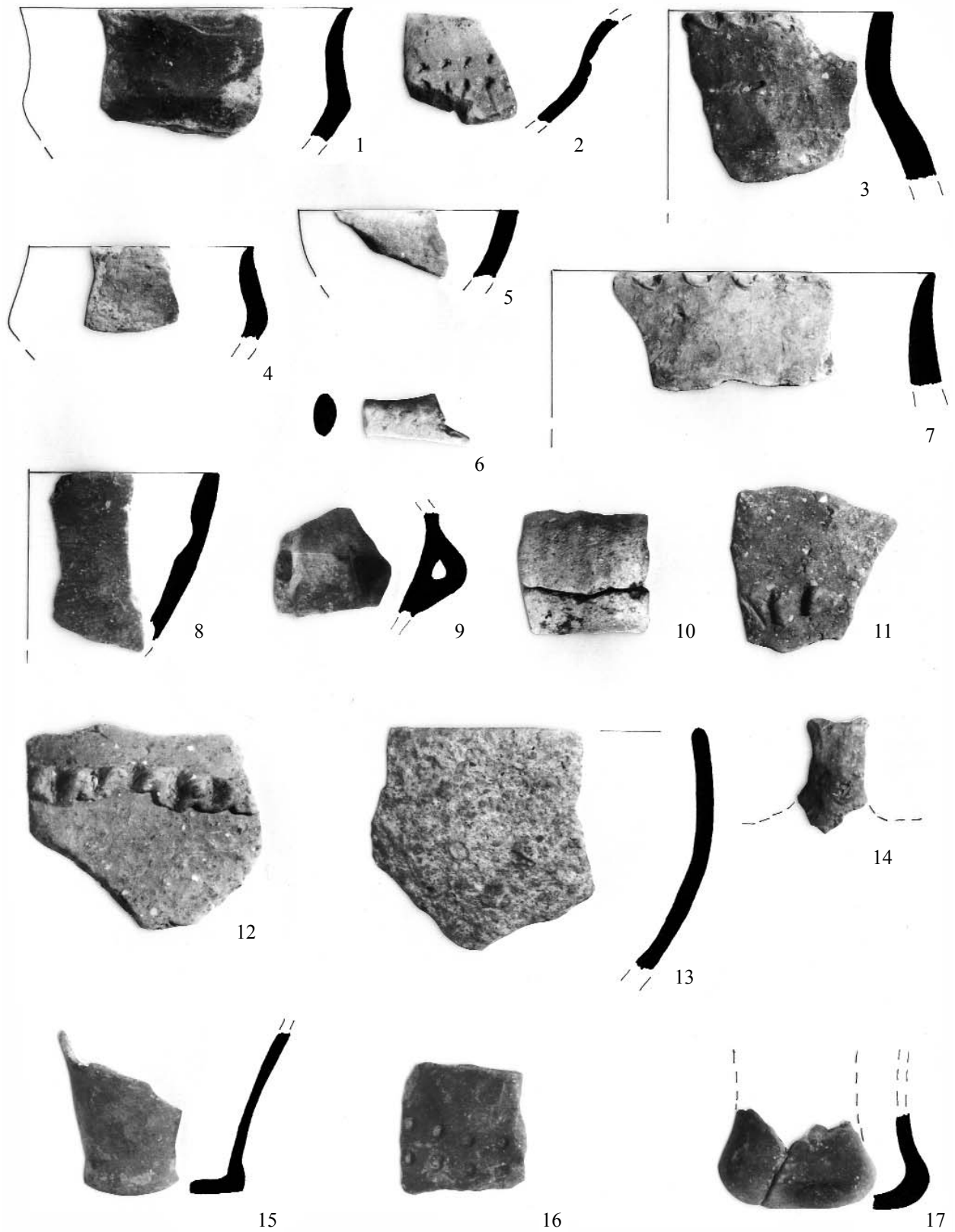
19. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 23. és 27. objektumokból, M = 1:2

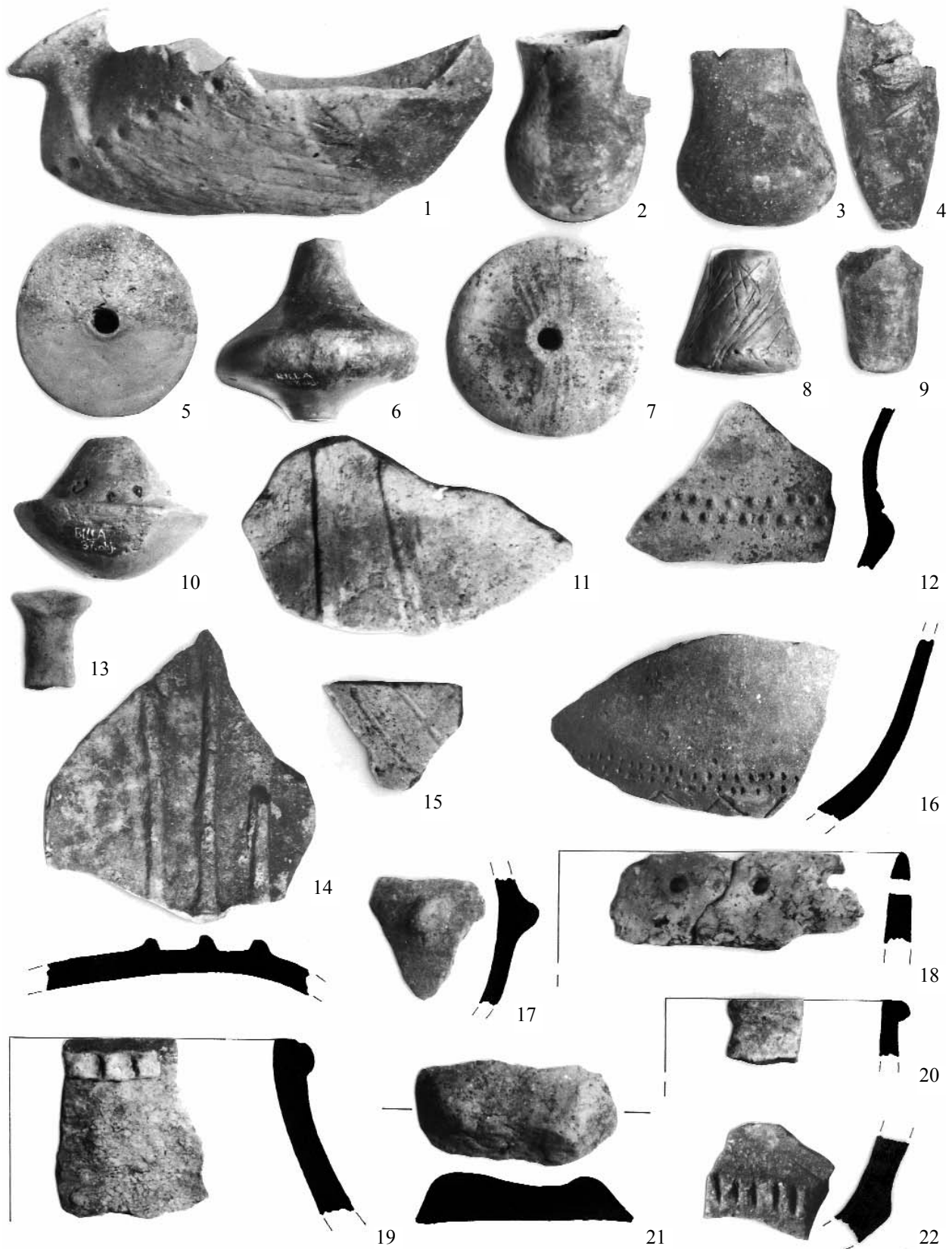
20. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 28. objektumból, M = 1:2

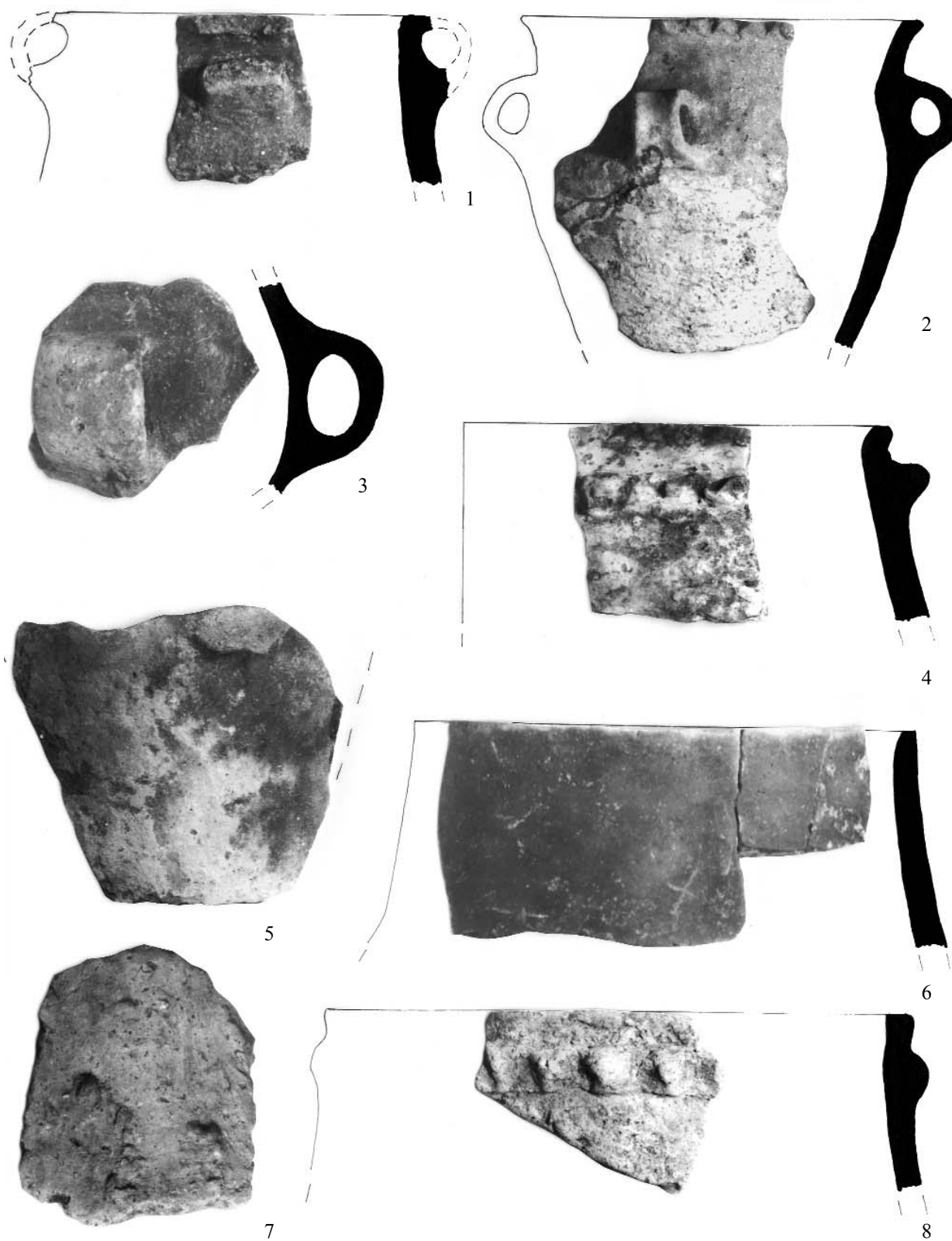
21. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 29., 30., 31. és 32. objektumokból, M = 1:2

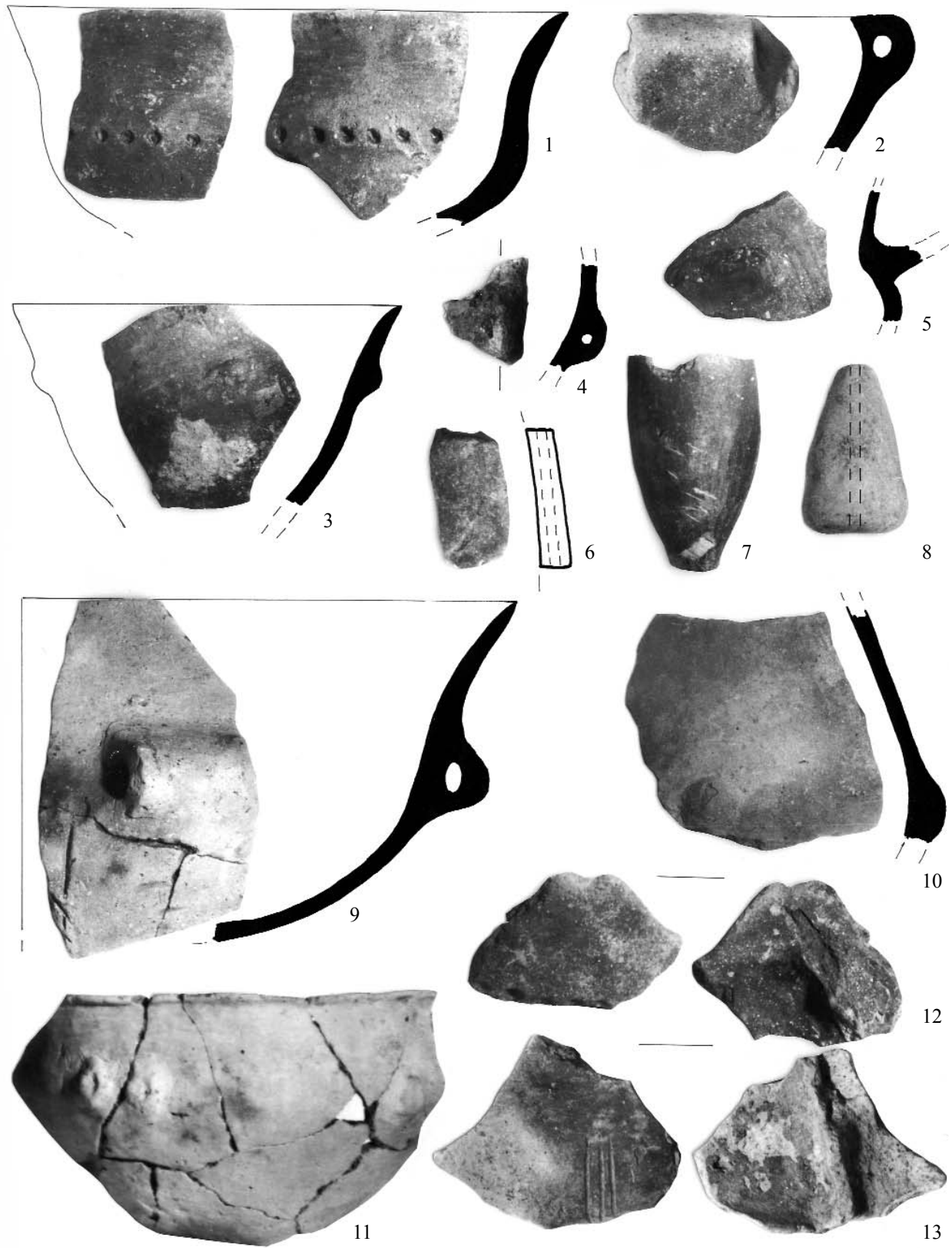
22. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 33., 35., 39., 41. és 43. objektumokból, M = 1:2

23. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 37. objektumból, M = 1:2

24. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 37. objektumból, M = 1:2

25. kép: Nagykanizsa – Billa. Leletek a 42. és 45/A objektumokból. Szórványok, M = 1:2

Kvassay Judit

Árpád-kori leletek Nagykanizsa – Billa lelőhelyen (Egy különleges tárgytypus: az agyaggolyók Zala megyei lelőhelyei)

Nagykanizsa városközpontjának nyugati szélén, a Billa áruház építését megelőző leletmentés során két, Árpád-kori leletanyagot tartalmazó gödör is napvilágra került.¹ A lelőhely a Kanizsa-folyó (ma Principális-csatorna) széles, mocsaras árterének keleti peremén helyezkedik el (1. kép² 1.), ahol – a szórványos régészeti, továbbá a történeti adatok alapján – a középkori Kanizsa falu feküdt (VÁNDOR 1994, 266-267.).

I. A leletek leírása

12. objektum

Szabálytalan alakú, lekerekített oldalú, egyenes falú, lapos aljú gödör. Átmérő: 2 m, mélység: 72 cm. Sötét betöltésében Árpád-kori fazekak töredékei, valamint agyaggolyók voltak. A gödör ásásával megbolygatott késő rézkori településből néhány edénytöredék, egy kis magkő és egy kovakő pattinték is került a gödör betöltésébe. A kevés paticsdarabról és állatcsontokról további vizsgálatok nélkül nem dönthető el, hogy melyik korszakból származhatnak.

Az ásatás keleti szélénél húzódó, 40 cm széles, 60 cm mély közműárokkal keresztülmetszették az Árpád-kori gödröt. A 17–18. századra tehető kerámia-töredékek és az üvegdarab ekkor keveredhettek a betöltésbe (1. kép 2–4.).

1. Fazéktöredék

Durva szemcsés, csillámos homokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül gondosan, külön agyagréteggel simított felületű, téglapiros-sötétbarna foltosra, törésfelületében sötétszürkére, belül sötétbarnára égett fazék perem- és válltöredéke. A fazék pereme tölcésesen kifelé áll, széle kifelé lejtően ferdére levágott. Nyaka csak törésvonal a perem és a váll között. Domború vállán sekélyen, széles, lapos ívekben bekarcolt hullámvonal fut körbe. A töredék 11,8x5,7 cm; az edényfal 0,5 cm vastag. Az edény peremének átmérője kb. 16 cm lehetett. Anyaga és színe

szerint ehhez a fazékhoz tartozhatott 4 db díszítetlen oldal, és egy fenéktöredék. Ezek alapján az edény 20–22 cm magas, 12–14 cm fenékátmérőjű lehetett (Ltsz.: 99.12.1; 2. kép 3.).

2. Perem- és válltöredékek

Durva szemcsés, csillámos homokkal és kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül gondosan simított felületű, barna-szürke foltosra égett fazekak perem- és válltöredékei. Az enyhén kihajló perem széle szélesesen, kifelé lejtően ferdére levágva. A nyak ívelt, az erősen domborodó vállon sekélyen bekarcolt, egyenetlen ívű hullámvonal. (Ltsz.: 99.12.2.)
2/a töredék 10,7x4,1 cm; az edényfal 0,5 cm vastag.

Az edény peremének átmérője kb. 13 cm lehetett.

2/b töredék: 12x5,8 cm; az edényfal 0,65 cm vastag.

Az edény peremének átmérője kb. 14,5 cm lehetett.

Vállat két – valószínűleg körbefutó – sorban díszítették hullámvonallal (2. kép 1.).

2/c töredék: 8,7x6,2 cm; az edényfal 0,6 cm vastag.

Az edény peremének átmérője kb. 16 cm lehetett.

Vállat szintén két – valószínűleg körbefutó – sorban díszítették hullámvonallal.

3. Perem- és válltöredékek

Durva szemcsés, enyhén csillámos homokkal és kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel simított felületű, szürkére – a simított rétegben világos-, illetve vörösesbarnára – égett fazekak perem- és válltöredékei. Az enyhén kihajló perem széle szögfej alakú. A nyak ívelt, a domború vállon sekélyen bekarcolt körbefutó hullámvonal, két darabon alatta hasonlóan bekarcolt, minden bizonynyal az edény testén csigavonalban körbefutó vonal. (Ltsz.: 99.12.3.)

3/a töredék: 7,7x5,2 cm; az edényfal 0,45 cm vastag.

Az edény peremének átmérője kb. 13 cm lehetett.

A vállon bekarcolt hullámvonal alatt az edény testén csigavonalban körbefutó vonal két csikja látszik (2. kép 2.).

3/b töredék: 6,3x4,1 cm; az edényfal 0,6 cm vastag.

Az edény peremének átmérője kb. 11 cm lehetett. A vállon bekarcolt hullámvonal alatt az edény testén csigavonalban körbefutó vonal kis szakasza látszik.

3/c töredék: 5,3x4,3 cm; az edényfal 0,6 cm vastag. Az edény peremének átmérője kb. 22 cm lehetett. A vállon a hullámvonalat fésűs szerszámmal karcolták be.

3/d töredék: 4,8x4,1 cm; az edényfal 0,5 cm vastag. Az edény peremének átmérője kb. 20 cm lehetett.

4. Peremtöredékek

Durva szemcsés, enyhén csillámos homokkal és sok apró kavicsal soványított anyagú, kézikorongon felépített, gondosan simított felületű, szürkére – az egyik darabon a külső simító-réteg világosbarnára – égett, nagyméretű, vastag falú fazekak enyhén tagolt peremtöredékei. (Ltsz.: 99.12.4.)

4/a töredék: 6,3x3,6 cm; az edényfal 0,8 cm vastag.

Az edény peremének átmérője 20–22 cm lehetett.

4/b töredék: 3,5x3,8 cm; az edényfal 0,9 cm vastag.

A peremátmérő nem mérhető.

5. Oldaltöredékek

Durva szemcsés, csillámos homokkal és kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített fazekak díszített oldaltöredékei. (Ltsz.: 99.12.5.)

5/a töredék: kívül-belül gondosan simított felületű, szürkére – kívül szürke-világosbarna foltosra, belül sötétszürkére – égett, nagyobb méretű edény enyhén domborodó váll- és oldaltöredéke, a nyak indításával. A vállon körbefutó sorban körömmel benyomott rövid, ferde díszítés, alatta az edény egész testén csigavonalban körbefutóan bekarcolt vonal részletei. Méret: 5,8x5,3 cm; az edényfal 0,6 cm vastag (3. kép 3.).

5/b töredék: kívül-belül gondosan simított felületű, szürkére – kívül világos vöröses-barnára, belül sötét szürkés-barnára – égett oldal, két-fogú fésűvel szélesen, mélyen bekarcolt hullámvonalköteggel. Méretek: 3,5x3,3 cm; az edényfal 0,8 cm vastag.

5/c töredék: kívül-belül gondosan simított felületű, szürkére – kívül világosbarnára, belül sötét szürkés-barnára – égett oldal, két-fogú fésűvel mélyen és igen szélesen bekarcolt vonalköteggel. Méret: 3,7x4 cm; az edényfal 0,7 cm vastag.

6. Agyaggolyók

Enyhén csillámos homokkal soványított anyagú, szürke, világosbarna, vöröses-barna foltosra égett, különféle méretű agyaggolyók. 12 db ép, 3 db töredékes, számos töredék. Alakjukat tekintve vannak egészen szabályos gömbök, mások cipó alakúra nyomottak. Méretek: nagyjából 3,5 cm átmérőtől (6 db), 4 cm átmérőn (4 db) és 5 cm átmérőn (3 db) egészen 6 cm (1 db), illetve 7 cm (1 db) átmérőig. (Ltsz.: 99.12.6; 3. kép 1.)

38. objektum

A megközelítőleg kör alakú, kis méretű, sekély gödörről részletrajz nem készült (BARNÁ 1996, 11.). Az ásatás összesítő térképének tanúsága szerint átmérője 1 m. K-i szélét a közműárok elmettszette. Betöltésében Árpád-kori fazekak töredékei voltak (1. kép 4.).

1. Fazéktöredék

Csillámos homokkal és nagy szemű kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel simított felületű, szürkére – a simított réteg világos- és sötétbarna, valamint szürke és fekete foltosra – égett fazék perem, váll, oldal és fenék darabjai. Kihajló peremének széle szögfej alakú. Ívelt nyaka rövid, vállá mérsékelten domborodó. Feneke peremes, fenékbélyeg nyomaival. Az edény díszítése egész testén csigavonalban körbefutó, szélesen, sekélyen bekarcolt. A nyak alatt egyenetlen ívű hullámvonallal indul, ami az oldalon széles közökben bekarcolt egyenes vonalban folytatódik. A perem 16, a fenék 11,5 cm átmérőjű, az edényfal 0,5 cm vastag. A fazék kb. 25 cm magas lehetett (Ltsz.: 99.38.1; 2. kép 5.).

2. Fazéktöredék

Durva szemcsés, csillámos homokkal és kevés, apró kavicsal soványított anyagú, kézikorongon felépített, belül nagyjából, kívül külön agyagréteggel gondosan simított felületű, szürke-fekete foltosra – a külső simított réteg világosbarna-szürke foltosra – égett fazék peremének, vállának, oldalának és fenekének darabjai. Tölcséresen kifelé álló peremének széle kifelé lejtően ferdére levágott. Nyaka csak törésvonal a perem és a domború váll között. A díszítést vékonyan, aránylag mélyen karcolták az edény felületébe. A vállon két sorban egyenes ívű hullámvonal, az oldal indulásától a fenékig – valószínűleg az edény testén csigavonalban körbefutó – széles közökben bekarcolt vonal. A 4x4,5 centiméteres perem- és válltöredék alapján a fazék szájtátmérője kb. 20 cm lehetett. A 9,7x5,7 centiméteres fenéktöredék szerint aljának átmérője kb. 14 cm volt. Az edényfal 0,5 cm vastag. A töredékek alapján kb. 20 cm magasság következtethető ki (Ltsz.: 99.38.2; 2. kép 6.).

3. Perem- és válltöredékek

Durván megmunkált fazekak tagolt perem- és válltöredékei. (Ltsz.: 99.38.3.)

3/a töredék: durva szemcsés, enyhén csillámos homokkal és kevés, apró kavicsal soványított anyagú, kézikorongon felépített, belsejében, valamint a perem külső oldalán külön agyagréteggel simított felületű, sötétbarnára – a simított felület barnavörösesbarna foltosra – égett fazék töredéke. Tölcséresen kifelé álló pereme tagolt. Rövid nyaka ívelt,

válla enyhén domborodik. A 9,5x6 cm-es, 0,6 cm falvastagságú töredék vállán sekélyen bekarcolt hullámvonal díszítés. Az edény kb. 14 cm peremátmérőjű lehetett. Anyaga és színe szerint hozzá tartozott egy peremes fenéktöredék. Ennek alapján az edény kb. 20 cm magas és 8,5 cm fenékátmérőjű lehetett (2. kép 4.).

3/b töredék: durva szemcsés, enyhén csillámos homokkal és nagy kavicsokkal, valamint durvára tört mészkődarabkákkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel nagyjából simított felületű, világosszürkére – a simított réteg világosszürke-világosbarna foltosra – égett, 0,55 cm falvastagságú fazék peremének (3,8x4,5 cm), vállának (6,7x3,5 cm) és oldalának (4x5 cm) darabjai. A tölcseresen kifelé álló perem tagolt. A rövid nyak ívelt, a váll csapott. Díszítése igen mélyen, szélesen bekarcolt vonal, amely a töredékek tanúsága szerint a vállon indult, és az edény egész testén, egyre ritkuló közökkel, csigavonalban körbefutott. A peremátmérő nem állapítható meg.

4. Perem- és válltöredék

Enyhén csillámos homokkal és sok apróbb-nagyobb kavicsokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel simított felületű, szürkére – a simított réteg vöröses árnyalatú világosbarna-sötétbarna foltosra – égett, nagyméretű, vastag falú fazék vagy tárolóedény töredéke. Kihajló peremének széle szögfej alakú. Nyaka ívelt, válla enyhén domborodó, hullámvonal díszítés elmosódó nyomaival. A töredék 11x6,8 cm; az edényfal 0,75 cm vastag. Az edény peremének átmérője 28 cm lehetett (Ltsz.: 99.38.4; 3. kép 2.).

5. Váll- oldal- és fenéktöredék

Durva szemcsés, csillámos homokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel jól simított felületű, szürkére – a simított réteg kívül vörösesbarna-barna-szürke foltosra, belül barnásszürkére – égett fazék 17x17 cm-es, 0,65 cm falvastagságú töredéke. Vállán sekélyen, egyenetlen ívekben bekarcolt hullámvonal. Alatta, oldalának feléig, szélesen, sekélyen bekarcolt – valószínűleg az edény testén csigavonalban körbefutó – vonal. Az edény fenékátmérője 16 cm lehetett (Ltsz.: 99.38.5; 3. kép 5.).

Szórványleletek

A 23. szelvényben, ahol a két Árpád-kori gödör elhelyezkedett, előkerült még néhány, a fentiekhez hasonló technikával készített és díszített edény töredéke. Közülük kiemelkedik egy perem- és válltöredék:

1. Durva szemcsés, csillámos homokkal soványított anyagú, kézikorongon felépített, kívül-belül külön

agyagréteggel simított felületű, sötétszürkére – kívül téglapirosra, belül világosbarna-vörösesbarna foltosra – égett fazék darabja. A tölcseresen kifelé álló perem széle enyhén tagolt. Rövid nyaka ívelt, válla mérsékeltén domború. Díszítését háromfogú fésűvel viszonylag mélyen karcolták a felületbe: a vállon hullámvonalköteg két sora, alatta vízszintes vonalköteg kis darabja látható. A töredék 10,2x9,7 cm-es, az edényfal 0,5 cm vastag. A fazék peremének átmérője 20 cm lehetett (Ltsz.: 99.38.6; 3. kép 4.).

2. Előkerült továbbá egy, a 12. objektum leletei közt leírt darabokhoz hasonló agyaggolyó. Alakja szabályos gömb, átmérője 3,5 cm. (Ltsz.: 99.38.7.)

II. A leletek értékelése

A két kis hulladékgödör betöltéséből nagymennyiségű kerámiatöredék került napvilágra. Az edénydarabok, kivétel nélkül, fazekakból származnak. Közös vonásuk, hogy erősen kavicsos soványítású agyagból készültek. Kézikorongon, hurkatechnikával építették fel testüket. Erről tanúskodnak a fenékbélyegek és a peremes aljak. Több töredék belső oldalán pedig – különösen a fenék és az oldal, valamint a perem illesztésénél – jól látható a hurkák összedolgozásának nyoma. Az edények felületét kívül-belül külön agyagréteggel gondosan simították, evvel tompítva a kavicsos soványítás durvaságából eredő egyenetlenségeket. A fazekakat közepesen égették ki, miközben szürke színt nyertek. A simított rétegek eltérő színűre: téglapirosra, vörösesbarnára, barnára, szürkére, többnyire foltosan égtek ki. A perem- és a fenékátmérők, valamint az edényfalak vastagsága alapján – egy kivétellel (12. objektum, 3/b perem- és válltöredék) – nagyobb méretű főzőedények darabjai kerültek napvilágra. Azon töredékekből kiindulva, amelyeknek profilja kiserkeszthető, a fazekak nyúlánkak voltak, legnagyobb szélességük a magasság felső harmadára, az erősen domborodó vállra esett. Rövid, erősen ívelt nyakukon – amely a 12/1. és 38/1. fazekak esetében csak törésvonal a perem és a váll között – változatos kiképzésű peremeket alakítottak ki. Ezek zömmel enyhén kihajlóak, négy esetben (12/1, 38/2, 38/3a és b) tölcseresen kifelé állóak. Szélük valamennyi példánynál kifelé lejtően ferdére levágva. A 12/1, 12/2a, b, c és a 38/2. darabok esetében egyszerűen, a 12/3a, b, c, d; a 38/1. és 38/4. daraboknál szögfej alakban, a 12/4a, b és a 38/3a, b peremek belső oldala viszont enyhén tagolt. A fazekak díszítése igen egységes. A hullámvonalban kezdődő, és vonalban folytatódó, az edény egész felületén csigavonalban körbefutó mintát, a 12/5a, b, c, a 38/2. és 38/3b töredékek kivételével rendkívül sekélyen karcolták be. A díszítés bekarcolásához a 12/5b és c, valamint a szórvány töredék

esetében használtak fésűs szerszámot. A díszítés egységes rendszerétől egyedül a 12/5a oldal tér el: ezen a vállon körömmel benyomott minta fut körbe.

A lelőhelyen napvilágra került fazéktöredékek anyaguk, készítmódjuk, arányaik, peremkiképzésük és díszítésük alapján a kora Árpád-korban, a 11–12. század fordulója és a 12. század első fele közti időszakban készülhettek. A durva szemcsés homokkal és kavicsokkal soványított agyagból, kézikorongon, hurkatechnikával felépített, külső felületén gondosan simított kerámia már a kora avar kortól kezdve jellegzetes leletanyaga a telepátásoknak, és csak a lábbal hajtott fazekaskorong használatának széles körű elterjedésével, a 14. században tűnik el. Lelőhelyünk esetében a fazekak arányaira csak következtetni lehet, hiszen valamennyi töredékes. A vállak és oldalak ívelése alapján nyúlánkak lehettek, legnagyobb kiszélesedésük a magasság felső harmadára esett. Ezek az arányok a 12–13. századi fazekaknál figyelhetők meg. Az edények díszítése – a vállon hullámvonalban kezdődő, majd az edény testen vízszintes vonalban folytatódó, spirálisan körbefutóan bekarcolt minta – viszont a 10–11. századi kerámiák legjellegzetesebb díszítmódját idézi (KVASSAY 1984, 176.). A 12/5a töredéken látható körömmel benyomott minta ellenben csak a 11. századtól kezdve tűnik fel az edényeken. Ehhez, az archaikusnak mondható díszítéshez azonban már változatos szélkiképzésű perem járul, szemben a 10–11. századi fazekakra jellemző lekerekített vagy elkeskenyedő szélű peremmel (KVASSAY 1984, 175.). A kisaljai Árpád-kori kerámiaanyag elemzése során Takács Miklós is arra a következtetésre jutott, hogy az archaikus díszítés eltűnése és a változatos peremszél-kialakítás megjelenése a 11–12. század fordulója tájára tehető (TAKÁCS 1996, 157–158.).

III. Agyaggolyók

A lelőhely felettébb talányos leletei az agyaggolyók. Hasonló tárgyakat összesen 35 Zala megyei Árpád-kori lelőhelyről ismerünk (részletes adataik a lelőhely-katalógusban). Ezek több mint fele (22 lelőhely) a Göcsejben, a Zalaegerszegtől délre elterülő dombvidéken található. A többi helyszín a megye déli felében, elsősorban helyezkedik el, illetve 2 lelőhely a Zalától északra fekszik (4. kép). Az elterjedési térkép alapján egyelőre semmiféle következtetés nem vonható le, ez ugyanis csupán a kutatás jelenlegi állapotát rögzíti: a göcseji „túlsúly” minden bizonnyal Müller Róbert szisztematikus terepbejárásainak (MÜLLER 1971) köszönhető. A megye más területein (az egykori nagykanizsai és zalaegerszegi járások) végzett régészeti topográfiai terepbejárások anyaga még feldolgozatlan, ezek között is előfordulhatnak agyaggolyó leletek. A lelettípus a jelzett területeken kívül az országban, eddigi tudomá-

sunk szerint, sehol máshol nem fordul elő.³ Az agyaggolyó megnevezés vált általánossá, habár alakjuk a szabályos gömbtől a korongig változik, még lekerekített élű hasáb is található köztük. Zömükben lapított gömb alakúak, leginkább egy zsömlére emlékeztet a formájuk. Méretük szintúgy változatos, átmérőjük 3,5 centimétertől 8,5 centiméterig terjed, de legáltalánosabb az 5–6 centiméteres átmérő. A golyók – az ugyanazon a helyszínen talált, erősen kavicsos soványítású edényekkel ellentétben – finom homokkal soványított agyagból készültek, néhány felületén pelyvalenyomat található. Általában gondosan gyúrtak, finoman simított felületűek. Közepesen égtek ki, világos sárgás-barnára, barnára, vöröses-barnára, közepük többnyire szürke, tapintásuk porózus. Néhány darabon másodlagos égésnyomok figyelhetők meg. Ettől, a meglehetősen változatos átlagtól egyedül a Botfa–Avas-hegyen feltárt, 2. sz. kemencében talált agyaggolyók térnek el erősen. Ezek 6–7 cm átmérőjűek, durva szemcsés homokból, rosszul összegyúrtak, sötét vöröses-barnák, többségük másodlagosan égett. Akadnak köztük kúp, henger, hasáb és krumpli alakúak is. Mennyiség tekintetében is eltér a lelet az átlagtól: 155 darabot tártak fel. A két egymásba ástott kemencén és az agyaggolyókon kívül más leletet nem találtak, így korukat meghatározni nem lehet.

Az agyaggolyók rendeltetését eddig még nem sikerült megállapítani, habár az összes lelőhely több mint felén (21 helyszínen) végeztek ásatást vagy leletmentést, ahol megfigyelték az előkerülési körülményeket. Felmerült a gondolat, hogy melegítésre használták őket (KVASSAY 1996, 231.). Ennek ellentmond, hogy csak viszonylag kevés példányon figyelhető meg másodlagos égés nyoma. Az sem valószínű, hogy a késő középkori golyócskák mintájára játékszerek (MÉRI 1954, 149; PAP 2002) lettek volna, hiszen azoknál nagyobbak, nehezebbek, szabálytalan alakúak, és általában igen nagy mennyiségben kerülnek elő egy-egy objektumból. A golyók lelőhelyadatait vizsgálva feltűnik, hogy sok esetben, olyan környezetben kerültek elő, ahol vasfeldolgozás folyt: Csatár–TSz Istálló és Letenye–Lapuleveles-dűlő⁴ lelőhelyeken kovácstelepeket, Nagyradán és Pákán⁵ pedig kovácsműhelyeket tártak fel. Balatonmagyaródon, Csonkahegyát–Szentivánon, Hahóton, Nagykanizsán, Zalaegerszeg–Ságod–Kutasi-dűlőben és Söjtörön⁶ vassalak, vasbuca, illetve gypvas került elő, Hottó–Szentmihályfa, valamint Kustanszeg–Rácokparraga esetében pedig erősen faszenes-hamus, égett betöltésű objektumokból származnak az agyaggolyók. A többi lelőhelyen az Árpád-kori településeknek csak kis részleteit tárták fel, talán csak a véletlenül múlt, hogy azokon a részeken épp nem találtak vassalakat. Az viszont elgondolkoztató, hogy Letenye–Hergyó-földeken, ahol több ezer négyzetmé-

ternyi felületet feltártak a késő Árpád-kori településből, kemencékkel, műhelygödörökkel, és ahol 12 objektumból nagyszámú agyaggolyó került elő, vasművesség nyomára nem akadtak.⁷ Elképzelhető tehát, hogy nemcsak a vasművesség, hanem másfajta ipari tevékenység egyszerű segédeszközei is lehettek az agyaggolyók. Addig, amíg az Árpád-kori kovácsmesterség és más kézműves tevékenységek munkafolyamatait alaposab-

ban meg nem ismerjük, csak találgatni lehet az agyaggolyók rendeltetését. Ennek a rendkívül egyszerű, nem túl látványos tárgynak és lelőköörülményeinek közreadásával az iparrégészet iránt érdeklődők figyelmét szeretném felkelteni.

A kézirat lezárva: 2001. végén.

Jegyzetek:

- 1 Horváth László (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa) és P. Barna Judit (Balatoni Múzeum, Keszthely) feltárása 1996. Ez úton is köszönöm az ásatóknak, hogy a leletanyagot közlésre átengedték. A leletek a Nagykanizsai Thúry György Múzeumban találhatóak.
- 2 Képtáblák számítógépes szerkesztése: Bicskei József, Eke István. Az edényrajzokat és a térképet Kvassay Judit tervei alapján készítette: Tóth Zoltán, Csatlós Rita.
- 3 GÖMÖRI 2000, 31–217 lelőhelykatasztere csak a kohászatra és a vasművességre utaló leleteket, valamint a korhatározó kerámiát említi, az agyaggolyókat még azoknál a zalai lelőhelyeknél sem sorolja fel, ahol azok a publikációban szerepelnek.
- 4 SZÁRAZ 2001. Ez úton köszönöm Száraz Csillának, hogy közöletlen ásátása leletekre vonatkozó adatait rendelkezésemre bocsátotta. A lelőhelyet a környéken előforduló Csitár előtagú földrajzi nevek alapján már Parádi Nándor a középkori Csatár faluval azonosította. Az ásástól 200 méterre, nyugatra feltárta a falu Árpád-kori körtemplomának alapjait. A templom védőszentjének emléke az épületmaradványokat rejtő halom Szentkereszt-dombja elnevezésben őrződött meg. Parádi N.: A Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárása. A Nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919-1969. Nagykanizsa 1972, 239-264.
- 5 MOLNÁR - VÁNDOR 1983, 111. A publikációban az agyaggolyókat nem említik, azok csak a ZGM Régészeti Gyűjteménye leltárkönyvében szerepelnek.
- 6 A földút karbantartásakor előkerült kemence leletmentését Valter Ilona végezte el 1963-ban (VALTER 1963). A munkák során előkerült leleteket Mész János ajándékként leltározták be a múzeumban ZGM 64.13.1–38.
- 7 MÜLLER 2001. Ez úton is köszönöm az ásatóknak, hogy közöletlen feltárásának adatait rendelkezésemre bocsátotta.

Irodalom:

- BARNA 1996
BARNA J.: Ásátási dokumentáció. Nagykanizsai Thúry György Múzeum Adattára.
- GÖMÖRI 2000
GÖMÖRI J.: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. (Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. Vasművesség.) Sopron 2000.
- HORVÁTH 1997
HORVÁTH L. A.: Árpád-kori településnyomok Bak határában. Zalai Múzeum 8(1997)161–176.
- H. SIMON 1996
H. SIMON K.: Árpád- és késő középkori leletek Gelénháza–Városrét lelőhelyen (Kisbuda falu középkori leletei). Zalai Múzeum 6(1996)197–220.
- KVASSAY 1984
KVASSAY, J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.-7. Oktober 1983. Nitra 1984, 173-178.
- KVASSAY 1996
KVASSAY, J.: Das mittelalterliche Dorf Buzád (Sárkány)-sziget von Hahót–Telek-szeg. Antaeus 23(1996)219–241.
- KVASSAY 2002a
KVASSAY J. ásátása Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő lelőhelyen 2002, feldolgozás alatt.

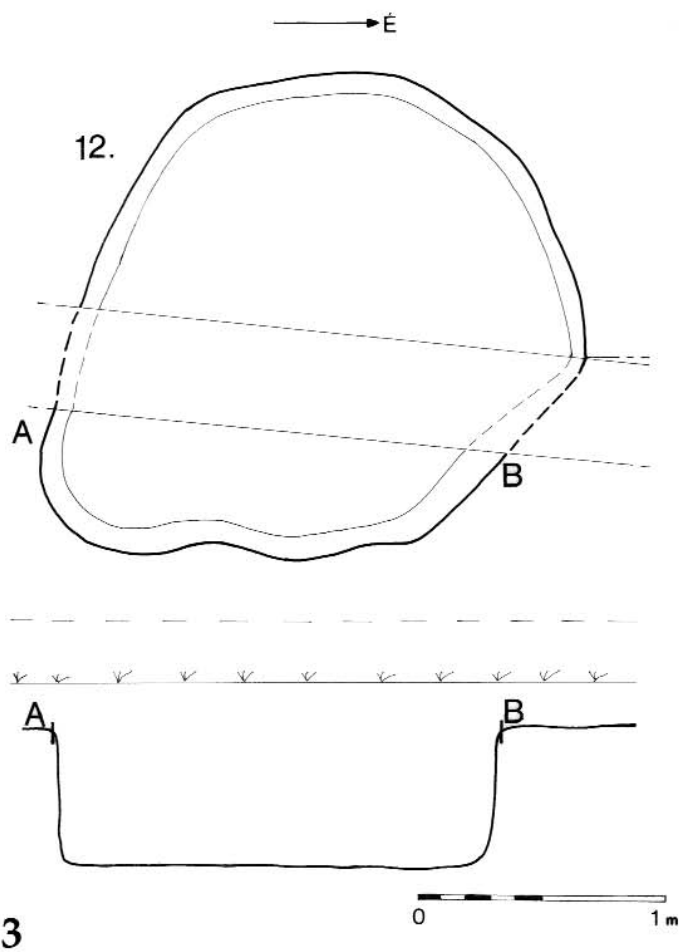
- KVASSAY 2002b
KVASSAY J. ásatása Zalaegerszeg-Ságod–Kutasi-dűlő lelőhelyen 2002, feldolgozás alatt.
- KVASSAY 2002c
KVASSAY J. ásatása Zalaegerszeg-Ságod–Bekeháza lelőhelyen 2002, feldolgozás alatt.
- MARX 1982
MARX M.: Kozmadombja–Ófalu, ásatási dokumentáció. ZGM Adattár 983-83.
- MÉRI 1954
MÉRI I.: Beszámoló a Tiszalök–Rázompusztai és Túrkeve–Mórici ásatások eredményeiről II. AÉ 81(1954)138–154.
- MOLNÁR 1979
MOLNÁR L.: Jelentés az 1979. november 9-én Botfa–Avashegyen lefolytatott leletmentésről. ZGM Adattár 717-80.
- MOLNÁR – VÁNDOR 1983
MOLNÁR L.– VÁNDOR L.: A pákai „Várhelyi domb” területén végzett kutatásokról. Zalai Gyűjtemény 18(1983)97–113.
- MÜLLER 1971
MÜLLER R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságai. Zalaegerszeg 1971.
- MÜLLER 2001
MÜLLER R.: 701 Letenye–Hergyó-földek régészeti lelőhely feltárása 2001. ZGM Adattár 2522–2002.
- PAP 2002
PAP I.: Adatok Szombathely középkori településtörténetéhez. A Kőszegi u. 42. leletei. Kézirat Savaria 2002.
- SZÁRAZ 2001
SZÁRAZ CS.: 702 Letenye–Lapuleveles-dűlő régészeti lelőhely feltárása 2001. ZGM Adattár 2520–2002.
- SZENTMIHÁLYI 1955
SZENTMIHÁLYI I.: Gyűjtőnapló 1955. I. ZGM Adattár 261.
- SZŐKE – VÁNDOR 1976
SZŐKE B. M – VÁNDOR L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.
- TAKÁCS 1996
TAKÁCS, M.: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. AAH 48(1996)135-195.
- VALTER 1963
VALTER, I.: Jelentés a Söjtör mellett végzett leletmentésről 1963. ZGM Adattár 2346–2001.
- VALTER 1979
VALTER I.: Árpád-kori kovácsműhely Csatóron. Zalai Gyűjtemény 12(1979)43–74.
- VÁNDOR 1994
VÁNDOR L.: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa városi monográfia I. Nagykanizsa 1994, 217-424.

Funde aus der Arpadenzeit auf dem Fundort Nagykanizsa – Billa (Ein besonderer Gegenstandstyp: Tonkugeln – Fundorte im Komitat Zala)

Am westlichen Rand des Stadtzentrums von Nagykanizsa, am östlichen Rande des breiten, sumpfigen Überschwemmungsgebietes des Flusses Kanizsa (heute Kanal Principális), wo das Dorf Kanizsa im Mittelalter lag, erweitern sich unsere Kenntnisse über die mittelalterliche Geschichte der Stadt durch die Veröffentlichung des Fundmaterials zwei Gruben aus der Arpadenzeit, die während der Rettungsgrabung vor dem Bau des Warenhauses Billa freigelegt wurden.

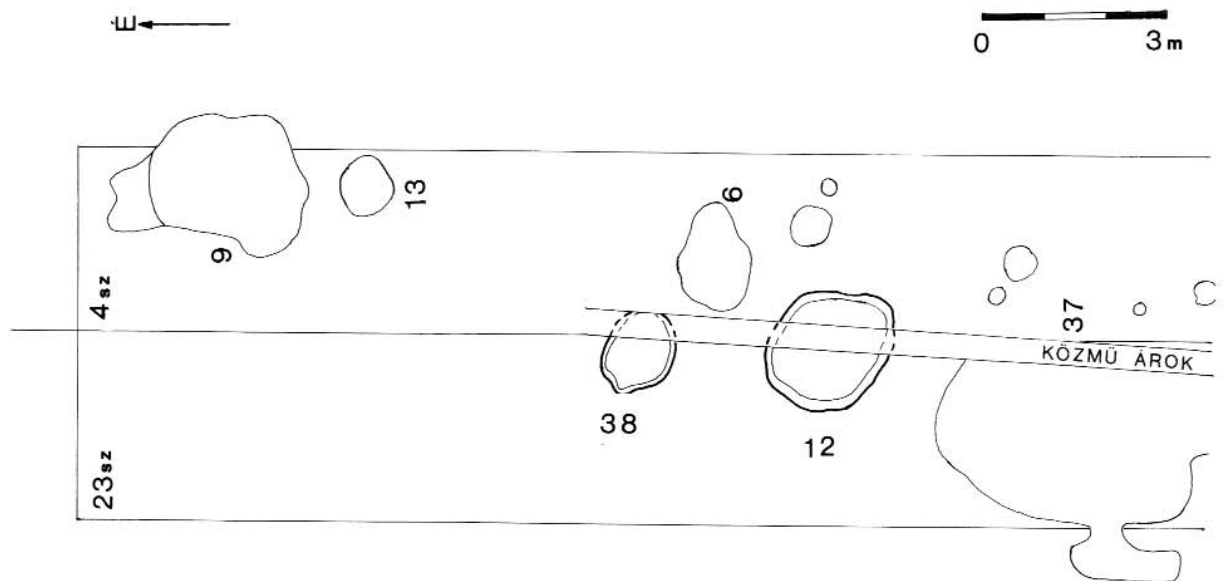
Aus der Einfüllung beider kleinen Abfallgruben kam eine Menge von Keramikfragmenten ans Tageslicht, die auf Grund ihres Materials, ihrer Bereitungsart, ihrer Größenverhältnissen, ihrer Randform in der frühen Arpadenzeit, in der Zeit zwischen der Wende der 11-12. Jahrhunderte und der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts gefertigt werden konnten.

Überaus rätselhafte Funde des Fundortes sind die Tonkugeln. Ähnliche Gegenstände kennen wir aus insgesamt 35 Fundorten aus der Arpadenzeit im Komitat Zala. Mehr als die Hälfte dieser Kugeln kamen in Göcsej, in der Hügellandschaft südlich von Zalaegerszeg zum Vorschein. Die übrigen Fundorte befinden sich zerstreut, im südlichen Teil des Komitates. Dieser Fundtyp kam – unseres Wissens - außerhalb der obigen Gebiete in Ungarn nicht hervor. Die durchschnittlichen Kugeln sind aus mit feinem Sand gemischtem Ton sorgfältig verknetet, mit einem Durchmesser von 5-6 cm, mittelmäßig gebrannt, regelmäßig oder ein bisschen abgeplattet. Ihre Funktion konnte bis jetzt noch nicht bestimmt werden. Gewiss ist nur, dass sie auf solchen Fundorten zum Vorschein kamen, wo die Spuren von Gewerbstätigkeit, überwiegend Eisenverarbeitung zu beobachten waren.

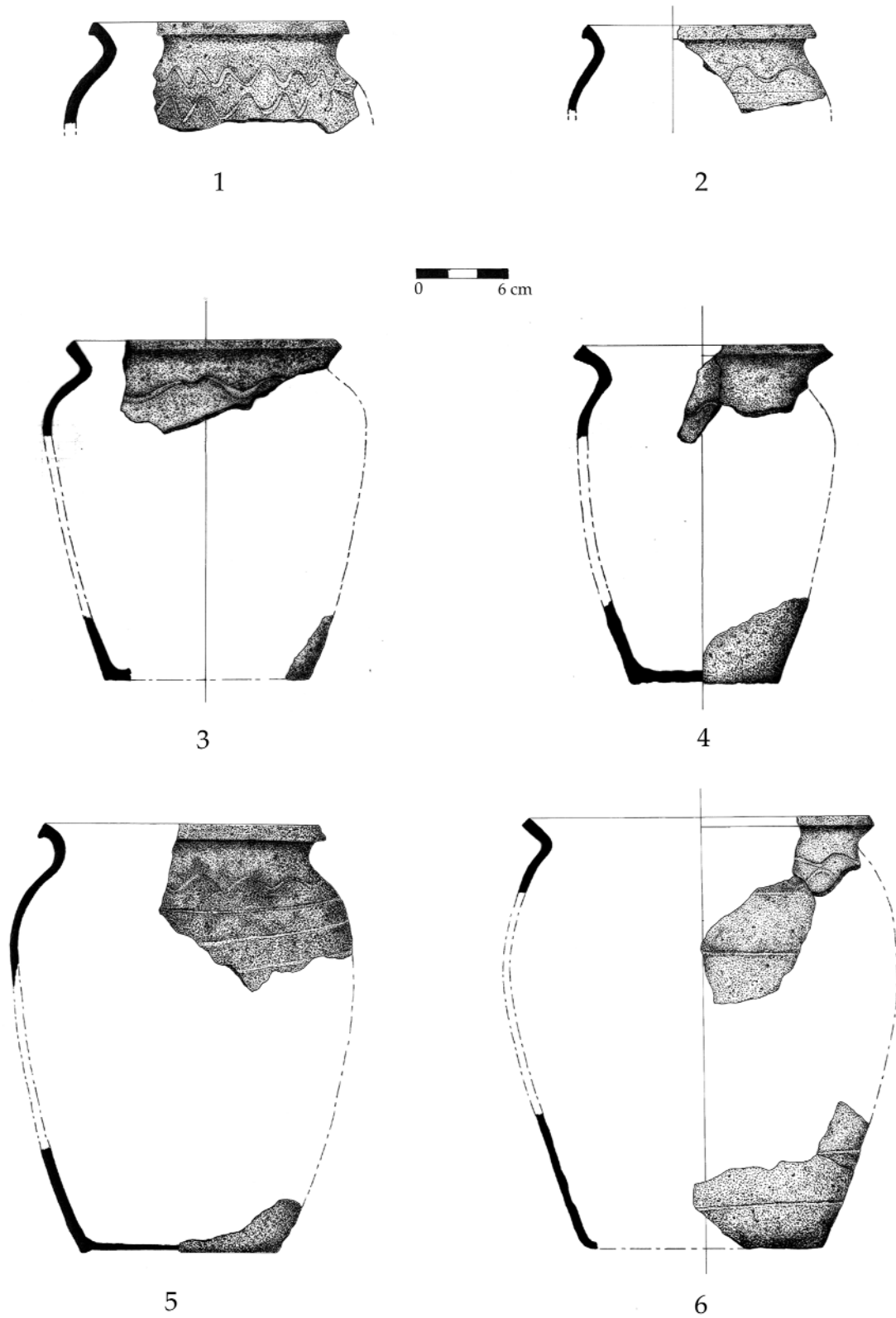

3

4

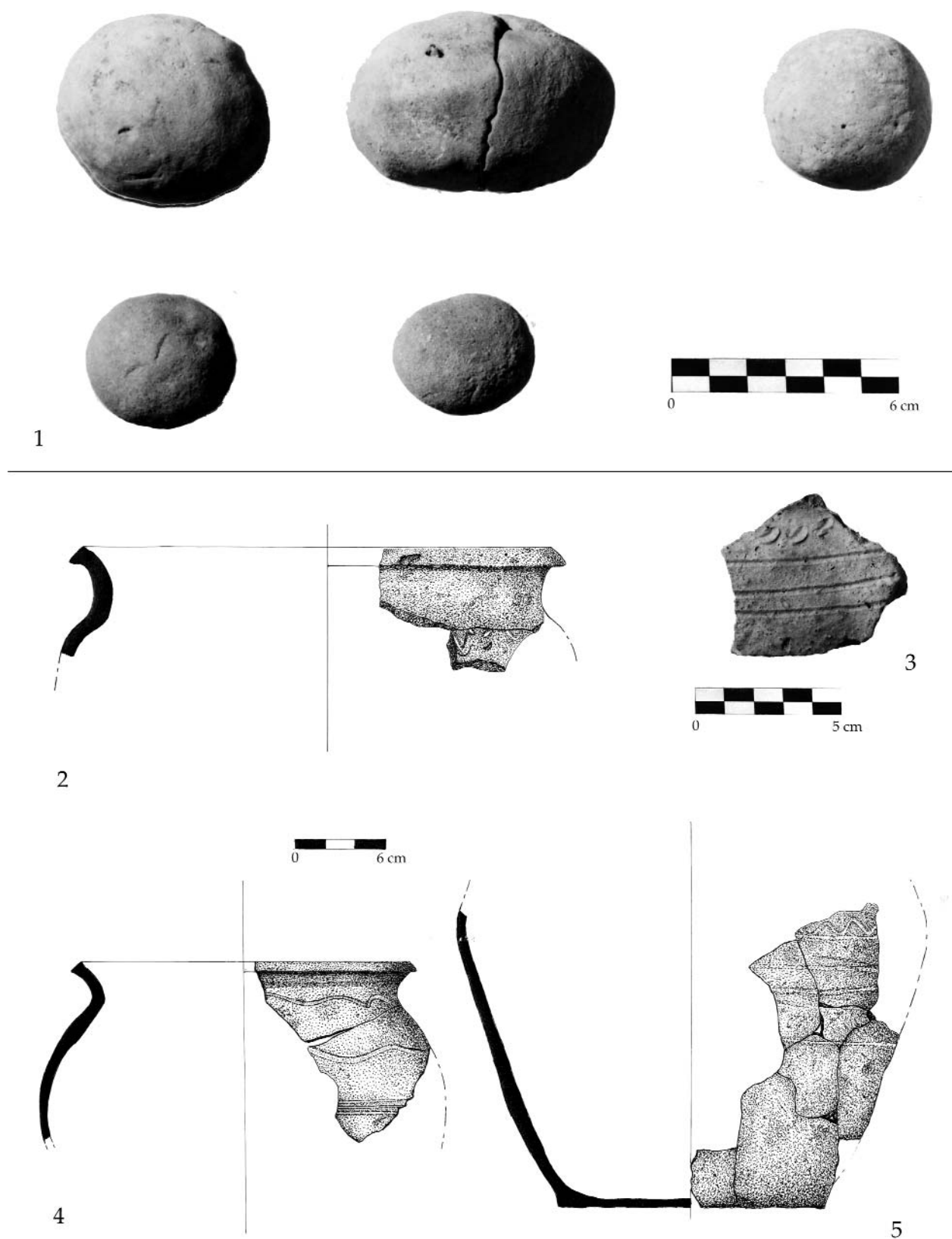

1. kép: 1 Nagykanizsa–Billa lelőhelyen feltárt Árpád-kori gödrök 1: Helyszínrajz; 2: A 12. és a 38. gödör felülnézete; 3: A 12. gödör alap- és metszetrajza; 4: Az ásatás összesítő térképének részlete

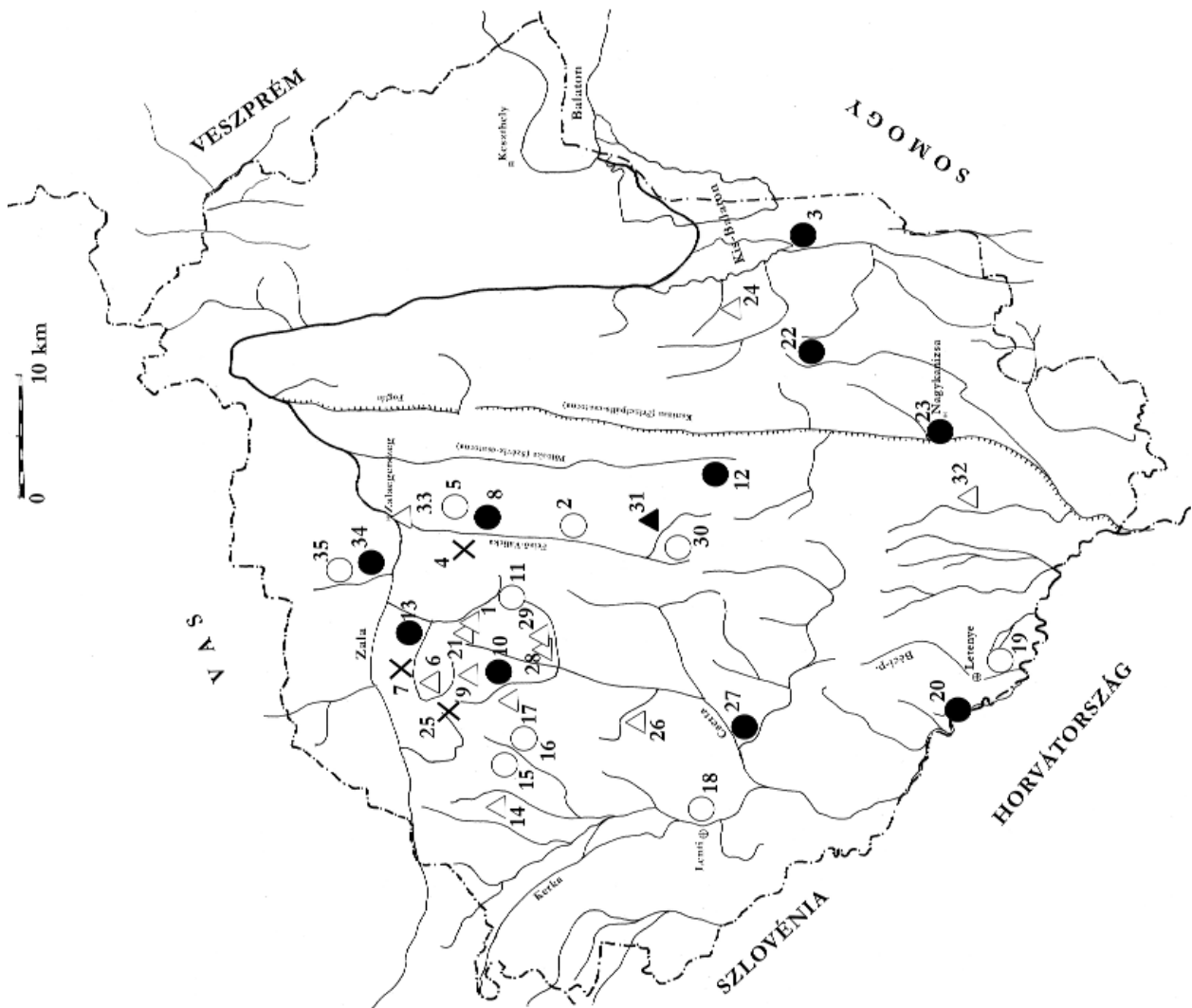

2. kép: Nagykanizsa–Billa, Árpád-kori fazéktöredékek 1-3: A 12. gödör betöltéséből; 4-6: A 38. gödör betöltéséből

3. kép: Nagykanizsa–Billa, Árpád-kori leletek 1: Agyaggolyók a 12. gödörből; 2, 5: Fazéktöredékek a 38. gödörből; 3: Fazéktöredék a 12. gödörből; 4: Szórvány fazéktöredék

4. kép: Árpád-kori agyaggolyó lelőhelyek Zala megyében, elterjedési térkép

Szj Jel	Helység	Lelőhely	Létsz	Objektum	Kísérőjelenségek	Állapot	Db	Átmérő	Alak	Adat forrása
1 △	Babosdöbréte	75. lelőhely	ZGM 69.46.1.	terepbejárás, szórvány		töredék	3			Müller 1971, 54.
2 O	Bak	Feltrébak	ZGM 94.33.92.	ház	parázcsgódór	töredék	1			Horváth 1997, 162.
3 ●	Balatonmagyaród	Alsó-Kolon	NTM leltározatlan	7 objektumból; szórvány	vassalak	vegyes				Kvassay 2002a
4 X	Bocfőldé	temető körül	ZGM 55.27.2.	szántás közben talált szórv.		ép	1	7-7,5	zsömle	Szentmihályi 1955, 10
5 O	Borfá	Avashegy	ZGM 82.12.1.	2. kemence		ép	155	3,7-11,8	vegyes	Molnár 1979
6 △	Bóde	83. lelőhely	ZGM 69.66.2.	terepbejárás, szórvány		töredék	1			Müller 1971, 57-58.
7 X	Bóde	Szentmihályfa	ZGM 76.29.44.	templom környéke szórv.		vegyes	9	6,7-7,6	gömb	Müller 1971, 58.
8 ●	Csatar	TSz istálló	ZGM 63.12.18, 69; 78.5.46.	III. kemence; kult; szórv.	kovácsstelep	vegyes	7	4,7-7	zsömle	Valter 1979, 47.
9 △	Csonkahegyháti	81. lelőhely	ZGM 69.64.3.	terepbejárás, szórvány		töredék	1			Müller 1971, 57.
10 ●	Csonkahegyháti	Szentiván	ZGM 68.18.6.	VI. árok 5/a gödör	vassipó	ép	3	6-7,2	gömb	Müller 1971, 17-18.
11 O	Gellénháza	Városrét	ZGM 94.1.228, 569, 585	szórvány; 41/92 gödör		vegyes	3	5,5-6	zsömle	H.Simon 1996, 198
12 ●	Hahót	Telek-szeg	ZGM 88.38.9.	13. gödör	fászenes; vassalak	vegyes	7	5,4-6	vegyes	Kvassay 1996, 231
13 ●	Hottó	Szentmihályfa	ZGM 69.110.1; 112.88; 113.127-130.	szórvány; I, 2, 3. gödör	hamu, faszén; égett	vegyes	326	5,3-8,5	vegyes	Müller 1971, 58-59.
14 △	Kozmadombja	Ófalu	ZGM 83.6.27.	templom feltárás szórv.		töredék	1			Marx 1982
15 O	Kustánszeg	Lisztessarok	ZGM 68.3.48.	III. gödör		vegyes	12	4,6-6,4	zsömle	Müller 1971, 27-28.
16 O	Kustánszeg	Rákokparraga	ZGM 68.4.20; 5.22-28; 6.23; 7.14.	I, II, III, IV. gödör		vegyes	64	4,6-7,2	vegyes	Müller 1971, 27-28.
17 △	Kustánszeg	10. lelőhely	69.73.3.	terepbejárás, szórvány		töredék				Müller 1971, 19-20
18 O	Lenti	Vár	ZGM 79.434.343.	1978/1. szelv. C réteg		ép	1	5,6-5,9	zsömle	ZGM leltárkönyv
19 O	Letenye	Hergyőfőldék	NTM leltározatlan	13 objektumból; szórv.	kézműves telep	vegyes				Müller 2001
20 ●	Letenye	Lapulevelés	NTM leltározatlan	54 objektumból; szórvány	kovácsstelep	vegyes	595		vegyes	Százaz 2001
21 △	Miljécszeg	77. lelőhely	ZGM 69.44.1.	terepbejárás, szórvány		töredék				Müller 1971, 54-55.
22 ●	Nagybakónak	nincs adat	nincs adat	szondázó ásás	kovácsműhely					Horváth L. szóbeli közlése
23 ●	Nagykanizsa	Billa	NTM 99.12.6.	12. gödör; szórvány	gyeppvas	vegyes	46	3,5-6	vegyes	NTM Adattár
24 △	Nagyrada	nincs adat	nincs adat	terepbejárás, szórvány						Horváth L. szóbeli közlése
25 X	Németfalu	nincs adat	nincs adat	szórvány						Szentmihályi feljegyzés
26 △	Nova	67. lelőhely	ZGM 69.83.5.	terepbejárás, szórvány		töredék				Müller 1971, 49-50.
27 ●	Paka	Várhelyi domb	ZGM 79.1.7, 26, 138.	D gödör; 5. szelv. ház; szórv.	kovácsműhely	vegyes	4	4,7-5,1	gömb	Molnár-Vándor 1983, 111
28 △	Petrikerszűr	47. lelőhely	ZGM 69.53.2.	terepbejárás, szórvány		töredék				Müller 1971, 39.
29 △	Petrikerszűr	60. lelőhely	ZGM 69.97.2.	terepbejárás, szórvány		töredék				Müller 1971, 46.
30 O	Pusztaszentlászló	nincs adat	ZGM 78.61.3.	ásás; szórvány		ép	2	4,5-5,4	gömb	Szőke-Vándor 1976, 11-12.
31 ▲	Sőjtőr	Vasvölgy	ZGM 64.13.32.	leletmentés, szórvány	vassalak	ép	3	5,5-7,5	vegyes	Valter 1963
32 △	Szeptnek	Bánfapuszta	nincs adat	nincs adat						Horváth L. szóbeli közlése
33 △	Zalaegerszeg	új mozi	ZGM 56.38.79.	építkezés, szórvány		ép	1	7,3-8,1		Szentmihályi 1955, 180.
34 ●	Zalaegerszeg-Ságod	Kutasi-dűlő	ZGM leltározatlan	3. gödör	vassalak	ép				Kvassay 2002b
35 O	Zalaegerszeg-Ságod	Bekeháza	ZGM leltározatlan	1. gödör		ép				Kvassay 2002c

○ ásás

● ásás vasművesség nyomával

△ terepbejárás, ásás szórvány

▲ terepbejárás, ásás szórvány, vasművesség nyomával

✘ közelebbi lelőhely adat nélküli szórvány

NTM = Nagykanizsai Thury György Múzeum

ZGM = Zalaegerszegi Gőcseji Múzeum

Jelek és rövidítések feloldása:

Kovács Gyöngyi

Jegyzetek a kanizsai vár 16-17. századi kerámialeleteihez

A Méri István által kutatott kanizsai vár¹ egykor a Délnyugat-Dunántúl legjelentősebb erődítménye volt. Központi épületét, a szabálytalan négyzet alakú, zárt udvaros, kaputornyos várkastélyt Kanizsai II. Miklós, Zsigmond király tárnokmestere építtette a 14. század végén (VÁNDOR 1992, 8-9; 1994, 254-256).

A 15. század folyamán a Kanizsai-család birtokolta a várat, amely ekkor igazi főúri rezedencia volt (VÁNDOR 1994, 261). 1534 után a fiúsított Kanizsai Orsolya és Nádasdy Tamás, a későbbi nádor házassága révén Kanizsa a Nádasdyakra szállt, akik udvartartásukat Sárváron rendezték be. Kanizsa azonban az 1533-ban Sárvárról idehozott díszes holmik jegyzéke alapján még mindig fényűzően berendezett lakhely lehetett,² – igaz már nem sokáig.³

Mohács után, a török fenyegetés árnyékában a várkastély átalakult, s a 16. század közepén (1554-1559 között) Nádasdy Tamás építkezéseivel kisebb erősséggé vált (MÉRI 1988, 31-32; VÁNDOR 1992, 9-10; 1994, 280-285), melyet Kanizsai Orsolya – férje 1562. évi halála, majd Szigetvár 1566. évi török foglalása után – 1568-ban átengedett a kincstárnak. Kanizsa a Balaton-Dráva közti főkapitányság székhelyeként az 1568-tól Pietro Ferabosco vezetésével meginduló nagyobb méretű erődítési munkák nyomán komolyabb végvárrá épült ki (MÉRI 1988, 31-40; VÁNDOR 1992, 10; 1994, 304-311).

Az 1600-ban török kézre kerülő Kanizsa a 17. században az Oszmán Birodalom egyik fontos, határmenti vilájetjének központja (DÁVID 1992, 57; VÁNDOR 1994, 353-356), a török katonai uralom és közgazgatás legjelentősebb vára és városa volt a Délnyugat-Dunántúlon. A törökök ennek megfelelően nemcsak nagy erővel védték és erődítették, de – 1604-ben, majd különösen az 1630-as években – jelentősen át is alakították (MÉRI 1988, 57-59; VÁNDOR 1992, 10-11; 1994, 365-368). Az 1664. évi sikertelen visszafoglalási kísérletet követően a vár 1690-ben került

ismét keresztény kézre, I. Lipót parancsára azonban nem sokkal később, 1702-ben lerombolták.

A Délnyugat-Dunántúl e fontos erősségéből ma már – néhány csekély földszáncan kívül – semmi nem látható, helyén üzemek, gyárak sorakoznak (vö. MÉRI 1988, 1. ábra = 1. kép 1). Az egykori vár a mai Nagykanizsától nyugat felé, a Kanizsa-patak hajdani mocsarában feküdt (vö. MÉRI 1988, 7. ábra = 1. kép 2), emlékét őrzi a lecsapolt mocsáron áthaladó, Kiskanizsára vezető „Vár út” elnevezés. A terület teljes beépítése előtt, az 1950-es (és részben az 1960-as) években került sor azokra a topográfiai és régészeti kutatásokra, melyek még eredménnyel járhattak a várra vonatkozó ismeretek hitelesítésében. Méri István nevéhez, 1953-58. évi kutatásaihoz fűződik az erősség pontos helyének rögzítése, a vár, de főként a belső vár ill. a késő középkori várkastély alakjának, méreteinek meghatározása, maradványainak feltárása, az építési mód és a külső erődítési rendszer részleteinek megfigyelése, valamint a lehetséges átépítések körvonalazása (MÉRI 1988, 9, 20). Méri István 1976-ban bekövetkezett halála után a vázlatos formában papírra vetett eredményeket Kovalovszki Júlia rendezte sajtó alá (MÉRI 1988). A monográfia, annak ellenére, hogy számos résztema kidolgozása és a végső összegzés is kimaradt belőle, alapmű a kanizsai vár kutatói számára. Vándor László is, aki Nagykanizsa és vára történetéről máig a legrészletesebb és leghitelesebb összefoglalást adta, néhány ponton vitatta ugyan, de megkérdőjelezhetetlen alapforrásként nyúlt a Méri-hagyatékhoz (VÁNDOR 1994).

Az 1950-es évek ásatásainak, valamint a későbbi kisebb leletmentések *tárgyi emlékműve* – bár az 1988. évben megjelent könyv gazdag válogatást közöl a leletekből – összefoglalóan feldolgozatlan (vö. PARÁDI 1961). Ennek hátterében többek között az is állhatott, hogy sokáig kevés olyan összehasonlító anyag állt rendelkezésre a Délnyugat-Dunántúlon, mely alapján az ásatások 15-17. századi keveredő emlékei között

biztosabban lehetett volna mozogni, különösen a 15-16. századot illetően. A Méri-féle kanizsai leletegyüttes azonban hosszú távon nem mellőzhető a térség 15-17. századi tárgyi kultúrájának elemzéséhez, árnyaltabb vizsgálatát azonban a jövő kutatásai vihetik előbbre.

Az utóbbi évtizedben két olyan – bár volumenét és eredményeit tekintve közel sem összehasonlítható – ásatáson dolgozhattunk, melyek a Dél-Dunántúl 16-17. századi emlékének teljesebb megismerését segítik. Mindkét lelőhely leleteinek elemzése kapcsán óhatatlanul felmerült a kérdés: mi van Kanizsán?⁴

Elsőként a barcsi török palánkvár 1989-1994 között folyt szondázó ásatása (KOVÁCS – RÓZSÁS 1996; 1998) nyomán foglalkoztunk azzal, hogy vajon miben hasonlítanak, illetve miben különböznek a kanizsai török központ és az 1567-ban épült, végül 1664-ban felperzselt kis drávai török kikötő területén talált leletek? Barcsan az ásatás során csak a hódítókhoz köthető, nagyrészt 1600-1664 közé keltezhető tárgyi anyagot találtunk, kerámialeleteinek többsége erősen kötődik a Balkánhoz (KOVÁCS 1998). Mivel a 1988. évi Méri-Kovalovszki-féle kiadvány kevés török tárgyat közölt, a hódoltság kori (17. századi) anyagról még annyit sem lehetett tudni, mint a 15-16. századiról. Így a kanizsai együttes áttekintése – török szempontból – mindenképpen indokolt volt.

A kanizsai leleteket Bajcsa várának 1995-2001 közötti feltárása (VÁNDOR 1997, 1998; VÁNDOR – KOVÁCS – PÁLFFY 1998/2000) és kerámiájának feldolgozása (KOVÁCS 2001) kapcsán mértük fel tüzetesebben, a korábban leginkább vizsgált 17. század mellett most már a 16. századra is kiterjedően. (Természetesen nem hagytuk ki a korábbi korok emlékeit sem.) A kanizsai vártól 8 km-re található bajcsai erősség 1578-1600 között létezett, a stájer rendek költségén építették és szerelték fel, látták el (ROTH 1970). Bajcsa lehetőséget nyújtott nemcsak a 16. század végi Mura-vidéki termékek, de számos ritkaságszámba menő korabeli nyugat-európai készítmény megismerésére is. Bajcsa és Kanizsa közelsége természetes módon feltételezte a két vár bizonyos fokú együttműködését és közös ellátását, aminek – úgy véltük – a leletanyagban is tükröződnie kell. (A bajcsai ásatások előzetes eredményeit és a leletekből gazdag válogatást lsd. a 2002 végén megjelent tanulmánykötetben és katalógusban: KOVÁCS szerk. 2002.)

Barcs és Bajcsa nyomán tehát elmélyültünk a kanizsai várásatások tárgyi emlékének tanulmányozásában. Mi is megállapíthattuk azt, ami eddig is tudott volt, hogy az együttes nagyon gazdag, sokrétű: a legkülönbözőbb használati és viseleti tárgyak, vas munkaeszközök, szerszámok, változatos fegyverek, berendezési tárgyak, díszes kályhacsempék, padlótegla, építészeti elemek, sőt még játékok is előfordulnak

benne. A tárgyak korban több évszázadot ölelnek fel, kronológiai szétválasztásuk azonban nem mindig egyértelmű.

Méri István ásatásai alapvetően a várkastélyra és környékére koncentráltak, ennek megfelelően a leletek zöme is innen származik. Különösen gazdag leletanyag került elő például az épület bejárat, déli homlokfala előtt feltárt szakaszon⁵ vagy a szeszgyár telkének hátsó felében levő „U” szelvényben, melyben már a várfal külső szegélyén húzódó cölöpsor illetve attól északra a fekete lápi föld jelentkezett, benne sok kidobált hulladékkal. Méri meghatározása szerint a kis számú Árpád-kori (és Méri István szavaival Árpád-korinak *látszó* – erről lsd. később) edénytöredék mellett a várkastély körüli leletek egyrésze, különösen a szebb darabok, a 16. század első feléből, részben Nádasdy Tamás idejéből valók, míg a másik rész a 15. századból származik (MÉRI 1988, 25, 124. jegyzet, 28-29; VÁNDOR 1994, 254).⁶ Valószínűleg a 15. század második felében kerülhettek Kanizsára azok a morva kőcserép-edények is, melyeket csupán egy-két töredék jelez (ltsz. 58.13.8: „K” kutató árok, ltsz. 60.12.63: „Vár u.”; vö. HOLL 1990, 230).

A Méri-féle kanizsai együttesben a 16. század utolsó évtizedeinek emlékei viszonylag kisebb arányban vannak jelen, ezeket (legalábbis a Bajcsával rokonítható részüket)⁷ a bajcsai anyag ismeretében tudtuk elkülöníteni. A hódoltság, azaz a 17. század anyagából jól körülhatárolt a jellegzetes mázas török kerámia, melynek keltező értéke különösen a várkastély körüli leletcsoportok vizsgálatánál fontos. Más együttesek keltezésénél az előkerülési helyre jobban támaszkodtunk: ugyanis az egykori török külváros (*Topraklik*) területe a 16. század második felében még lakatlan volt (MÉRI 1988, 44, 46, 51, 58; VÁNDOR 1992, 10-11; 1994, 366-367), a *Topraklik* területén talált tárgyak tehát – legalábbis többségükben – mindenképpen 17. századiak (vö. MÉRI 1988, 30).

Jelen dolgozatban nincs mód tágabb összefüggések, sorozatos egyezések ismertetésére, a továbbiakban csupán egy-két apró résztemával, a 16. század utolsó évtizedeinek Bajcsával rokonítható, majd a hódoltsági (17. századi) kerámialeletek egy-egy csoportjával kívánunk foglalkozni.

A 16. század utolsó évtizedeinek leletei

A 16. század utolsó évtizedeiből származó leletek *egy részét* – mint említettük – Bajcsa alapján meg lehetőséggel tudtuk azonosítani. Ezek a leletek – változatos intenzitással – tulajdonképpen a Méri-féle egész ásatási területen szóródtak. Nagyobb számban kerültek elő a várkastély délkeleti sarkánál húzott szelvényekben (pl. „B” szelvény), de előfordulásuk

inkább a várkastély északi térségében, azaz az épület tömbjétől északra eső, kissé távolabbi árkokban volt jellemző: így az észak-déli irányú „S” kutató árokban, a Vízmű által húzott ferde átvágásban, továbbá a már említett, a szeszgyár északkeleti végében levő „U” szelvényben (MÉRI 1988, 29, és 2. ábra, 4. ábra 3). Figyelemre méltó, hogy többnyire több-kevesebb mázas török kerámiatöredékekkel együtt jelentkeztek, ami nem véletlen, hiszen a várkastély tágabb környezetét a 16. század második felétől kezdik inkább kihasználni, és a 17. században is sűrűn lakják. A mellékelt táblákon a bajcsaiakkal azonos vagy azokkal rokon edények darabjaiból mutatunk be néhányat. Egyezést általában fazekak, fedők vagy korsók esetében, azaz az egyszerűbb, konyhai edényeknél tudunk megfigyelni.

A mázatlan fazéktöredékek (2. kép 1-3, 5, 7; 3. kép 1-2) homokos soványítású, jól korongolt, alapvetően barna, szürkésbarna színű, általában díszítetlen, sokszor többszörösen tagolt peremű edényekhez tartoznak, melyek a konyhai használatban gyakran megégtek, felületük kormos volt (vö. KOVÁCS 2001, Figs 2-4).⁸ A mázas fazekak (2. kép 4, 6, 8; továbbá MÉRI 1988, XXIV. t. 2. sor 1. és 3, 3. sor 1. és 3) teljesen azonosak a bajcsaiakkal (vö. KOVÁCS 2001, Fig. 5), változatos méretűek, belül zöld vagy barna, sárga mázasak, szalagfülesek, peremük galléros, részben alávágott, részben ívelten kihajló. Külső, mázatlan felületük ferdén hornyolt vagy vízszintesen bordázott. A nagymértékű rokonság alapján biztos, hogy a két vár edényei közös műhelyben vagy műhelyekben készültek, melyek feltehetően még a 17. században is termeltek: ugyanis több hasonló (bár a 16. század végiéktől kissé különböző) edény töredéke mázas török kerámiával együtt is jelentkezett, ami a fazekak 17. századi keltezését is lehetővé teszi, sőt azok esetében inkább azt valószínűsíti.

Közös műhely(ek)ről árulkodnak a bajcsaiakat idéző egyszerű, mázas és mázatlan korsók, kancsók is, a mázatlanok vörösesbarna anyagúak, összeszűkülő nyakúak vagy széles szájúak, melyek egyrésze bordázott szalagperemes (4. kép 4-5; 5. kép 3-7; valamint MÉRI 1988, XXV. t. alsó sor közepén; vö. KOVÁCS 2001, Figs 10, 11/8). A korsók válla sok esetben vonalköteggel díszített.

Bajcsán a festett áru viszonylag kis mennyiségben jelentkezik (vö. KOVÁCS 2001, Figs 7/1, 9/4, 12/6), Kanizsán azonban jellemző a különféle edények vörös festéssel való díszítése, mégpedig azonos stílusban (3. kép 4, 6; 4. kép 5-6; valamint MÉRI 1988, XXVI. t. 1). A festés itt nemcsak a 16. század második felében készült tárgyakon gyakori, de a korábbi edényeken is, – ritkán fordul elő viszont 17. századiakon. A töredékeiben bemutatott festett edényhez (3. kép 4) nagyon hasonló a Barcsan talált, s ugyancsak a 16. század utol-

só évtizedeire, végére keltezhető festett fazék (KOVÁCS 1998, 170, 3. kép 5), mely a korábban leírtakkal szemben egy tágabb értelemben vett, festett árut készítő – Kanizsára is szállító – délnyugat-dunántúli fazezerműhelynek jellegzetes terméke lehet.

A vártól keletre eső Kanizsa mezőváros ebben az időben a vár külvárosa, családostúl a katonaság (főként huszárság) lakik benne, polgári lakossága, ipara, virágzó kereskedelme ekkorra gyakorlatilag megszűnt (VÁNDOR 1994, 335-337). Az edények egyrésze ennek ellenére Kanizsán készülhetett, bár készítésüket valószínűleg nemcsak ebben az időszakban, de már a megelőző évtizedekben sem lehet kizárólag Kanizsához kötni. Miután a várat alapvetően Zala vármegye, ill. a kanizsai uradalom falvai látták el (VÁNDOR 1994, 335-340), a műhelyeket ezekben kell keresni. Egy adat szerint például a 16. század első felében a somogyi (Fazekas)Dencs fazekasai termékeikkel adóztak Kanizsára (VÁNDOR 1994, 263), de nem tudjuk, ez érvényes-e a 16. század utolsó évtizedeire is. (Fazekasdencs 1597-ben még létezik!) Elképzelhető továbbá, hogy Sümegről is érkezett áru, esetleg nemcsak a 16. századi, hanem a 17. századi török Kanizsára is.⁹ Bajcsára – annak ellenére, hogy katonailag a vár nem a kanizsai, hanem a stájer ellenőrzés alatt álló vend-bajcsavári végvidéki főkapitánysághoz tartozott (VÁNDOR 1994, 341; PÁLFFY 1999, 10) – részben ugyanazok a települések szállíthattak, mint Kanizsára, de Bajcsa ellátásában egyértelműen nagyobb szerepet kapott Stájerország és a Mura-vidék.

Kanizsa esetében a tárgyak kronológiai határait nem szűkíthetjük le két évtizedre, mint Bajcsán, de valójában nem keltezhetünk sokkal tágabb időintervallumban. A Dél-Dunántúl gazdasági viszonyai ugyanis alapvetően megváltoztak először Szigetvár török kézre kerülésével, másodsor magának Kanizsának elfoglalásával. Mindkét esemény erőteljesen befolyásolta az ellátást, a Kanizsára szállító települések köre egyrészt szűkült, másrészt módosult. 1566 után a Kanizsától északra és a hátszágban levő falvak előtérbe kerültek (MÉRI 1988, 15), bár a várnak a hódoltság alatti somogyi, baranyai és tolnai falvak is adóztak (VÁNDOR 1994, 315, 339). A helyzet 1600 után, a török berendezkedést követően még inkább átalakult. Az 1566., majd az 1600. évet ezért többé-kevésbé választóvonalnak tekinthetjük Kanizsa tárgyi kultúrájának változásában, a leleteket azonban jelenleg nem tudjuk falvakhoz, településekhez, műhelyekhez kötve csoportosítani.

Bajcsa és Kanizsa egyezéseit vizsgálva felfigyelünk arra, hogy a kanizsai anyagból alapvetően hiányoznak a Bajcsán megismert asztali edények; így a tányérok, poharak és a változatos díszedények (vö. KOVÁCS 2001, Figs 12-15). A kanizsai ásatásokból

beleltározott néhány tányértöredék (10. kép 1-2, 5) erőteljesen különbözik a bajcsaiaktól. Miután ezek a vár külső területein (a próbaásatások során) török anyaggal együtt kerültek elő, először csak valószínűnek tűnt, de párhuzamaikat tekintve bizonyossá vált, hogy Bajcsánál későbbiek. Korbeli különbségek vannak a poharak esetében is. A kanizsai fehér anyagú, díszes finom cseréppoharak (MÉRI 1988, XXII. t. 2) Bajcsánál feltétlenül korábbiak, a bajcsai várban ilyenek még mutatóban sincsenek. A kanizsai anyagból csupán egy-két apró pohártöredéknél merül fel a 16. század végi keltezés lehetősége.

A korábbi évtizedek gazdag díszes anyagához képest ez a hiány a 16. század utolsó évtizedeiben mindenképpen feltűnő. A magyarázat egyik része lehetne az, hogy Bajcsát Stájerország látta el finomabb áruval, míg Kanizsát nem. Kanizsán azonban nemcsak bajcsai jellegű anyag nincs, de más, 16. század utolsó évtizedeire keltezhető asztali áru (és luxustárgy) is alig van. Ezért fontosabb és meghatározó körülménynek tekintjük azt, hogy a 16. század második felében, a Ferabosco-féle átépítés végére a várkastélyból élelmiszerraktár lett, s a főkapitányi szállás az 1577-es nagy várbeli robbanás után 1595-ig (Haym Kristóf idejéig) – nagyjából épp Bajcsavár fennállásának idejében – nem a várban, hanem a városban volt (MÉRI 1988, 35, 45-46, 48, KERECSÉNYI 1993, 253-254; VÁNDOR 1994, 310-311, 326, 336-337). Az, hogy az épület élelmiszerraktár, alapvetően magyarázza a leletanyag egyszerűségét, vagy másképpen fogalmazva, a 16. század utolsó évtizedeinek leletanyaga – mely főként konyhai edényekből áll – tükrözi azt a térképekről, forrásokból ismert tény, hogy az épület az adott időszakban már egyáltalán nem főúri lakhely, hanem raktár volt.

A Méri-féle ásatási anyagban ritka az olyan luxustárgy, mely korban ehhez az időszakhoz kapcsolódhat –, egy-két edény töredéke említhető csupán. Ezek közé tartoznak az Ausztriából származó homokrászóras mázzal díszített edények darabjai (3. kép 3; 4. kép 1a-d), melyekhez hasonlókat Magyarország területén a Nyugat-Dunántúlon találtak még néhány lelőhelyen. A Holl Imre által számbavett leletek főként 15. századiak vagy a 16. század első feléből valók (HOLL 1990, 239-243; 1992, 36, a külföldi irodalommal). Néhány darab azonban Bajcsán is felbukkant (KOVÁCS 2001, Fig. 15/2), ami – az osztrák párhuzamokon túl – egyértelműen jelzi, hogy a leletkőr kora az 1570-es évek végére, 80-as évekre is kiterjeszthető. Kanizsán ezek a leletek mázas török kerámiát is tartalmazó összefüggésben, de többségében bajcsai jellegű edénytöredékekkel együtt láttak napvilágot („U“ ill. „S“ kutató árok), ami alapja lehet a 16. század utolsó előtti évtizedeire való keltezésüknek. Előfordulásukat – és egyéb osztrák áruk megjelenését is (pl. fedő: 3. kép 5, vö.: KOVACSO-

VICS 1991, Kat. 264, 279-281) – magyarázhatja, hogy 1568 után Kanizsa királyi vár, ahol minden szinten (katonaság, tisztek, kapitányok, építészek) németek, osztrákok, olaszok állandó jelenlétével kell számolni. (Az építőudvar és a komiszárus lakása nem eshetett túl messze a várkastély tömbjétől: MÉRI 1988, 45, és 5. ábra; VÁNDOR 1994, 311). Ez a helyzet a kérdőjelesen itáliainak meghatározott, kék-fehér ónmázaz kerámiatöredékekkel is (10. kép 4).¹⁰

A 16. századi kerámiának egy kevésbé ismert lelet-típusát képviselik a fazékszerű, de teljesen más funkciót ellátó „tüzes- vagy ostromfazekak“ (TAKÁTS 1903, 59-60), melyek feltehetően Kanizsa végvárrá alakulásának időszakától, a 16. század közepétől keltezhetők. Bemutatásukat a szakirodalomban való ritka előfordulásuk indokolja (4. kép 7-8).

A 17. század leletei

Mint szó volt róla, Kanizsa vára a török időkben jelentősen átalakult (MÉRI 1988, 57-59, VÁNDOR 1992, 10-11; 1994, 365-368). A törökök míg a vártól kelet felé eső középkori várost (melyet távolságából fakadó védhetetlensége miatt 1600-ban a császáriak felégettek) nem állították helyre, addig a vár belső terét belakták, sőt a királyi ötszögű vár nyugati részét – mely a 16. század második felében még lakatlan mocsaras terület volt –, feltöltötték és ott egy teljesen új külvárost építettek fel (*Topraklik*).

Evlia Cselebi 1664. évi, többé-kevésbé hitelesnek tekinthető leírása alapján Kanizsa hangulatában, épületeiben teljesen törökké lett (EVLIA 1985, 563-571), amit az 1690. évi házösszeírás csak megerősít (TÓTH 1990; VÁNDOR 1994, 368-369). Evlia Cselebi az erődítések mellett nemcsak a vár és a *Topraklik* külváros belső épületeivel foglalkozik, hanem lakóival is, akik – szerinte – bosnyákok, de sokféle nyelvet beszélnek. A várban sétálva a jellegzetes török épületek (dzsámik, mecsetek, fürdő, medresze, elemi iskolák, kolostorok) mellett megemlíti a börtönöket, a löporraktárakat, s szól a sok kis boltról.

A *Topraklik* külvárosban a „felszabadított és fegyverviselő ráják“ laktak. A különféle köz- és várbeliekhez hasonló lakóépületeket itt is számtalan bolt kísérte. Békésebb pillanatok színhelye lehetett a külváros és Kanizsa közötti hídfőnél kialakított, „tőparti kirándulóhelyi kávéház“, ill. a Szigeti kapun kívüli hídfőnél, „az értelmiséghez tartozók gyülekezési helyéül szolgáló, tavon levő *lonsa kösk* [kézműves pavilon]“.

Evlia a késő középkori kastélyról nem tesz említést, Vándor László szerint az talán már a 17. század elején elpusztult (VÁNDOR 1994, 368). Esetleges, valamilyen formában történő 17. századi használatát Méri István kutatásai nem támasztották alá, a várkastély

17. századi sorsáról, pusztulásáról azonban tulajdonképpen nem tudunk semmi közelebbit. Tény, hogy az épület, mely már a 16. század végén igen leromlott állapotban volt,¹¹ a 17. században semmire nem lehetett alkalmas, nyilván fel sem merült, hogy azt lakhelynek helyreállítsák. A törökök egyébként az ilyeneket, még ha viszonylag jó állapotban is voltak, elsősorban raktárként használták, és inkább köré építkeztek. Gerelyes Ibolya kutatásai alapján ez volt a helyzet Ozorán és Gyulán (GERELYES 1988, 278; 1996, 112).

A várkastély pusztulását a leletanyag csak megerősíti. Közvetlenül falainál az ásatások során elég kevés mázas török kerámiatöredék került elő, de az épület tömbjétől távolabbi szelvényekben már több volt. Ez egyben annak is jele lehet, hogy a török sorsára hagyta ugyan a várkastélyt, térségében azonban megtelepedett, – bár ennek egyéb régészeti vonatkozásairól sokat nem mondhatunk, ugyanis a feltárások nemcsak az épületnek, de környékének is csupán töredékét érintették.

A kanizsai hódoltság kerámia több rétegből tevődik össze. Egyrésze továbbra is a várhoz adózó falvakból származhat (kézi korongolt edények, egyéb mázas és mázatlan fazekak, korsók, díszes tányérok), másrésze hozott áru a Balkánról ill. Anatóliából (például néme-lyik mázas talpas tál vagy a keleti fajansz- és porcelán-csészék és esetleg a keleties típusú fekete korsók (9. kép 5-6). Ugyanakkor török és balkáni jellegű edények nyilván helyben is készültek, a török műhelyek, mesterek tevékenységének nyomait azonban csak a nagyobb felületű ásatások igazolhatták volna. Miután a várnak a törökök által beépített, belakott területei, de a hajdani külváros (*Topraklik*) is, régészetileg csak kevésbé kutatott, az egymással össze nem függő, kis szelvényekkel (MÉRI 1988, 20, 31) a jelenségek nehezen értelmezhetők. Az egykori török lakosságról tulajdonképpen a tárgyak „beszélnek“. A várkastély török leletei mellett a vártnak megfelelően 17. századi anyag került elő a Méri-féle 1953. évi próbaásatások és a régi út átvágásai (I-III.) alkalmával, valamint az egykori *Topraklik* részén kialakított Sportpálya, Vásártér, Üveggyár és a várfalon kívül eső Gépgyár telkein végzett földmunkák során (vö. MÉRI 1988, 30, 1. ábra = 1. kép 1). Bemutatott török és balkáni jellegű leleteink zöme ezekről a lelőhelyekről való. A perzsa, török fajansz és kínai porcelán kávéscsészék talán az elől-járók háztartásaihoz, esetleg a kávézőkhoz tartozhattak, között töredékeik (9. kép 1-4) részben a várban, az egykori várkastélynál („B“ szelvény) kerültek elő, részben pedig a *Topraklik* külváros területén.

Mázas török kerámia

A kanizsai mázas török kerámia rokon az ország más töröklakta váraiból megismert anyaggal, talpas tá-

lak, kiöntőcsöves és kiöntőcső nélküli korsók és kályhaszemek alkotják ennek a leletcsoportnak az alappil-léreit (6. kép 1-7; 7. kép 7; 9. kép 7-10). Mint utaltunk rá, az anyag – legalábbis részben – helyben készülhetett.

A legjellemzőbb tárgytypus a talpas tál (6. kép 1-7): ezek nagysága, talp- és peremkiképzése sokféle, az egyszínmázások mellett sok a folytatott mázas példány, és ami figyelemre méltó, hogy hiányoznak közülük a balkáni műhelyek sgraffito díszítésű táljai, ami Kanizsa jelentőségét és az ilyen díszű tálak országos szóródását tekintve valószínűleg kutatási hiányosságra vezethető vissza.

A kanizsai múzeumnak szép gyűjteménye van mázas török kályhaszemekből is (7. kép 7). Az előke-rült mennyiségből kiindulva, Kanizsán sok házat biz-tosan ilyen szemekkel kirakott balkáni típusú szemes-kályhával fűtöttek. A kályhaszem-típus országsszerte meglehetősen elterjedt, a hódoltság balkáni népi ele-meivel összefüggésben a kisebb-nagyobb török várak-ban egyaránt előfordul (GERELYES 1991, 32; HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 48-49, további irodalommal).¹²

Kézi korongolt edények

A hódoltság kori (17. századi) leletanyag egy másik jellegzetes csoportját a kézi korongolt edények alkotják. A kerámia a hódítókhoz kapcsolódóan mindenekelőtt a Dél-Dunántúl török váraiban fordul elő, azok közül is inkább talán a kisebbek emlékényagára jellemző, de ezekben is eltérő arányban, s nem feltétlenül nagy mennyiségben jelenik meg. A balkáni régészeti és néprajzi anyaggal való összefüggések alapján a kézi korongolt áru a török várakban a törökkel megjelenő balkáni népek hagyatéka (GERŐ 1978, 351-352; 1985; GAÁL 1985, 189; GERELYES 1988, 280; HATHÁZI – KOVÁCS 1996, 41-42; KOVÁCS 1998, 156-161, a korábbi irodalommal).

Hegy Klára kimutatása szerint a magyarországi hódoltság várai, földrajzi elhelyezkedésüktől függetlenül, tele voltak balkáni, különösen bosznia-hercego-vinai származású katonákkal (HEGYI 1998, 243), ez alapján a kézi korongolt anyagot mindenütt elvárhat-nánk. Miután azonban annak nagyobb mértékű megje-lenése regionálisan jellemző, a sajátos elterjedés hát-terében nemcsak a várkatonaság etnikumát (ez ugyanis kétségtelenül tényező), hanem más okokat, körülmé-nyeket is feltételezni kell. Minden bizonnyal az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúlyt kell helyezni a török várakat, városokat ellátó vidékekre, falvakra, s ezek lakosságára, iparára.

Vizsgáljuk meg Kanizsa vidékét, a Délnyugat-Dunántúlt, illetve tágabban a Dél-Dunántúlt. A 15. századtól a kézi korongon készült kerámia Magyar-országon általában már archaikusnak számított, a Dél-

Dunántúlon azonban a késő középkorban, sőt nagy valószínűséggel még a hódoltság korában is, végig készítették a magyar fazekasok. Itt a kézi korong egyik típusa a késő középkor folyamán is fennmaradt (HOLL 1956, 191), használatát jól bizonyítják a 15-16. századi környezetben előforduló leletek (például Csepely: KOVALOVSKYI 1969, 246-247; Ócsény, Miklós Zsuzsa ásatása; Decs-Ete, Miklós Zsuzsa és Vizi Márta ásatása¹³). A törökök ellen épült Bajcsa várában is találtunk kézi korongolt edényeket, ahol azokat magyar vagy muraközi horvát készítményekként értékelhetjük. Úgy véljük, az a körülmény, hogy a Dél-Dunántúlon a kézi korongolt kerámiának jelentősebb késő középkori helyi előzményei voltak, esetleg szerepet játszhatott sajátos hódoltság kori elterjedésének alakulásában is.

Kanizsán a kézi korongolt kerámiát három fő korszakba datálhatjuk. Az igen kis számú Árpád-kori töredék mellett a leletek nagyrésze a késő középkorból, azaz a 15-16. századból, illetve a hódoltság korából, a 17. századból való. A leletanyagban való eligazodást könnyítheti más ásatások biztosan keltezett kézi korongolt anyagának alaposabb ismerete, azonban a nagyfokú hasonlóságok miatt a csoportok kronológiai szétválasztása még így sem könnyű. A keltezésnél Kanizsán a kísérő leletanyag, de néha a lelőhely segíthet: az egykori *Topraklik* területén, mázas török kerámiával együtt talált töredékek (7. kép 1-6) többségükben hódoltság koriak, a várkastély térségében talált darabok (MÉRI 1988, XXII. t. 1) – az egyéb leletek alapján – zömmel 15-16. századiak lehetnek, bár köztük előfordulhatnak 17. századi darabok is. A fenékbélyeges fazékaljak a késő középkor emlékei („T^c kutató árok, ltsz. 59.7.36. és 59.7.66; vö. MÉRI 1988, XXII. t. alsó sor közepén; továbbá ltsz. 60.11.39, „Vár u.“).

A kézi korongolt anyag származását vizsgálva úgy véljük, hogy a késő középkori (15-16. századi) edényeket az uradalmi falvak zömében magyar fazekasai készítették. A hódoltsági, 17. századi darabokat részben talán továbbra is magyar fazekasokhoz köthetjük (miután biztos, hogy a hódolt falvak egy részének iparosai továbbra is szállítottak Kanizsára), túlnyomó többségükben azonban már a törökkel megjelenő, a balkáni hagyományokat folytató délszláv mesterek munkái lehetnek, akik a váron belül illetve a *Topraklik* külvárosban vagy a hódoltság belső területein, Kanizsától akár távolabb levő délszláv falvakban élhettek és dolgozhattak.

A kanizsai hódoltság kori kézi korongolt kerámia – mint általában a Dél-Dunántúl más lelőhelyein – durvább konyhai fazekakból és korszakból tevődik össze. A fazekak (7. kép 1-6) anyaga kavicsos vagy

homokos soványítású, színük szürke, szürkésfekete, peremük tagolatlan vagy alig tagolt. A vállon gyakori a vonalas díszítés (hullámvonal, körbefutó egyenes vonalak, vagy vonalköteg).

A korszak közül jellemző típust alkotnak az ún. bosnyák korszak (8. kép 1-7). Ezek általában kavicsos soványításúak, vastag falúak és meglehetősen durvák, barna, vörösesbarna színűek. Kisebb részük díszítetlen (8. kép 2), többségükben azonban díszítettek, mégpedig fogaskerékkel benyomott textilszerű sávos mintával. Először Pécsről közölt ilyeneket Fehér Géza (FEHÉR 1959, 126-127, II. t. 4-7, VI. t. 2-3, IX. t. 10-13), majd az ő nyomán több dél-dunántúli török kori lelőhelyen sikerült megfigyelni előfordulásukat (Berzence, Babócsa: saját helyszíni megfigyelés; Törökoppány: KOVÁCS 1990-91, Pl. X. 3-5). Barcsan a török vár területén 1984-1994 között nem találtunk ilyen korszakot, viszont Pusztabarcsan, a korabeli polgári település területén Rózsás Márton több díszített töredéket gyűjtött (KOVÁCS 1998, 176, 7. jegyzet és 17. kép 4-8). Kanizsán jellemző módon csak a hódoltsági anyagban jelennek meg és szinte kizárólag a *Topraklik* külváros területéről kerültek elő ilyen edénytöredékek.¹⁴ A Fehér Géza által idézett bosznia-hercegovinai párhuzamok alapján az edénytípus Kanizsa bosnyák lakosságához köthet, ami összeeseng Evlia Cselebi idézett leírásával, mely szerint Kanizsa lakossága bosnyák (EVLIA 1985, 570).

17. századi magyar kerámia

A 17. századi magyar kerámia nem ismert a térségben. Kanizsán a korszak edényeinek vizsgálatánál a próbaásatások és útvágások (vö. MÉRI 1988, 1. ábra = 1. kép 1) 17. századi együttese, majd a várkastély térségének bizonyos (pl. „S^c és „U^c szelvények), 17. századi anyagot is tartalmazó leletcsoportjai jelentették a kiindulópontot. Az egy-két mázas fazék- és írókás díszítésű tányértöredékkel (10. kép 1-2, 5-7) éppen csak jelzésszerűen bemutatott 17. századi magyar fazekastermékek észrevehetően különböznek a 16. századiaktól, párhuzamaik az egyre nagyobb területeken egységesedő 17-18. századi, részben már népinek nevezhető kerámia felé mutatnak (vö. KOVÁCS 1998, 15. kép B, 16. kép: a várárok 17. század végére – 18. századra keltezett táljai). A korabeli műhelyek és edényeik elterjedésének feltérképezése azonban – a vár 17. századi ellátásának kutatásával együtt – a jövő feladata lesz.

A kéziratot 2000 elején zártuk le.

Készült az OTKA támogatásával (nyilvántartási szám T 025390).¹⁵

Jegyzetek:

- ¹ Ez a vár helyileg nem azonos a 14. század első felében említett, rövid ideig álló, (a nagykanizsai vasútállomás közelébe lokalizált) kanizsai (kanizsaszegi) várral (VÁNDOR 1992, 7-8; 1994, 233-235).
- ² Az 1533. december 18-án Sárvárról Kanizsára hozott holmik jegyzéke oldalakon keresztül sorolja a drága öltözeteket, ékszereket, ezüst- és egyéb értékes edényeket, konyhai eszközöket, díszfegyvereket, veretes lószerszámokat, takarókat, szőnyegeket, kárpitokat, a várkápolna felszereléséhez tartozó papi ruhákat, kelyheket, misekönyveket, gyertyatartókat, stb. (MÉRI 1988, 25, 124. jegyzet).
- ³ A kanizsai vár 1549. évi inventáriumai leírja a belső vár (várkastély) helyiségeit, a benne felsorolt berendezési tárgyak – szőnyegek, szekrények, asztalok, székek, abroszok és a három réz gyertyatartó – már nem mutatnak főúri életet (VÁNDOR 1994, 280).
- ⁴ A többszáz – ép, kiegészített ill. töredékes – tárgyból álló leletanyag a nagykanizsai Thury György Múzeumban található, a leletek az 1958 és 1977 közötti leltári évi számai alatt találhatóak meg. Az együttes tanulmányozásának, feldolgozásának, majd a jelen dolgozatban szereplő leletek közzétételének lehetőségét Vándor Lászlónak (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg) és Horváth Lászlónak (Thury György Múzeum, Nagykanizsa) köszönöm.
- ⁵ Itt a törmelék nagyszámú leletanyagot tartalmazott. A cserépedény-töredékek között mázas és mázatlan korsók, fazekak, fedők, bögrék, kettős falú, áttört, valamint bepecsételt díszű talpas poharak darabjait említhetjük. A számos üvegtöredék kerek ablaküvegszemekből, üvegedényekből, köztük különlegesen szép „verejtékes“, csiszolt és festett üvegpoharokból, dudoros, bordás, csavart nyakú palackokból származik. A kevesebb kályhacsempe- és kályhaszemtöredék között 15. századi zöld mázas és mázatlan tulipándíszes, madaras, áttört mérműves ill. állatalakos, emberfejes darabok is előfordulnak. A fémtárgyak közül kiemelkedik három nagyméretű faragóbárd, kasza és több patkólelet (MÉRI 1988, 28). Mindez igen sok állatcsont társaságában került elő.
- ⁶ A kanizsai 15-16. századi emléktárgyak korban és jellegben részben megegyezik a Kanizsa melletti Botszentgyörgy várának (Romlott-vár) leleteivel (VÁNDOR 1995). Botszentgyörgy vára magánföldesúri lakhely volt, 1480-ban építették és az 1570-es évek végén robbantották fel. A vár ásatásából származó leletanyag a 15. század végének, de főként a 16. század első felének/közepének tárgyait jeleníti meg. Ugyanakkor már nem (illetve az 1570-es éveket illetően esetleg érintőlegesen, átfedéssel) tartalmazza a Bajcsára, azaz a 16. század utolsó évtizedeire jellemző típusokat, tehát „visszafelé“ keltezheti a kanizsai leletek egy csoportját. A botszentgyörgyi anyag jelenleg csak részben közölt (VÁNDOR 1995, 17-21, és IV-XVII. képek). A 15-16. század vizsgálatához a sarvalyi ásatások leletei is segítséget nyújthatnak (HOLL – PARÁDI 1982).
- ⁷ Nem lehet kizárni, hogy Kanizsán olyan - egyelőre nem körvonalazott - 16. század utolsó évtizedeire keltezhető emléktárgy is van, mely Bajcsától eltérő. Megállapításainkat azonban ez nem módosítja.
- ⁸ A korábbra keltezhető fazekak színe jellemző módon világos, azaz sárgásbarna vagy halványbarna, s peremük érzékelhetően más tagolású.
- ⁹ Sümegen már a 16. században készítettek tűzálló edényt (CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 132), a sümegi edények korabeli elterjedését azonban nem ismerjük. A néprajzi kutatások szerint az újkorban Somogy megye nyugati részét és Zala megyét főzőedénynek a Bakony fazekasközpontjai látták el, így elsősorban Sümeg és Tapolca. A sümegiek dél felé eljártak Somogyba Marcali és Nagybjom tájára, Nagykanizsa, Kiskomárom, Komár város vidékéig és ők látták el Göcsejt (KRESZ 1960, 320-323). Kérdés azonban, hogy az újkori helyzet mennyire vetíthető vissza a 16-17. századra?
- ¹⁰ Néhány üvegpohár esetében ugyancsak felmerül a gyanú – Bajcsa nyomán megalapozottan –, hogy azok a királyi vár idejéből, nem pedig a Nádasdy-korszakból valók.
- ¹¹ Haym Kristóf 1595. évi jelentései arról tanuskodnak, hogy a vár az adott időszakban romokban áll. Mint Kerecsényi Edit összefoglalásából megtudjuk, Haym „kéri a főherceg engedélyét, hogy a várban igénybe vehessen – és rendbe hozathasson – néhány szobát... A háborús időkre való tekintettel ugyanis nem tartja biztonságosnak, hogy – miként az előző őbesterek – ő is a városban lakjon“ ...Megtudjuk, hogy a „vár falazott kapuja még mindig romos, hogy a főépületen a tető roskadozik, szobáiba beesik az eső, s a bolthajtások helyenként leszakadózó félben vannak. A szobák között nincs ajtó, az ablakokon keret, és fűteni sem lehet, mivel kályha sincs. Ha esik, szobájában az ágyat aszerint kell egyik helyről a másikra húzni, amilyen az eső iránya.“ (KERECSENYI 1993, 254, 256).
- ¹² Barcsan, ahol az emléktárgy igen erősen balkáni jellegű, ilyen mázas kályhaszemek – 1989 és 1994 között – szinte egyáltalán nem kerültek elő, a típus akkor csupán

egy-két töredéssel volt képviselve (KOVÁCS 1998, 172). Barcson ez a helyzet a kutatás csekély mértékéből adódott (bár a nagyon egységes képet mutató kályhák és a durva kályhaszemek az újabb ásatások anyagában is dominálnak). Felmerül a kérdés, vajon a mázas szemekkel kirakott kályha jellemző-e egy-egy helyre, függ-e a vár nagyságától, jelentőségétől, a várhoz kapcsolódó település városias jellegétől, lakóitól. Minderre válaszolni egyelőre igazából nem tudunk. Ami biztos: a nagyobb török várakban, városokban mindenütt találkozzunk mázas kályhaszem maradványokkal.

- 13 A közöletlen leletanyagba való betekintés lehetőségét ezúton is köszönöm az ásatóknak.
- 14 A durva, kézzel formált, pelyvás anyagú *sütőharangok* töredékeit hasonló mennyiségben és elsősorban ugyancsak az egykori *Topraklik* külváros területén, török anyaggal találták.
- 15 A rajzokat Nagy Ágnesnek+ és Ősi Sándornak, a fotókat Kádas Tibornak köszönöm. Köszönettel tartozom továbbá Benkő Eleknek és Torma Istvánnak, akik értékes tanácsaikkal segítették a kézirat létrejöttét.

Irodalom:

CSUPOR – CSUPORNÉ ANGYAL 1998

CSUPOR I. – CSUPORNÉ ANGYAL ZS.: Fazekaskönyv. Budapest 1998.

DÁVID 1992

DÁVID G.: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. Zalai Múzeum 4 (1992) 55-64.

EVLIA 1985

EVLIA Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660-1664. 2. kiadás. Ford.: Karácson I., Előszó: Fodor P. Budapest 1985.

FEHÉR 1959

Ifj. FEHÉR G.: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei (Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs). JPMÉ 1959 (1960) 103-149.

GAÁL 1985

GAÁL A.: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In (szerk. Bodó S.-Szabó J.): Magyar és török végvárak (1663-1684). Studia Agriensia 5 (Eger 1985) 185-198.

GERELYES 1988

GERELYES I.: A várkastély a török korban. In: Feld I. - Kisfaludi J. - Vörös I. - Koppány T. - Gerelyes I. - Miklós ZS.: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981-85-ben végzett régészeti kutatásokról. BÁMÉ 14 (1988) 277-280.

GERELYES 1991

GERELYES I.: Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972-1981) (Türkische Fundkomplexe aus dem Burgpalast von Buda (1972-1981) TanBpM 23 (1991) 21-74.

GERELYES 1996

GERELYES I.: Török építkezések Gyulán (1566-1695). In (szerk. Jankovich B. D.): Tanulmányok a

gyulai vár és uradalma történetéhez. Gyulai Füzetek 8 (Gyula 1996) 88/101-124.

GERŐ 1978

GERŐ, GY. Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren. In (ed. Fehér, G.): Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1975 (Budapest 1978) 347-361.

GERŐ 1985

GERŐ, GY.: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 71 (1985) 195-200.

HATHÁZI – KOVÁCS 1996

HATHÁZI G. – KOVÁCS GY.: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14-17. századi történetéhez (The gothic church tower in Vál. Data to the 14th-17th century history of Vál). IKMK B/45 (Székesfehérvár 1996).

HEGYI 1998

HEGYI K.: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilajet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása (Ethnic, religion, islamisation. The origin and replacement of the garrison soldiers in the vilayet of Buda). Történelmi Szemle 40 (1998) 3-4: 229-256.

HOLL 1956

HOLL I.: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez (Beiträge zu den Arbeitsmethoden der Ungarischen Töpferi des Mittelalters). BudRég 17 (1956) 177-194.

HOLL 1990

HOLL, I.: Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14-15. Jh.) ActaArchHung 42 (1990) 209-267.

- HOLL 1992
HOLL I.: Kőszeg vára a középkorban (Die Burg Kőszeg (Güns) im Mittelalter. Die Ausgrabungsergebnisse der Jahre 1960-1962). Fontes ArchHung (Budapest 1992)
- HOLL – PARÁDI 1982
HOLL, I. – PARÁDI, N.: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes ArchHung (Budapest 1982)
- KERECSENYI 1993
KERECSENYI E.: Kanizsa és környéke helyzete 1594-97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In (szerk. Szita K.): Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Pécs 1993, 251-274.
- KOVÁCS 1990-91
KOVÁCS GY.: 16th-18th century Hungarian pottery types. Antaeus 19-20 (1990-1991) 169-180.
- KOVÁCS 1998
KOVÁCS GY.: A barcsi török palánkvár kerámialeletei (The Ceramic Finds from the Turkish Palisade Fort at Barcs). CommArchHung 1998, 155-180.
- KOVÁCS 2001
KOVÁCS GY.: The Ceramic Finds from the Bajcsa Fort. (1578-1600) ActaArchHung, 52 (2001) 195-221.
- KOVÁCS szerk. 2002
KOVÁCS GY. (szerk.): Weitschawar/Bajcsa-Vár. Zalaegerszeg 2002.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996
KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M.: A barcsi török palánkvár (Türkische Plankenfestung in Barcs). SMK 12 (1996) 163-182.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998
KOVÁCS GY. – RÓZSÁS M.: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. A barcsi török palánkvár (Die Türken im Südwestlichen Transdanubien. Die türkische Plankenfestung von Barcs). In (szerk. H. Simon K.): Népek a Mura mentén (Völker an der Mur, Ljudi uz Muri, Ljudje ob Muri) 2. A Nagykanizsán 1997. május 15-17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Zalaegerszeg 1998, 79-100.
- KOVACSOVICS 1991
KOVACSOVICS, W. K.: Aus dem Wirtshaus zum Schinagl - Funde aus dem Toskanatrakt der Salzburger Residenz. Jahresschrift (Salzburg) 35/36 (1989/90) 7-399.
- KOVALOVSZKI 1969
KOVALOVSZKI J.: Ásatások Csepelyen (Ausgrabungen in Csepely). VMMK 8 (1969) 235-252.
- KRESZ 1960
KRESZ M.: Fazekas, korsós, tálás (Potter, Jugmaker, Dishmaker). Ethnographia 71 (1960) 297-379.
- MÉRI 1988
MÉRI I.: A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához (Ausgrabungen auf dem Befestigten Schloss Kanizsa). Kiadásra előkészítette és az előszót írta Kovalovszki Júlia. Budapest 1988.
- PÁLFFY 1999
PÁLFFY G.: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században (In defence of Europe. Military cartography on the Hungarian frontier of the Habsburg Empire in 16th and 17th centuries). Budapest 1999.
- PARÁDI 1961
PARÁDI N.: A nagykanizsai vár középkori kályhacsempéi (Die mittelalterlichen Ofenkacheln der Burg von Nagykanizsa) FA 13 (1961) 183-186, XXIX – XXX t.
- ROTH 1970
ROTH, F O.: Wihitsch und Weitschawar. II. Erbauung und Einrichtung des Kastells Bajcsavár (1578). Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, Graz (1970) 151-214.
- TAKÁTS 1903
TAKÁTS S.: Magyar tüzes- és lövészerszámok. Száz 1903, 49-62.
- TÓTH 1990
TÓTH I. GY.: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása, 1690. (Zu den Quellen türkischer Architektur in Ungarn: Das Register der Häuser der Burg von Kanizsa, 1690). Zalai Múzeum 2 (1990) 221-230.
- VÁNDOR 1992
VÁNDOR L.: A kanizsai vár építési korszakainak kérdései. Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1990. 11. 30 - 12. 01. Zalai Múzeum 4 (1992) 7-16.
- VÁNDOR 1994
VÁNDOR L.: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig (The history of Kanizsa from the Magyar Conquest till the town's liberation from Turkish occupation). In (szerk. Dr. Béli J.-Dr. Rózsa M.-Dr. Rózsáné Dr. Lendvai A.): Nagykanizsa. Városi Monográfia I. Nagykanizsa 1994, 215-424.
- VÁNDOR 1995
VÁNDOR L.: Botszentgyörgy vára (Az ún. Romlottvár kutatásának eredményeiből). Nagykanizsai Honismereti Füzetek 9 (Nagykanizsa 1995)
- VÁNDOR 1997
VÁNDOR L.: Bajcsa vára (Egy rövid életű vár Kanizsa határában). Zalai Múzeum 7 (1997) 27-30.

VÁNDOR 1998

VÁNDOR L.: A bajcsai vár feltárásáról (1995-1996. évi eredmények) (Die Freilegung der Festung Bajcsa, 1995-1996). In (szerk. H. Simon K.): Népek a Mura mentén (Völker an der Mur, Ljudi uz Muri, Ljudje ob Muri) 2. A Nagykanizsán 1997. május 15-17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Zalaegerszeg 1998, 101-109.

VÁNDOR – KOVÁCS – PÁLFFY 1998/2000

VÁNDOR L. – KOVÁCS GY. – PÁLFFY G. A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: a bajcsai vár (1578-1600) kutatásának újabb eredményei – Archäologische und Schriftliche Quellen im Vergleich: neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár). ArchÉrt 125 (1998/2000) [2002] 85-119.

Remarks on the 16th-17th century ceramic finds from the Kanizsa fort

The Kanizsa fort was at one time one of the most important fortresses in southwestern Transdanubia. Its central building, the castle, had been constructed by Miklós Kanizsai, King Sigismund's Master of the Treasury at the close of the 14th century. The castle was in the possession of the Kanizsai family throughout the 15th century, and after 1534, following the marriage between Orsolya Kanizsai and Tamás Nádasdy - who later rose to become Palatine of Hungary - it was held by the Nádasdy family (2). The looming threat of the Turkish expansion led Tamás Nádasdy to rebuild the castle into a veritable fortress between 1554-1559 and Orsolya Kanizsai later ceded this fortress to the Treasury. As the seat of the Balaton-Dráva military region and as a result of large-scale construction work begun in 1568 under Pietro Ferabosco, the fortress constructed by Nádasdy became an important link in the chain of border fortresses. In 1600, after the Turks occupied Kanizsa, it became an important centre of the border *vilayet* of the Ottoman Empire. The Christian forces recaptured the fort in 1690 and in 1702 it was demolished on Leopold I's orders (MÉRI 1988, 31-40; VÁNDOR 1992, 8-10; VÁNDOR 1994, 254-256, 280-285, 304-311, 353-356; DÁVID 1992, 57).

Little remains of this impressive fortress of southwestern Transdanubia (which lay west of Nagykanizsa, in the one-time marshland of the Kanizsa stream) - its memory is preserved by a few earthwork banks and the name of the road (*Vár út*, „Castle road“) leading to Kiskanizsa (cp. MÉRI 1988, Fig. 1. = 1. kép 1). István Méri conducted a topographical survey and archaeological investigations in the medieval castle and its surroundings in the 1950s and 1960s, before the area was built up, which greatly contributed to a better knowledge of the fort (MÉRI 1988). A detailed monograph on the history of Nagykanizsa and its fort was written by László Vándor (1994).

The finds from the excavations of the 1950s and from the later rescue excavations, currently housed in the Thury György Museum in Nagykanizsa (4), are basically unpublished, although Méri's book (1988) offers a good selection of these finds. The small excavation in the Turkish palisade stronghold at Barcs (1567-1664) (KOVÁCS – RÓZSÁS 1996; KOVÁCS – RÓZSÁS 1998) and the investigations carried out at the Bajcsa fort (1578-1600) between 1995 and 2001 (VÁNDOR 1997; VÁNDOR 1998, VÁNDOR – KOVÁCS – PÁLFFY 1998/2000; KOVÁCS (ed.) 2002), as well as the analysis of the ceramic finds from the latter site (KOVÁCS 2001) eventually directed our attention to the 16th-17th century finds from Kanizsa. This study discusses certain pottery wares that show marked similarities with the finds from Bajcsa and from other sites of the Turkish occupation period.

Late 16th century pottery wares

A part of the late 16th century pottery wares can be identified with certainty on the basis of the finds from Bajcsa. The similarities between the unglazed (Fig. 2. 1-3, 5, 7; Fig. 3. 1-2; cp. KOVÁCS 2001, Figs 2-4) and the glazed pots (Fig. 2. 4, 6, 8; see also MÉRI 1988, Pl. XXIV. 1 and 3 in the second row, 1 and 3 in the third row; cp. KOVÁCS 2001, Fig. 5), the jugs and ewers (Fig. 4. 4-5; Fig. 5. 3-7; see also MÉRI 1988, Pl. XXV. 2 in the fifth row; cp. KOVÁCS 2001, Figs 10, 11.8), as well as the painted wares (Fig. 3. 4, 6; Fig. 4. 5-6, see also MÉRI 1988, Pl. XXVI. 1; cp. KOVÁCS 2001, Fig. 7. 1, Fig. 9. 4. and Fig. 12. 6) from Kanizsa and Bajcsa suggest that these kitchen wares had been manufactured in the same workshop(s). Although market town of Kanizsa was at this time the suburb of the fort (VÁNDOR 1994, 335-337), it seems likely that some of these pottery wares had been produced in this town.

Since the fort was provisioned by the villages in Zala county and the Kanizsa demesne (VÁNDOR 1994, 335-340), the pottery workshops must be sought in this area. The Bajcsa fort no doubt acquired a part of its pottery from the same settlements as Kanizsa, although wares from Styria and the Mura region appear to have been used in greater number. After the Turks captured Szigetvár and Kanizsa, the composition of the settlements provisioning Kanizsa changed. The year 1566 and 1600 can be seen as a genuine break, marking a change in the material culture of the Kanizsa fort.

Our study of the similarities between Bajcsa and Kanizsa revealed that tableware sets and ornamental pottery wares of the later 16th century (cp. KOVÁCS 2001, Figs 12-15) are entirely absent from the finds from Kanizsa. This can most likely be explained by the fact that following the rebuilding by Ferabosco, the castle functioned as a provisions storehouse and the captains were lodged in the town during the period between 1577 and 1595, when the Bajcsa fort was garrisoned (MÉRI 1988, 35, 45-46, 48; KERECSENYI 1993, 253-254; VÁNDOR 1994, 310-311, 326, 336-337). The presence of rare foreign - Austrian and Italian - wares among the finds from Méri's excavation that can be dated to this period can be explained by the fact that Kanizsa was a royal fort after 1568 where the presence of German, Austrian and Italian troops and architects can be assumed (cp. the fragments of Austrian vessels decorated with sanded glaze (Fig. 3. 3, Fig. 4. 1a-d; cp. HOLL 1990, 239-243; HOLL 1992, 36; KOVÁCS 2001, Fig. 15. 2).

The so-called 'fire or siege pots' represent a 16th century pottery type that is less well-known since few specimens have been published (Fig. 4. 7-8; cp. TAKÁTS 1903, 59-60).

17th century ceramic wares (Turkish occupation period)

The Kanizsa fort underwent a significant transformation during the Turkish occupation period (MÉRI 1988, 57-59; VÁNDOR 1992, 10-11; VÁNDOR 1994, 365-368). According to Evlia Chelebi's description from 1664, the fort became thoroughly Turkish in outlook and atmosphere (EVLIA 1985, 563-571). The Turks occupied the entire fort and they filled up the western part of the royal pentagonal fort - which during the later 16th century was still marshland - and built an entirely new suburb called the *Topraklik* (MÉRI 1988, 44, 46, 51, 58; VÁNDOR 1992, 10-11; VÁNDOR 1994, 366-367). Most of the finds from the *Topraklik* date from the 17th century.

The late medieval castle perhaps perished in the early 17th century (VÁNDOR 1994, 368). The building

was in a very bad condition by the late 16th century, becoming unfit for human settlement by the 17th century (11) - and its rebuilding was apparently never even considered. Only a handful of glazed Turkish pottery fragments was found by the castle walls during Méri's excavations, while substantially more sherds from Turkish wares came to light in the trenches lying farther from the building, suggesting that although the Turks let the castle itself decay, they nonetheless settled in its vicinity.

A part of the Turkish occupation period pottery from Kanizsa - such as hand-thrown vessels, glazed and unglazed pots, as well as various jugs and plates - no doubt came from the villages taxed by the fort, while other wares - such as glazed footed bowls, certain types of black jugs and eastern faience and porcelain cups (Fig. 9. 1-4) - were imported from the Balkans and Anatolia. It is possible that some of Turkish and Balkanic characteristic wares was made locally, even though there is nothing in the archaeological record to support this.

The glazed Turkish ceramic wares from Kanizsa compare well with the wares from other Turkish-occupied forts in Hungary and includes footed bowls (Fig. 6), spouted jugs, simple jugs (Fig 9. 7-10) and stove tiles (Fig. 7. 7). The hand-thrown vessels that can be linked to Balkanic population groups arriving with the Turks have their best parallels among the finds recovered from various Turkish forts in southern Transdanubia. This regional distribution indicates not only the ethnic background of the soldiers garrisoning these forts (cp. HEGYI 1998), but also sheds light on the population of the settlements, as well as their industry, that supplied the Turkish forts and towns. Although hand-thrown pottery was by this time a rather archaic tradition in Hungary, the potters of southern Transdanubia continued to produce pottery with this technique during the late Middle Ages and throughout the Turkish occupation period as shown by the survival of one type of slow wheel (HOLL 1956, 191). That the distribution of hand-thrown pottery, practically restricted to southern Transdanubia during the Turkish occupation period, was perhaps influenced by the fact that this pottery had local antecedents during the late Middle Ages.

This hand-thrown pottery can be assigned to three main periods at Kanizsa. Beside a few sherds from the Árpáadian period, the overwhelming majority of the pottery dates from the late Middle Ages (15th-16th century) and the Turkish occupation period (17th century). It is often difficult to distinguish the finds of these three periods from each other, even if there are other associated finds. The late medieval vessels were produced by Hungarian potters in the seigneurial villages and they probably also made some of the wares used during the

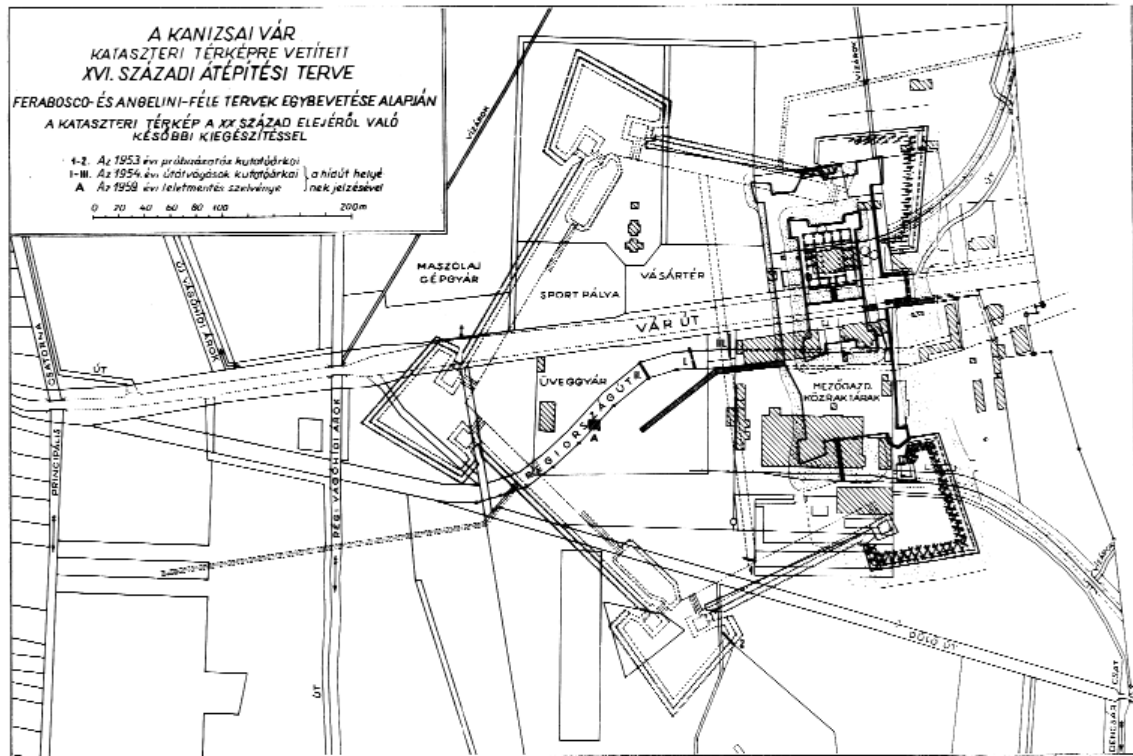
Turkish occupation period, although the majority of the latter were manufactured in the Balkanic tradition by southern Slavic potters who had arrived with the Turks.

The hand-thrown pottery of the Turkish occupation period from Kanizsa includes coarse pots (Fig. 7. 1-6) and jugs. The so-called Bosnian jugs (Fig. 8) were found almost exclusively in the *Topraklik*. Their Bosnian parallels (FEHÉR 1959, 126-127, Pl. II. 4-7, Pl. VI. 2-3, Pl. IX. 10-13) suggest that they can be associated with a Bosnian population in Kanizsa (cp. EVLIA 1985, 570).

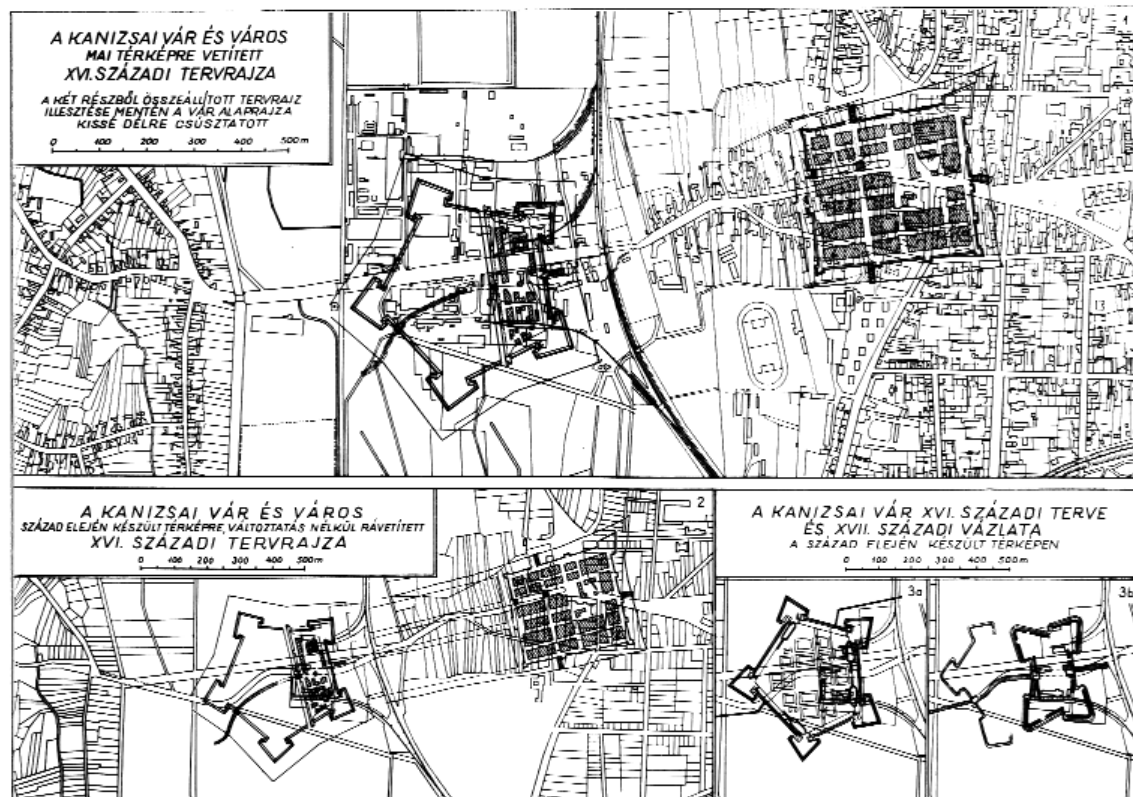
The parallels of the 17th century Hungarian pottery wares, here represented by a few glazed pot and the fragments of plates painted with a floral design (Fig. 10. 1-2, 5-7) reflect the emergence of folk pottery styles during the 17th-18th century.

This study was enabled by a grant from the National Research Fund (OTKA grant no. T 025390).

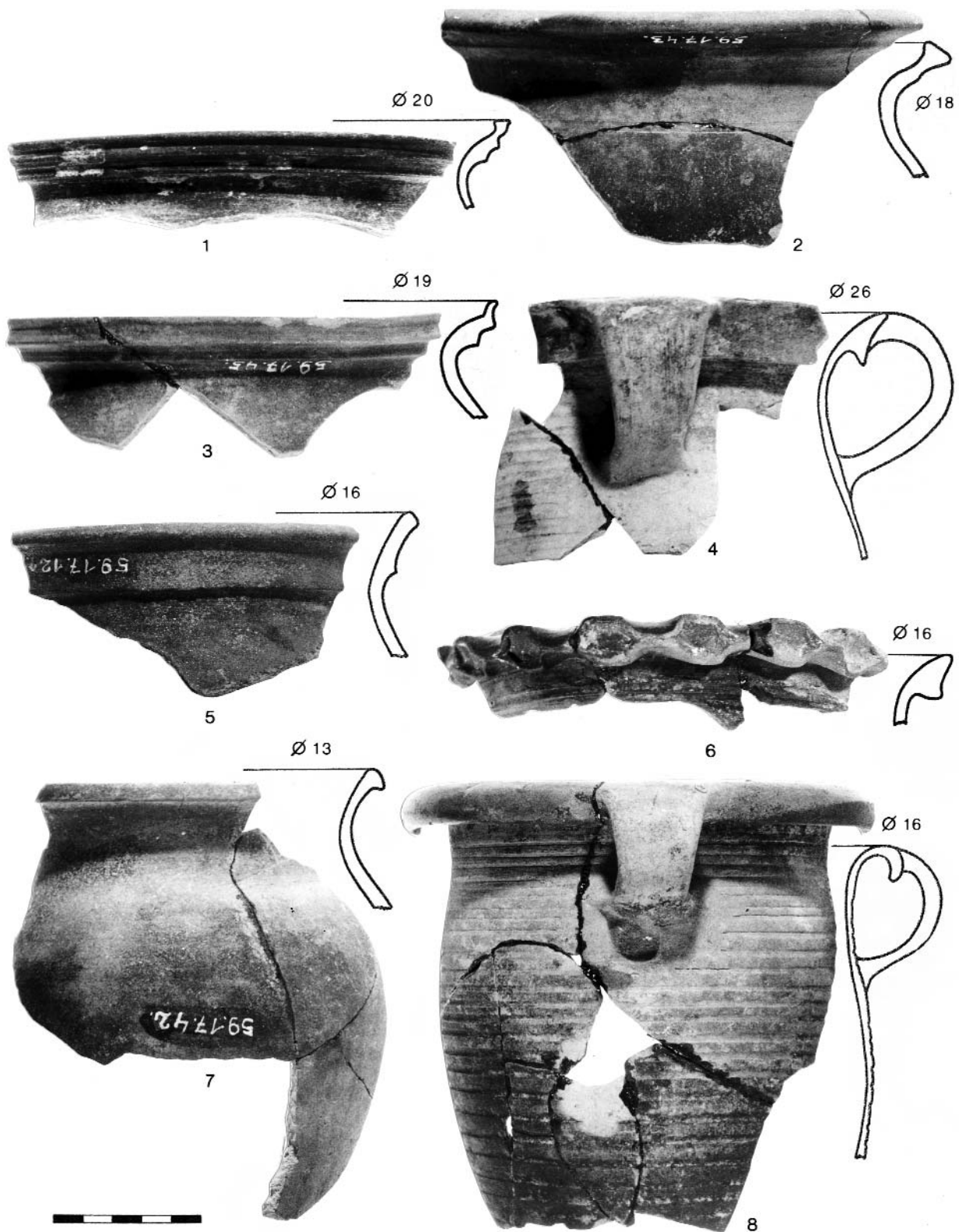

1

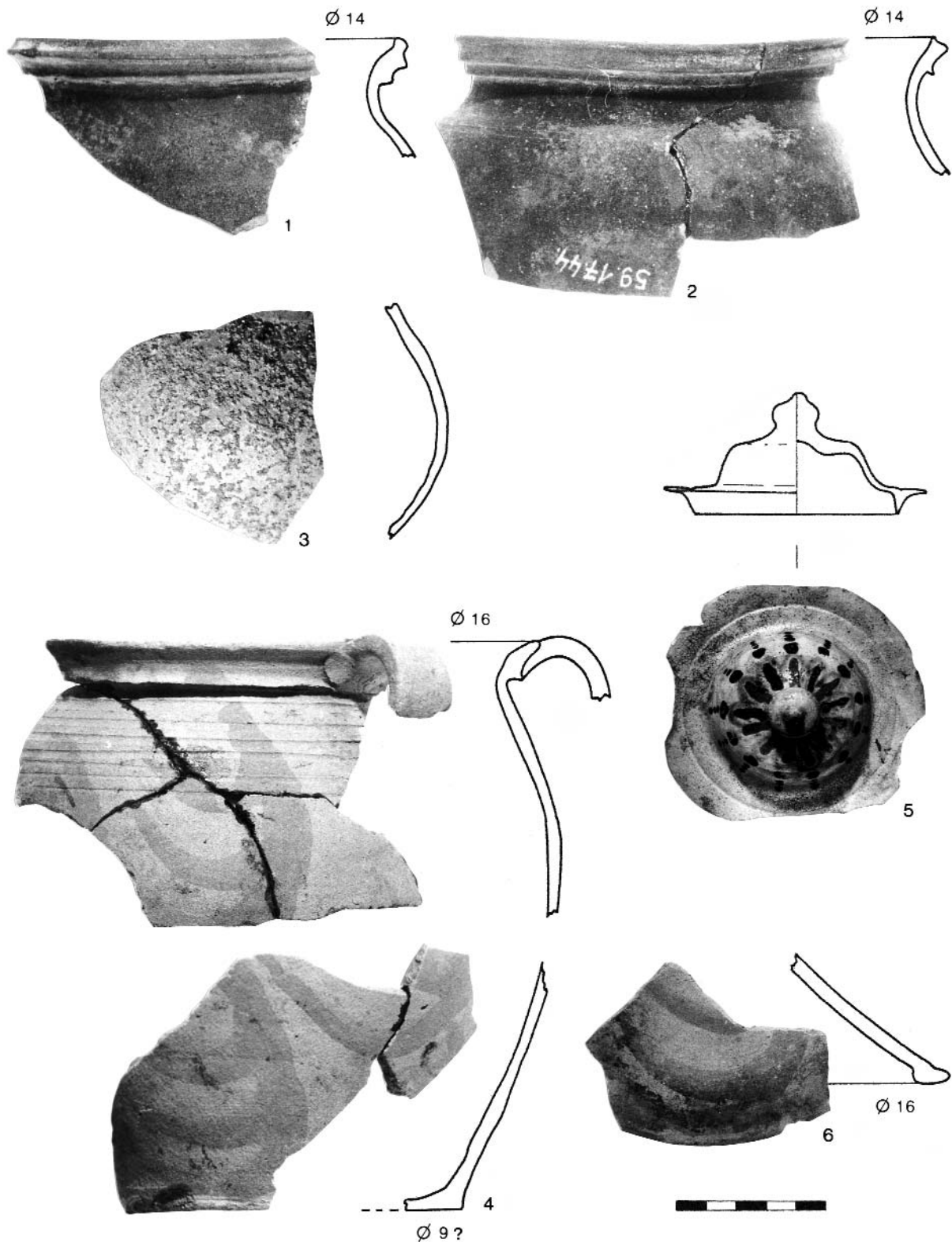

2

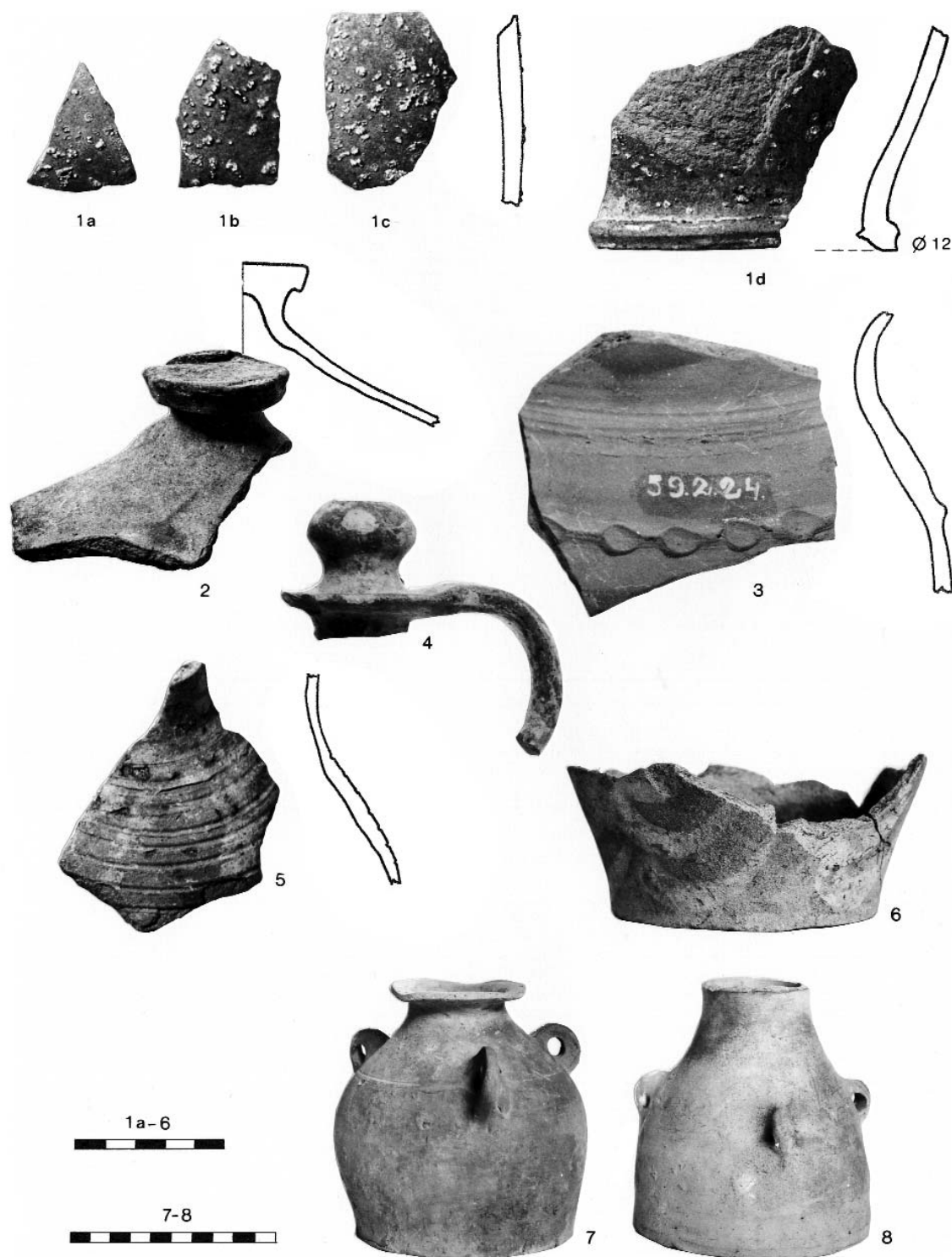
1. kép: A kanizsai vár (MÉRI 1988, 1. és 7. ábra)
Fig. 1. Kanizsa Castle (after MÉRI 1988, Fig. 1 and Fig. 7. 1)

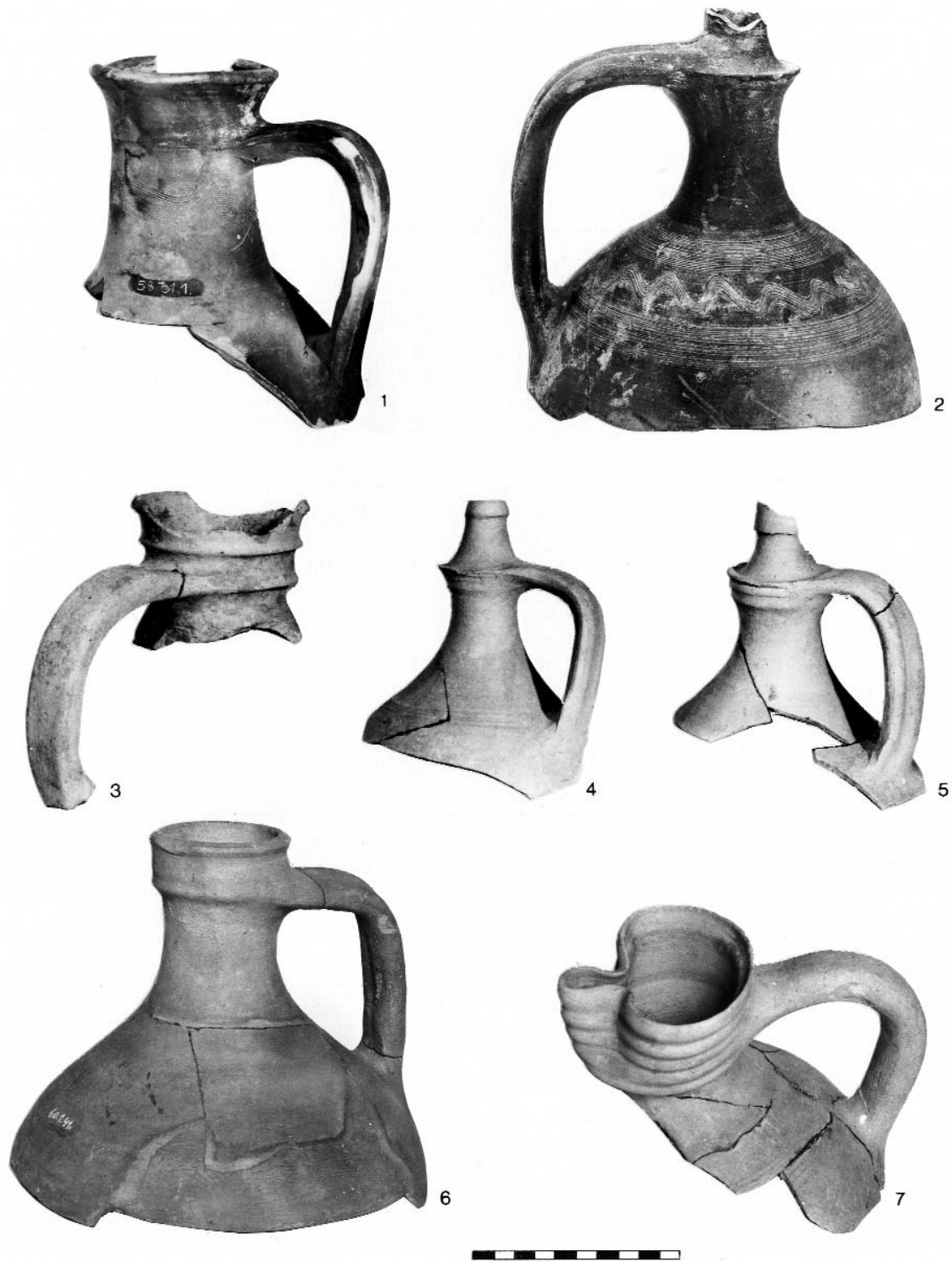
2. kép: 1-3, 5, 7: Mázatlan és 4, 6, 8: mázas fazéktöredékek, „U” szelvény - 16. század utolsó harmada
 Fig. 2. 1-3, 5, 7: Unglazed fragments, 4, 6, 8: glazed pot fragments; trench „U” - Last third of the 16th century

3. kép: 1-2: Mázatlan fazéktöredékek, 3: homokrászórásos mázzal díszített edényoldal, 4: vörös festéssel díszített fazék töredékei, 5: fehér alapon festett mázas fedő, 6: fedő festett töredéke. - 1-4, 6: „U” szelvény, 5: Vár. - 16. század utolsó harmada
 Fig. 3. 1-2: Unglazed pot fragments, 3: body sherds decorated with sand glaze, 4: fragments of a pot decorated with red painting, 5: glazed lid fragment decorated with painting on white ground, 6: painted lid fragment. - 1-4, 6: Trench „U”, 5: castle.
 - Last third of the 16th century

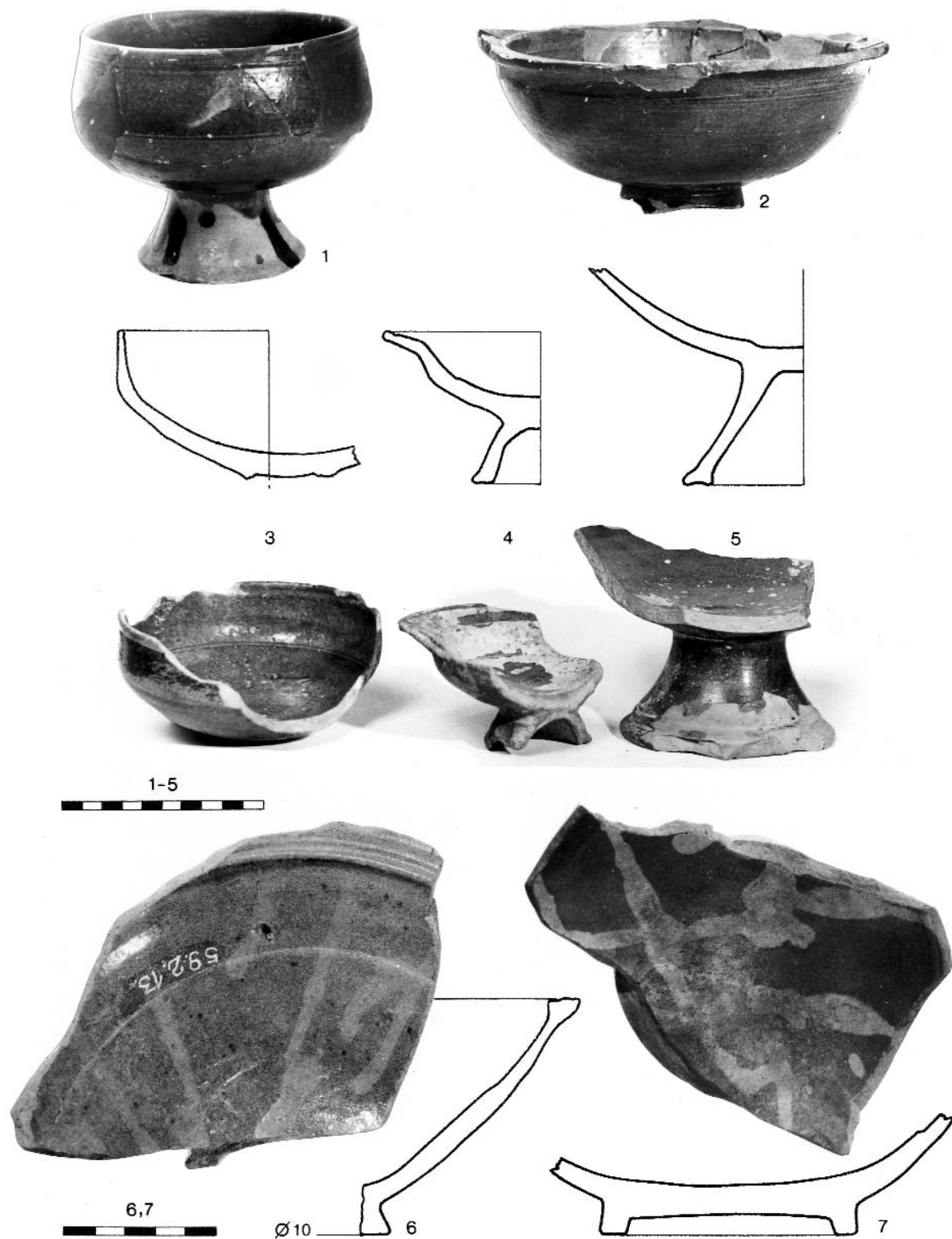

4. kép: 1a-d: Homokrászórásos mázzal díszített edény töredékei, „U” szelvény, 2: fedőtöredék, „S” kutató árok, 3: bordával díszített edényváll, Gépgyár, 4: mázas korsónyak, Üveggyár, 5: bemélyített vonalakkal és festéssel díszített palackváll, „B” kutató árok, 6: festett edényalj, „B” kutató árok, 7-8: ostromfazekak, vár. - 1-6: 16. század utolsó harmada, 7-8: 16. század 2. fele
 Fig. 4. 1a-d: Fragments of a vessel decorated with sand glaze; trench „U”, 2: lid fragments; trial trench „S”, 3: vessel shoulder decorated with ribbing; Machine factory, 4: glazed vessel neck, Glass factory, 5: flask shoulder fragment decorated with incised lines and painting; trial trench „B”, 6: painted vessel base; trial trench „B”, 7-8: siege pots, castle. - 1-6: Last third of the 16th century, 7-8: later 16th century

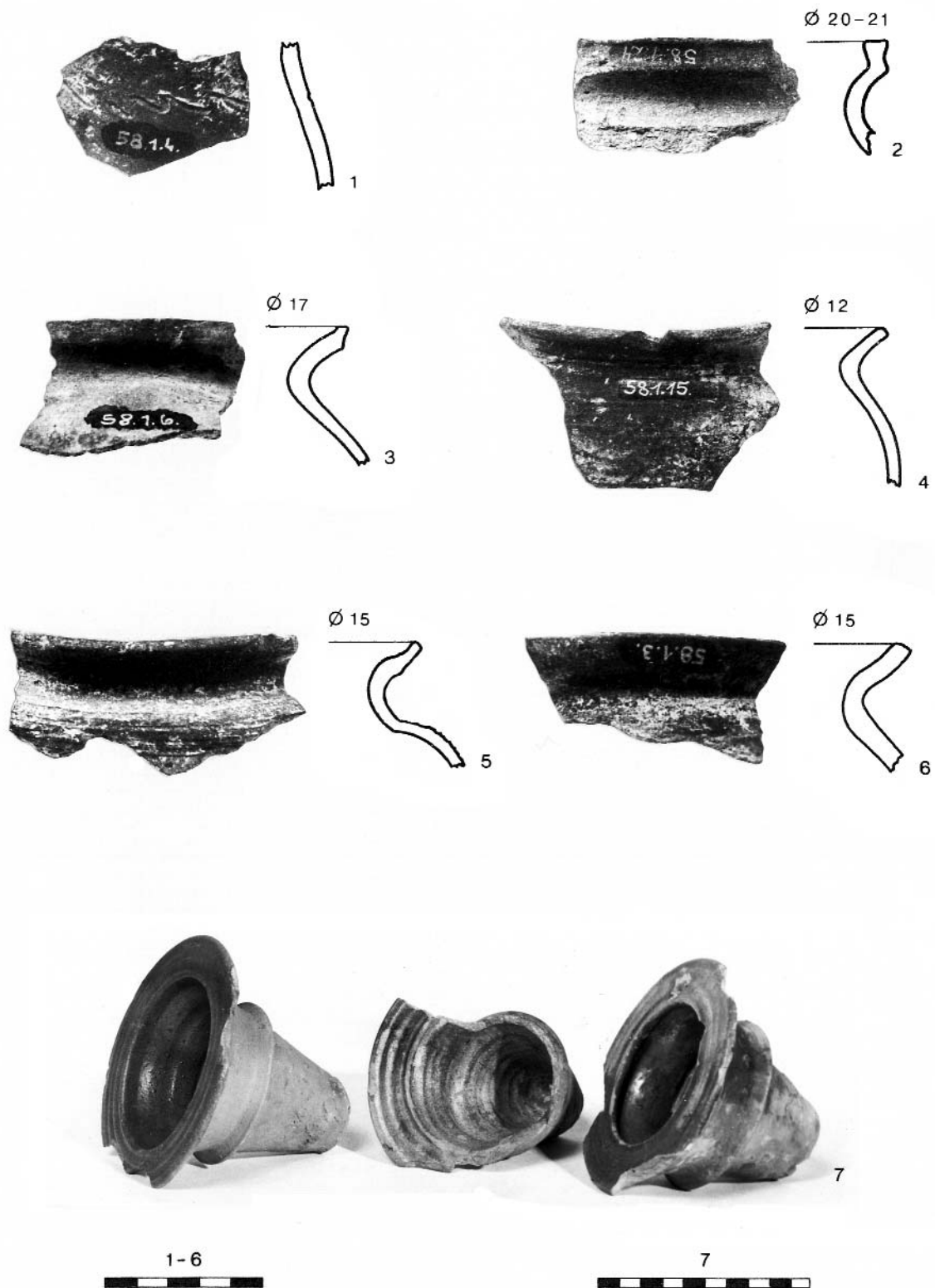
5. kép: 1: Redukált égetésű, szürkésfekete kannatöredék, szórvány, 2: redukált égetésű korsó töredéke, vár, 3-7: barna, vöröses-barna színű korsók töredékei. - 3, 6: Vár u., 4-5: I. szelvény/57, 7: „U” szelvény. - 1: 16. század, 2: 17. század, 3-7: 16. század utolsó harmada

Fig. 5. 1: Greyish-brown jug fragment, fired in a reduced atmosphere; stray find, 2: jug fragments, fired in a reduced atmosphere; castle, 3-7: fragments of reddish-brown jugs. - 3, 6: Vár street, 4-5: trench I/57, 7: trench „U”. - 1: 16th century, 2: 17th century, 3-7: last third of the 16th century

6. kép: 1-5: Egyszínmázás török talpas tál ill. tálak töredékei, 6-7: folytatott mázas török talpas tálak töredékei. - 1, 5: Üveggyár, 2, 6: Gépgyár, 3-4: Gépgyár – Sportpálya, 7: Vár u. - 17. század

Fig. 6. 1-5: Fragments of monochrome glazed Turkish footed bowls, 6-7: fragments of glazed Turkish footed bowls with decoration formed of flowed slip stripes. - 1, 5: Glass factory, 2, 6: Machine factory, 3-4: Machine factory – Sports ground, 7: Vár street. - 17th century

7. kép: 1-6: Kézi korongolt fazekak peremtörédei, I. kutató árok/1953, 7: mázas török kályhaszemek, Gépgyár – Sportpálya. - 17. század

Fig. 7. 1-6: Rim fragments of hand-thrown pots; trench I/1953, 7: glazed Turkish stove tiles, Machine factory – Sports ground. - 17th century

8. kép: 1-7: Kézi korongolt ún. bosnyák korsó és korsók töredékei. - 1, 4: Próbaásatás/1953, 2: Gépgyár – Sportpálya, 3, 5-7: Vár. - 17. század

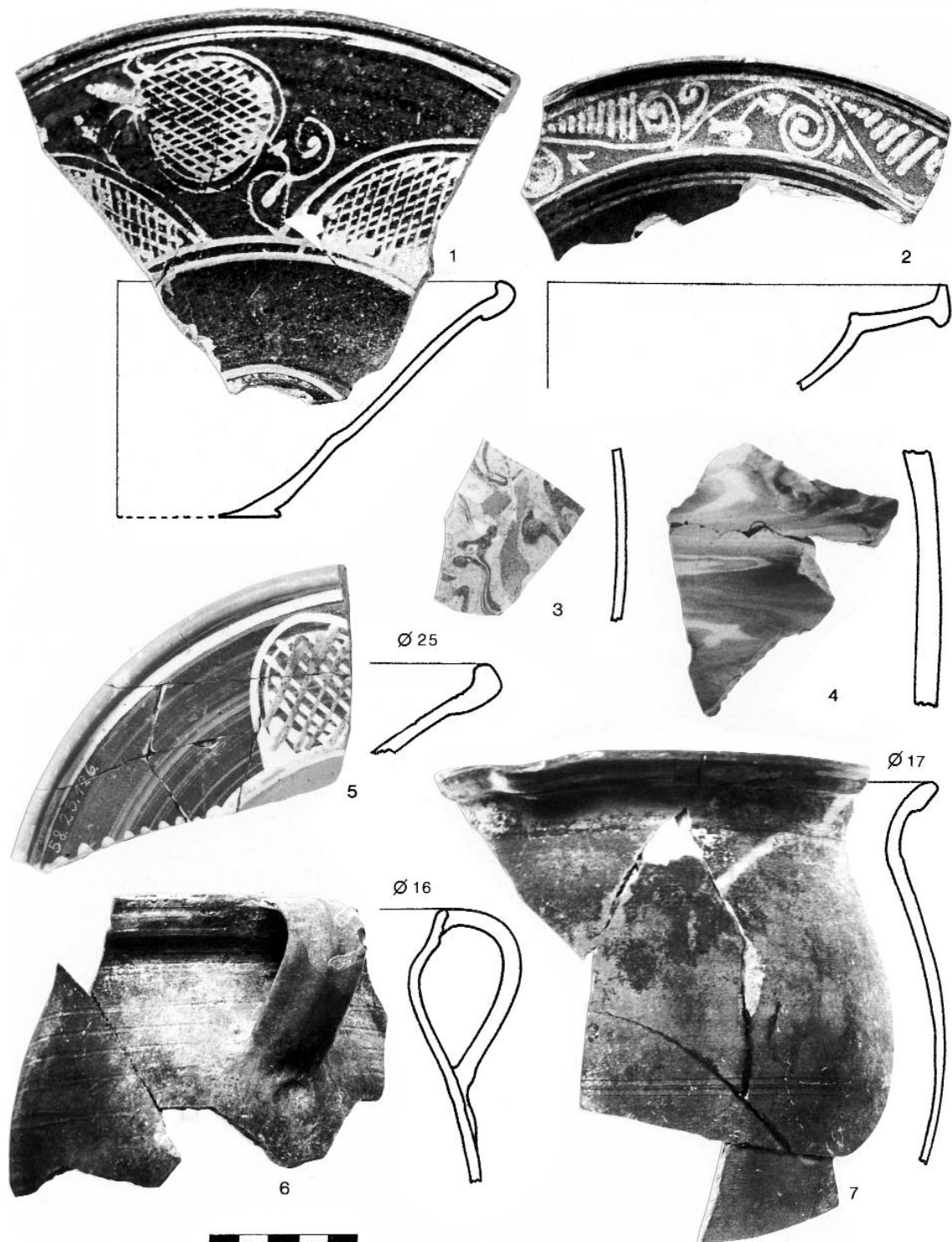
Fig. 8. 1-7: Intact and fragmented hand-thrown Bosnian jugs. - 1, 4: trial trench, 1953, 2: Machine factory – Sports ground, 3, 5-7: castle. - 17th century

9. kép: 1-2, 4: Török fajanszesze-töredékek, 3: kínai porceláncsesze töredéke, 5-6: redukált égetésű török fekete korsók töredékei, 7: mázas török korsónyak, 8-10: kiöntőcsöves mázas török korsók töredékei. - 1, 3: „B” kutató árok, 2: Üveggyár, 4: I. útátvágás, 5-6, 8-10: Gépgyár – Sportpálya, 7: I. kutató árok. - 17. század

Fig. 9. 1-2, 4: Fragments of Turkish faience cups, 3: fragment of a Chinese porcelain cup, 5-6: fragments of Turkish black jugs fired in a reduced atmosphere, 7: glazed neck fragment of a Turkish jug, 8-10: fragments of glazed spouted Turkish jugs. - 1, 3: trial trench „B”, 2: Glass factory, 4: section I. through the road, 5-6, 8-10: Machine factory – Sports ground, 7: trial trench I. - 17th century

10. kép: 1-2, 5: Mázas írókázott tányérok töredékei, 3: többszínmázás edény oldaltöredéke, 4: ónmázás fajansztöredék, 6-7: mázas fazekak töredékei. - 1-2, 6-7: Próbaásatás/1953, 3-5: III. útátvágás. - 1-2, 5-7: 17. század, 3-4: 16. század utolsó harmada?

Fig. 10. 1-2, 5: Fragments of glazed plates with floral decoration, 3: body fragment of a polychrome glazed vessel, 4: tin-glazed faience fragment, 6-7: fragments of glazed pots. - 1-2, 6-7: trial trench, 1953, 3-5: section III through the road. - 1-2, 5-7: 17th century, 3-4: last third of the 16th century?

McQuirkné Glattfelder Lucia

A Hahót – Telekszeg-i 15-16. századi vízzel telítődött favödör konzerválása cukoroldattal

Kvassay Judit a zalaegerszegi Múzeum régésze a hahóti Mikrorégiós ásatások keretében 1987-1992-ig végzett ásatásokat Hahót-Telekszegen, ahol bronzkori, Árpád-kori és késő középkori leletanyagot tárt fel. Egy késő középkori házban talált kútban, 184 cm mélyen, a keleti oldalon, fából készült vödör dongáira és fenéktöredékeire bukkant.

Nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy konzerváljam a leletet, egy viszonylag új módszerrel, melyhez cukoroldatot használtam. A konzerválás 1993-ban kezdődött. Abban az időben országszerte több, vízzel telítődött faanyag került elő és várt konzerválásra. Így egy másik faanyaggal együtt, mely az autópálya ásatásokon került elő Nyugat-Magyarországon, kezdtem el a hahóti vödör konzerválását.

A fent említett új, cukros eljárást Morgós András kollégámmal, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetőjével együtt kísérleteztük ki még az 1980-as években, hiszen égetően nagy igény merült fel egy olyan konzerválási módszer kidolgozására, mely nagymennyiségű faanyagok esetében is alkalmazható, olcsó, rövid ideig tart, melegítést nem igényel és szegényesen felszerelt restaurátor laboratóriumokban is elvégezhető.

Az akkoriban használt PEG (Polietilén-glycol)-es eljárással szemben a cukoroldatos konzerválás után a fa színe nem változik, megjelenése természetes, ragasztható, kiegészíthető. Problémája viszont az, hogy amíg el nem ér egy biztonságos koncentrációt, könnyen megérjedhet, ezért megfelelő fertőtlenítőszerrel kell alkalmaznunk.

Az annak idején kidolgozott cukros eljárás alapján sikeresen konzerváltam a Márianosztra-Toronyalja lelőhelyen feltárt kolostor középkori kútjában lelt faanyagokat, melyek most a váci Tragor Ignác Múzeumban tekinthetők meg.

Így a Hahót-Telekszeg-i vödör konzerválását is ezzel a módszerrel szándékoztam elvégezni. Fotózás, rajzolás, tömegmérés és a töredékek beszámozása után 1993 őszén kezdődött el a munka. A dokumentálásra

többek között azért is nagy szükség van, mert a cukor beépülését a fába a tömegnövekedés mérésével lehet nyomon követni. Az ozmotikus nyomás miatt a sűrű cukoroldat behatol a fa kapillárisaiba és kiszorítja onnan a vízzel telítődött faanyag megtartására szolgáló vizet. A száradás folyamán a cukor kikristályosodva megakadályozza az edények és az egész meggyengült faszerkezet összeomlását. Konzerválás nélkül a fa összeroppanna, visszafordíthatatlanul deformálódna, repedezne.

A cukoroldat védelmét szolgáló fertőtlenítőszer kiválasztása mindig kényes feladat. Erősen mérgező fertőtlenítőszerrel a restaurátor egészségkárosodását okozhatják, a konzerváló oldat maga pedig a munka befejezése után a környezetre veszélyes hulladékot eredményezhet, mely különös elbánást igényel. Gyenge hatású fertőtlenítőszerrel a restaurátor pedig azt eredményezheti, hogy beindul az oldat erjedése és így a cukoroldat nem képes kifejteni konzerváló hatását. A megbízható fertőtlenítőszer kikísérletezése további kutatásokat és próbálkozásokat igényelne, remélem a közeljövőben megleli valaki a jó megoldást.

A favödör konzerválását egy fémkádban végeztem el, melyben 60 l vízhez 70 kg cukrot adagoltam 5%-os adagokban 3 naponként. Fertőtlenítőszerként NEO-MAGNOL-t használtam, ismételve adagolását a konzerválás egész ideje alatt. Mikor a cukoroldat elérte a kívánt koncentrációt, a fákat az oldatban hagytam addig, amíg tömegük állandósult. Időnkénti mérésekkel ellenőriztem a konzerválás előrehaladtát.

1997 márciusában a fákat az oldatból kiemelve, vássonba csavarva, homok alá tettem száradni. A homok alatti szárítás célja az, hogy a fából a nedvesség elpárolgása egyidőben, lassan történjék meg mind a fa belsejéből, mind a külsejéről. Így a lassú száradás során elkerülhető a fa repedezése, deformációja, zsugorodása. Természetesen a száradási folyamatot is ellenőrizni kell a fák időnkénti tömegmérésével.

A Hahót-i fák konzerválása 1999 augusztusában

fejeződött be. A fák száradása után a hiányokat EPORAPID kétkomponensű epoxigyanta és fűrészpor keverékével egészítettem ki, a dongákat egymáshoz UHU COLL ragasztóval ragasztottam. Felszínükön semmilyen nyomát nem találtam annak, hogy annak idején abroncs fogta volna össze a vödröt, ezért valószínű, hogy e célra fűzfavesszőt használtak.

Napjaink konzerválási és restaurálási módszereivel szemben olyan elvárásokat támasztanak, hogy az alkalmazott beavatkozás visszafordítható folyamat legyen, a tárgy megjelenése ne változzon, fontos információkat hordozó felülete ne sérüljön és őrizze meg közvetítő szerepét, a régmúlt és a ma embere között.

Irodalom:

KVASSAY, JUDIT:

Das mittelalterliche Dorf Buzád (Sárkány)-sziget von Hahót-Telekszeg

3.6. Der Brunnen

Antaeus 23, Budapest 1996 239.

ANDRÁS MORGÓS - LUCIA GLATTFELDER MC QUIRK
- ERZSÉBET GONDÁR

The cheapest method for conservation of waterlogged wood.

The use of unheated sucrose solutions

ICOM Committee for Conservation, 8th Triennial Meeting.

Sidney, 1987. Preprints, Working Group 7., 313-319

ANDRÁS MORGÓS - LUCIA GLATTFELDER-MC QUIRK

The sucrose conservation of 15-16th c. waterlogged wooden finds

ICOM Committee for Conservation, 9th Triennial Meeting, Dresden,

1990. Preprints 241-243

MC QUIRKNÉ GLATTFELDER LUCIA

Vízzel telítődött fatárgyak konzerválása cukoroldattal.

Egy középkori kútban talált faanyag konzerválása.

Műtárgyvédelem 20. MNM. Budapest 1991, 15-19

MORGÓS ANDRÁS

Vízzel telítődött régészeti faanyagok konzerválása cukorral.

Műtárgyvédelem 21. MNM. Budapest 1992, 125-130

The conservation of a 15-16th century waterlogged wooden-bucket from Hahót – Telekszeg using sucrose-solution treatment.

Judit Kvassay, archaeologist of the Museum of Zalaegerszeg, made excavations between 1987 and 1992, as a part of the Microregion Project of the Hungarian Academy of Sciences. During this period she found different objects from the Bronze Age, Árpád Age and late medieval period. In a late medieval house she found a well in which at a depth of 184 cm, on the eastern side, bungs and bottom-pieces of a wooden bucket were lying.

I had the pleasure to do the conservation and restoration, applying a quite new method, using sucrose-solution. The process started in 1993. At that time a lot of waterlogged wooden objects were found all over Hungary, and were waiting for conservation.

This fairly new conservation method was experimented by a colleague András Morgós, National Museum and I in the 80s, because there was a real need to find a cheap, short period process, usable in the case of a big amounts of wood, and ready to work by this method in poorly equipped conservation labs everywhere in the country. In contrast to the widely used PEG-method, this process, using sucrose-solution gives a more favourable result, the treated wood retains a natural look, can be glued and fixed with different adhesives and can be completed if necessary. One further advantage of this method is, that it does not need heating during conservation. The only problem of this method is to find a safe biocide, which prevents the sucrose-solution from fermenting.

After completing our experiments at the end of the 80s, I successfully conserved waterlogged wood found in a medieval well of Márianosztra-Toronyalja, in Northern-Hungary.

So I started the process using this method to preserve the wooden-bucket of Hahót-Telekszeg with an other wood-material found during motor-way excavations in Western Hungary.

After taking photos, making drawings, numbering the wood-pieces and measuring their weights in the Autumn of 1993, I started the conservation. In this way I could follow the building-in of the sugar and the loss of water. Because of the osmotic pressure, the condensed sugar-solution forces the water out and replaces the water which worked as a static holder for the deteriorated wood-structure. During the sugar crystalizes within the capillars of the wood, working as supports, giving strength to the damaged wood. Without this process, the wood would have cracked, shrank and collapsed irreversibly. Using biocide to protect the sugar-

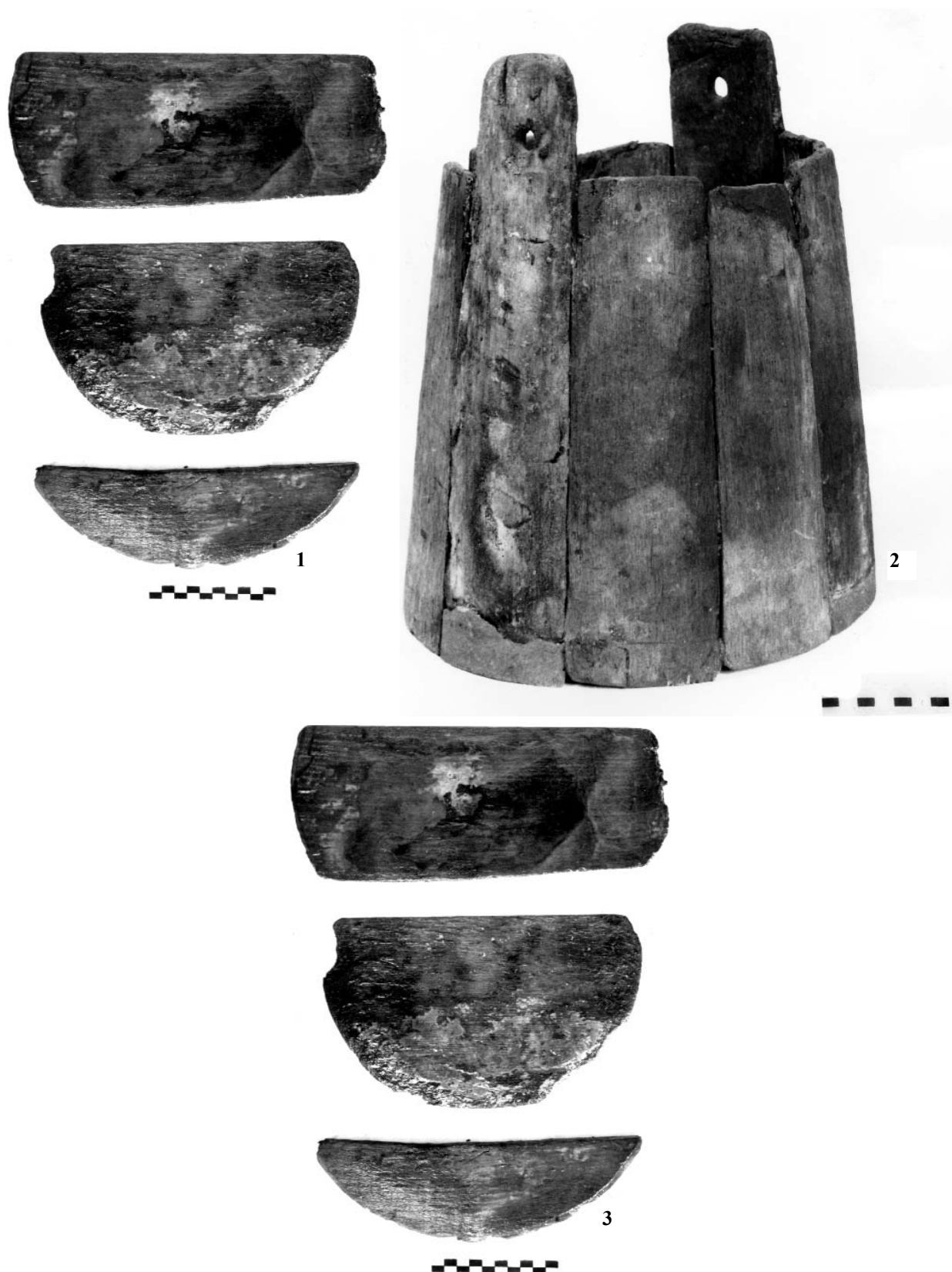
solution is always a very delicate task. The conservator has to face life hazards using strong biocides while producing poisonous solutions which are environmentally hazardous, thus requiring special treatment. If the biocide is not effective enough, the solution can easily go bad and will not be able to strengthen the deteriorated wood. To find the proper biocide and to use it in a safe way needs more time and experimentation. In my case, using NEOMAGNOL pills again and again, I could avoid the fermentation of the solution.

The conservation took part in a metal bath using 60 liters of water and 70 kg sucrose, which was added to the water with a 5% sucrose 3 days frequency. After I achieved the right concentration, I left the wooden objects in the solution till their weights stabilized. During the conservation, the pieces must be measured many times to check, how the process is progressing.

On the 10th of March 1997 I took out the wood-finds from the liquid and, covered them with clear textiles and put them under sand to dry. The aim of drying the wood under sand is that in this way the inner and outer structure lose water and humidity simultaneously and very slowly so no cracks, shrinkage or other kind of damage will occur to the wood after drying. Of course, during this period measurements must be carried out as well to control the loss of water. When the weight of the wood-pieces has stabilized, the conservation is finished.

In my case it finished in August of 1999. After lifting the wood out of the sand, I completed the missing parts using EPORAPID two-component epoxy-resin, mixed with sawdust. The bucket-bung surfaces did not show any apparent signs of a once used hoop, because in order to hold the bungs together, they used willow branches, which were widely used at that time. To keep the bungs together, I used UHU-COLL adhesive. One of the main advantages of this sucrose-solution method is that the treated wood-pieces can be glued together without any diffidulty.

Nowadays conservation and restoration require such methods which are reversible and do not provide a final solution to the problem of preserving an archaeological object. Chemistry and modern sciences can maybe provide tomorrow or in a year a much better way or method, so we have to be ready to find better and better solutions which can preserve the finds without losing their natural appearance, information-holding surface and role to be a messenger between what once was and today man.

A Hahót – Telekszeg-i favödör konzerválása 1: Fenéktörödékek. 2: Az összeállított vödör. 3: Dongák
Conservation of the wooden-bucket from Hatót-Telekszeg 1: Bottom pieces. 2: The restored bucket. 3: Bungas

Dobrovits Mihály – Őze Sándor

Török nyelvhasználat a 16. századi Dél-Dunántúlon

E munkákban arra kerestünk választ, hogy az élet milyen területein és mennyire hatott egymásra a hódoltság korában a magyarság és a törökség kultúrája. Jelen esteben a nyelvhasználat kérdéseit szeretnénk közelebbről megvizsgálni. Jelesül azt, hogy kik, mikor és hogyan éltek a török nyelvvel a hódolt és a királyi magyar területeken. Tanulmányunkban éppen azt fogjuk látni, hogy a török nyelv ismerete korántsem mondható általánosnak, sőt éppen rendkívüli, kiemelendő esemény, feljegyzésre méltó érdem, vagy esetleg vétek jele, ha valaki a törökök nyelvét érti. A nyelvhasználatához kapcsolódóan meg kell vizsgálnunk a megfelelő nyelvi szintek használatát, s azt is megfigyelhetjük, hogy a török nyelvet ismerők között is ritka, aki a nehézkes, arab és perzsa szavakkal, kifejezésekkel bőségesen átszótt irodalmi nyelvet ismerte volna.

Az ismeretek leginkább az egyszerű, török köznyelvre korlátozódtak, amelynek birtokában a beszélő jól megértethette magát az egyszerű török katonákkal és civilekkel, az Oszmán Birodalom elitkultúrája azonban zárva maradt előtte. Ezt a benyomásunkat erősíti az a tény, hogy a királyi és a hódolt országgrészben (a török fogságot járt és a szerájiskolában tanult Bartholomeus Georgievicsen kívül) nem tudunk kimutatni olyan személyt, aki a török írásbeliséget ismerte volna. Az egyetlen kísérlet Meliusé, de az ő próbálkozását is hamar leállítják.

A török írásbeliség ismeretével, esetleges komoly fordítási kísérletekről csak Erdélyből van tudomásunk. Még Balassi híres török bejtjeiről is kimutatható, hogy alkalmi költői bravúr és nem a török kultúra iránti bensőségebb érdeklődés termékei.

Ami a két kultúra egymásról való ismereteinek dinamikáját illeti, jól látható, hogy amíg a török, gyakorlati, igazgatási és diplomáciai szempontból ismerte a magyar nyelvet, és *jól kimutatható*, bár meglehetősen gyenge térítései kísérletekkel is számolhatunk, addig a magyar közvélemény nyugati eredetű toposzokban gondolkozott ellenfeléről. (Még a két hódoltságkori Korán-cáfolat is nyugati alapokon készült.)

Magyarország királyi része 1547-től hivatalosan drinápolyi békéig török hűbéres terület. A török próbál-

ta úgy tekinteni Magyarországot, mint hódolt balkáni területeinek egyikét, és úgy is igyekszik berendezkedni tájainkon. Éppen ezért volt fontos a számára, hogy le tudja-e fűzni az országot a nyugati kereszténységről, tehát a pápaságról. Ez azt jelentette volna, hogyha nem is indul be bosnyakizálódási folyamat, de Magyarországon létre lehetett volna hozni egy, a török hatalomtól függő keresztény felekezetet.

Huszár Gál levelezését szokták e tárgykörben idézni Bullingerrel, amelyben arról értesíti a mestert, hogy a török a reformáció egyházába hajlandó megtérni. Résztvesznek a török tisztviselők az istentiszteleteken, csak az úrvacsoravétel előtt távoznak el. (A kérdéstről bővebben Dobrovits – Őze 1998.)

A török-magyar érintkezéseknek eleve két szintjét kell feltételezzük. Egyfelől a formális teológiai érintkezését, amely vagy elutasító, illetve kérdőjelesen nézett a törökre, netán egy időben várakozó állápontra helyezkedett vele szemben, majd pedig a biztos elutasítás útját választotta. (Ez esetben 10 év különbséggel két levelet szoktak idézni a 16. századi Tolnárol, amelyekben Nyugat-Európában élő hitsorsosait értesítik a dél-dunántúli hódoltsági állapotokról. Ezséki Szigeti Imre levelét, amelyben a török érdeklődését és támogatását írja le, a reformáció terjesztőivel szemben. A másik levél 10 év múlva íródott, Thuri Farkas Pál körlevele, amelyben a gyanakvó és ravasz török rendszer elnyomó és erőszakosan térítő voltáról ír. Volt másfelől egyfajta nem hivatalos érintkezés, melynek a Balkánon illetve Anatóliában is léteznek analógiái. Adott esetben közös kegyhelyeket is láthatunk. Egyértelmű, hogy a keresztény szent helyekre elmentek adott esetben muszlimok vagy fordítva adott, csodát vagy gyógyulást várni. Az egyház felső szervezetei azonban ezeket a kapcsolatokat mindenképpen le szeretnék volna állítani.

A magyar Délvidék reformációja

Ami a magyar Délvidék reformációjának folyamatát illeti, kérdés, hogy a törökkel való érintkezés ezt a folyamatot hogyan érintette: Gyorsította-e vagy éppen

gátolni igyekezett? Éppen az lehet a konklúzió, hogy Magyarországon is kialakult a XVI század első felében - második harmadában egyfajta közeledés a keresztények és a muzulmánok között. Ez az egymás irányába való mozgás azonban nem tartott hosszú ideig. Amint kiderült, hogy az egyik fél, nevezetesen a török, ezt szeretné a maga teológiai győzelmeként elkönyvelni, a hódoltsági magyar reformáció, ezt hirtelen lefojtotta, arra törekedve, hogy ez a pillanatnyi közeledés ne menjen tovább. (Dobrovits – Őze 1998) E közeledés egyik helyszíne éppen a Dél-Dunántúl volt.

A kulturális és vallási érintkezés alaphangulatát ettől a felismeréstől kezdve a bizalmatlanság határozta meg. A török politika szempontjából két tájékozódási irányt láthatunk. Az egyik, hogy lehetséges-e egyfajta vallásos hanyatlás kapcsán becsalogatni valahogyan a magyar parasztot az Iszlámba, Bosznia példájára. A másik pedig sokkalta fontosabb, hogyha nem is sikerül becsalogatni ebbe a csapdába, le lehet-e szakítani ezt a területet a nyugati kereszténységről, illetve a nyugati civilizációról. Ez a végső konzekvenciája az egész kérdéskörnek. A reformáció elterjedése éppen azért fontos, mert miközben kiemelte hódoltsági Magyarországot a pápaság és vonzasköréből (amelyet a török tartósan nem tűrt), sikeresen tartotta benne ezt a területet a nyugati világ vérkeringésében.

A bég háza előtt, avagy kinek a királya?

Van egy érdekes forrásunk 1561-ből.

„Kegielmesen mekvikasztala levelébe Kerechéni uramat. Bizoni nagi zerenchén jüt és megien az én zolkám Fejérváról teknap niolch órán. Jüt Simekbe egy paraztember, ki jól tud törökül.¹ Hamza béket várta, valami levélel. Az kihaja monta, immár ne várd, ha ma mek nem ju. Hét török ül volt az bék háza elot. Mond egyik: – Honét való vagi? Ez mekmongia. Mond törökül az más töröknek, kérgiék mek, ha lezen az o királioknak is hadok. Mond az más török: – Ne kérd azt ha az o királioknak is lezen, hanem azt kérgied lezen-e hada az ti királitoknak?² Mond az zekéni ember: – Nem tudom. – Mond ismék törökül az más töröknek. Kérgiék mek, Zent Geroltba, Törébe (sic) ha vagion, sok nép és ha volt mastan Pápán? Mond az másik.

Ne zólj aról! Inkáb elértik. Hanem kérd azt tüle, mikort lezen giulések az o királioknak! Mekérdi. Mond az zekéni ember: – Uram azt én nem tudom. Én zekéni parazt ember vagiok, nem tudok én aról zólni. Láta az ember, az laptákot, borvedröket chináltatván az kihaja. Bódok Úristen Hogi nich kerezténi fejedelem ilien vezedelembe. Az Úristen éltese nachákod sok jóval. Költ Chánba, úrnap után pénteken 1561.

Nachákodnak zolkál A Cháni.

Zeréni uramnak, Tahinak. Zékeli Lukát uramnak,

Unkonád Kiristófnak írt leveleket kért, hogi elkülgiem nekik. Mongia az én zolkám, vélte (sic) meli nap törököt nem viznek Giulába. Soknak mongia az rabot.“ (Őze 1996)

A történet szerint, a veszprémi bég háza előtt üldögélő török katonák beszédbe elegyedtek egy arra vetődő magyar parasztemberrel, aki csodálatos módon értette a török nyelvet. Ez a lehetőség a katonák eszébe sem jutott. Ők viszont értettek magyarul és törökül beszéltek a háta mögött. Az egyik török katona arra biztatta a másikat, hogy kérdezze meg, hogy lesz a Habsburg királynak háborúja. Mire a másik kijavította és azt mondta: Úgy kérdezd meg tőle, hogy lesz-e a királyotoknak háborúja. A paraszt az ő felségterületükön lakott. Elismerve, hogy az „ő királya“ a Habsburg uralkodó, a török katonák saját magukat bélyegzik ezzel megszállónak, megszálló hatalomnak. Ugyanakkor ők maguk természetesnek vették, hogy magyarul érintkezzenek ezzel a paraszttal.

Nyelvismeret

A török nem arra törekedett ebben a tartományban, amely voltaképpen hadművelleti terület volt, hogy terjeszthesse a nyelvét, az inkább a saját védelmét szolgálta, hanem éppen elfogadta a magyar nyelvet, mint közvetítő eszközt. Erre számos példánk van, kezdve a budai pasák magyar nyelvű levelezésével, hogy inkább a török az, aki akár délszlávu, akár pedig magyarul hajlandó megszólalni. Ezáltal a magyar nyelv a birodalomban egy kettős szerepet tölt be.

Egyfelől diplomáciai jelentőségű, hogy ezen lehet Magyarország hatóságai illetve Bécs felé levelezni. Egy olyan nyelv amit, ha nem is muszlimok beszélnek, de a birodalom egyik megszállt és részben bekebelezett népessége használ. Így egy köztes szituációról van szó. Ennek ellenére egyértelmű az, hogy sokkalta kevesebbet tudtak általában törökül és a törökről a királyi Magyarországon, mint fordítva. A török ismerete azonban csak gyakorlati célokra szolgált. A magyar nyelv annyiban volt érdekes a számára, amennyiben a magyar lakossággal való érintkezés szempontjából fontos volt, illetve az iszlám vallás terjesztésének célját szolgálta, vagy szolgálhatta. A muszlim szerzők által magyarul, illetve részben magyarul írott szövegek vagy népies szerelmes versek, vagy pedig – mint Murád Terdzsümán himnusza –, iszlám katekizmus. Egyébként ezek a szövegek minden esetben arab írásúak. (Ács 1999, 141-156) Legalábbis, a budai pasák magyar nyelvű diplomáciai levelezését nem számolva. Murád szövege annyiban sajátos, hogy az arab írásos magyar szövege nyilvánvalóan szerzőjének hitbéli elkötelezettségét tükrözte, a magyar szöveget ugyanis nyelvi okokból indokolatlan lett volna arab írással is közölni.

Nyugati nyelvismeret a török birodalmában

Igen érdekes, hogy például a magas diplomácia szintjén Konstantinápoly eleve abból indult ki, hogy a muszlim főméltóság nem tanul meg nyugati nyelvet. Aki tud, az általában renegát, vagy pedig török szolgálatban álló örmény vagy görög esetleg zsidó. (Ágoston 1999, 140). Az első ilyen főméltóság akiről tudjuk, hogy ismer nyugati nyelvet, Aali pasa külügyminiszter a XIX. század közepén. (Shaw)

A magyar nyelvet ebből a szempontból nem a nyugati nyelvek közé kellett sorolni, hanem a birodalom nyelvei közé. Használják a szerbet is, a magyart is, a szlávot is, görögöt is a török hatóságok adott esetben amennyiben mondjuk a pátriáchával kell levelezni. Magyarországon, délen, Kanizsa környékén a végvárak között közvetítő nyelv a horvát. 1556-ban V. Károly császár követe nem tud németül, de tud horvátul.

„Ezenel juta Batjáni uram zolkája, ki azt monda, hogy Károli cházárnak fő emberével jüt, hercekhez megien négi lóval. Farat³ neve, tud horvátul, küldék neki zabot zénát, tikot, ludat, kenieret, bort, diniét, egiéb gümöltöt. Mekizentem neki, hogi it ben az kegielmed házába kelet volna júni, és valamit parancsol, kegielmed után, az mi vagion, mindent adok. Ezt az vékre is írom kegielmednek, hogi ha ma elmegien és késen jutna, hagia mek kegielmed az ezterosáknak, viselének kondot rejá. Én is, ha kívánja, embert adok vele, chak várom, hogi egek (sic) zembe lezek vele.“ (Óze 1996, 177)

Koskolti Vida esete

A két hatalom közötti nyelvi érintkezések egy érdekes példáját jelenti Koskolti Vida esete. Tudjuk, hogy Kanizsa környéki Nádasdy várakban Csányi Ákos tiszttartósága idején mindenes familiárisa és jobb keze Koskolti Vítális (Vid porkoláb) intézte a török várakkal illetve tisztségviselőkkel a kapcsolattartást. Vida porkoláb, a kitűnő katona és merész bajvivó a gyalogság parancsnoka és egyben a hírszerzés feje volt a várban. Rá hárult a feladat, hogy a foglyok vallatásánál felügyeljen, valamint a vallatáskor tőlük kicsikart sarc behajtását intézze.

Egyelőre nem tudjuk, hogy maga a kihallgatás török nyelven zajlott-e, vagy pedig a végvári vonalon általánosan használt horvát nyelven. A levelezésből értesülünk, hogy Koskolti Vida felolvastatta magának és így ellenőriztette a töröktől érkező leveleket. (Óze 1995) Megjegyzendő, hogy Nádasdy Tamás vártartományaiban eddig nem tudunk többről. Valószínűleg innen ragadhatott rá törökös gúnyneve, az Ibrahim.

Maga a fogolykiváltás menete történetelt levél út-

ján, és felhasználhatták hírvivő személyek, kereskedők, parasztok, polgárok közbenjárását is. A nyelvről ebben az esetben sincsenek pontos adataink. Bár a nádor Videt Ibrahimnak nevezi, tudjuk róla, hogy délvidéki nemes, akinek Zrínyivel és a horvátokkal is jó kapcsolatai vannak, talán maga is horvát. Öccse lovastisztként szolgált Kanizsán, nem lehetett tehát renegát.

Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írt levelezésében jelentős, a Szigeti veszedelem névanyagával egyező nevet találunk. Meglepő a történetírói hitelesség. Különösen akkor, ha biztosak lehetünk abban, hogy ezt a levelezést a költő nem ismerte. Az elmondottak alapján biztosak lehetnénk abban, hogy a száz évvel későbbi Zrínyi Miklós, aki szintén a Dél-Dunántúl lakója, az akkor már százharminc év török hódoltságának ismerője, hagyományainak krónikása, szokásainak avatott szakértője

Török elemek a Szigeti veszedelemben

Bár művét éppen az általunk vizsgált kor után egy évszázaddal írta, a költő és hadvezér Zrínyi műve megint csak hű tükre annak, amit ismert a korszak magyar főura ellensége életéből. Ha alaposan megvizsgáljuk, megtudhatjuk, hogy bizony korántsem volt a korabeli magyar arisztokracianak bensőséges viszonya a törökkel. Zrínyi művében még a török neveket is meglehetősen pontatlanul írja, gyakran alig felismerhetően. Török köznyelvi kifejezés csak egy szerepel a műben, de az is hibásan. A kilencedik ének hatvanadik versében, Juranics és Radivoj kitörése kapcsán ezt olvashatjuk:

„Ezek észbe vévék az két vitéz vajdát,
az ki előljáró »kimszi, kimszi« kiált.“

A Zrínyi által *kimszi* formában leírt török kérdés helyesen *kimszin* (mai török helyesírással: *kimsin?*), jelentése „ki vagy?“. Szintúgy érdemes megjegyezni, hogy Zrínyi hamisítatlan nyugati szemüvegen át nézi az iszlám vallást. Nem gyakran emlegetett, de fontos tény, hogy az iszlám vallás szent könyvét ő is, akárcsak magyarországi kortársai, mint például Pázmány Péter, vagy Szántó Arator István, az arab eredetű, nyugatos *Alkorán* formában használja, márpedig e szent könyv neve törökül *Kurán*, névelő nélkül. Így érthető, hogy Zrínyi számára az egyébként hadbíró *kádilesker* a törökök főpapja és érseke, illetve, hogy az egyébként bibliai, ószöveteségi eredetű állatáldozat, a *kurbán*, egyfajta antik béljóslassá válik a szemében. (IV, 66-80). Az a története pedig, miszerint Alderán, aki az első ének 84. verse szerint

„Ez magyarózója volt minden álomnak,
És kifejtője Mahumet irásának.“

a XI. énekben szabályos emberáldozattal hívja segítségül Alit:

„... Tizenkét keresztény ifiat ő titkon
Táborbul kihozat, mellyek voltak láncon.

Ezeknek géégéjét nagy késsel megmetszi,
Ártatlan véreket medencében teszi,...

Csuda karakterek tüle formáltatnak,
Keresztény véreből minden circulusnak?
De még úgyis békét nem ad az holtaknak,
Mert minden kerékre négyen huzattatnak.“

(XI 21-24, kihagyásokkal)

Nem látjuk értelmét külön kihangsúlyozni, hogy ilyen szertartást az Iszlám nem ismert.⁴ Ezeken kívül megtudhatjuk, hogy Ali éppen annak az antik mitológia Alvilágával kevert keresztény Pokolnak a lakója, amelyet először Dante mutatott be az olvasóknak. (XI. 56) Az a régi gondolat áll mögötte, hogy Mohamed tana és működése, egy sajátos szellemképe vagy tükörképe a kereszténységnek. Az Iszlám a Sátán vallása. Így látjuk már Danténél is, hogy az Alvilág ura sok mecsetes városban lakik.

Bálint diák

A kanizsaiak közül másik érdekes adatsor a sarcbeméri kereskedőre Bálint diákra van. A közismert kálmáncsehi nagykereskedő a török és magyar várak között vállalt kényszerközvetítést. A kanizsaiak számára neki kellett ellenőriznie, hogy valóság-e azok az adatok, amelyet vagyoni állapotáról a Pécs környéki várak török katonasága állított, amikor elfogásukkor váltásdíjukra garanciát kértek tőlük. Pécssett is volt háza. A nyelvi közlekedésről itt sincsenek adataink, de róla tudjuk, hogy a Szigetvárat ostromló török magával ragadta az ostrom alól, és a budai pasa nem is Budára, hanem egyenesen Konstantinápolyba küldte. Kereskedelmi kapcsolatait 1560 után idáig terjesztette ki. Az elragadás céljáról nincsenek további adataink, de ottani ügyleteihez szüksége volt a török nyelvre. Ezt elsajátíthatta Pécssett is, mint Schreiber Farkas a városi patricius, aki majd török tolmácsként szerepelt a későbbiekben, és a török terület keleti egyházának és mohamedánjainak protestáns missziójával próbálkozott az 50-es 60-as években. (Kathona 1959).

Bálint Diák (Szakály 1984, 260) ha pécs környékén nem tett szert a török nyelvre, akkor, akkor Konstantinápolyban tanult meg. (Szakály 1984, 33 passim)

(Mező Ferencet (Szakály 1984) a kereskedőt, aki kiváltja Szegedi Kis Istvánt a török fogságból Gyuláról gyanús körülmények között szintén a törökök ragadják el egy betörés kapcsán, amikor összeszedik a haramiákat, biztos hírek alapján a gyulai több ezer katona szemelátára. Megjegyzem Mezőnek szintén voltak ekkorra

már török kapcsolatai. A nyelvről itt sincs tudomásunk.)

Még érdekesebb a helyzet Isztambulban, ahol a köznyelv törökké válik, a török köznyelvvé és ott nem a nyelv határozza meg az identitást, hanem az írás-használat. Törökül beszél az örmény is, törökül beszél a görög is, törökül beszél a török is, az a kérdés, hogy ki milyen írásrendszerrel tud írni.

Török nyelvismeret a hódoltságban

A török nyelv ismeretét még egy körülmény befolyásolja. A török nyelv ugyanis ebben az időben már a diglosszia állapotában van. Létezik tehát egy nehézkes, arab és perzsa elemekkel átszótt irodalmi nyelv, amelynek elsajátítása hosszas tanulást, és az iszlám kultúrkörben való jártasságot igényelt, és létezett egy beszélt – és ritkábban írott – köznyelv, amelynek elsajátítása nem igényelt akkora fáradságot, azonban ennek ismeretében a török magas kultúra zárva maradt a tanuló előtt. A praktikus céllal törökül tanuló magyar főurak, ahogy ez Németh Gyula és Hazai György kutatásaiból világossá válik, csak az utóbbi elsajátításra törekedtek, mégpedig nem arab írásos, hanem latin írással rögzített változatban. (Németh 1967, Németh 1970, Hazai 1973) Ami a nyelvi kérdést illeti, nem telezhető fel, hogy Magyarországon létezett volna egy, a török kultúrát bennfentesen ismerő magyar főúri réteg.

Éppen a parasztságnál látunk erre csekély példát. Keveredett a magyarba egy török nyelvi réteg, elsősorban a mindennapi élet és a közigazgatás terminusaival, és egyes törökök lakta városokban, mint például Pécssett, de ez nem jelenti azt, hogy tényleges kulturális közösség alakult volna ki. (Kakuk 1955, Kakuk 1973)

Melius Juhász Péter esete

A reformáció második nemzedékéhez tartozó Melius Juhász Péterről feltételezték, hogy török nyelvismerettel rendelkezett. Skaricza Máté Szegedi Kis Istvánról szóló életrajzában jegyzi fel a szolnoki bégnél fogságban senyvedő pap kiszabadítására érkező pap esetét.

„Nemsokkal azután, az 1562. évben, amikor már e nagy férfiú, siralmas rabságának híre széles körben elterjedt, megérkezett Debrecenből Meulius Peter is, a jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora. Czeglédi György váradi első lelkésszel, maguk mellé vévén Fegyverneki Balázst is, aki az erdélyi fejedelem nevében egy gyönyörű kristály serleget adott át. Szegedi szabadon bocsátásáért tettek erőfeszítést, amelyet azonban egyáltalán nem mozdítottak elő. Sőt inkább ezen követség miatt annak fogsága súlyosbodott, és kicsiben múlt, hogy maguk a közbenjárók is megmenekedhettek az életveszélytől. Ezt a követséget a feje-

delem először nagyságos Németi Ferenc úrra a tokaji vár parancsnokára bízta.“

Egy városban lakó befolyásos révész, Corius Péter közbenjárására a bég engedélyezte Szegedinek, hogy a várból a városba menjen és ott Corius házában prédikáljon.

„Felszólította továbbá Melius magát Coriust hogy az ő eltávozásuk után gondos körültekintéssel tudakolja ki a bégnek minde szándékát, és azt övelük hírnök útján tudassa. Ennélfogva mihelyt világosan megtudta, megküldte nekik a hírt, úvakodjon Melius attól, hogy valaha még a barbár szeme elé kerüljön, mert az az alkorán magyar nyelvre való fordításának munkájával őt szándékozik megbizni, fülébe jutván kiváltképpen az, hogy a minden iránt csodálatosan érdeklődő Melius az abc elemeit is török betűkkel leíratta magának.

Eközben odaérkezett a tiszteletreméltó és öreg Bakonyi Albert is, akivel a bég Cegléden annak saját házában lépett ismeretségbe, és meghagyta annak, hogy a nála látott világkrónikát késelem nélkül vigye hozzá eladásra. Ezt meg is tette a kegyes férfiú, észrevén, hogy ez egy olasz eredetű török ösztönzésére történt, akivel együtt szemlélte egykor a zsarnok a könyv képeit. A hatalmas könyv végülis csak három forintért jutott annak tulajdonába. Szokása volt a Bárbárnak, hogy Krisztus erős bajnokát, egyszer személyesen, máskor szolgálai útján, a hit fogyatékosága miatt csúfolódó és gúnyos szavakkal támadta, és csalogatt, amelyeket Szegedi mindig a legméltóságteljesebben azt felelte, amit egyedül lehetett, hogy az ilyen gúnyos csalogatások csak a kisgyermekhez, sőt csak az esztelelenekhez illenek és nem azokhoz, aki maga különösen koránál fogva ellenkezőt érteni megtanulta, és aki a sokszínű úri öltözetektől és előkelő ruháktól már gonosszal illetett.“ (Kathona 130)

A történetből arra következtet Botta István, hogy Melius csak tolmács segítségével tudott törökül beszélni. E nyelven sem tárgyalni, sem írni nem tudott. Török nyelvismerete csupán bizonyos mindennapi kifejezésekre, egyszerű köznapi mondatokra szorítkozott. Néhány idézhető mondásra, amellyel elkápráztatható olyanokat, akik a nyelvben járatlanok voltak, vagy eldicselkedhetett a török után kíváncsian érdeklődő külföldieknek. (Botta 1978, 61) Ugyanerre a következtetésre jut Melius Herbariuma arab hivatkozásait vizsgálva, amelyek a latin fordítás átvételek ezen nyelvi elemek ismereteit nemcsak a törökből, hanem a héberből is vehette.

Alapvetően egyetértünk Botta István megállapításaival, azonban nem hisszük, hogy a tolmács jelenléte csak Melius hiányos török tudása miatt volt szükséges. Nem képzelhető el, hogy a bég csak Meliusra bármilyen kiváló tolmács is volt hagyatkozott volna, és ki szolgáltatna volna magát neki, mellőzve saját emberét.

Különösen, ha tudjuk, hogy a tolmács általában a töröknél szakértői, az adott kultúrában tanácsadói szerepet is betöltött. A forrásból egyébként csak arról értesülünk, hogy a török írást nem ismeri, de az iránt érdeklődik, mivel a beszélt nyelvről vannak alapismeretei. Botta túl messziremenő következtetést kíván a szövegből levonni. Abban csak az áll, hogy a derék révész, a bég szándékának kipuhatólására kéri meg Melius távoztuk után, nem pedig tolmácskodásra.

Az, hogy a vallásokkal közömbös török magyarra kívánta fordíttatni a Koránt korántsem lehetetlen. Az iszlám hagyomány ugyan tiltja a Korán önmagában való fordítását és szedett betűk alapján való nyomtatását – az iszlám világban ma is csak kézzel írott Korán-példányok litografált változatai vannak kereskedelmi forgalomban –, de idegen (tehát nem arab) nyelven való magyarázatát, esetleges interlineáris fordítását, valamint értelmi kivonatolását megengedi. Az sem kizárt, hogy esetleg nem magát a Koránt, hanem valamilyen népszerű vallásmagyarázó művet akart volna lefordíttatni. Számos analógiáját láthatjuk. (Dobrovits – Óze 1998)

Maga a helyzet, miszerint Erdély és a Partium teológusainak színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálja a saját vallását megismertetni velük, nem ismeretlen. Magát a hittérítési szándékot, illetve a protestáns felekezet iránti érdeklődést mutatja az öreg Bakonyi világkrónikájának megszerzése, amelyben a béget nem a néhány forintnyi esetleges nyereség mozgatja, sem a képanyag (az alakos ábrázolást egyébként is tiltja az Iszlám) renegát olasz „szakértője“ is e miatt biztatja a könyv megvételére.

Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékelte szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben 1562-ben írja meg a Debrecen – Egervölgyi Hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve a katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett. Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, amely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelkigondozása kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap csábígatásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével.

Melius Botta által emlegetett török magyar rokonsági elképzelése sem török nyelvtudásán keresztüli a török kultúrával⁵ való együttélése, vagy valamiféle szimbiózisból fogant, hanem egy biblikus spekulációból ered, Góg és Magóg legendájából. Melynek temérdek párhuzama közismert, és éppen az a csodálatos, hogy a magyar reformátor és Szegedi is török

uralom alatt azt meri hirdetni, hogy a török Antikrisztus, kiengesztelhetetlen végső ellenség.

Meliusz hangsúlyozza, hogy a török és a magyar ősi egy ember gyermekei, de a magyarok keresztségükkel kiváltak Góg Magóg, az Antikrisztus seregéből és Isten választott népe lettek. (Őze 1990)

Mindez azonban nem oldja meg azt a kérdésünket, hogy honnan és mennyire tudhatott tehát Meliusz törökről?

Először is Horhiban (Somogy) született, tehát dél-dunántúli hódoltsági területen, ahol Szegedi Kis is működött. (Tolna kevert nyelvű lakosságáról már írtunk) A másik találkozási pont a török nyelvvel a Nádasdyak Sárvári udvara, ahol a 16 éves ifjú Bartholomaeus Georgievics tanítványa volt egy évig. A mohácsi csatában fogsába esett humanista a Török Birodalomban arab és török nyelvű hivatalnokképzést kapott, kürtösnek képezték ki. (Németh 1968) Majd hazatérte után a nyugati protestáns világ legismertebb hírmondója lett a török világról. Írásait 1560-ban Melanchton is kiadta. Meliusz török nyelvtudását elképzelhetővé teszi még egy adat. 1586-ban, Trombitás János esete kapcsán említi Forgách Simon, hogy egy törökről tudó prédikátor hallgatta ki a budai pasa tyihájája és a kapudán bég beszélgetését. (Szakály 1984, 288-289)

Kémek és parasztok

A török nyelv tudása, miképp a már említett, a veszprémi bég háza előtt lejátszódott eset is mutatja, nem választható el a kémkedéstől sem. A Csányi által említett parasztembert, ha ez a szövegben nem is szerepel, hírszerzésre használták. A hódoltság korának hírszerzését számos szerző feldolgozta már. Csak a legutóbbi időben három cikk is foglalkozik a kérdéssel. (Ágoston 1999, Dávid – Fodor 1999, Pálffy 1999) Takács Sándor alapvető munkája (Takács 1915) óta számos kisebb-nagyobb résztanulmány foglalkozott e kérdéssel.

A kémkedés azonban nem föltétlenül jelentett egyet a török nyelvtudással. II. Lajos korában éppen a szerbek privilégiuma volt. (Idézi Takács 1915 = Kalauzok. 173) Igaz, Verancsics Antal 1570-ben már egy jó kémnek minimálisan magyar, horvát és bosnyák nyelvet kell tudnia, s Isztambulban laknia. (Verancsics/Wenzel 1871, 70-71) Jellemző, hogy a török nyelvtudást ő sem tekinti feltételnek. Azt, hogy a magyarországi hódoltság alapvető nyelve a bosnyák, azaz a szerb-horvát volt, Evlija Cselebi nyomán már közhely a szakirodalomban. (ld. többek között Németh 1967, 57-59) Ugyanez jól kimutatható a magyar nyelv oszmán török jövevényszavainak történetén át is. (Kakuk 1955, Kakuk 1973)

A végvári hálózat kiépülésével egyre több pro-

fesszionális kémeket találunk, azonban a kereskedők közreműködését továbbra sem nélkülözhetette a rendszer. (Pálffy 1999, 49-50) Mind a nádor, mind a horvát bán fizetésébe bele volt kalkulálva a kémek tartása. Ugyanakkor általában gyenge és megbízhatatlan kémszolgálatlallal kell számoljunk. A jó, több nyelvet tudó és társaságban forgolódni tudó kém, mint amilyen Hamza bégé is volt (Takács 1915, 170) ritkaság volt.

Ugyanígy ritkaság lehetett a török nyelvet beszélni tudó kémek jelenléte is. Említettük, hogy magáról Trombitás Jánosról, a 16. századvégi unitárius két irányba dolgozó kereskedőről is csak annyit jegyeznek meg a források, hogy a törökök nagy csodálkozására *tolmács nélkül* tárgyalt a budai pasával. (Szakály 1984, 287, kiemelés tőlünk) Ez az adat, továbbá Trombitás Isztambulig terjedő kapcsolatai valószínűsítik ugyan török nyelvtudását, teljességgel azonban nem bizonyítják.

Mindenesetre bizonyos, hogy még a magyar vagy a török félnek dolgozó magyar hírszerzők között sem általános a török nyelvismeret, és ha valaki rendelkezett vele, azt a forrásaink külön kiemelik.

Fordításirodalom és tolmácsiskolák

Górcső alá kell vegyük a török és a magyar civilizáció közötti átjárás néhány szöveges példáját is. Rimay legendákat ír Balassi török nyelvtudásáról, azonban ez nem jelenti azt, hogy ez általános lett volna. Éppen az ellenkezőjét látszik bizonyítani, hiszen azt szoktuk kiemelni, ami ritkaság. Azaz, Balassi török nyelvtudása éppen arra vet fényt, hogy a török nyelv ismerete a királyi Magyarországon nem általános. Balassi török versfordításait mindezek ellenére érdemes komolyan vizsgálat alá venni.⁶

Balassi török bejtjeinek értelmezésekor eleve oda kell figyelnünk arra, hogy a ciklus címe: „Valahány török bejt, kit magyar nyelvre fordítottak“. A bejtek végén, a magyar szöveg bevezetője pedig latinul, az első esetén: *Interpretatio quam in Iuliam retorsit*, illetve a másodiknál *interpretatio cum ornatu*. Ez nyilvánvalóan meghatározza a magyar versek programját. Balassi egy török verspár apropóján önálló magyar verset írt. Ez alól kettő kivétel, a harmadik és a kilencedik, ezek azonban nem bejtek, azaz verspárok, hanem egy négysorosok (rubâ'î). Maguk a török nyelvű versek olyan közhelyes szállóigék, amelyek megismeréséhez nem kellett az arab írásos török írásbeliséget ismerni. Ráadásul, hacsak nem költői ujjgyakorlatokról volt szó, akkor hiányzik mögülük az egész vers. A bejt (verspár) ugyan a keleti költészet alapegysége, azonban általában nem áll meg önmagában. Ugyanakkor a szövegekben, különösen, ha a Balassa-kódex autogáf írásmódjával olvassuk, jól kimutatható a török irodalmi nyelvtől tá-

voli, nyugat-balkáni török dialektus (Németh 1952, Németh 1954). Ráadásul a versek egyikének kimutatható kapcsolatai vannak a török népies kultúrával. (Németh 1954, 389-392) Ez természetesen nem von le semmit Balassi költői bravúrából. Azt azonban cáfolja, hogy Balassi a török kultúra, pláne a vallás iránti érdeklődésből írta volna ezeket a verseket.

A török kultúra lenyomata az erdélyi magaskultúra nyelvében Házi Jánosnak, Bethlen török diákjának fordítása, amely egy *Envâru l-Ċâşikîn* („Az [Istenbe] szerelmesek fényessége“) című, szúfi traktátuson alapszik. (RMNY 2, 1360)

A másik fordítás Rozsnyai Szabó Dávid *Horologium Turcicum*, amely a jól ismert, indiai eredetű mesegyűjtemény, a Kalila és Dimna magyarítása. Rozsnyai viszont, s ezt jól tudjuk, Isztambulban képzett „török diák“ volt, aki a szultánok külön engedélye alapján járhatott a szeráj iskolájába.

A nyugati keresztény hatalmak elsősorban Isztambulban élő, török alattvaló keresztényeket használtak tolmácsul (Ágoston 1999, 139) és ezt követte az a folyamat, hogy Velencével az élen létrehozták a maguk tolmácsképző intézményeit. (Ágoston 1997, 94-95) A velencei portai tolmácsok közül kiemelendő Giovanni Battista Donado munkássága, aki törökökről írott könyvében közölt török népköltési mutatványokat is. (Donado 1683) Az olasz, mint közvetítő nyelv jól kimutatható egyébként Illésházy nádor török nyelvtanában is. (Németh 1967, 65-66, Németh 1970, 14-15, 23-26)

A magyar nyelv a török diplomáciában

Történetírásaink közhelye, hogy a budai pasák magyar nyelvű levelezése teszi a magyart – a királyi országrészben használt latinnal szemben – diplomáciai nyelvvé. A valóságban Rudolf koráig, a XVI. század utolsó harmadáig leveleznek magyarul. A levelezés menete úgy zajlott, hogy megírta a pasának a magyar

diákja a levelet és a magyar kamara az ország hivatalos nyelvére, latinra fordította le és ezt küldték tovább a királynak Ferdinándnak, illetve Miksának. Később német levelek is születtek. Ami a másik érdekesség, hogy ugyanezeknek a leveleknek bizonyos másolatát, ahol csak a címzés vagy egyes részek különböznek, a török diplomácia spórolt a hellyel és ugyanezeket a leveleket kis átfogalmazással küldték el magyarországi tisztségviselőknek. (Benda 1974)

Munkánk végén, ha számvetést készítünk elég sovány eredményre jutunk. Míg a török katonai, polgári adminisztráció és a diplomácia részéről széleskörű magyar nyelvhasználatról és alapos nyelvismeretről számolhatunk be, addig a magyar oldalon ritkaságszámba megy és megjegyzésre érdemes, ha valaki ért törökül. Ők is inkább az alsó néprétegekből kerülnek ki, akik a Délvidék vegyes nyelvi környezetében valamilyen egyszerű vagy kevert nyelvi elemeket használó személyek. Belőlük kerülnek ki a kémek, kalauzok. Bár közülük is a többség a magyar hódoltság többségi bosnyák, szerb eredetű katonaságának nyelvét a szerbhorvátot használja amelyet mindenki ért a Délvidéken.

Ha pedig a különböző társadalmi rétegek török íráskultúrájának, arab és bizonyos perzsa ismereteket is feltételező tudását vizsgáljuk, akkor csak a Szeráj iskoláiban illetve a tolmácsképzőben végzett diplomataiskola török diákjai, azok is főként Erdélyben jöhetnek számításba.

A 16. században Georgievics rövid Magyarországi tartózkodásán kívül Melius Juhász Péter történetét tudtuk megvizsgálni adatként. Ő a reformáció elterjedése korában egy kölcsönös, térítési hátsógondolatokat is feltételező, teológiai érdeklődéssel indul és próbál az iszlám irányában tájékozódni. Végül azonban egyik fél sem látja értelmét a közeledésnek. A további három generáció életében a török kultúra mindennapi jelenléte ellenére idegen, átvehetetlen, és elemeiben gyökeresen félreismert ellenséges világ maradt.

Jegyzetek:

- ¹ A történetből látszik milyen kevesen beszéltek a parasztok törökül, a török főtiszték viszont tudtak magyarul.
- ² A hódoltsági jobbágyot maguk a török tiszték is a magyar király alattvalójának tartják.
- ³ Csányi szóhasználatára szerint minden egyházi renden lévő személy Farat, illetve Farator. (Öze 1996, passim)
- ⁴ Annyit jegyezhetünk meg, hogy tipikus vérvádjelenségről van szó, amelyet az európai kultúrkörben főként a zsidók kapcsán szoktak emlegetni, azonban Kende Tamás kutatásaiból tudjuk, hogy ennél lényegesen tágabb kulturális jelenségről van szó. (Kende)
- ⁵ A magyar kultúra nem vesz át alapvető török szokásokat, még az étkezési szokásokban is inkább a Balkán általános konyhája jelenik meg, viszont sem a kávé, sem a rizs, sem a joghurt rendszeres fogyasztása nem, sőt a jellegzetes, balkáni és török husos és tésztaételek sem tűnnek fel Magyarországon. A paprika sem általános a XVIII. század előtt.
- ⁶ A most következő részek Dobrovits Mihály 1992 januárjában, a REBAKUCS rendes ülésén tartott előadásának összefoglalásai, illetve egy – meglehetősen régen és lassan – készülő tanulmány első összefoglalásának tekinthetők. (Dobrovits 1992)

Irodalom:

- ÁCS 1999
Murad Dragoman: 8. Hymnus in: *Régi magyar költők tára*. (Szerk.: Ács Pál) 141-156/421
- ÁGOSTON 1997
Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton, in: Hanák Péter – Nagy Mariann 1997, 83-99
- ÁGOSTON 1999
Ágoston Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15-17. században, *Studia Agriensa* 20, 1999, 129-156
- BAYERLE 1972
Bayerle, G.: *Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593* Bloomington-The Hague (Indiana Univ. Press, Uralic and Altaic Series 101)
- BENDA 1974
Benda Kálmán: Bayerle 1972 recenziója, *Száz CVIII* (1974), 733-735
- DÁVID – FODOR 1999
Dávid Géza – Fodor Pál: Oszmán hírszerzés Magyarországon, *Studia Agriensa* 20, 1999, 197-205.
- DOBROVITS 1992
Dobrovits Mihály: Balassi török bejtjeiről, előadás az MTA Irodalomtudományi Intézete, Reneszánsz-Barokk Kutató Csoportjának 1992 januári ülésén
- DOBROVITS – ÖZE 1998A
Dobrovits Mihály – Öze Sándor: Melanchton és a hódoltságkori reformáció iszlámképe, *Lelkipásztor* 1998 február-március, 46-49, 89-91
- DOBROVITS – ÖZE 1998B
Dobrovits Mihály – Öze Sándor: Pázmány Péter és az Iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon, előadás a Pázmány Péter és kora c. konferencián, a PPKA BTK és az MTA Irodalomtudományi Intézetének közös rendezésében., 1998 május
- DONADO 1683
Donado, Gio[vanni] Battista: *della litteratura de' Turchi*, Venetia
- FODOR 1995
Kémkedés a török korban, *Keletkutatás*, 1995 őszi, 121-126
- HANÁK PÉTER – NAGY MARIANN 1997
Hanák Péter (főszerk.) – Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, Pécs
- HAZAI 1973
Hazai, G.: *Das Osmanisch-Türkische im XVII Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakob Nagy de Harsány*, Budapest (BOH XVIII)
- KAKUK 1955
Kakuk Zsuzsa: *Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből*, Kandidátusi értekezés tézisei, Budapest
- KAKUK 1973
Kakuk, S.[Zsuzsa]: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*, Budapest (BOH XIX)

- KATHONA 1974
Kathona Géza: *Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből* Budapest 1974. 45-51. (Humanizmus és reformáció 4)
- NÉMETH 1952A
Németh Gyula: A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere), *I. OK II* (1952), 312-332
- NÉMETH 1952B
Die türkische Texte des Valentin Balassa, *AOH II* (1952), 23-61
- NÉMETH 1954
Németh Gyula: Balassi Bálint török verseihez, *ItK LVIII* (1954), 382-392
- NÉMETH 1967
A magyarországi oszmán-török nyelv. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból, *NyK LXIX* (1967), 57-109
- NÉMETH 1968
Németh, J. [Gyula]: Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits, *ALH XVIII* (1968), 263-271
- NÉMETH 1970
Németh, J. [Gyula]: *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, Budapest-Amsterdam (BOH XXII)
- ŐZE 1990
Őze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet“ Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest 1991. Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta
- ŐZE 1996
500 magyar levél, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. 1549-1562. Közreadja Őze Sándor. Budapest, 1995
- PÁLFFY 1999
Pálffy Géza: Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon, *Studia Agriensa* 20, 1999, 33-63
- SANJIAN – TIETZE 1981
Sanjian, A. K. – Tietze, A. (eds.): *Eremya Chelebi Kömürjian's Poem „The Jewish Bride“*, Budapest
- SHAW – SHAW 1976
Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural: *The History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Cambridge
- SZAKÁLY 1984
Szakály Ferenc: Egy hódoltságbeli parasztpolgár, aki beleavatkozott a nagypolitikába. Trombitás János 1559-1592, in: Szakály 1995, 219-387
- SZAKÁLY 1995
Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció, Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest
- TAKÁCS 1915
Takács Sándor: A kalauzok és a kémek a török világban, in: Takács 1915-1917 II, 133-212
- TAKÁCS 1915-1917
Takács Sándor: *Rajzok a török világból*, Budapest
- VERANCSICS/WENZEL 1871
Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái, X. kötet: Végyes levelek 1569-1571, közzéteszi Wenzel Gusztáv, Budapest.

Türkischer Sprachgebrauch auf dem südlichen Transdanubien im 16. Jahrhundert

In dieser Studie möchten wir jene Frage beantworten, auf welchen Gebieten des Lebens und was für eine Wirkung die Kultur der Ungarn und der Türken in der Zeit der Türkenherrschaft aufeinander ausgeübt hat. Im vorliegenden Fall möchten wir die Fragen des Sprachgebrauchs etwas näher untersuchen. Vor allem das, wer, wann und wie die türkische Sprache auf dem Gebiet des königlichen Ungarns und des türkischen Eroberungsgebiets benutzt hat. Aus unserer Studie zeigt sich gerade, dass die Türkischkenntnisse keineswegs allgemein bezeichnet werden konnten, sondern ganz im Gegenteil es galt als außerordentliches, hervorragendes Ereignis, eine aufzeichnungswerte Würde, oder als eventuell Zeichen einer Sünde, wenn jemand die türkische Sprache verstand. Im Zusammenhang mit dem Sprachgebrauch ist der Gebrauch der entsprechenden Sprachniveaus zu prüfen, und es ist auch zu beobachten, dass es auch unter denen, die die türkische Sprache kennen, selten vorkommt, wenn jemand die schwere mit arabischen und persischen Wörtern und Ausdrücken durchwobene Literatursprache gekannt hätte.

Die Kenntnisse beschränkten sich meistens auf die türkische Umgangssprache, in deren Besitz sich der

Sprechende mit den einfachen türkischen Soldaten und Zivilen gut verständigen konnte, die Elitekultur des Osmanischen Reiches blieb für ihn aber verschlossen. Diesen Eindruck von uns verstärkt die Tatsache, dass keine Person in dem königlichen und eroberten Landesteilen (außer Bartholomeus Georgievits, der in türkischer Gefangenschaft war und in der Serailschule lernte) ausgewiesen werden konnte, die die türkische Schriftlichkeit gekannt hätte. Der einzige Versuch ist der von Melius. Von der Kenntnis der türkischen Schriftlichkeit, von eventuellen ernstesten Übersetzungsversuchen wissen wir nur in Siebenbürgen. Sogar über die berühmten türkischen Beyts von Balassi stellte sich heraus, dass sie lieber die Ergebnisse einer gelegentlichen, dichterischen Bravour sind, als die eines tiefen Interesses für die türkische Kultur. Was die Dynamik der Kenntnisse beider Kulturen voneinander anbelangt, ist gut zu beobachten, dass während die Türken die ungarische Sprache aus Praxis-, Verwaltungs-, und Diplomatiegründen gekannt haben, und es ist zwar gut auszuweisen, aber mit ziemlich schwachen Bekehrungsversuchen auch zu rechnen ist, waren für die Einstellung der ungarischen Volksmeinung westliche Topoi charakteristisch.

Kaposi Zoltán

Földbirtok és társadalom Kanizsán (1690-1811)

A magyarországi gazdaság-és társadalom történetében a 18. század korszaka egy igen érdekes kettős folyamatot takar. Egyrészt ez volt az az időszak, amikor az ország lassan - lassan regenerálódott a korábbi török hódoltság alóli állapotából: a népesség növekedett, a mezőgazdasági hozamok emelkedtek, stabilizálódtak a földbirtokviszonyok, mélyült valamennyit az ágazatközi munkamegosztás, ám ezek a folyamatok egyben a hagyományos agrártársadalmi kötöttségeket is magukkal hozták. Másrészt viszont a század utolsó harmadában - főleg a nyugati - északnyugati vidékeken dinamikus majorsági termelés indult meg, kihasználva a megnyíló külső és belső piacok adta termékelhelyezési lehetőségeket. Nőtték az ipari kapacitások, emelkedett a kereskedelmi volumen, jelentős piacok és piacörzetek alakultak ki. Különösen érdekes ebben a kettős folyamatban az, hogy egy olyan központi helyen fekvő, viszonylag jó kereskedelmi adottságokkal rendelkező város, mint Kanizsa, hogyan reagált a makrogazdasági környezet változásaira, a külső és belső impulzusokra. Ismert a szakirodalomból, hogy a korabeli városok még mindig ezer szállal kötődtek a földbirtokhoz, a mezőgazdasághoz, amely létük talán legfontosabb előfeltétele is volt. Írásunkban azt vizsgáljuk meg, hogy Kanizsa városában a 18. század során hogyan változtak meg a földbirtokviszonyok, s milyen szerepe volt a földnek, mint termelési tényezőnek egy olyan város életében, amely a 18. század közepe után egyre jelentősebb mértékben fordult a kereskedelmi és az ipari tevékenység irányába. Dolgozatunk időhatárait a történelmi folyamatok tényei alakították ki, ahol is az első évszám a visszafoglalás időpontja, míg az 1811-es időpont arra szerződésre utal, ami végérvényesen stabilizálta az uraság és a város földjeinek kapcsolatát.

Az uradalom és Kanizsa mezőváros kapcsolata

Kanizsa az 1690. április 13-ai visszafoglalása után a bécsi Udvari Kamara kirendeltségének irányítása alá

került, szuverenitása tehát erősen korlátozott maradt: a Kamara szedette be az adót, s egyben gyakorolta a földesúri jogokat.¹ Ez egybeesett ebben a korban számos más mezőváros avagy uradalom fölötti rendelkezési gyakorlattal. A város kiváltságai - a pénzben történő adózás, belső önkormányzati autonómia stb. - megfelelték a szabad királyi városok jogainak, azt hihetnénk, hogy a város fejlődése is ez irányban haladt. Ám időközben jelentős fordulat történt. Lipót császár és magyar király már 1688-ban lét-rehozta az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissiót*), amelynek feladata éppen a birtokjogok rendezése lett volna. Mivel a fegyverváltság (a *jus armorum* alapján) megfizetése a magyarországi birtokosok számára lényegében a földek 10 %-os forgalmi becsértékének alkalmazásával teljesíthetetlen volt, így pénzhez sem igen jutott a fiskus, ezért aztán 1702 után méltányosabb eljárásra tértek át: a vármegyéknek átalányösszeget kellett fizetni a területükön lévő földek után.² Zala vármegyében a folyamat még így is elhúzódott, s majd csak 1738-ban oldódott meg véglegesen 18000 forint lefizetésével.³ Azokat a földeket viszont, amelyekre szinte egyáltalán nem találtak régi tulajdonost, az udvar potom áron elvesztegette, olyanok kapták meg, akik relatíve a legtöbbet fizették érte. Az udvar a háború után hatalmas összegekkel tartozott hitelezőinek, így nem véletlen, hogy szinte mindent igyekezett legalább ideiglenes hatállyal bérbe adni.

Ennek megfelelően Kanizsa is hamar földesúrra talált. 1693. július 10-én kelt az a szerződés, amely a Kamara illetve gyöngyösi Nagy Ferenc és fia, Zsigmond között jött létre a kanizsai javakat illetően, s amelyben eladta a hivatal a várost és uradalmat 6000 rénes forintért.⁴ A számos „Nagy“ nevű nemesi família közül ez volt az a család, amelyet „I. Lipót a török elleni harcokban kimutatott vitézségéért a Dunán inneni részek alkapitányává tett“⁵, a vicegenerális különben birtokai nagy részét az elkobzott Nádasdy-földekből szerezte.⁶ A szerződés pontosan felsorolta, hogy mi tartozott a kanizsai uradalomhoz. Része volt a

domíniumnak ekkor Segedő, Geredze, Kislagd, Mantaha-Manza, Almaszeg, Mikefalva, Baufalva, Erdősfalva, Geresfalva, Oyenfalva, Bayesia, Csakany, Sigard, Viched, Gyanot, Also-Kerchen, Felső-Bagota, Ballin, Csicsó, Ilhó, Iklód, Saagh, Magasd, Mindszent, Eger-völgy-Egresd, s még vagy 20 darab kisebb-nagyobb praedium. Ezek a települések aztán vagy felszámolódtak, vagy egybeolvadtak a későbbiek folyamán, ennek megfelelően a 18. század vége felé már csak alig 10 puszta ismert közülük. Nagy Ferencnek meghalt időközben Zsigmond nevű fia, s vele a család kihalt. Forrásainkból azt lehet sejteni, hogy Nagy Ferenc tulajdonként kapta a kanizsai uradalmat, ám mivel nem volt örököse, illetve azok valószínűleg egyelőre nem éltek az örökséggel (talán éppen pénzügyi nehézségeik voltak), az továbbra is a Kamara alá tartozott.

Így Kanizsa városa 1705-ben báró Grassics Jákob személyében új földesurat kapott.⁷ Grassics személyéről, korábbi tevékenységéről érdemi és igazolható információkat nem találtunk, neve és egy-két megmaradt utalás alapján valószínűsíthetjük, hogy udvari hadiszállító lehetett a korábbiakban. A földesurasággal kapta meg értelemszerűen a város területén lévő 1702-1703-ban lerombolt várat is, azzal a feltétellel, hogy az óriási mennyiségű falmaradványt, törmelékét el kell takarítania.⁸ Kanizsa ekkor meglehetősen nyílt város lehetett, még egy somogyi földesúr, a nemesi származású Malik Ferenc is itt élt, aki amúgy a város melletti Pogányszentpéter urasága volt. Mindenesetre Kanizsa városa nem lehetett egy nagy juttatás. A vár körüli települések számos darabja mind a somogyi, mind a zalai oldalon elpusztult. Már az 1695-os kamarai conscriptio is világosan tanúsította, hogy a lényegében - az ekkor még közösen igazgatott - Zala és Somogy vármegye határán lévő mezőváros alig rendelkezik beszállító falvakkal, piacközpontként alig működik, ráadásul a város területe elmocsarasodott, egyszóval korlátozottá vált az eltartóképessége.⁹ Ráadásul a Rákóczi-szabadságharc katonai tevékenysége kiterjedt Kanizsa városára is. 1704 januárjában Rákóczi seregének ezeres-kapitánya, Szarka Zsigmond foglalta el.¹⁰ A korban szokásos módon, azaz rekvirálásokkal tartotta fenn magát a kuruc hadsereg, így például, 1705-ben mintegy 1000 köből gabonát gyűjtöttek be a városiaktól.¹¹ Tudjuk azt is, hogy a török időkből a kiszolgáló, s a városban lévő „mortalóc népesség“ egy része a városban maradt, s annak nyugati oldalán telepedett le.¹² Grassics báróval sok baja volt a városi népességnek, így például 1717-ben a királyhoz intéztek panaszlevelet, amelyben védelmet kértek a város urával szemben.¹³ Végül is Grassics bárótól viszonylag hamar megszabadult Kanizsa, mivel - egy későbbi irat szerint - 1717-ben meghalt, s így újra a Kamara kezébe került a

város és uradalma, így újra értékesítenie kellett ahhoz, hogy pénzt lásson.

Két új familia került a képbe, amit leginkább az bizonyít, hogy 1717. október 14-ről fennmaradt egy birtokmegosztási irat. A két birtokos: báró Szapáry (II.) Miklós és a frissen feltörekvő Inkey-család János nevű tagja volt. A kanizsai uradalom kettejük tulajdonába került, s mindjárt szét is osztották egymás között a területet, ami annak megfelelését jelentette.¹⁴ Szapáry kezébe került ekkor Kanizsa, s rajta kívül Sormás, Szepetnek, Bajcsa, Bánfa, Borstfa, Mikefa, Almaszeg, Manta, Sigárd, Rattka, Peregnye, Szerdahely, Csorkut település is. Nem szerepel a listán, de valószínűleg ide tartozott még Fityeháza is. Ez a terület vagy egyrészt a város közvetlen környezetében, vagy pedig attól nyugatra, délnyugatra helyezkedett el. A volt váruradalom északi és keleti földjeit az Inkeyek szerezték meg, akik aztán a Kanizsa mocsaraitól északkeletre lévő Pallin területén építették ki egyik dél-dunántúli központjukat, s a későbbiekben tartósan ott is ragadtak, 1724-ben ezután kapták a „pallini“ előnevet. A másik, idővel jelentősebbé váló Inkey-uradalmi centrummá a Kanizsától mintegy 2,5 órányi járásra lévő, de már Somogyban lévő Iharosberény vált, ahol a 18. század közepén a család felépítette barokk stílusú kastélyát.¹⁵

A Szapáryaknak Kanizsán kívül a Nyugat-Dunántúlon (Vas, Veszprém megyékben), s így Zala vármegyében számos egyéb birtoka is volt (Bécz, Letenye, Egyeduta stb.), ez volt a familia felemelkedésének igazi kora. A bárói rangot 1690-ben Szapáry Péter nyerte el, a grófi címet pedig két fia 1722-ben érdemelte ki.¹⁶ Letenye később is megmaradt a család birtokában, itt építettek a későbbiekben egy ma is meglévő klasszicista kastélyt. Egy későbbi eladási iratnál fennmaradt egy utalás, miszerint a Kamara 36500 forintra értékelte fel a birtokot Grassics Jakab halála után.¹⁷ Úgy tűnik a forrásokból, hogy ugyanakkor Szapáry István vélhetően tartósan kívánt ezen a dél-zalai vidéken berendezkedni, amit az is mutat, hogy 1715-20 között a Sennyey-családtól több olyan falut is megvett (így például Esztrégnyét, Becsehelyet stb.), amellyel a Kanizsa mezőváros körüli földjeit növelte meg, s amivel lassan formálódott a későbbi „kanizsai uradalom“.¹⁸ Szapáry a városban is végzett némi átalakítást, tudjuk róla például, hogy a lerombolt „...vár tégláiból házat építettett“ magának Kanizsán.¹⁹ Mindenesetre tény, hogy Kanizsa egyre inkább mezővárosként funkcionált, 1721-ben például Szapáry elérte azt, hogy a város népessége az általuk használt földek után 700 forint árendát fizessen.²⁰ A Szapáry-familia földesurasága 1743-ig tartott, mikor is Szapáry István báró 1743-ban utódok nélkül meghalt, s a vagyont újra viszaszállt a fiskusra.²¹ Szapáry ugyan végrendeletében

megnevezte az örökösöket, így például Szepetneket, Esztrengnye felét, Mantát, Sigárdot és egyéb más pusztákat Bajaky Mihályra hagyta, míg Kanizsa várost Fityeháza, Bilke, Péterfa, Kerekes pusztával együtt (vagyis a szűkebben vett várost és területét) Petrikovits Magdolnára testálta.²² Terhelte a potenciális új tulajdonosokat az a 6303 forint adósság, amivel Szapáry tartozott a kanizsai ferenceseknek. Végül is 1743-ban a tulajdonlás hosszú távra megoldódott. November 29-én Petrikovits Magdolna (ekkor Bessenyei Ignácné) kanizsai örökségéről lemondott, s ezért az újdonsült tulajdonostól, gróf Batthyány Lajostól 15000 forintot kapott.²³ 1743. december 30-ról maradt fenn az az irat, amelyben a Kamara elismerte, hogy Batthyány Lajos gróf 110000 forintot fizetett Kanizsáért, ebből 21500 forintot Petrikovits Magdolnának (lehet, hogy időközben felment az ára), 6303 forintot a ferences barátoknak, míg a fennmaradó 82196 forintot a Kamarának.²⁴

Nem egészen egy évvel később, 1744. szeptember 30-án a vasvári káptalan előtt (mint hiteles helyen) bejegyezték Mária-Terézia királynő Batthyány Lajosnak tett adományát.²⁵ Amit kapott Batthyány gróf, az a következő volt: Kanizsa városa, Szepetnek, Sormás, Esztrengnye fele mint possessio, illetve Mikefa, Bánfa, Péterfa, Bilke, Bajcsa, Mánta, Almásszeg és Sigárd praedium. A Batthyány-família tagjai már eddig is jelentős birtokokat halmoztak fel a Nyugat-Dunántúl területén.²⁶ A familia földbirtokgyűjtése valahol a 17. század közepe felé indult meg, ám az igazi nagy karrier lehetőségét kétségtelenül az jelentette a család életében, amikor 1692-ben Batthyány Ádám feleségül vehette a birodalmi hercegi családból származó Strattmann Eleonórárt. A házasság egyben azt is magával hozta, hogy a familia birtokrendszere szétvált, a grófi és a hercegi ág külön kezelt birtokrendszert hozott létre. Kanizsa a hercegi ághoz került. Vélhetően gróf Batthyány Lajos nádor következetesen törekedett ekkoriban földbirtokszerzésre, amit az is jól mutat, hogy két évvel a kanizsai földek megszerzése után Eck bárótól megvette a szomszédos Homokkomáromot és annak uradalmát, s így kanizsai domíniummal, illetve annak tartozékaival (vagyis Szepetnek, Sormás faluval, Esztrengnye falu felével, Péterfa, Bilke, Kerekes, Bajcsa, Mánta, Mikefalva, Almasszeg, Sigárd és Bárfa praediumokkal együtt). Zala vármegye keleti területein lényegében egy könnyen kezelhető és irányítható, szinte egységes földbirtokkomplexumot hozott létre. Igen jelentős területű birtokról van szó, egészen pontos korabeli kimutatásról nincs tudomásunk, ám későbbi források alapján a két uradalom - tehát a kanizsai és a homokkomáromi - mintegy 30000 magyar hold kiterjedésű lehetett. Nem volt ez különösebben furcsa ebben a korban, hiszen jól tudjuk, hogy Zala vármegyében milyen irtatlan nagy területű domíniumok alakultak ki

ebben a korban, hadd legyen elég itt az Esterházyak alsólendvai, az Althann-család csáktornyai, avagy éppen a Batthyányok szentgróti uradalmára utalni. Azt viszont mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a két uradalom megvásárlásával olyan terület került az amúgy is többszázézer holdas Batthyány-uradalmi rendszerhez, amelynek nem volt túlzottan nagy népessége, vagyis a terület döntő része allodiális volt ebben a korban.

A Batthyány-család birtoklása az 1744. évi vásárlástól gyakorlatilag az első világháború idejéig meghatározta Kanizsa város gazdálkodását, a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedő népesség életét. Az első Batthyány-tulajdonos, a már említett nádorispán legfontosabb lakhelye ekkoriban minden valószínűség szerint Körmend volt, itt épült ki az 1750-es évek végére az első komolyabb Batthyány-uradalmi gazdasági központ is, amely alá sorolták be a család igen kiterjedt nagybirtokait. Batthyány Lajos gróf jelentős pozíciókat töltött be a 18. század közepén Magyarországon, így például volt kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főpohárnokmester, az Aranygyapjas-Rend vitéze 1744-től, a Szent István Rend nagykeresztese, Zala vármegye főispáni helyettese tíz évig, 13 esztendőn keresztül pedig a Hétszemélyes Tábla rendkívüli vizsgálója címet viselhette, de ezenkívül volt kancellár, 1751-től egészen 1765-ös haláláig pedig az ország nádora. Már a gróf halála előtt, 1760-ban Batthyány (III.) Ádám Vencel gróf vette át a kanizsai domínium irányítását, egészen 1787-es haláláig. Vas vármegye főispánja, báni helytartó és egy magyar ezred tábornoka volt. Fia, Batthyány II. Lajos (1753-1806) már apja életében is intézte az uradalom dolgait. Őt követte a sorban az 1781-ben született Batthyány Fülöp herceg, aki 25 évesen, 1806-ban vette át és haláláig igazgatta a tulajdonába került domíniumot. A szakirodalmi források kiemelik annak jelentőségét, hogy 1765-ig a mezőváros élvezte a Batthyány-uradalmakba tartozás előnyeit, ám azt követően egészen a Fülöp herceg-féle tulajdonlás bekövetkeztéig, vagyis mintegy fél évszázadon keresztül elég elkeseredett csatározásokat kellett vívni a Batthyány-család földesúri hatalmával.

A Batthyány-birtokok tulajdonlása a 17-18. század fordulója táján két ágra szakadt, az egyik a hercegi ág, a másik pedig a németújvári grófi ág. A számunkra érdekes hercegi ág birtokai a 18. század során folyamatosan szaporodtak. Az egyik legnagyobb birtokszerző maga Strattmann Eleonóra volt, aki férje halála után 1726-ban donációként kapta Siklós és uradalma felét, 1736-ban pedig megvette a másik felét, s emellett a Pécs alatt található Üszögpusztát is megvásárolta 1741-ben. De folytatta a sort fia, Lajos is, aki 1736-ban a Vas megyei Inta uradalmát vette meg, 1743-ban Kanizsát és

uradalmát, 1744-ben a tőle északkeletre lévő Homokkomárom-központú nagybirtokot, 1747-ben a Siklóstól nyugatra lévő sellyei uradalmat, 1749-ben Zalaszentgyörgyöt, 1757-59-ben pedig a kisbéri uradalmat. Batthyány Lajos gróf 1747-ben a körmendi, a kanizsai, a homokkomáromi, az intai, valamint a horvátországi ludbregi uradalmakat elsőszülöttségi hitbizományá alakította, így a Batthyány-Strattmann nevet viselők az Ausztriában lévő trauttmansdorfi uradalom mellett az új majorátusi birtokok mindenkorai haszonélvezőivé váltak. Pontos adatok egyidőben természetesen nem állnak rendelkezésünkre a megszerzett uradalmak méretéről, ám hozzávetőlegesen 90-100000 holdra becsülhetjük azok méretét. A hercegi rangot Batthyány Lajos gróf öccse, Károly kapta, ám háromszori házasságából sem maradt örököse, így azt 1764-ben kiterjesztették bátyja leszármazottaira. Megemlítjük még, hogy a Batthyányok a grófi ágon is tekintélyes földbirtokokat halmoztak fel, Németújvár, Rohonc, Szalónak, Borostyánkő, Bóly, Bicske, Körmend voltak a grófi ág legjelentősebb uradalmi központjai.

A kanizsai táj állapota

Az agrártermelés meghatározó tényezője a föld, amely a tradicionális társadalmakban az elsődleges megélhetési és jövedelemszerzési tényező volt. A Kanizsa-környéki terület természetföldrajzi adottságai között meghatározó, hogy ez a vidék észak-déli irányultságú (meridionális) hátakból és teknőkből áll. A 25-30 km hosszú dombhátak között különböző patakok futottak, s ezek a vízfolyások a völgyeket szinte teljesen be tudták borítani vízzel, ahol aztán temérdek nádas, mocsár keletkezett. Maga a kanizsai teknő néhol 10-12 km szélességet is elérte. A nyugati részén kissé meredekebb partháttal rendelkezik, a keleti a lapályosabb része. A teknő földfelszínének mélysége 150-160 méter tengerszint felett, míg a mellette lévő domboldalak magassága néha elérte a 230-250 métert is. A terület viszonylag jó altalajjal rendelkezik, az általában löszös, néhol agyagos, vagy éppen homokos talaj a 18. század eleji meglehetősen alacsony népességnél jóval nagyobb lakosság eltarthatóságát is biztosítani tudta, hiszen az egyéb klimatikus tényezők (például az évi napsütéses órák száma, a 850 mm-en felüli évi csapadék mennyisége, stb.) biztosították, hogy az itt élő népesség szélesebb mezőgazdasági termelés lehetőségeihez jusson.²⁷

Kanizsa agrárgazdasága szempontjából a földterület meglehetősen siralmas képet mutatott a 17-18. század fordulóján. Ennek több összetevője volt. A felszabadító háborúk során jelentős pusztulás ment végbe a környezeti, s egyben az egész ökológiai rendszerben, aminek legfontosabb oka az volt, hogy az ostrom tech-

nikája a kiéheztetésen, vagyis a vár melletti termőterületek és élelmiszerkészletek teljes elpusztításán alapult. Ez a népességszám gyors csökkenése mellett azt is magával hozta, hogy a kanizsai vár körüli - addig szabályozott - vizek szabaddá váltak, s viszonylag gyors elmocsarasodás indult meg. Ha megnézzük az 1690-es ostrom körül készült ábrázolásokat, akkor látható, hogy a vár szigetként emelkedik ki a mocsárból. S nemcsak a szűkebben vett vár körüli, hanem az egész korábbi váruradalom területén hasonló folyamat volt megfigyelhető, a vártól szinte minden irányban 15-20 km-es egybefüggő mocsárszerű terület jött létre ebben az időben. A hatalmas láp kiterjedését pontosan nehéz behatárolni, keleti vége valahol a Bagola-hegy, a Miháldi-víz és az Ormánd-folyó környékén található, észak, dél és délnyugat felé folyamatos volt a mocsár, míg nyugatra a sormási - szepetneki és esztregnyei magasabb dombok határolhatták be.²⁸

Kanizsa város tájkörzete szempontjából a Kanizsa-patak, vagy másik nevén a Kógyár-patak (a későbbi Principális-csatorna elődje) volt a meghatározó vízgyűjtő rendszer, valamint egy északról a Kanizsa-berekbe befolyó kisebb patak, amelyről sokáig azt hitték, hogy a Zala-folyó egyik délre folyó kis ágáról van szó.²⁹ Bél Mátyás az 1730-as években azt írta a Kanizsa-patakról, hogy „*Somogy felé határolja megyénket és ered a nevét viselő város környékéről, a szőlőtermő Boglats hegy egy dombja alól, aztán Szentmiklós mellett elfolyik és Zerin Újváron túl a Muráéval egyesíti vizét.*“³⁰ Egy más helyen pedig - a lényegét megtartva - azt mondotta a patakról, hogy „...*a Boglats-hegy túlsó oldalán ered számtalan sok más vízzel együtt, köztük azokkal, melyek az Ormándi víz kútfejénél vannak. De ha szomszédosak is a források, mindegyik folyása más irányba tart.*“³¹ Bél Mátyás úgy képzelte, hogy a Boglats hegy lehet az a dombvonulat, amely viszonylag kiemelkedő pontként mint-egy vízelosztó funkciót tölt be a vidéken, s onnan északra folyik az Ormánd a Kis-Balaton felé, míg délre a Kanizsa-patak viszi a vizet. Azonban ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen a Kógyár (Kanizsa)-patak és az Ormánd eredete között jó 15 km távolság lehet.³² (A Boglats minden bizonnyal a Kanizsától néhány kilométerre lévő Bagola-hegy, ami valóban kiemelkedik az amúgy lapályos térségből, s kétségtelen, hogy sok patak ered is a környékén, ám azok Nagykanizsa alatt érik el a mocsárból kifolyó patakot. Ezzel szemben a Kógyár-patak jóval északabbra, Nagykapornak alatt, Misedánál eredt a hegynyeregben, s szinte folyamatosan dél felé folyt, s Kanizsa városát elhagyva Murakeresztúrnál ömlött a Murába.³³ A kanizsai berekből kifolyó patak neve már megváltozott: a várostól délre lévő szakaszát a pataknak már Kanisniczának nevezték. A Principális-csatorna legkorábbi előzménye már egy a római korban, az i.sz. 3.

században ázott csatorna volt, amely aztán persze eltűnt, hiszen teljesen feliszapolódott.³⁴ Ám Bél Mátyást értelmezve annyiban igazat kell adnunk neki, hogy ahol a Kógyár ered, ott valóban egy olyan dombról van szó, amelyből északra is (ez volt a Foglár-patak) és délre is kifolyik egy patak, lehet hogy csak a pataknevek és a helynevek keveréséről van szó. A mocsárról Bél Mátyás enyhe túlzással azt írta, hogy az a mocsár amely Kanizsánál található, „...sokkal kisebb a Balatonnál, de halban gazdag”.³⁵ Azonban nincs kétségünk afelől, hogy a mocsár valóban olyan méretűvé válhatott az ostrom alatt és az utána követ-kező években, hogy szinte nem is lehetett látni a végét.

Lényeges kérdése volt a terület művelés alá vehetőségének, hogy ez az észak-déli irányultságú berek Kanizsán egy kevéssé összeszűkült, s így azon egy töltés segítségével átjáró utat (hidat) építhettek, s így az átmenő forgalmat tudták biztosítani. A hatalmas kiterjedésű mocsár, valamint a környék lápos-ingoványos jellege miatt ez volt a legalkalmasabb közlekedési útvonal a vidéken. Ahogyan azt számos 18-19. századi statisztikus, topográfus és tudós megjegyezte és leírta már, öt országos irányultságú útvonal találkozott az átjáró környékén. Kanizsáról indult út Szombathely, Sopron és Bécs; Marcali, Fehérvár Pest-Buda; Iharosberény, Nagybjom és Kaposvár; Berzence, Babócsa, Barcs, Pécs és Eszék; illetve Légrád, Zágráb és a tengerpart irányába.³⁶ Ezek a szerencsés gazdaságföldrajzi tényezők nyilvánvalóan perspektivikus jövőt adhattak a városi népességnek. Ám az is világos, hogy a mezőgazdasági termelés terjeszkedése, illetve a népesség potenciális letelepülése előtt determináltak voltak a természetföldrajzi lehetőségek: vagy a patak partján kétoldalt a dombhátakra települ a népesség, vagy észak és dél felé - kihasználva a kinyíló teknőt - bővítik a termőterületet, vagy pedig hozzáfognak a mocsár megszüntetéséhez, s ezzel közelebb hozzák a két városrészt, Kiskanizsát és Nagykanizsát. Látni fogjuk majd a későbbiekben, hogy a népesség szaporodása és terjeszkedése során mind a három lehetőséget kihasználta.

A népesség beköltözésének megindulása

Egyáltalán nem véletlen, hogy a visszafoglalás és az elmcosarasodás után nagyon hamar megindult az élet a városban, ami nem utolsósorban a városi élet előnyeivel, másrészt pedig az átmenő kereskedelem létével magyarázható. A török uralom alatt négy részből állt a város: az Óvárosból (Alte Stadt), az Újvárosból (Neue Stadt), a Külső városból (Vorstadt) és a Rácvárosból (Raitzenstadt).³⁷ A felszabadító harcok során és a vár lerombolása után a Régi és az Újváros is elpusztult. A lakosság a Külső városba, illetve a Rácvárosba húzó-

dott vissza, a Külső várost egyre inkább Nagykanizsának, míg a Rácvárost Kiskanizsának nevezték el.³⁸ Ha a 18. század első harmadából megmaradt adóösszeírásokat tekintjük át, akkor világos, hogy a mezőgazdaságilag hasznosítható nagyobb földbirtokok inkább a berek nyugati, délnyugati területein, vagyis Kiskanizsán helyezkedtek el.

Lassan azért megindult a népesség visszaköltözése, vagy pedig új népesség beköltözése. 1695-ben, amikor a várat Batthyány Ádám helyett egy német várkapitány vette át, jelentős német katonaság települt be.³⁹ A 18. század elején jelentősebb délszláv nemzetiségi beáramlás történt. 1711-ben a pestisjárvány után Kanizsán 84 adózó gazdát írtak össze, ám természetes volt ekkor a népesség hullámzó, ingadozó jellege.⁴⁰ Az 1715-ös országos összeírás adatai Nagykanizsán 256 taksásról illetve szabadalmasról (városi lakosokról) beszélnek.⁴¹ A megismételt 1720-as összeírás (*conscriptio*) pedig valószínűleg jóval megbízhatóbb adatokkal rendelkezvén arról tájékoztat, hogy Nagykanizsán az 50 inquilinus és a 138 taksás 473 köből szántót hasznosított, vagyis némileg még csökkenhetett is az adózók száma.⁴² Az adóösszeírásokkal persze csínján kell bánni, nem is annyira a nagyság, mint inkább annak regisztrálása a fontos, hogy a két összeírás adatai szerint ekkor még - nyilván az alacsony népesség, s nem utolsósorban az egyéb, gyengébb kereseti lehetőségek mellett - a két városrész gazdasági tevékenysége nem különült el még olyan élesen egymástól, mint a későbbiekben, amikor is Kiskanizsa vált a mezőgazdasági, míg Nagykanizsa az ipari és kereskedelmi központtá. Nyilván ekkor még nem lehetett nélkülözni az agrártermelési tevékenységet a város egyik részében lakó polgárnak sem. Az is egyértelmű ugyanakkor, hogy a keleti (nagykanizsai) városrész lakossága már ekkor jóval felülmúlta a nyugati (kiskanizsai) városrészét.

A két városrész lakosainak jogállását, s egyúttal azok mezőgazdasági tevékenységét a város és a földesurak közötti szerződés határozta meg. Kanizsa városa (eltekintve most a civitas-hamisítás nehezen kibogozható kérdésétől) kiváltságos mezőváros volt ebben az időben (privilegierte Stadt), egy évben négyszer tarthatott országos vásárt. Rendelkezett a klasszikus mezővárosokra jellemző önkormányzati intézményeivel, bíróval, tanácsdagokkal (senatus), jegyzővel, pénztárossal. Volt már városháza a városban, a pénzügyeket egy pénztáros felügyelte, a határozatokra, különleges esetek megítélésére, igazságszolgáltatási tevékenység részleges ellátására pedig esküdteket hívtak össze. Az uraságnak pallosjoga is volt.⁴³ A városlakók közül a szavazati joggal is rendelkező tagoknak a megnevezése polgár (*purger*) volt, akiknek joguk volt ipari, kereskedelmi, de akár mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni, ami azért lényeges, mert voltak olyan vá-

roslakók is, akik nem számítottak purgernak, de ugyanakkor házhellyel, házzal és gazdasággal is rendelkeztek. Ez a megkülönböztetés a városlakó és a purger között - *Degré Alajos* szerint - a 18. század közepe felé már egyértelmű volt.⁴⁴ A két városrész ugyanakkor hivatalosan egy és ugyanazon szabadságban részesült, vagyis Nagy-és Kiskanizsa együtt jelentette Kanizsát.

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélése levéltári és egyéb források segítségével főleg a Batthyány-korszaktól, tehát az 1740-es évek közepétől lehetséges. Kétirányú folyamat találkozott egymással: mind az uradalom, mind a viszonylag gyorsan szaporodó népesség számára állandóan új termőterületekre volt szükség. 1757-ben egy egyházi összeírás szerint a két város lakosságának nagysága 3573 fő volt már, amely népességnek kétharmada Nagykanizsán élt.⁴⁵ Főleg a berektől ellopott, kiszáritott legelő-és rétterületek miatt éleződött ki állandóan a földesúr és a városi lakosság ellentéte.⁴⁶ A városi lakosság növekedése feltételezhetően - más városokhoz és falvakhoz hasonlóan - külső forrásokból táplálkozott, ám ez a növekedés az 1750-es évek vége felé már lassulni látszik, ezt követően a szaporodás főleg a város belső szaporulatából mehetett már csak végbe. Állandóan újabb és újabb területekre volt szüksége a népességnek, így nem véletlen, hogy egyre nagyobb számban jelentek meg a városban a földesúrtól bérelt (árendált) területek.

A kanizsai, s mellette a homokkomáromi Batthyány-uradalom környékén általában arisztokrata familiák uradalmi helyezkedtek el. Északon, északkeleten a korábbi osztozkodásnak megfelelően az Inkey-uradalom feküdt, átnyúlva Somogyba. Kanizsa a zalai és

somogyi megyehatáron feküdt, így a déli, délkeleti határ a Somogy megyei Festetics-uradalmak közül a szentmiklósi és a csurgói nagybirtok volt, a kettő közötti megyehatárt a Bakonaki patak képezte, amely Kanizsa déli határánál haladt a bagolai hegy alatt. A kanizsai uradalom szempontjából maga a mezőváros volt a legkeletibb pontja az uradalomnak. Nyugaton a Szapáryak letenyei uradalma határolta a birtokot, de szinte elérte az Esterházyak alsólendvai domíniuma is a Batthyány-földeket. Egyedül északnyugaton volt néhány olyan falu, amelynek nem nagybirtokos volt a tulajdonosa. Mindez viszont azért fontos, mert miután az 1730-40-es években megszilárdultak az új arisztokrata nagybirtokos generáció földbirtokviszonyai, meglehetősen merev határt is jelentettek, innentől kezdve nemigen változtak az uradalmak falvainak tulajdonosai ezen a környéken. Nincs tudomásunk arról, hogy a vizsgált 120 év utolsó két harmadában valamit is változott volna akár a kanizsai, akár a homokkomáromi uradalom összterülete.

Kanizsa földbirtokszerkezete a 18. század közepén

A mezőgazdasági földterület pontosabb megítélése levéltári és egyéb források segítségével az 1740-es évek közepétől lehetséges. Ránk maradt egy 1752-es földbirtokösszeírás, amelyből viszonylag pontosan megítélhető a földesúri és úrbéres kezelésű földek elhelyezkedése és aránya.⁴⁷ (Az adatok magyar holdban vannak megadva.)

	szántóterület		külső kertek		rétterület	
	urasági	lakosoké	urasági	lakosoké	urasági	lakosoké
Nagykanizsa	117	2483	45	234	631	128
Kiskanizsa	7	679	-	211	-	388
Összesen	124	3162	45	445	-	516

A város mezőgazdasági termelésre használható földterülete a 18. század közepén mintegy 4854 hold volt, ehhez még mintegy 20 holdat hozzá kell adnunk, amit a városban élő ferencesek használtak, vagyis hozzávetőlegesen mintegy 4900 holdas használható határral rendelkezett ekkor Kanizsa. A kettős város használt területének mindössze 26,2 százaléka tartozott a kiskanizsai gazdához, míg 74 százalék esett Nagykanizsára. (Sajnálatos módon meg kell jegyeznünk - s ez mutatja a korbéli források értelmezési nehézségét is -, hogy ugyanakkor az 1753-as évre találtunk olyan összeírást is, amely a két városrész által használt hasonló össznagyságú területet egészen más eloszlásban mu-

tatja, amely szerint a nagykanizsai szántók alig voltak nagyobbak a kiskanizsaiak által használatnál.⁴⁸ Ilyenkor a kutatónak döntenie kell számos egyéb szempont mérlegelve, de a tévedés lehetősége sajnos nem kizárt. Mi a részletesebb, a pontosabb dűlönkénti felosztást nyújtó összeírást vettük alapul.) Nem tartalmazzák az adatok a legelő és erdőterületet, amelyet a város és a földesúr közösen használhatott, valamint a két városrész között elterülő hatalmas mocsarat sem, amely ha nem is minősíthető termőterületnek, mégis a lakosság és az uradalom számára is sokat jelentett a megélhetés és a jövedelemtermelés szempontjából. Ha ezt a 4900 holdas adatot összevetjük az első megbízható, amúgy

az 1810. évben elkészített fundális kimutatással, amely szerint Kanizsa határa mintegy 13000 magyar hold volt,⁴⁹ akkor látható, hogy a betelepedés korában a város a későbbi földterületének alig több mint egy-harmadát használta csak fel agrártermelés céljára. Vagyis egyértelmű, hogy Kanizsa esetében még nem jutott el a népesség - az adott technikai szint mellett értelmezve - termelési illetve eltarthatósági optimumára. Azt is ki kell emelnünk, hogy a szántók, rétek és külső kerteknek minimális hányadával, vagyis 175 holddal rendelkezett csak az uraság, (az összes terület 3,6 százalékával), a többi a lakosoké volt 1752-ben. Még megjegyezzük, hogy ez a 37-38 százalékos arány nagyjából megfelelt az országos rátának, ám mivel Kanizsa a volt hódoltság területén feküdt, így az itt elért egyharmados határhasznosítási arány a többi hasonló pusztulást szenvedett vidékhez (így például a szomszédos Somogy megyei területekhez) képest akár jónak is mondható.

A felvett adatok alapján a lakosság által használt földek területi elhelyezkedése is megítélhető. Kanizsa településhálózatának legjellegzetesebb darabjai főleg azok az utcák voltak, amelyek a fontosabb kifelé vezető útvonalak mentén helyezkedtek el. Így a legnagyobb dűlőföldek Nagykanizsán a Szentgyörgyvári út mellett találhatóak, ahol 318 holdnyi szántóföld volt ekkor, de megemlíthetjük a Légrádi út menti 265 holdas dűlőt is. Kiskanizsán is hasonló a helyzet, ahol a Bajcsai út mentén voltak nagyobb szántóföldek. Az is teljesen világos az elnevezésekből, hogy jelentős irtásföldek voltak már a város határában: Nagykanizsán 327 hold, míg Kiskanizsán 57 holdas irtásföld létezett ebben az időben. A szántók két nyomásúak (*calcutura*) voltak, ebben az időben a Dél-Dunántúl ezen vidékén még meglehetősen általános volt a két nyomásban használt szántóföld.⁵⁰

A szántóföldekről még el kell mondanunk, hogy érdekes módon sokkal kiterjedtebbek a nagykanizsai szántók a kiskanizsaiak által birtokoltnál: a 375 gazdával rendelkező Nagykanizsa 2421 holdnyi szántót birtokolt, amely gazdánként 6,5 holdas nagyságot jelent. Ezzel szemben Kiskanizsán a 199 gazdára jutó 673 hold gazdánként mindössze 3,4 holdat tett ki. Mindebből már leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a 18. század közepén vélhetően a nagykanizsai népesség esetében a szántóföldnek a megélhetésben lényegesen nagyobb szerepe volt, mint a kiskanizsai lakosságnál, ott valószínűsíthetően más ágazatok dominálhattak a mezőgazdasági gyakorlatban.

A rétterületről szóló adatok mindezt alá is támasztják. Míg Nagykanizsán a lakosoknak mindössze 128 holdnyi kaszálójuk volt 1752-ben, addig a mindössze fele akkora népességgel rendelkező Kiskanizsa 388 holdas réttel rendelkezett. Ugyanakkor az is látványos

az adatokból, hogy az uraság a lakosokhoz képest igen jelentős méretű, 631 holdas rétterülettel bírt, ami természetesen a majorsági állattartás jelentőségére utalhat. Érdekes, hogy Kanizsa rétjeinek egy része a két várost elválasztó berek területén feküdt, ez az elmosarasodott terület ugyanis nem egy egybefüggő vizes területként létezett ebben a korban, hanem kisebb-nagyobb szigetek emelkedtek ki belőle, amelyeket vagy kaszálóként, vagy pedig legelőként hasznosítottak. Ilyen volt például a „Polay szigetnye” megnevezés alatt felvett 384 holdas földdarab, vagy a „Kányavári rét” stb.⁵¹

A kanizsai lakosok által birtokolt és használt földterületek kapcsán nagyon lényeges, hogy a lakosok által birtokolt szántók, kertek és rétek milyen jog révén voltak a kanizsaiaké. Ez azért érdekes, mert a magyarországi társadalmi- és joggyakorlatban a mezővárosi lét nagyon eltérő lehetőségeket adott a városlakóknak, illetve a földesuraknak. A Dél-Dunántúl kisebb, alig pár ezres mezővárosaiban megszokott volt ebben az időben, hogy a városi önkormányzat szinte alig létezett, s a város semmit nem tudott elérni uraságával szemben, a város igazgatása, adóztatása az erős földesúrtól függött. Az ilyen esetekben a mezővárossá válás elsődleges hordozója az uraság volt, aki igényt tartott arra, hogy saját uradalmi központjában vásárokat tarthasson. Kanizsa oppidum azonban ettől eltérő sajátosságokat mutatott, hiszen itt a városi funkció tradicionális elem volt, senki nem kérdőjelezte meg a város létét, s éppen ezért - nyilván a nagyobb népesség miatt is - szinte mindenben a város volt a kezdeményező, ami erős alkupozíciót biztosított neki, mivel joga volt akár az uralkodóhoz is fordulni jogorvoslatért (mint ahogyan erre majd láthatunk is példát a későbbiekben Kanizsa esetében). A földhasználat szempontjából mindez több mindent is magával hozott. Egyrészt azt, hogy a megszerzett földek tartósan a lakosok kezében maradtak, egészen addig, míg az árendát kifizették érte. Másrészt egy sajátos, pontosan nehezen definiálható szokásjogi rendszer is együtt élt a földhasználattal: amíg a város megváltotta magát, addig belső ügyeinek nagy részét önmaga intézhette. Harmadrészt viszont az új földek megszerzése, a földesúri tulajdonban lévő berek ügye mindig kemény harcot hozott a mezővárosi lakosok és az uraság között.

A fentebbi adatok azokat a földeket tartalmazták, amely a lakosságnak úrbéres jogán adatott meg. Emellett azonban lehetősége volt Kanizsa gazdáinak egyéb, kiegészítő jellegű földeket is bérelni a földesúrtól. Egy 1753-ban készült árenda-összeírás alapján lehetőségünk van a nagy- és kiskanizsaiak által a földesúrtól bérelt földek pontos megítélésére.⁵² Az így bérelt terület szántó és kert volt.

fundus mérete	Nagykanizsa		Kiskanizsa	
	fő	százaléka a gazdáknak	fő	százaléka a gazdáknak
1/8 vagy annál kisebb	102	28	26	13
2/8 fundus	81	22	46	23
3/8 fundus	65	18	57	29
4/8 fundus	42	11	30	15
5/8-8/8 fundus	60	16	33	17
9/8 vagy annál nagyobb	7	2	6	3

Néhány lényeges következtésre mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Mivel igen jelentős a nagykanizsai szántóföldet bérlők aránya (az összlakosságból 73 %), így egyértelmű, hogy ebben a korszakban a városi népesség még igencsak ráutalt volt a mezőgazdasági termelésre. Tudjuk persze, hogy ez nem magyarországi specialitás, a lausanne-i egyetem professzora, Paul Bairoch a praeindusztriális gazdaságok és társadalmak természetes sajátosságának tartotta az urbánus populáció agrártermelési vonásait.⁵³ Másrészt a nagykanizsai népességen belül nyilván folyamatosan erősödött az ipari és kereskedelmi hajlam, hiszen adataink szerint 101 olyan gazda (lakos) van a városrészben, aki nem foglalkozik mezőgazdasági termeléssel, ami persze nem zárja ki azt, hogy saját fundusán kerti növényeket, zöldségféléket, gyümölcsöt termeljen, avagy kisállatot tartson. Ez a népességnagyság egészen biztosan ipari, kereskedelmi, esetleg hivatalnoki, tisztviselői tevékenységéből, vagy pedig egyéb szolgáltatási tevékenységből tartotta fenn magát, családját. Harmadrészt pedig - lehet hogy pont a szélesebb belső piac, a megindult specializáció oka folytán - szemmel láthatóan nagyobbak a szélsőségek a szántóföldbérletek kapcsán. A legtöbb szántót a nagykanizsai illetőségű *D. Michael Tax* bérelte 1753-ban a földesúrtól, aki ugyan csak 1/8 fundussal rendelkezett, ám mellette 4,75 holdnyi kertet, s 10,5 holdnyi szántót bérelt Batthyány gróf urasági földjéből; *Vadász András* mintegy 3/8-ad fundusa mellett 9,5 holdas bérletet vállalt fel. Az árendált szántók mérete szinte mindig meghaladta a bérelt kertekét, a legjelentősebb kivételt *Ferhencz Mihályné* jelentette, aki 3 holdas szántója mellett 4 hold kertbérlettel rendelkezett.

A kiskanizsaiak esetében - a szomszéd városrésszel összevetve inkább a homogenitás jellemezte a földbérleteket. Itt a gazdák 80 százaléka rendelkezett szántóföldbérlettel, s átlagban 3 holdas bérelt földek alakultak ki. Itt kisebbek a szélsőségek: a legnagyobb szántóbérlet 6,5 hold volt. A 6 holdas földterület - figyelembe véve a korabeli magyar viszonyokat - nagyjából megfelelt egy negyed telkes jobbágy szántóföldjének

az ország más területein. Ugyanakkor Kiskanizsán kisebbek a kertbérletek, valószínűleg kisebb volt ezen ágazat jelentősége a mezőgazdasági termelésben. Viszont lényegesnek tartjuk, hogy a kiskanizsaiak nagyobb árendált szántóaránya nyilván szorosan kapcsolódott a kisebb úrbéri illetékességükhöz, minden bizonnyal a bérelt földek javítottak valamit földviszonyaikon, hiszen a gazdánkénti 3 hold többlet már a megélhetést is biztosíthatta.

A fenti táblázat alapján megvizsgáltuk azt is, hogy fundusaik alapján milyen társadalmi rétegződés bontakozik ki az adatok tükrében.⁵⁴

Nagykanizsa adatsorainál a százalékos kimutatások nem tartalmazzák azt a 12 embert, akinek semmiféle belső fundusa nem volt a 18. század közepén, valószínűleg egyszerű házatlan zsellérekről van szó. Látható a két városrész fundusainak összehasonlításából, hogy Kiskanizsán magasabbak a belső telki nagyságok, ugyanakkor a nagyobb fundussal rendelkezők is magasabb százalékos arányokat képviselnek, míg a másik végletet az a mindössze 13 %-nyi gazda adja, akinek 1/8, vagy annál is kisebb földje volt. Ezzel szemben Nagykanizsán kisebb belső telkek alakultak ki (talán pontosan azért, mert kétszer annyian éltek ott), s lényegesen kevesebben voltak, akiknek viszonylag nagy fundusuk volt. Arra is utalnunk kell, hogy az 1/8-nyi, vagy annál kisebb fundussal rendelkező lakos a magyarországi jogszokások szerint már házas zsellérnek minősült. Világosan látszik, hogy a házhellyel rendelkezők közül Nagykanizsán igen magas az ilyen kis területtel bírók aránya.

Az úrbéri szerződések jelentősége

Kanizsa város lakosságának jogállását, termelési lehetőségeit, s ebből következően szolgáltatási kötelezettségeit a mindenkori földesúrral kötött ún. úrbéri szerződés határozta meg. Tudjuk, hogy már a Grassicskorban is kötöttek ilyen kontraktust. 1713. január 1-én kelt az az irat, amely egy éves időtartamra rögzítette a város kötelezettségeit.⁵⁵ A szerződésben benne szere-

pel, miszerint - nyilván a jövevények, betelepítendők egységes kezelése érdekében - egy egész házhoz 24 hold szántó jár, s ezután évi 4 forint cenzust kell fizetni. A házhelyhez kert is jár, amely után az árenda 9 krajcár. Ugyanakkor a nehézségek miatt három évre a város számára elengedték az adót. Ha a városban megbírságnak valakit, akkor a bírságpénz fele az uraságot illeti, másik fele pedig a városé. Ugyanakkor a város kötelezettségei között említették meg, hogy fenn kell tartania egy kórházat.

A Szapáry-korszakra vonatkozóan is fennmaradt egy szerződés, amely egy peres ügy kapcsán 1787-ben kelt ugyan, de benne szerepelt a város és báró Szapáry István 1731-ben kötött megegyezése.⁵⁶ Világosan utal az irat arra, hogy a tavalyi szerződés nagy részét továbbra is életben tartják, ami jelzi azt, hogy minden évben nekifutott a város és a földesúr a szerződés megújításának. 1731-re viszont kibővültek az eddigre már megnagyobbodott Kanizsa város kötelezettségei: árendaképpen évi 700 forintot voltak kötelesek fizetni. A korabeli mezővárosokban komoly jövedelemtermelési forrás volt a korcsma, a vendégfogadó, s egyéb regále-jogok hasznosítása. Ebben a szerződésben rögzítették, hogy a korcsmáltatás joga a földesúré, de Szent Mihálytól karácsonyig a városi lakosok borát is ki lehet mérni. Előírták, hogy kukoricából kilencedet kell adni; a vadászat, a halászat joga az uraságé; a péknek először a földesúr lisztjéből kell kenyeret sütnie. Már ekkor felmerült az ún. Kerekes-rét hasznosítása, de ekkor még úgy határoztak a felek, hogy az ott folyó szénakaszálás joga az uraságé, akárcsak a Szentmiklósi réten. Mindezek az elemek arra utalnak, hogy az 1730-as évekre a szokásjogi rendszer helyébe lassan-lassan a világosan definiált úrbéri kontraktus került, vagyis kezdtek jogilag is normalizálódni a földesúr és a városi lakosság kapcsolatai.

Az 1750-es évekre - immáron a Batthyány-korban - még inkább letisztázódtak a szerződések, még több területen szabályozták pontosan a város és a földesúr kapcsolatát. Viszont a szerkezete fennmaradt az úrbéri szerződéseknek, ami azt tükrözi, hogy a Batthyány Lajos gróf nem akarta fenekestül felfordítani a város addigi szokásait, társadalmi és gazdasági rendjét. Az 1753. januárjában kelt úrbéri szerződés⁵⁷ szerint a városnak 1600 forint árendát kell fizetni egy évben, ám az egyösszegű fizetés azt is jelentette, hogy a város befelé az összeget saját maga osztja le, vélhetően - későbbi kontraktusok megjegyzései erre utalnak - a vagyoni arányában. Hogy miután kell fizetni, azt pontosan meghatározták egy mellékletben: „...házi fundusoktól, belső és külső kertektől, földektől és rétektől tartozott a Város fizetni“. Ez az 1600 forint pontosan 900 forinttal több, mint a korábbi szerződésekben rögzített 700 forint, vagyis a város sokáig rendkívül kedvező pozíció-

ban élhetett. A városban élő zsellérek évente két nap robotot teljesítenek (ami egyáltalán nem sok, ha az 1767-es Mária Terézia-féle Urbáriumra gondolunk, ahol 12 napban határozták ezt meg), ennek a zselléri robotnak pénzben mért értékét mintegy 150 forintra becsülték. A városi népesség, illetve a gazdák számának növekedése megnövelte a lakosság állattartási legegelszükségletét, amit a szerződés szerint a kerekesi, a péterfai és a bilkei pusztákban garantáltan szabadon folytathattak Nagy- és Kiskanizsa gazdái, ám kikötötték, hogy ugyanezen pusztákban a sertések makkoltatása és a faizás továbbra is a földesúr monopóliuma. A legeltetés után járó cenzust 400 forintra becsülték. A kilenced adásából származó földesúri jövedelmet, amely minden termékre vonatkozott, 1753-ban 700 forintra becsülték.

A korcsmáltatásra alapvetően fennmaradt a Szapáry-féle szerződés (ami pedig az országos jogszokásokhoz igazodott), vagyis a durván három hónapos városiak által történő borárultatás. Ám az iratokból az is kiderül, hogy a szokásjogot gyakran megsértették a városiak, s akkor is bort árultak, amikor csak az uraságnak szabadott volna. A szerződés ezen 6. pontja a földesúrnak ez ügyben keletkezett, mintegy évi 150 forintra rúgó kárának megszüntetését javallja. Sőt azt is leírták, hogy idegen borok is előfordulnak a városban s olyanok is árulnak borokat, „...kiknek Szőlejek nincsen“. Az italmérés kapcsán a 8. pontnál azt is rögzítették, hogy a „...mesterséggel készített Italokat, Sört tudniillik, égett Bort és akár minemő Pálinkát árulni a Parasztoknak tilalmas“, ez a földesúr joga.⁵⁸ Volt már mészárszék is a városban, ám annak anyagi hasznát kizárólag a földesúr élvezhette (a bérlőn kívül). A pékekre is maradt a régi szabály, akárcsak a vadászatra, halászatra. Újszerű volt viszont annak kimondása, hogy a boltokból és a kereskedelemből származó haszon a földesúré; a telkek eladásából vagy pedig bérbeadásából az uraságnak tizedrész jár, az ebből származó éves földesúri bevételt 207 forintra kalkulálták; a caducitások az uraságra szállnak; az új házak tulajdonjogát igazolni kell; súlyosabb büntetést csak uraság szabhat ki; a vásárok jövedelme a földesúré, ám a hídpénzt a város szedheti. Kanizsa város tisztségviselőit továbbra is a város választja, ám a földesúrnak megerősítési, vagyis egyetértési jogosultsága van.

Ezek voltak azok a szabályok, amelyeket az úrbéri szerződés rögzített, az ebből várható földesúri bevétel mintegy 3600 forintnyi összeg volt.⁵⁹ Ám emellett ott voltak azok a beneficiumok is, amelyeket a földesúr a maga akaratából átengedett a városi népességnek, s amiért azok fizettek vagy szolgáltak. 1753-ban a két városrészben összesen 780 ház volt a lakosok kezén, ami után fejenként 1 forintot fizettek. Átengedett a városiaknak a földesúr 3017 hold szántóföldet, 468

hold rétet, vagyis összesen 3485 holdnyi területet, amiért holdanként 3,5 napi gyalogrobotot vállaltak a lakosok, ez pénzbe átszámítva 2032 forintnyi összeget tett ki. Ugyanez a zsellérektől 200 forintnyi volt. Az átengedett irtásrétek után 40 forint cenzust kellett fizetni. Ehhez jött még az az ötlet, hogy „*Minden Házzal bíró Gazda tartozzék Urbarialis Regulatio szerint 18 nap gyalog szolgálni vagy azokat 10 krajcárónként megváltani*“, ami után 2250 forintos jövedelme lenne a grófnak. A kilenceddel, s néhány itt nem felsorolt aprósággal egyetemben ez 6202 forintos évi bevételt biztosított az uraságnak.⁶⁰

Nagyon sokan próbálták már úgy beállítani Kanizsa város és a Batthyány grófok kapcsolatát, miszerint az folyamatos harc volt „valamiért“ (földért, erőforrásért stb.). Nos, az 1753-as szerződésnek már a létrejötte is egészen mást mutat. A fenti 6202 forintos urasági bevétel kikalkulálása ugyanis úgy történt, hogy számba vették azt is, hogy a város milyen jövedelmeket tud létrehozni, s nagyjából elfelezték a kétféle jövedelmi for-

rást. Így számba vették azt, hogy a városnak a „*Négy Capitalis Vásárbul*“ legalább 800 forint, a hídpénzből 200 forint; a legeltetési jog átengedéséből 400 forint, a kereskedő zsidóktól 456 forint; a vendégfogadók bevételeiből 300 forint, az „*Oskolabéli Ifjúságnak*“ fogyasztásából 300 forint jövedelme legyen, s ehhez hozzászámítva még néhány kisebb tételt körülbelül ugyanakkora jövedelmet kapunk, mint amekkorát a gróf realizált.⁶¹ Vagyis a vertikális rendszer mellett egyfajta reciprocitív kapcsolatról van szó a város és földesúr között a jövedelmek szétosztását illetően.

Népesség és társadalmi struktúra a 18. század utolsó harmadában

Nagy-és Kiskanizsa dinamikus népességnövekedése a 18. század közepe után némileg lelassult, ám a növekedés így is látható. Levéltári források és szakirodalmi adatok alapján az 1770-80-as évek körül a városrészek népességnagysága a következőképpen festett.⁶²

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Osszesen
1751	2335 (65,4 %)	1238 (34,6 %)	3573
1771	2882 (67,9 %)	1367 (32,1 %)	4249
1784	3857 (70,5 %)	1618 (29,5 %)	5475

Az adatokból világosan kiszámolható, hogy az 1757 és 1784 közötti időszakban a két városrész közül Nagykanizsa népessége növekedett gyorsabban. Azt nem tudjuk, hogy esetleg volt-e jelentősebb belső vándorlás a két városrész között, mindenestre nem zárhatjuk ki. Az is világosan látható, hogy 1757-1784 között Nagykanizsa lakossági részarányát 65 százalékról 70 százalékra növelte. Sajnos a ránk maradt népesség-összeírások közül még az 1784-es is igencsak tömbösített jellegű adatokkal rendelkezik, így azt nem lehet belőle megmondani, hogy a tisztán mezőgazdasági népesség mekkora lehetett Kanizsa két városrészében. Ám egyéb kiegészítő források is maradtak, így például két gazdakimutatás, illetve egy területi felmérés. Ezekből megállapítható, hogy 1768-ban Nagykanizsán 421 gazdát, Kiskanizsán pedig 250 gazdát (vagyis összesen 671-et) számláltak meg.⁶³ A gazdák száma ugyanakkor folyamatosan szaporodott, 1771/2-ben Nagykanizsán már 47-el, Kiskanizsán pedig 18-cal volt több gazda, mint 1768-ban.⁶⁴ (Ám azt is hozzá kell tenni, hogy néha a források bizonytalanná teszik a kutatót, sokszor egymásnak ellentmondó adatokat is tartalmaznak.) Ha még szélesebb intervallumban vizsgáljuk a gazdák számának szaporodását, akkor az 1753 és 1771/72 közötti

mintegy 20 éves időszakra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy Nagykanizsa 94, Kiskanizsa társadalma pedig 74 gazdával szaporodott, vagyis összességében 168 új, földdel is rendelkező egyén (családfő) jelentkezett ebben az időben. Tudjuk azt is, hogy 1773-ban a két városrészben együtt 108 olyan családfő élt, aki foglalkozását tekintve iparos és kereskedő volt. Az 1784-es népszámlálásból az is kiderül, hogy Nagykanizsán már 529, míg Kiskanizsán 297 ház volt, ami azért lényeges, mert azt tekintették gazdának, akinek belső fundusa, így értelemszerűen nagy valószínűséggel háza is volt. Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy eltérő volt a két városrész háztartási rendszere. Nagykanizsán 1784-ben az 529 házban 732 család élt, vagyis csaknem 1,4 család jut egy házra. Ez arra utal, hogy a keleti városrészben megindulhatott a lakosság házakon belüli felduzzadása (vagyis a háztartás belső létszámának növekedése, ami egy sajátos agrárkörtünetnek számít az ekkori Magyarországon, s aztán folytatódott a 19. században is tovább). Ezzel szemben Kiskanizsán egy házra alig több mint egy család jut, ami lehet, hogy azzal függ össze, miszerint az agráriusabb jellegű nyugati városrészben nem igen voltak már művelés alá vonható szabad területek új csa-

lád (s egyben új háztartás) létrehozására, aminek főleg akkor van jelentősége, ha azt nézzük, hogy itt is folyamatos volt a gazdák szaporodása: 1768-ban még csak 250, ám 1784-ben 297 önálló házzal rendelkező egyén volt már a városban. (Az is lehetséges, hogy a kiskanizsai népes-ség növekménye lassan áthúzódott a keleti városrészbe.)

Eltérő volt a két város településrendszere is, már egy korábbi, 1753-as „*Belsőségek birtokíve*” című kimutatás szerint Nagykanizsán 14 utca volt. 1772-ben a leghosszabb ezek közül a Soproni utca, ahol az akkori 383 fundusból 107 található.⁶⁵ Ezzel szemben Kiskanizsán jóformán csak kettő utca volt. A II. József-korában felvett térképvázlatokból az is látszik, hogy a Batthyány-uraság telkei Nagykanizsán a Magyar utca mentén helyezkedtek el, valamint a Zrínyi, Légrádi, Kazinczy és a Fő út környékén. A nem kis létszámú zsidóság a Légrádi és a Magyar utcában lakott.⁶⁶

Nagyon érdekes eleme a város társadalmi összetételének, hogy keleten meglehetősen sokszínű népes-séget találunk mind a társadalmi jogállás, mind a foglalkozás szempontjából. Már az 1774-es úrbéri összeírás is azt mutatta, hogy a 223 telkes mellett igen nagy számú (225 fő) zsellér és házatlan zsellér élt.⁶⁷ Az 1784-es népszámlálás szerint pedig volt Nagykanizsán a 393 polgár mellett 20 nemes, 35 pap (amiben nyilván a rendházzal bíró ferencesek is benne vannak), 3 tisztviselő, de volt 255 zsellér és 103 olyan felnőtt férfi is, aki az egyéb kategóriába esett (lehettek ezek urasági alkalmazottak, szolgák, stb.). Ha pedig egy korábbi, az 1771/72-es összeírás adatait tekintjük, akkor azt lehet látni, hogy Nagykanizsán 138 olyan egyént írtak össze, akik vagy az opifíces, vagy quastores minősítést kapták, s ez világosan utal arra, hogy a kereskedő iparos-és hivatalnokréteg egyre jelentősebbé válhatott a keleti városrészben, hiszen a családföket tekintve a két kategóriában összeírtak aránya már elérte a 16 százalékot.⁶⁸ Mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, hogy akár a népszámlálás, akár az úrbéri összeírás adatait tekintjük, igencsak megszorodtak azok a társadalmi elemek, akik a hagyományos feudális jogviszonyon kívülnek minősülhetnek, akik nem urbarialis mivoltukon, hanem egyéb szálakon kapcsolódtak a földesúrhoz.

Ezzel szemben Kiskanizsán sokkal homogénabb, mondhatnánk falusiasabb társadalmi összetételt találunk mind 1772 és 1774-ben, mind 1784-ben. Előbbi esetben a 268 gazda mellett mindössze 7 tisztségviselőt írtak össze, de hasonló tükröződik a népszámlálásból is, ahol a 234 polgár jogállású ember mellett 106 zsellér is élt, valamint 56 egyéb jogállású ember, de itt szó sincs nemesekről, tisztviselőkről, papokról stb. A termékenység és halandóság mutatók a két városrészben nem igazán különböztek, amit jól mutat, hogy a férfiakat nézve az 1-17 éves korosztálynak az összférfi-

népességen belüli aránya a két városrészben lényegében megegyezik.

A Dél-Dunántúl területe ebben az időben - a Kanizsától távol levő Pécszet leszámítva - szabad királyi városok nélküli térség volt. Azonban meglehetősen nagyszámú olyan mezőváros található ezen a vidéken, amelyeknek városiasodásában a mezőgazdaság nyilvánvalóan nagy szerepet játszott. Érdemes tehát azt megvizsgálni egy rövid összehasonlítás erejéig, hogy Kanizsa társadalmi struktúrája mennyiben felel meg a térség adottságainak, avagy mi a különbség a régió többi mezővárosaihoz képest. Vizsgálatunkhoz olyan településeket választottunk, amelyek viszonylag közel fekszenek Kanizsához, értelemszerűen zalai vagy somogyi oppidumok.

Népességnövekedés a Kanizsa-környéki mezővárosokban⁶⁹ (1784/85 - 1828)

	1784/85	1828
Kis és Nagykanizsa	5475	7824
Marcali	1426	1446
Kaposvár	2126	3579
Csurgó	877	1656
Zalaegerszeg	3500	3454
Légrád	2009	2144
Csáktornya	1142	1475
Kottori	1712	2118
Keszthely	3586	6930

Az összehasonlításból látható, hogy a népességszám tekintetében Kanizsa növekedésével a két megyeközpont - Zalaegerszeg és Kaposvár - nem tudott lépést tartani, egyedül a gróf Festeticsek Keszthely mezővárosa volt az az oppidum a térségben, amelyben viszonylag hasonló lakosságszám-emelkedés ment végbe. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Keszthely növekedése egy tudatos földesúri fejlesztő politika eredménye volt inkább, míg Kanizsa esetében ilyesmiről nem beszélhetünk. Még ennél is fontosabb az, hogy a többi mezőváros viszonylag lassú népességnövekedése mellett azok agrárszerkezeti elmaradottsága is nyilvánvaló, a lakosság döntő aránya továbbra is a paraszti címszó alatt felvett népességelemnek bizonyult. Ezzel szemben Kanizsa egy olyan kiváltságos mezőváros volt, ahol a népesség egy része polgárnak mondhatta magát, évi megváltást fizetett, s - legalábbis Nagykanizsa - egyre inkább jelentős iparral és kereskedelmi szektorral működött már. Vagyis úgy is fogalmazhatunk, hogy a Dél-Dunántúl ezen vidékén egyedül Kanizsa volt olyan település, ahol a modern városkép-

ződés folyamata olyannyira előrehaladt, hogy ebből a szempontból számos szabad királyi várost (civitast) is megelőzött a 18. század végére ez a mezőváros.

Az úrbéri szerződések és a területi változások az 1770-es években

A gazdák számának szinte folyamatos szaporodása a két Kanizsa határában a földesúr számára meglehetősen előnytelenné tette a régi, még az 1750-es évek elején kikalkulált cenzusrendszert. Emlékezhetünk, hogy 1753-ban olyan szerződést kötöttek, ahol az évi 1600 forint fizetése realitásnak tűnt, ám az összeg szétosztását a lakosok között a város vezetősége végezhette. Időközben azonban a gazdák száma másfélszeresére nőtt, miközben az árak és az értékesítési viszonyok folyamatosan javultak, vagyis az uraság részéről joggal merülhetett fel a kanizsai úrbéri szerződés revideálása.

Két tényező ehhez mindenképpen hozzájárult. Az első, hogy 1760. június 10-én kelt nyilatkozatában Batthyány Lajos gróf lemondott kanizsai és homokkomáromi birtokainak tulajdonjogáról és kezeléséről, s azt átadta legidősebb fiának a birtokok összes haszonélvezetével együtt.⁷⁰ Az új földesúr pedig nyilvánvalóan jövedelmet akart látni birtokaiból. A második pedig az, hogy az 1760-as évek közepén egész Magyarország területén megindultak a Mária Terézia királynő által 1767. január 23-án elrendelt úrbéri összeírások, amelyeknek során felmérték és egységes elvek alapján rögzítették az úrbéresek által birtokolt földterületet, s meghatározták az utánuk járó szolgáltatásokat. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon éppen Zala és Vas vármegye volt az a terület, ahol a legnagyobb társadalmi elégedetlenség lángolt fel, s nem utolsósorban éppen a Festetics- és a Batthyány-birtokok népessége lázadott a legtöbbit. (Finoman úgy is fogalmazhatunk, hogy a két legnagyobb Batthyány-földbirtokos nem állt éppen a birtokain történő lázadás alkalmával a helyzet magaslatán.)⁷¹

Zala megyében is elkezdődött az úrbérrendezés, ám lassan haladt a folyamat, főleg azért, mert a szerződéssel élő települések, de főleg a mezővárosok polgárai, parasztjai nem akartak a korábbi kontraktusnál kedvezőtlenebb Urbáriumot.⁷² A nagy társadalmi ellenállás miatt 1767-68-ban úrbéri perekkel akarták az ellenálló nagyobb mezővárosokat (Nagykanizsát, Zalaegerszeget, Turnischát, Alsólendvát és Csáktornyát) az új Urbárium elfogadására szorítani.⁷³ S mint tudjuk, Kanizsa kiváltságos mezőváros volt, de mégiscsak mezőváros, tehát földesúri fennhatóság alá esett, így küzdenie kellett a korábbi kedvezőbb állapot fenntartásáért, ám tudomásul kellett vennie, hogy a mellette lévő uradalmi falvak (Sormás, Esztrégnye, Bajcsa stb.)

1767-68 során Urbáriumot kaptak, s ez előrevetítette a kanizsai újrendezés végrehajtását is. Ám az uradalom falvaiban sem volt sima ügy az úrbérrendezés végigvitele. Szepetneken például a jobbágyok kijelentették, hogy az új szabályozást nem akarják elfogadni, s helyette inkább a régi szerződés szerint kívánnak és hajlandók szolgálni, egészen addig, amíg a királyi fennség az új kontraktust jóvá nem hagyja. Homokkomáromban a jobbágyok határozottan megtagadták az irtásföldek megváltási árának átvételét, és nem voltak hajlandók azokat telki illetményükhöz csatolni, hiszen kedvezőbb volt az adózás utánuk.⁷⁴

Egy 1768-as kanizsai tervezetből tudjuk, hogy számos helyen megszorították volna a népesség agrárgazdasági tevékenységét, így a projektum nagy felzúdulást váltott ki. A városiak instanciájukban többek között azt kérték, hogy a földesúr a kerekesi, bilkei és péterfai pusztákat adja át nekik, mivel igen szűk a legelőjük, vagy pedig a földesúr vigye a jószágait máshova.⁷⁵ Tanulságos volt a tisztartó javaslata, miszerint „*Azért nincs elég legelő, mert nemcsak magok marháikat legeltetik, hanem külső és kereskedésre szedett marháknak az legeltetőt kibérlik, és ennyi hányan közölik mint a vagyonosabbak élnek az határnak részeit, többi lakosoknak nagy rövidséggel.*”⁷⁶

Végül is az új szerződés 1770. július 15-én kötött meg.⁷⁷ Az addigi 1600 forintos cenzus megmaradt, ami kétségkívül nagy eredmény volt a város részéről. A házatlan zsellérek robotját egy nappal csökkentették. Felemelte az uraság a kerekesi, bilkei és péterfai pusztában történő szabad legeltetési és dőlt fák szabad felhasználása után járó cenzust a korábbi 400-ról 600 forintra. Az idegenek árendáiból származó haszon a földesúr engedélyével történhetett. Szigorítást jelentett a bíróválasztás hagyományos rendjének megváltoztatása, miszerint a bírót az uraság három jelöltjéből a város választja. A kilencedet és a tizedet továbbra is fizetik a városiak, a hegyvamos és dézsmás bort kötelesek voltak az uraság pincéjébe behordani. A vadászat, a halászat és a mészárszék joga az uraságé. A városnak azért még maradtak jövedelemforrásai. A korcsmáltatásra fennmaradt a hagyományos három hónapos állapot. A beteg állatokat engedély nélkül is leölhették, az ártalmas nagy vadakat lelőhették. A városi legelőkön csak a város marhái legelhettek. A vásárok és a sátorok jövedelmével is a város rendelkezhetett, akárcsak a hídpénz szedésével.

A város népességének mindez nem nagyon tetszelt, hiszen három nappal később már megfogalmazták panaszukat is. Az instanciából olyan kép bontakozik, amely a korábbi jó állapot utáni kesergés hangulatát idézi. Természetesen felpanaszolták, hogy sok a cenzus. (Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ekkor egy dicalis

adóösszeírás szerint Nagykanizsán 420, Kiskanizsán pedig 241 gazda élt, vagyis az egy gazdára jutó cenzus 2,42 forint volt.)⁷⁸ Kérték, hogy hadd lehessen szabad a korcsmáltatás joga, hiszen „*saját szőlőjük van*“. (Ez nyilvánvalóan nem volt igaz, tudva-levőleg a szőlők a hetvenes években még nem Kanizsa területén voltak.) A kilenced helyett mindenben inkább tizedet fizettek volna városlakók. Kérték, hogy a szomszédos Festetics-birtokokról (nyilván a csurgói-szentmiklósi területekről) ájtott vadakat hadd lőhessék le, de emellett megígérték, hogy a Batthyány uraságét nem bántják. Szabad birtokforgalmat akartak, az évi szerződés bizonytalansága helyett jobbnak vélték az örökszerződés létrehozását. Úgy gondolták, egy mézszárszék őket is megilletné, akárcsak az ún. „*svájci földek*“ használata.

A kölcsönös vádaskodások és követelések után a kérdés végleges - s úgy tűnik a forrásokból, hogy tartós - rendezése az 1773. március 29-én kelt úrbéri szerződésben következett be, amely Kanizsa város és Batthyány Ádám gróf között kötött. ⁷⁹ Bár a város monográfiaírója, Barbarits Lajos meglehetősen plasztikusan ábrázolja a szerződés létrejöttét,⁸⁰ mégis úgy tűnik, hogy kölcsönös engedmények látszanak ebben az új kontraktusban. Az évi 1600 forintos cenzust a város továbbra is elismerte, s biztosította azt a régi jogot, hogy a vagyon arányában a város osztotta szét, s ezzel hosszú távon újra előnyös állapothoz jutott. Hatalmas különbségek voltak ugyanakkor az egyéni fizetésben. 1773-ban Nagykanizsán a legtöbbet a „*Piarcezi utcában*“ lakó Chinoranyi Leopold fizette, évi 16 forintot, míg a kiskanizsi fővirilisnek Vunczon József számított a maga 13 forintjával.⁸¹ Érdekes módon a kiskanizsaiak az össz 2000 forintból népességük arányához képest többet fizettek, mint a nagykanizsaiak. A 2000 forintos kvótából 875 forint (44 százalék) megfizetésének terhe hárult rájuk akkor, amikor a gazdáknak csak 37 százaléka élt Kiskanizsán.

A város biztosította magának azt is, hogy a lakosok a külső és belső telkeket szabadon adhatják el. Továbbra is szabadnak minősült a cenzus ellenében a három pusztában való legeltetési jog, ám a zsidók és a görögök ottani legeltetése kizárt volt, ugyanakkor ők nem fizettek cenzust sem, hiszen másfajta adóra voltak kötelezettek. (Az 1771/72-es dicalis conscriptio szerint 50 zsidó család élt már a keleti városrészben.)⁸² Ha a város makkoltatni akarta a sertéseit, akkor ezért bérleti összeget kellett fizetnie a földesúrnak. Nagy újdonság volt a korábbiakhoz képest, hogy a földesúr engedélyezte a városnak a juhtartás lehetőségét. Megmaradt a hídpénz, az útvámszedés és a vásári jövedelem is a város számára.

A másik oldalon a földesúr biztosított magának még 400 forint cenzust a kidőlt és száraz fa után járó városi használatból, fentartotta magának a korcsma, a mézszár-

szék, a vadászat, a halászat jövedelemszerzési lehetőségét. (A korcsma kapcsán kiemelhetjük a szerződés azon punctumát, miszerint „*senki a házában bort nem tarthat, el nem adhat*“. A házatlan zsellérek a régi gyakorlatnak megfelelően 2 gyalognappal tartoztak az uraságnak, s emellett még 20 krajcár cenzust is fizetniük kellett. Kimondták azt is, hogy az új irtásföldek megszorodása miatt újra fel kell mérni Kanizsa területét. A kórház számára rendelt 61 holdnak a fenntartása a város kötelessége volt. Megszabadult a földesúr a híd rendbentartásának kiadásaitól is, hiszen egy 1773. augusztus 8-án kelt kitétel alapján az a várost terhelte, amiért azok még valami kis földet is kaptak. S lényeges pontja az új szerződésnek az is, hogy a kontraktus kölcsönös betartását a vármegyei szolgabíró fogja ellenőrizni. Ugyanakkor elrendelték a város pontos földfelmérését, ezt a tevékenységet Kovács János „*authenticált mathematicus*“ végezte el 1774-ben.⁸³ Ennek során - eltérően néhány uradalmi falutól - egy sessio nagyságát 32 holdban határozták meg, míg egy holdat 1248 négyszögöllel azonosítottak, amely 3 pozsonyi mérőnyi vetést feltételezett. Az 1774-ben elkészült összeírás szerint a városiak által használt belső telkek nagysága Nagykanizsán 63,5 egész telket, míg a kiskanizsaiak hasonló földje 49,5 egész telket tett ki, átszámítva ez összesen 3615 holdnyi terület.⁸⁴

Egy 1772-es területi összeírásból kiderül, hogy Nagykanizsán ebben az időben a lakosok 3908 holdnyi szántót, fundust és kertet tartottak kézben, amihez még hozzá kell számítani 264 kaszás rétet, ugyanakkor Kiskanizsán 3064 holdnyi földdel, s mellette 520 kaszás réttel rendelkeztek, vagyis együttesen a két városrész lakossága mintegy 6972 hold földdel, s emellett 784 kaszás réttel bírt ekkor.⁸⁵ Mivel tudjuk egy későbbi iratból, hogy a város egész területe 12952 hold volt, így kiderül, hogy az összes földből messze a város birtokolt többet, hiszen a lakosok által használt föld az összterületnek több mint 60 százalékát jelenti. S a népesség szaporodásával nyilvánvalóan még nagyobb esélyek nyíltak a városiak előtt, hiszen jelentős szolgáltatások jártak a földesúrnak, vagyis fennállt a veszélye a földesuraság számára, hogy részére nézve szélsőséggé válik a földbirtokeloszlás.

Az 1773-as úrbéri kontraktus - annak minden, a lakosságra nehezedő vonzatával - még mindig előnyösebb jog-és vagyoni állapotot teremtett, mint az országos formáknak megfelelő uradalmi falvakra és mezővárosokra létrehozott Urbárium. Nézzük meg, hogy mekkora különbség volt a mezőváros és az uradalmi települések jogállásában és birtokhasználati lehetőségeiben, mekkora volt az úrbéres telki állomány a kanizsai uradalomban 1767-68-ban.

	telekszám	belső telek	szántó	rét	úrbéres telki föld	telkes jobbágy	házas zsellér	háztalan zsellér
Bajcsa	3,2	19	95	-	114	19	3	-
Eszteregnye	34,0	53	643	294	990	44	1	1
Sormás	26,3	70	584	400	1054	56	5	3
Szepetnek	51,4	75	1200	271	1546	101	9	-
Összesen	114,9	217	2522	965	3704	220	18	4

Látható a táblázatból, hogy a kanizsai uradalomban az 1760-as évek vége felé 242 úrbéres jogállású ember élt, akik együttesen 3704 holdas telki állományt birtokoltak, s emellett természetesen lehetőségük volt a közös hasznvételi földek (erdők, legelők stb.) használatára is. Az is lényeges, hogy a 115 egész teleknyi föld után az uraság jelentős robotszolgáltatáshoz jutott, amely ebben az időben a törvényi szabályozásnak megfelelően vagy 5975 ígás, vagy pedig 11950 gyalognapszám volt. Nem tudunk arról, hogy az úrbéres falvak a kanizsai uradalomban megváltották volna ekkoriban a robotot, így igen jelentős ingyen munkaerőhöz jutott Batthyány gróf. A Batthyány-család hercegi ágának az úrbérrendezés idejében 198 egész teleknyi földje volt az uradalom területén (értelemszerűen Nagykanizsa és Kiskánizsa nélkül), míg összes dunántúli úrbéres földjeinek (Baranya, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyékben) kiterjedése 863 egész telket tett ki.⁸⁶

A berek kérdése

A 18. század hetvenes éveire egyre világosabbá vált, hogy a két városrész terjeszkedése leginkább egymás irányába történhet, s ennek legfontosabb akadálya az a mocsár, amely Kis-és Nagykanizsa között irdatlan nagy földre terjedt ki. Nagyon lényeges volt, hogy a mocsár lecsapolása egyrészt az eltartóképesség megnövelését eredményezheti, ám emellett járulékos hasznai is számottevők: javulhatnak a közegészségügyi viszonyok, egységesebb formát nyerhet a városkép, s nem utolsósorban javulhatnak az infrastrukturális feltételek. A földesúr és a város már az 1760-as évektől kezdve próbálkozott a lecsapolás kezdetleges formáival, hogy a vizek szabad járását valamiképpen korlátozza. A legjelentősebb kísérletek 1762-ben és 1766-ban történtek. 1762-ben három ízben árkoltak, metszettek a városiak, aminek eredményeképpen 565 öl hosszúságban ástak ki csatornát, erre a tevékenységre a város 113 forintot fizetett ki.⁸⁷ Négy évvel később pedig 442 ölnyi kanális készült el, ami 109 forintjába került Kanizsa lakosságának.⁸⁸ A földesúr költségeit nem ismerjük, de tudjuk, hogy egy osztrák származású Wieser nevű földmérő készítette el a terveket, s irányította munkálatokat.⁸⁹

A lecsapolási folyamat azonban megszakadt, ám elszórt utalásokból tudjuk, hogy a csatornákra továbbra is odafigyeltek, nem engedték meg, hogy esetleg feliszapolódjanak. A mocsár nagy része azonban továbbra is megmaradt.

A rendezés első nagy problémája a mocsár tulajdonjogának kérdése volt. Mint arra már korábban utaltunk, a berek területén a város is és a földesúr is használt kisebb-nagyobb tisztásokat, legelőket, kaszálókat. A földesúr részéről a majorsági gazdálkodás növelése, a város részéről pedig a hasznosítható területek megszerzése jelentette ahhoz az indítékot, hogy az 1780-as évektől mind a két jogi személyiség magáénak tekintse a területet. Egy hosszú pereskedési folyamat indult itt el, amelybe a vármegyétől kezdve szinte minden joghatóság bekapcsolódott, s ez a folyamat csak 1811-ben - egy megegyezéssel - nyerte el végső formáját.

A város már 1787-ben hivatalosan is jogot próbált formálni a berekre, azt írták a vármegyének, hogy „...a város ezen berektől és Kanizsának egész határájátul árendázott“, vagyis olyan földek után fizetett cenzust, amely az övé volt.⁹⁰ A város kénytelen volt valamit lépni, hiszen közismert volt már a gróf terve arra vonatkozóan, hogy árkoltatni akarja mocsarat, s ezzel magának akarja kisajátítani a területet. A per folyt, ám a földesúri tevékenység is, nagyon úgy tűnt, hogy Batthyány földesúr kész helyzet elé akarja a bírakat állítani. Ráadásul a földesúr elkezdett egy úrbéri pert a város ellen, mondván hogy a kanizsaiak többször is megsértették az uraság saját kezelésű birtokait. Kanizsa a vármegye után az uralkodóhoz fordult, de végleges megoldás nem született. 1791. május 21-én a város újra a vármegyéhez fordult, hogy a megye vizsgálja meg, hogy a mocsár Kanizsáé vagy pedig a földesúré.⁹¹ Az ellentmondás abban állt, hogy hajdanában az Újszerzeményi Bizottság (*Neoacquistica Commissio*) ugyan a földesúrnak adta ezt a területet, ám Szapáry földesúr végrendeletében azt a városra hagyta. Egymással ellentétes döntések halmaza jött létre. A vármegye egyik döntésében a berek tulajdonjogát a városénak mondta, ám a jogi folyamat más irányt vett: a Batthyányak nagyon erősek és befolyásosak voltak magasabb helyeken. Elérték, hogy az uralkodó az egész kérdést

urbarialis kérdésnek tekintse, hiszen Kanizsa mégiscsak mezőváros volt, s így a döntés joga nyilvánvalóan az úriszékhez tartozott, annak ítélete pedig nem lehetett kérdéses.

A város is aktivizálódott, húzta az időt, újabb és újabb beadványokat fogalmazott, ahogyan az egyik szerződés megjegyezte: „...a Kanizsai Határban lévő Berek eránt újj kérdések támadván“, megpróbált újabb tárgyalási pozíciót elérni.⁹² 1802-ben aztán döntő lépésre szánták el magukat a kanizsai lakosok: elhatározták a berek lecsapolásnak megkezdését, függetlenül a földesúrtól. Megyei földmérők felmérték a berket, megrajzolták a kiásandó csatornák vonalát, a városi előljárásság megtervezte a munka elvégzését, szétosztották a feladatot a lakosok között, és augusztus 3-án kora reggel megkezdtek az ásást. Három nap alatt Kiskanizsa alatt 5000 ölnyi hosszúságban készült el a 2,5 méter széles csatorna, míg a következő két napon a Bajcsa alatt megkezdett kanálisnak álltak neki, s ástak ki 4000 ölnyt. A két észak-déli árkot fent északon két, összesen 980 öl - nyilván vízbevezető - csatornával egészítették ki. A munka nem került pénzbe, azt a városi lakosok végezték ingyen. A tulajdonjog ezzel persze még nem változott, továbbra is bizonytalan volt a per végkimenetele.⁹³

Végül is mintegy 20 éves állandó pereskedés után 1808-ban - úgy nézett ki - végleges uralkodói döntés született: „...Szent Jakab havának 26-án ki adott Kegyelmes Resolutio szerint az Urodalomnak megítéltetett, és Executiora visszaküldetett“, vagyis a földesúr pert nyert, s erővel elfoglalhatta a berek területét.⁹⁴ A város még most sem adta meg magát, a végleges uralkodói döntés után is újabb kérelemleveleket fogalmazott Őfelségének, aminek hatására a végrehajtást is felfüggesztették. A város mindenhova instanciázott, ám hivatalos fórumokon - az időn kívül - nem sok eredményt ért el, Zala vármegye például azt írta vissza, hogy „...a Városiak ezen Kérelem leveleikben semmi új okot elől nem hoznak, és így kéréseknek a Törvény értelme szerént hel nem adatthatik“. Ám végül is kiderült, hogy az időhúzás is lehet eredményes. A mindenféle beadvány eredményeképpen a Helytartónács a számos funkcióval rendelkező gróf Várkonyi Amade Antalt küldte ki a helyzet rendezésére, aki többek között titkos tanácsos, kamarás, s nem utolsósorban „Tekintetes Nemes Zala Vármegye Fő Ispányi Hivataljának Kormányozója“ is volt. Az egyeztetések eredményeképpen 1810 legvégén a földesúr és a város lezárhatta a perlekedést, rendezte a berek ügyét, s ezt összekapcsolták egy új úrbéri kontraktus megkötésével.⁹⁵ Azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy minden bizonnyal nagy szerepe volt a rendezés létrehozásában annak is, hogy az uradalom földesura is megváltozott: 1806-tól az a Batthyány Fülöp herceg irányította a ma-

gorátust, aki a korábbiakhoz képest lényegesen békülékenyebb hangot ütött meg a várossal kapcsolatban.

Az 1811-es örökszerződés

A nagy kérdés eldöntése és értelmezése szempontjából érdemes azonban egy pillantást vetni arra, hogyan is nézett ki az 1811-es contractus előtt és után az uradalom és benne Kanizsa város földbirtokmegosztási rendszere.

Földbirtokszerkezet Kanizsán 1810-ben, a szerződés megkötése előtt⁹⁶ (magyar holdban)

	földesúri terület	városlakók által birt terület
belső házhely	-	503
külső kert	-	489
szántóföld	220	3133
rétterület	146	808
erdő	543	5333
mocsár	1719	56
szőlő	-	-
összesen	2630	10322

Látható a táblázatból, hogy az 1772-es állapotokhoz képest jelentős eltolódás figyelhető meg a hasznosított földterület hovatartozásának kérdésében. Míg 1772-ben alig több mint 60 százalék föld volt a városiak kezében, addig 1810-re ez az arány kerekén 80 százalékra emelkedett. Az is egyértelmű, hogy a földesúr alig folytatott szántóföldi növénytermelést a város határában, hiszen mindössze 220 holdnyi földdel rendelkezett, s nem voltak külső vagy belső kertjei sem a határban. A területi kimutatásból következik az is, hogy az 1719 holdra kiterjedő mocsárban található legeltető területek, a kaszálható tisztások viszonylag nagy mennyisége az uradalom számára a 19. század első éveire - de láthattuk ezt korábbi időszakokra nézve is - az állattartást predesztinálták. Ha a városiak földbirtokviszonyait vizsgáljuk, akkor pedig az tűnik először szembe, hogy viszonylag nagy a szántóföld kiterjedése. 1786-89 között 3261 holdnyi szántóval rendelkeztek a lakók, amely - figyelembe véve a számolási pontatlanságokat - 1810-re alig változott. Lehetséges, hogy ez a mozdulatlanság jelentette a városiak problémáját? Mindenesre tény, hogy a gazdák számának szaporodásával a szántók nem növekedtek együtt. Az erdőket is a városiak használták elsődlegesen, s viszonylag nagyok voltak a kertek, amelyek a városban élők klasszikus földterületeinek minősíthetők. Ugyanakkor

a királyi ítéletnek megfelelően az összeírás a mocsárból szinte semmit nem juttatott a lakóknak.

A 19. század első éveiben megindultak a lecsapolási munkák, s ennek során felmérték és funduális könyvben rögzítették a berek földállapotait. A ránk maradt levéltári forrásokból, (de részben Simonffy Emil egyik tanulmányából is) tudjuk, hogy az osztozkodás eredményeképpen Kanizsa város lakosainak kezén maradtak azok a berekterületek, amelyeket egészen 1807-ig használtak, s amelyeket korábban irtás révén hódítottak el a mocsártól. Ezekért a földekért korábban cenzust nem fizettek. Egy levéltári csomónyi tanúvallomás a bizonyíték arra, hogy már a 18. század közepétől kezdve a városlakók a berek területén lévő kaszállóréteket minden megkötés nélkül használhatták, s ugyanúgy ott szabad legeltetést is folytathattak, ezt a tevékenységet sem az uradalom tisztjei, sem más hatóságok nem korlátozták.⁹⁷ A város kapta - egy kisebb, 6 holdas földet leszámítva - az átvezető úttól északra, valamint a délnyugatra eső területeket, ugyanakkor megkapott az uraságtól a város két olyan földdarabot is, amit ugyan korábban az uraság használt, ám most a szétosztásnál nem lett volna értelme megtartani, hiszen olyan helyen feküdtek, amelyek most már a városé lettek. Ez a két földdarab a korábbi úrbéri szerződésekben is állandóan jelen lévő Pólay-sziget és a Pivári malomnál lévő föld volt. Ugyanakkor az uradalom kapta a berek délkeleti részét, és a berek északi részén, a Magyar utcánál egy 6 holdas földet.

Még jelentősebb változás az egész földtulajdon kérdésnél, hogy a korábbi urbarialis conscriptiókban a lakosoknak átengedett három pusztá (Bilke, Kerekes és Péterfa) használati jogáról a város lemondott, ugyanis ezek a Kanizsa-patak keleti oldalán feküdtek, ott, ahova most az urasági földrészeket tagosították össze. A három pusztá nagysága több felmérés szerint sem túlságosan nagy, az 1770-es állapot szerint Péterfa 149, Bilke 226, míg Kerekes-pusztá 251 holdnyi volt, ami összesen 626 magyar holdat tett ki. A csere legfontosabb eleme vélhetően az volt, *„ezen berek részek, mellyek a Város mellett, és többnyire a kertek alatt helyeztetnek, s mellyekből két s háromszor kaszállható rétek könnyű fáradtsággal lesznek, az említett pusztáknál, mellyek a Várostul messze fekszenek, mint közelebbi voltokra, mint haszonvételekre nézve nekünk sokkal hasznosabbak volnának“*. Fontos eleme volt a contractusnak, hogy a két szerződő fél kölcsönösen lemondott mindenfajta kártérítési igényéről.⁹⁸

Az osztozkodás területi eredményeképpen a város 975 holdat, míg az uradalom 1694 holdat kapott a berek területéből. Érdekes, s ugyanakkor a működési irányultságot jelzi, hogy a város a berek nyugati részén, vagyis a kiskanizsai oldalon szerzett nagyobb földet, míg a földesuraság az északi és a délkeleti területekre

egyaránt ki tudta terjeszteni befolyását. S ha levonjuk, az átengedett irtás és egyéb földeket, akkor kiderül, hogy Kanizsa város nyeresége mindössze 230 hold, ám ahhoz képest, hogy 1808-ban még semmi föld sem járt volna a lakosoknak a törvényes ítélet szerint, mégis csak jó eredménnyel zárult a per. Ám mindenképpen meg kell azt is említenünk, hogy a berek átengedéseért a város felvállalt még 1400 forintnyi árendát, s így az amúgy is meglévő 1600 forintos árenda mellett a cenzus nagysága 3000 forintra növekedett.⁹⁹ A megegyezés ugyanakkor egy olyan korszak vége felé következett be, amelyet általában csak napóleoni konjunktúrának szoktunk nevezni, s amelynek egyik legfontosabb vonása volt, hogy a kereskedelmi és mezőgazdasági pozíciók nagyban javultak. Amikor az urbarialis szerződést kötötték, akkor még éppen a devalváció előtt vagyunk, egy olyan időszak végén, amikor is a mezőgazdasági árak, s főleg a gabonaárak a dinamikusan növekedő állami kereslet miatt mintegy tízszeresükre emelkedtek. Egy 1799-es árlistából tudjuk, hogy a kanizsai gabonaárak egy kicsit magasabbak voltak például a veszprémi gabonaáraknál, minden valószínűség szerint a nagyobb kereslet miatt.¹⁰⁰ Vagyis az árenda növekedése az infláció miatt biztos, hogy nem jelentett komoly teherterételt a városnak.

A berek területi szétosztása megfelelő alkalmat adott az új, teljes értékű úrbéri szerződés (ún. örökszerződés) létrehozására. Ez az 1811-es szerződés volt egészen a jobbágyfelszabadítás létrejöttéig a meghatározó kontraktus. A szerződés abban mindenképpen különbözött a korábbiaktól, hogy *„örök időre“* szabályozta az oppidum és a földesúr kapcsolatát, nem kellett már évenként megújítani, s kisebb volt a valószínűsége a város avagy a földesúr visszaélésének is. A szerződés 18 punctumból és 48 paragrafusból állt, amelynek az első pontjai a területi kérdéseket taglalták, a későbbiek pedig az adózási és jövedelemelosztási kérdésekre adtak választ. A mezőgazdaság működése szempontjából - mint korábban - most is a földdel bírás jogáért járó cenzus volt a meghatározó passzusa a szerződésnek. Megmaradt az 1773-as egyezés szerinti 1600 forint, ami kiegészült a fentebb már említett 1400 forinttal, vagyis 1848-ig a Kanizsa 3000 forintot fizetett a városi területen élésért. Ám nagyok voltak a különbségek a gazdák fizetőképessége között. Azt is kimondták, hogy ha az uraság a városiaktól fundust vesz, akkor annak a cenzusát le kell vonni az összegből.¹⁰¹ Szabályozták az ún. regále-kérdéseket. Ennek legfontosabb pontja a korcsmáltatás joga volt. A kanizsaiaknak korábban nem volt saját városukban szőlőjük, csak a város melletti kisebb-nagyobb hegyekben, most viszont már voltak kisebb méretű szőlők a városi külső dombokon, s ennek megfelelően változtatni kellett volna a borárulatás jogán. Ez azonban még nem

sikerült a városnak, így fennmaradt a régi, három hónapra történő szabályozás. A Karácsony utáni kereskedést a földesúr megengedte, de csak nagyban, hordónként, s nem lehetett a pincékből, házakból árulni, csakis a vásáron. A mézszárszék, a vámszedés, a mérlegházak joga továbbra is a földesúré maradt, de kimondták azt is, hogy az uradalom a városiakat semmiféle munkára nem kényszerítheti az útépitést illetően. Újdonság volt a juhtartásra vonatkozó rész a korábbi szerződéséhez képest, ugyanis az 1773-as szerződés szám szerint is korlátozta az uraság legeltetési jogát a kanizsai határban, most viszont szabadon, megkötések nélkül tarthatott már birkát a legelőkön: „*reá állottunk és állunk arra is, hogy Ó Herczegsége..a Kanizsai Birkás Majorban és Határban minden meghatározott szám nélkül Birkákat tarthasson*“.¹⁰² Ám a városiak továbbra sem tarthattak birkát és kecs-

két. Ennek a passzusnak ekkor még nem, ám az 1820-as években, a nagy gyapjúkonjunktúra alatt azonban már komoly jelentősége lett.

Kétségtelennek tűnik azonban, hogy a földesúr és a város közötti 1811-es szerződésnek mindenképpen korszakos jelentősége van, hiszen pontot tett egy küzdelmes és nehéz időszak végére, s inentől kezdve az 1848-as forradalom okozta változásokig az uraság és a mezőváros közötti földbirtoklási kérdések már konszolidáltabb mederbe terelődtek. Kisebb-nagyobb perpatvarok persze továbbra is előfordultak a két fél között határhasználati, birtoklási, legeltetési ügyekben, ezek azonban korántsem voltak olyan horderejű problémák, mint az 1811-es időszakban. A földbirtoklás tekintetében radikális átalakulás majd csak az 1850-es évek úrbéri rendezése kapcsán ment végbe.

Jegyzetek:

- 1 Zala megyei történeti olvasókönyv Zalaegerszeg, 1996. 120.p.
- 2 Marczali Henrik: A magyar birtokviszonyok 1711-1740. Budapesti Szemle, 1897. 92. k. 1-25.p.
- 3 Zala megyei történeti. i.m., 1996. 120.p., ill. Szabó Béla: Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In.: Zalai Gyűjtemény, 1978. 99-111.p.
- 4 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban:OL.) P.1322. 100.cs. N.2. 1693.
- 5 Nagy Iván: Magyar nemes családok Pest, 1861. 8.k. 76.p.
- 6 Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. 224.p., ill. Iványi Emma: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In.:Zalai Gyűjtemény, 1982-83. 115-129.p., ill. Mocsáry I.: A gyöngyösi Nagy-család. Turul, 1902. 177-183.p.
- 7 Jegyzőkönyv. Felvétel Nagykánizsán 1896. évi május hó 17-én a városi képviselőtestületnek Magyarország ezeréves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésén. Nagykánizsa, 1896. 11.p.
- 8 Barbarits Lajos: Nagykánizsa. Magyar városok monográfiája Budapest, 1929. 25.p.
- 9 Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML.). Az 1695-ös kamarai összeírás.
- 10 Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1703-1711. Budapest, 1955. 349.p.
- 11 Archivum Rákócianum. Budapest, 1873. 1.k.94.p.
- 12 Makoviczky Gyula: Nagykánizsa város településföldrészlete Nagykánizsa, 1934.17.p.
- 13 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 25.p.
- 14 OL. P.1313. 36.cs. Lad.13.N.1. 1717.
- 15 Kaposi Zoltán: Földesúri épületek Somogyban a 18-19. században In.:Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Debrecen, 1997. 264.p.
- 16 Nagy Iván: i.m. 10.k., 484.p.
- 17 OL. P 1322. 181.cs. 101.tétel. Kanizsa.
- 18 Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720-21. Budapest, 1896. 394.p.
- 19 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 11.p.
- 20 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 25.p.
- 21 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 11.p.
- 22 OL. P. 1313. 30.cs. Lad. 13. N.6. 1743.
- 23 OL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.2. 1743.
- 24 OL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.18. 1743.
- 25 OL: P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.23. 1744.
- 26 A Batthyány-család földbirtokfelhalmozásához és genealógiai vázlatának bemutatásához a következő fontosabb munkákat használtuk fel: Zimányi Vera: A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest, 1962.; Nagy Iván: i.m. 1861.1.kötet; Barbarits Lajos: i.m. 1929.; Sóskuti Tárnok Alajos: A Batthyány hercegi és grófi nemzet-ségek leszármazása a 972.évtől 1874-ig. Nagykánizsa, 1875.; Magyar főrangú családok. Budapest, 1895.; Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Budapest, 1931. 1. kötet.
- 27 A Dél-Dunántúl Atlasza. Budapest, 1976. 6.k.

- 28 Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a 18. században In.: A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919-1969. Nagykanizsa, 1972. 103.p.
- 29 Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez Nagykanizsa, 1878. 5.k. 351.p.
- 30 Bél Mátyás: i.m. 1989. 206.p.
- 31 Ugyanott.
- 32 Kaposi Zoltán: Típuskezelt változások Somogy és Zala vármegye határán a 18-20. században. Zalai Múzeum, 7. Zalaegerszeg, 1997. 64-65.p.
- 33 Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986. 24.p.
- 34 A magyarországi vízszabályozás története Budapest, 1973. 276.p.
- 35 Lásd: 34-35.sz.jegyzetet
- 36 T. Mérey Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18-19. század fordulóján. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997. 93.o. térkép.
- 37 Jegyzőkönyv. i.m. 1896. 10.p.
- 38 Ugyanott: 10.p.
- 39 Nagykanizsa. Budapest, 1984. 37.p.
- 40 Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML.) Ö.11.
- 41 ZML. Ö.19. 1715.
- 42 ZML. Ö.21. 1720.
- 43 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 63-69.p.
- 44 Degré Alajos: i.m. 1972. 104.p.
- 45 Ördögh Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei Budapest - Zalaegerszeg, 1991. III.k. 577.p.
- 46 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 98.p.
- 47 OL. P. 1313. 38.cs. 80.Q5. 1-4.lap
- 48 OL. P. 1313. 38.cs. 1753. Kanizsa úrbéres földjei
- 49 OL. P. 1322. 100.cs. 377.sz.
- 50 OL. P. 1313. 38.cs. 80.Q5. 1-4.lap
- 51 Ugyanott
- 52 OL. P. 1330. 3.cs. 1753.
- 53 Bairoch, Paul: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17-18.század) Világtörténet, 1990. 3-4. 47-60.p.; ill. lásd még hozzá: Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest, 1988.
- 54 OL. P. 1330. 3.cs. 1753.
- 55 OL. P. 1313. 206.cs. II.N 19. 1713.01.01.
- 56 OL. P. 1313. 36.cs. Lad..13. N 27/1-2. 1731.
- 57 OL. P. 1313. 206. cs. III. 1753.
- 58 Ugyanott.
- 59 OL. P. 1313. 38.cs. 80 F2
- 60 OL. P. 1313. 38.cs. 80 F6.
- 61 OL. P. 1313. 38.cs. 80.F4.
- 62 Az 1757-es és az 1771-es adatokat lásd: Ördögh F.: i.m. 1991. 3.k. 577.p.; az 1784-es adatok lelőhelye: Danyi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, 1960. Zala megye.
- 63 OL. P. 1313. 38.cs. 80R.12.
- 64 OL. P.1313.38.cs. 80R1.
- 65 Makoviczky Gyula: i.m. 1934. 22.p.
- 66 Makoviczky Gyula: i.m. 1934. 37.p.
- 67 OL. P. 1322. 100.cs. 309.
- 68 OL. P. 1313. 38.cs. 80R1
- 69 Az adatokat a következő művekből vettük: 1784-85-re: Danyi-Dávid:i.m. 1960.; 1828-ra: Fényes Elek: Magyarország és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. 1.k. 475-476.p. Az adatok értékeléséhez: Kovacsics József: Magyarország Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. In.:Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 249-271.p.
- 70 OL. P. 1317. 30.cs. Fasc.86. N.1.D.
- 71 Lásd: Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária-Terézia korában I. Budapest, 1933.; illetve: Vörös Károly: Az 1765-66. évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711-1790. Budapest, 1952. 290-384.p.
- 72 Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária-Terézia korában. Budapest, 1973. 365.p.
- 73 Ugyanott.
- 74 Zala megyei történeti... i.m. 1991. 62-63.p.
- 75 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80.B.
- 76 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80.C.
- 77 OL. P. 1313. 38.cs. Lad. 15. N.80. G.
- 78 ZML. Cons. dicales Kanizsa 1771/72.
- 79 OL. P. 1313. 39.cs. Lad. 15. N. 81/82.
- 80 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 28.p.
- 81 OL. P. 1322. 100.cs. 1773.
- 82 ZML. Consc.dicales. 1771/72.
- 83 OL. P. 1313. 38.cs. A város területének felmérése
- 84 OL. P. 1322. 100.cs. 309.sz. 1774.
- 85 OL. P. 1313. 38.cs. A város területének felmérése
- 86 Úrbéres birtokviszonyok ... i.m. 1971.
- 87 OL. P. 1322. 100.cs. 1791. Tanúvallomások visszaemlékezései.
- 88 Ugyanott.
- 89 Bél Mátyás: i.m. 1989. 227.p.
- 90 Barbarits Lajos: i.m. 31.p.
- 91 OL. P. 1313. 36.cs. Lad.13. N.36.B.
- 92 OL. P. 1313. 1811.03.27-ei örökszerződés előszava
- 93 Barbarits Lajos: i.m. 1929. 31-32.p.
- 94 Lásd: 137.sz.jegyzet
- 95 Ugyanott
- 96 OL. P. 1322. 100.cs. 377.sz. 1810.
- 97 OL. P. 1322. 100.cs. pl. 441.szám.
- 98 OL. P. 1313. 1811-es örökszerződés
- 99 Ugyanott.
- 100 Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata. Budapest, 1980.157.p.
- 101 138. OL. P. 1313. 1811.03.27-ei örökszerződés
- 102 Ugyanott.

Rózsa Miklós

A Kanizsai Városi Tanács pallosjoggal felruházása, és a vesztőhely felállítása

A törököktől visszafoglalt területek gazdasági és polgári megszervezését az uralkodó teljesen a bécsi Udvari Kamarára bízta. A Győrtől, Komáromtól lefelé, a Duna mindkét partján, egészen Belgrádig terjedő terület a Buda 1686. szeptember 2-i visszafoglalása után felállított és az Udvari Kamara alá rendelt budai Kamarai Felügyelőség (Camerale Inspection) igazgatása alá került (MAYER 1911, 17, 19; H. PÁLFY 1937, 477.)

Kanizsának a török uralom alól 1690. április 13-án történt felszabadulását követően a Dráva és Száva menti magyarországi új szerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött császári és királyi bizottság (Röm[isch] kai[ser]l[i]che auch königl[i]che zu Visitation und Einrichtung der neuen Acquisten in Hungarn, gegen der Drau, und dem Sauffluss deputierte Commission) által szervezett és kinevezett Városi Tanácsa 1690. június 16-án tartott alakuló ülésén¹ felolvasták a császári és királyi bizottságnak, melynek vezetője báró Tullio Miglio udvari kamarai tanácsos (Hofkammerrath) volt, a város bírójának és Tanácsának adott, Kanizsán 1690. június 15-én kelt instructioját. Ez különböző szervezeti és működési előírásokon kívül a Tanács bíraskodási jogkörrel való felruházását és ezzel kapcsolatos szabályokat is tartalmaz.²

Az instructio 5. pontja szerint a császári és királyi Bizottság a Városi Tanácsnak die Erkänntniss der Civil und Criminal Sachen überlassen und anvertraut, tehát a Bizottság a bíraskodást polgári és büntetőügyekben átengedi és reábizza a Tanácsra. Az instructio 5. pontjának további szövege szerint a Tanács a bíraskodást azal gyakorolhatja, hogy ha a polgári perbeli felek egyike vagy másika az ítéletben nem akarna megnyugodni, mert azt magára nézve sérelmesnek tartja, akkor jogosult az újszerzeményi területre illetékes Adminisztrációhoz fellebbezni és ítéletet onnan várni. A büntetőügyekben hozott ítéleteket pedig végrehajtásuk előtt az említett császári Adminisztráció tudomására kell hozni, és be kell szerezni annak jóváhagyását és hozzájárulását.

A császári és királyi Bizottság instructioja szerint

illetékes Adminisztráció az instructio adásakor, 1690. június 15-én a bécsi Udvari Kamarának alárendelt budai Kamarai Felügyelőség volt. A Kanizsai Városi Tanács bírói joghatóságának az instructio szerinti szabályozása a Tanács bírói tevékenységét a magyar jogszolgáltatási szervezeten kívülre helyezte. Ez a helyzet változatlanul megmaradt a Kamarai Felügyelőségnek 1690. július 13-ától Budai Kamarai Adminisztrációvá (Ofnerische Camerale Administration) alakulása³ után is. Megmaradt az Adminisztrációt vezető Kurz Ignác által a kanizsai bírónak és Tanácsnak 1695. július 4-én Kanizsán adott válasziratóban, és Paul Wibmer kanizsai provisornak és harmincadosnak⁴ Szigetről (ma Szigetvár) 1695. július 18-án küldött válasziratban elrendeltek⁵ idején is.

A Kurz Ignác válasziratóba foglalt szabályozás szerint a polgári ügyekben első fokon való ítélkezést a Budai Kamarai Adminisztrációnak való alárendeltséggel a Városi Tanács gyakorolta. Egyidejűleg a Városi Tanács pallosjogot (ius gladii) kapott a várkerület (Burgfriedt) területére⁶ kiterjedő illetékességgel, és azt úgy gyakorolhatta, hogy az előforduló büntetéseket fogságba vethette (die vorkommende Maleficanten in Verhaft ziehen), a törvény szerint szokásos kihallgatási forma betartásával vallathatta (Juxta Articulos mit Formierung der gewöhnlichen Interrogatoria examinieren) és indokolt ítéleteket hozhatott. Az ítéletet azonban ezentúl is csak akkor hajthatta végre, ha azt a Budai Kamarai Adminisztráció a hozzá intézett felterjesztés után jóváhagyta. A válaszirat szerint a Városi Tanács a bíraskodási jog elvesztésének terhe mellett nem volt jogosult semmiféle tortúrát alkalmazni.

Kurz válasziratóban azt is elrendelte, hogy egy vesztőhelyet a város előtt, mégpedig ott, ahol az a legkényelmesebbnek tartatik (man an bequemsten zu sein erachtet), a várban pedig egy pellengért haladéktalanul fel kell állítani.⁷

A pallosjog elnyerése folytán módja nyílt Kanizsa Város Tanácsának, hogy halállal büntetendő (főbenjáró)

büntett miatt is eljárjon és ítéletet hozzon. Kurz Ignác 1695. július 4-i válasziratát nem sokkal követően, 1695-től van az első adatunk arról, hogy a Városi Tanács pallosjoga alapján járt el. Az 1696. március 28-án kihirdetett végítélet (Endt Vert[eil]) szerint a gyermeke megölésének büntetést (crimen infanticidii) elkövetett anyát ítélte a Tanács pallossal történő kivégzéssel halálra (seie mit dem Schwert vom Leben zu dem Tod hingerichtet werden).⁸ Az ítéletnek jóváhagyás végett a Budai Kamarai Adminisztrációhoz történt felterjesztése folytán az Udvari Kamara az ítéletet megváltoztatta: a halálbüntetést megkorbácsolás büntetésre és a kanizsai kerületből való száműzésre enyhítette.⁹

Kanizsa Város Tanácsa nem volt felkészülve arra, hogy éppen az elnyert ius gladii folytán vesztőhelyet kell létesítenie, ugyanakkor pellengért is kell felállítania. Ezek létesítése a Városi Tanácsnak, úgy látszik, gondot okozott, mert azok még több, mint egy év után sem álltak, mint következik a Budai Kamarai Adminisztráció 1696. október 8-án a Városi Tanácsnak küldött leiratából, melyben úgy rendelkezett, hogy legkésőbb 14 napon belül fel kell állítani a pellengért és a vesztőhelyet.¹⁰ Az Adminisztráció a vesztőhely felállítását 1696. október 29-én azzal sürgette, hogy a Városi Tanács a felállítás ügyében Dullesberg Fülöp pécsi praefektussal tárgyaljon.¹¹

1697. október 12-én a Városi Tanács azt volt kénytelen jelenteni a Budai Kamarai Adminisztrációnak, hogy az első császári kamarai bizottság¹² által kijelölt várkerületben 4 hónappal korábban, tehát 1697. júliusában nagy költséggel felállított vesztőhelyet Savoya bécsi nagykövetének, Pri örgrófjának Miklóshegyi alkalmazottja (des Savoischen Pottschafters Marquesen de Prie sein Bedienter auf dem Niclasberg) erőszakos módon, 30 emberrel, részben huszárokkal, részben hajdúkkal leromboltatta.¹³

Wibmer harmincadosnak két nappal később, október 14-én a Budai Kamarai Adminisztrációhoz intézett jelentéséből tudjuk meg, hogy a vesztőhely oly földön állott, amelyre Pri örgróf követelést akar támasztani, és hogy az olyan terület, amelyet az udvari kamarai bizottság juttatott a városnak, és amelyet ő jelölt ki, a város pedig békésen birtokolt.¹⁴

Pri örgrófja annak folytán tartotta magát érdekeltnek a kanizsai városi vesztőhely területében, hogy azzal szomszédos területnek, az akkori meghatározás szerint Botszentgyörgyvárának és e hely egyik tartozékának, Szent Miklós desertumnak vétel útján urává vált¹⁵ és a vesztőhelyen túli területet is akart szerezni.

Volt érdekeltsége, mint látni fogjuk, Pri örgrófja miklóshegyi alkalmazottjának is.

Ki volt Pri örgrófja? Erre a kérdésre a csáktornyai uradalom 1720. évi összeírásában találunk választ. E szerint Hercules Josephus Ludovicus comes Turinetti

marchius de Prie, az egész Muraközt magába foglaló csáktornyai uradalom tulajdonosa, aki azt 1694-ben, mint akkor már kincstári tulajdont vette meg és kapta birtokba, majd birtokolta az 1700-as évek első évtizedének az összeírásból ki nem tűnő (mert az összeírás eredeti szövegéből az évszám utolsó számjegye a papír öregsége következtében hiányzik) évéig, amikor azt a Stajer Hercegség Kamarájával kötött megállapodással elcserélte az Isztriai félszigeti tengerparti Pischil birtokra. (N. KISS, 367-368.)¹⁶ Tulajdonosa volt azonban az örgróf a Somogy megyei csurgói uradalomnak, és az uradalom minden tartozékának is.¹⁷

Olaszországi adatok szerint Ercole Guiseppe Ludovico Turinetti Priero-nak (amely Cuneo tartomány központja) és Pancalierenek (amely Torino provinciában a Po bal partján fekvő község) volt örgrófja. Szül.: 1658-ban Torinoban. Meghalt 1726-ban Bécsben. 1679-1682-ben londoni, 1691-1701-ben bécsi nagykövet volt. Főszerepet játszott az osztrák-savoyai szövetség létrehozásában (1703). Uralkodójának, II. Vittorio Amedeo-nak megbízásából Ausztriát szolgálta. 1714-1725-ben Osztrák Németalföld (Belgium) kormányzója volt Savoyai Jenő hercegnek, mint helytartónak távollétében. (LESSICO UNIVERSALE XVII. 619.; U. a. XXIII. 546.) 1713-ban házasságot kötött az akkor 15 éves Jeanne-Agnes Berthelot de Pléneuf-el, aki 1719-ben Párisba visszatérése után marquise de Prieként jelentős szerepet játszott a francia udvari életben. (ENCICLOPEDIA ITALIANA XXVIII. 286.; LA GRANDE ENCYCLOPÉDIE XXVII. 646.)

A kanizsai Városi Tanács már említett 1697. október 12-i és Wibmer harmincados 1697. október 14-i felterjesztése folytán a Budai Kamarai Adminisztráció 1697. október 25-én levelet írt Turinetti Csáktornyan székelő birtokigazgatójának (An des Marques de Prie Verwalter), és a levélben tiltakozott a túrhetetlen hatalmaskodás (unerlaiderliche gewahlttetigkeit) ellen, kérte, hogy az örgróf az ilyen hatalmaskodásoktól tartózkodjék, a várost annak területén ne háborgassa és a lerombolt vesztőhelyet saját költségén állítsa helyre.¹⁸ A levélre báró Mollstern Simon által 1697. november 4-én küldött válaszból tudjuk meg, hogy a vesztőhelyet leromboltató alkalmazott, Ottavio Xaverio Benedetti jószágigazgató (Praefectus) volt. A válaszlevél szerint Kanizsa városa a vesztőhelyet nem a város iurisdictioja alá tartozó helyen állította fel, mert az a darab föld, amelyen az állt, nem a városé, hanem az örgrófé, aki Szent Miklóst annak minden tartozékával együtt vette meg, és az Udvari Kamarától bizottsági közreműködéssel vette birtokba. Ennek megfelelően, olvasható a levélben, Benedetti csak azt tette, amire jogszerűen illetékes.¹⁹ 1698. január 3-án a kanizsai városbíró a Budai Kamarai Adminisztrációnak azt jelentette, hogy a vesztőhelyet újból felállították, az örgróf Miklóshegyi

alkalmazottja (ez utalás Ottavio Xaverio Benedettire) azzal fenyegetődik, hogy azt ismét leromboltatja. A Tanács intézkedést kért, hogy az alkalmazott az ilyesmitől álljon el, mert ha nem várt dolog történne, a polgárság annak indítékától függetlenül cselekedne.²⁰

1698. január 16-i keletű leiratában a Budai Kamarai Adminisztráció arról tájékoztatta Kanizsa városát, hogy az örgróf a csáktornyai birtokigazgatóságot minden erőszakoskodástól való tartózkodásra utasította, és mert a területileg illetékes császári bizottság már megérkezett Eszékre, és más helyek mellett Kanizsára is elmegegy, hogy ott vizsgálatot folytasson, azért a kanizsaiak legyenek türelemmel, s ez alatt is az ingatlant, amelyen a vesztőhelyet elhelyezték, a harmincados segítségével igyekezzenek megtartani.²¹

Benedetti, aki Pri örgrófja Murán inneni birtokainak jószágigazgatója volt, nem csak urának érdekeltsége szolgálatában járt el jogellenesen, hanem az 1697. március hónapban létrejött bérleti szerződésen alapuló személyes érdekeltsége folytán is. A szerződés alapján 3 évre bérlője lett gróf Berge György Kristófnak, az 1697-ben vezérőrnaggyá előléptetett és a Haditanács tagjává kinevezett volt kanizsai parancsnok²² Kanizsa alatt levő Miklós-völgy nevű, 80 holdas birtokának (Gut Niclas Thal), az azon állott nemesi laknak és majorságnak.²³

A birtok és a rajta állott épületek a kanizsai várkerület területére estek.²⁴

A bérlet nem tartott a szerződés szerinti 3 évig, mert gróf Berge vezérőrnagy a birtokot Bécsben 1698. április 15-én kelt szerződés szerint eladta Pri és Pancalery örgrófjának, - a szerződéskötéskor a savoyai herceg bécsi követének.²⁵

Ezzel bekövetkezett az, amire az örgróf törekedett, és aminek egyik következménye volt Kanizsa város vesztőhelyének lerombolása, nevezetesen, hogy Szent Miklóstól innen (diesseits Miklós) jusson földbirtokhoz.

1698. január 28-án Franz Bernhardt Müller csáktornyai helyettes birtokigazgató arról a megítélésről tájékoztatja a Budai Kamarai Adminisztrációt, hogy habár az örgróf az ingatlanát még messzebbre akarja kiterjeszteni, mint ahová Kanizsa városa a vesztőhelyet felállította, maradjon addig nyugalomban, amíg a császári bizottság megérkezik.²⁶

A magyar-horvát- és szlovénországi új szerzemények vizsgálatára és berendezésére a római császári, valamint királyi felség által kiküldött bizottság (Von der Röm[isch] kai[serlichen] wie auch königl[ichen] May[estät] zu Visitir- und Einrichtung dero neuen Acquisten in Hungarn, Croatien und Sclavonien abgeordnete Commission), melynek vezetője di Stigliano Caraffa Károly Ferdinand gróf császári főbiztos (Kay[serlicher] Principal Commissarius) volt, a kanizsai bírót, Tanácsot és polgárságot Kanizsán 1698. ok-

tóber 24-én kelt válasziratával arról értesítette, hogy a Tanácsnak a Kurz Ignác által 1698. július 18-án adott válaszirat szerinti polgári és büntető bíraskodás joga változatlan marad.²⁷ Ugyanakkor arról is értesítette őket, hogy a Szent Miklós felé fekvő (gegen St. Miklós hinaus liegenden), az örgróf és a kanizsai polgárság között vitás szántóföldek és telkek ügyében, valamint az újból felállított vesztőhely ledöntése miatt az örgróf emberei ellen panaszolt erőszakotétel ügyében a már megtörtént szemrevételezés után a bírósági végzést és az ügy tárgyalását kellő módon előkészíteni nem mulasztja el, s addig is a viszálykodásokkal fel kell hagyni.²⁸

1698. november 9-i átiratában a Budai Kamarai Adminisztráció oly megoldást javasolt a császári bizottságnak, hogy az örgrófnak az általa követelt szentmiklósi ingatlan helyett (statt dieses zu St. Miclos praetendierenden terrini) egy másik ingatlant kellene kapnia, mi által a szegény és teljesen lesüllyedt Kanizsa városának a neki juttatott várkerülethez való joga meg lenne védve.²⁹

A gróf Caraffa által vezetett császári és királyi bizottság a Kanizsai Városi Tanács tevékenységét általánosságban, ugyanakkor egyes feladatköröket illetően részletesen is szabályozó, Pécsen 1698. december 1-én kelt instructiójában a polgári perekben az eddigi egyfokú fellebbezési eljárás helyébe három fórum előtt folyó jogorvoslati eljárást vezetett be. E szerint a Városi Tanács polgári perben hozott ítélete ellen a kanizsai császári provizorhoz lehetett fellebbezni, onnan a pécsi császári kincstári kormányzóhoz, majd az ő ítélete ellen lehetett a Budai Kamarai Adminisztrációhoz fordulni. A büntető ügyekre vonatkozó szabályozás változatlan maradt, tehát a meghozott ítéletet annak végrehajtása előtt jóváhagyásra a továbbiakban is fel kellett terjeszteni a Budai Kamarai Adminisztrációhoz.³⁰

Az örgróf Turinetti és a kanizsai Tanács közötti vita megoldására a Budai Kamarai Adminisztráció által a gróf Caraffa által vezetett bizottságnak 1698. november 9-én adott annak a javaslatnak a kimenetele, mely szerint az örgrófnak az általa követelt szentmiklósi ingatlan helyett (statt dieses zu St. Miclos praetendierenden terrini) egy másik ingatlant kellene kapnia, tehát a javaslat kimenetele és a vesztőhely területének hovatozása miatti vita mikénti befejeződése még feltárára vár. Adatok híján, mint már említettük, topografailag ismeretlen, hogy a kanizsai várkerület merre húzódott és szélességében meddig terjedt, s hogy ezen belül a vesztőhely Kanizsa és Szent Miklós között hol állott. 18. század végi adat szerint a kanizsaiak látták, hogy „több muraközi horvátot akasztottak föl a szomszédos Szent Miklós faluban”. (HALIS 1893, 24) Lehet, hogy Benedetti praefektus emberei által lerombolt és a Városi Tanács által 1697. októbere után újra felállított vesztőhelyen.

A pellengért a Budai Kamarai Adminisztrációt vezető báró Kurz rendelkezésének³¹ megfelelően a városban felállították-e, arról nincs adat. Ha felállították, akkor vélelmezhető, hogy a vár 1702. évi lerombolásakor nem ment tönkre, majd ez a pellengér volt az,

amely a 18. sz. közepén a piacon, a mai Erzsébet téren állott, s onnan a Deák-térre került, ahol 1840. táján bontották szét, s amelynek kódarabjai sokáig a városnak a mostani kórház telkén volt pajtájában heverték. (HALIS 1899, 54-55)

Rövidítések:

A. Neoacq. = Acta neoacquistica
 Batthyany lt. = A herceg Batthyany család levéltára
 Ber. u. Schr. = Berichte und Schreiben
 BKA = Budai Kamarai Adminisztráció
 Exped. = Expeditionen

MOL = Magyar Országos Levéltár
 TGyM = Thúry György Múzeum Nagykanizsa
 Tjkv. = Kanizsa város Tanácsának jegyzőkönyve
 1690-1755
 U. et C. = Urbaria et Conscriptioes

Jegyzetek:

- ¹ TGyM 72. 2. 1. ltsz. Kanizsa Város Tanácsának jegyzőkönyve 1690-1755. A továbbiakban: Tjkv.
- ² Az instructio a Thúry György Múzeumban, annak történeti dokumentációs tárában 72.157.1. ltsz. a. őrzött, könyvszerűen bekötött, Acta Neoacquistica feliratú irategyüttes egyik irata. A Múzeumban őrzött ezt az irategyüttest a továbbiakban csak a Múzeum nevének rövidítésével (= TGyM) és az A. Neoacq. rövidítéssel jelöljük. A Dráva és Száva menti magyarországi új szerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött császári és királyi bizottságnak a Tanács alakuló ülésén felolvasott, 1690. július 15-i keletű instructioja szövegének túlnyomó részét közli Dr. Szukits Nándor 1878-ban - elhibázottan! „Városképviselési házszabályok“ cím alatt - és azzal a tájékoztatással, hogy a közölt szöveg a „város okmánytárában“ őrzött német nyelvű eredetinek a szövege (BÁTORFI, V. 43-57.) A közzétett részleteket magába foglaló eredeti nem ismeretes. Az a városházának, s így a „város okmánytárának“ is a második világháború Kanizsa környéki harcainak végén bekövetkezett leégések elpusztíthatott. A volt Zala vármegyei levéltárban 1932-ben megvolt példányt és az említett Acta Neoacquistica feliratú irategyüttes további öt iratát Zala vármegye alispánjának 22944/ni 1931. sz. rendelkezésére. Dr. Fára József akkori vár-

megyei főlevéltárnok magyarra fordította. A hat fordítást „A Neo-Acquistica-Commissio rendeletei a török alól felszabadított Nagykanizsa város újjáalapításáról 1690-1698“ cím alatt foglalta gyűjteménybe. A gyűjteménynek e címe nem helyes, mert a gyűjteménybe foglalt fordítás közül kettő nem valamely bizottság rendeletének, hanem a Budai Kamarai Adminisztráció vezetője által adott válasziratnak fordítása. Sem a vármegyei levéltárban megvolt eredeti iratokhoz, sem a Dr. Fára által készített fordításokhoz hozzájutni nem lehetett. Dr. Fára fordításai gyűjteményének ismeretlen helyről származó fénymásolata megvan a nagykanizsai Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteményében. Korábbi Nagykanizsa történeti tanulmányaink (RÓZSA 1992; RÓZSA 1996; RÓZSA 1997) készítésénél forrásként a Dr. Fára féle fordításokat használtuk és jelöltük meg. A Thúry György Múzeum történeti dokumentációs tárában, annak leltárkönyve I. kötete alapján Kunics Zsuzsa múzeológus e helyen is megköszönt javaslatára végzett kutatások során módunk nyílt megismerni a Dr. Fára által fordított iratok - ismereteink szerint forrásként még nem hivatkozott - 1791. május-i vármegyei hitelesítési záradékkal ellátott, német nyelvű másolatainak könyvszerűen bekötött, Acta Neoacquistica felirattal jelölt együttesét. Az irategyüttes az egykorú külzetén

- olvasható korábbi múzeumi leltári számokból következtethetően 1948. évben, vagy azt megelőzően került a Múzeumba, a rajta levő körbélyegző-lenyomat szövegéből következtethetően a Múzeum szervezeti elődje, a volt nagykanizsai Városi Múzeum gyűjteményi tárgyaként.
- ³ A Felügyelőség annak folytán lett Adminisztráció, hogy „über die Bitte des Kameralinspektors wird im Jahre 1690. demselben der Titel eines Kameraladministrators verliehen“. Az erről tudósító levéltári forrás jelzete: H. K. A. Hung. 1690. Juli. 13. Lásd: MAYER 101.
- ⁴ Wibmer, Paul működését Kanizsán, a császári csapatok bevonulását röviddel követően kezdte. Korábban Szegeden volt harmincados. Kanizsának a török által történt feladása előtt, április 2-án már a kanizsai császári táborban volt. Április 17-én Eszéken intézkedett a Kanizsáról elszállított törökök továbbszállítása iránt. Május 28-án már kanizsai harmincadosként állít ki háztulajdonlevelet (Haus- und Gewöhrbrief). Feladatait, működésének alapvető szabályait a báró Tullio által vezetett császári és királyi Bizottság Eszéken 1690. július 10-én kelt instrukciója tartalmazza. (MOL BKA E 281. Ber. u. Schr. 1690. ápr. 2., E 281. Ber. u. Schr. 1690. ápr. 17., E 285. Varia 1683-1740. 5. csomó b/11. No. 3.; MOL Magyar Kamara Levéltára E 136. Diversae instructiones 1531-1849. b/ Iratok 64. Kanizsa 1690. 1-15. old.
- ⁵ TGyM A. Neoacq. 20. old. 7. pont. U.a. 38. old. 9. pont.
- ⁶ A várkerület határaitól, s így területéről adat nem áll rendelkezésre.
- ⁷ TGyM A. Neoacq. 20. old. 7. pont.
- ⁸ MOL BKA E 279. Exped. 1696. augusztus. No. 81.
- ⁹ MOL BKA E 279. Exped. 1696. december. No. 20.
- ¹⁰ MOL BKA E 279. Exped. 1696. október. No. 52.
- ¹¹ MOL BKA E 279. Exped. 1696. december. No. 81.
- ¹² Ez a Dráva és Szávamenti magyarországi újszerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság, a báró Tullio vezette bizottság, amely a város török alóli felszabadulása utáni első bírót és Tanácsot választotta.
- ¹³ MOL BKA E 281. Ber. u. Schr. 1697. október. Nr. 17. A Niclasberg földrajzi név már 1695. évi forrásban szerepel: Kurz Ignác által a kanizsai Városi Tanácsnak 1695. július 4-én Kanizsán adott válaszirat szerint a Tanács által kért, de a válaszirat szerint nem kincstári és ezért harmadik személy sérelme nélkül át nem adható falvak, helységek (Dorfschaften) egyike St. Niklasberg. (TGyM A. Neoacq. 17. old. 2. pont.) - A Batthyany Lt.-ban P 1313/206. jelzet alatt található, Extractus Commissiorum Neo-Acquisticarum Canisam regulantium; in Processu Oppidi Contractuali actu decurrente Fasciculo AA. sub. No 1° productarum című irat 2. oldalán Kurcz Ignác 1695. július 4-i leirata 2. pontjának szövege - elhibázottan! - Ex Commissione Caes. Regia dato 1695 4° July. Punctum 2-dum cím alá másolva olvasható).
- Dr. Fára Kurz Ignác válasziratának a 9. sz. jegyzetben említett fordításában az eredeti német szövegben felsorolt falvak, helységek közül St. Niklasberg-et kifejejtette. Az említett alkalmazott a Városi Tanács 1698. január 3-án a Budai Kamarai Adminisztrációhoz intézett felterjesztésében ugyancsak Bedienter auf dem Niclauss Berg megjelöléssel szerepel. (MOL BKA E 281. Ber. u. Schr. 1698. január 3.) A Niclasberg - St. Niklasberg, Niclauss Berg - földrajzi név második tagjának, a Bergnek jelentéséből az következne, hogy a név a Kanizsa környéki táj valamely földfelszíni kiemelkedését jelölte. Abból azonban, hogy Kurz Ignác említett válasziratában mint falu szerepel, az következik, hogy nem földfelszíni kiemelkedést, hanem falut, helységet jelöl, mégpedig több levéltári forrás adatainak együttességéből megállapíthatóan, mint látni fogjuk, a Kanizsától D-re fekvő, középkori eredetű Szent-Miklóst.
- ¹⁴ MOL BKA E 281. Ber. u. Schr. 1697. október. Nr. 21.
- ¹⁵ MOL Magyar Kamara Levéltára. E 156. U. et C. 408. doboz, fasc. 29. Nr. 40. Conscriptio pagorum et desertorum in Districto Canisiensi Actum Szent Miklós die praesenti 10. February Anno D[omi]ni 697. Pag. 54-57. U.a. 408. doboz, fasc. 29. Nr. 2. Conscriptio Canisa und aller der untern Canisaer District Sümegher Comitats gelegenen Praesidien, Stadtdörfern und Desertern. Den letzten Dezember 1700. Fol. 2. A Dunántúl DNY részének a Stockholmi Királyi Hadilevéltár Hadritade Kartverk (Kéziratos térképművek) Nr. 23/70 jelzetű, 17. századi színes térképén a kanizsai vártól enyhén ÉK felé esően látható, tehát a térkép 17. sz.-i rajzolásakor még jelezni szükségesnek tartott S. Niclas, melyet 1697-ben már desertumként írtak össze, ez évben kezdett újból lakott hely lenni, amint olvasható a fenti két conscriptioban. 1697-ben öt szegény ember és egy provisor (intéző) telepedett ott le, akinek lakást építettek, és megkezdődött a földek művelése. - (A térkép reprodukciója: KISARI-BALLA 131.) Szent-Miklós később falu, 1895. május 2-áig Horváth-Szent-Miklós, ez után Somogy-szentmiklós névvel község, 1950. március 16-i hatállyal Miklósfa névvel Zala megyéhez csatolva, és ilyenként 1982-ben egyesült Nagykanizsával. A hivatkozott 1700. évi conscriptio szerint annak készítése idején Botszentgyörgy-vár tartozéka volt még Bunya, Bagolya, Falkos, Móríchely és Kerekes Háza.
- ¹⁶ 1715-ig ismét a grazi Kamara kezelte a muraközi kincstári birtokot, s azt 1720. február 12-én kapta az uralkodótól Althan Mihály gróf (ZRINYI 59).
- ¹⁷ L. a 15. sz. jegyzetben idézett 1700. december 31-i keletű conscriptio. Fol. 3.
- ¹⁸ MOL BKA E 279. Exped. 1697. október. No. 59.
- ¹⁹ MOL BKA E 181. Ber. u. Schr. 1697. november. No. 7. Báró Mollstern nem csak az Udvari Kamara bizottsága által kialakított, s így az akkori rendnek megfelelően jogszerűen fennálló birtokállapot megváltoztatására al-

- kalmazott erőszakot vett védelmébe, és állította annak jogosságát. Meg akarta akadályozni a Budai Kamarai Adminisztráció idején állami adónak számító tized Turinetti őgrófnak átadott Murán túli falvakból való beszedését. Arra hivatkozott, hogy Turinetti őgrófnak az Udvari Kamara a Muraközt úgy adta át, amint maga birtokolta. Erre hivatkozással arra igyekezett rávenni Wibmer harmincadost, hogy a tized behajtásától tartózkodjék. (MOL BKA. E 281. Ber. u. Schr. 1695. október. No. 83. U.a. 1695. november. No. 13.)
- 20 MOL BKA E 281. Ber. u. Schr. 1698. január 3.
- 21 MOL BKA. E 278. Exped. 1698. január. No. 25.
- 22 Gróf Berge György Kristóf (szül.: 1647. július; megh. 1709.) a sziléziai Herrndorf nemzetségi székhelyen a 15. sz. eleje óta előforduló nemesi család 18. sz. elején kihalt grófi ágának tagja, akit 1694-ben emeltek birodalmi grófi rangra. Cs. és kir. kamarás. Generalfeldwachtmeister (=vezérőrnagy) és udvari haditanácsos lett. (SIEBMACHER'S WAPPENBUCH VI. 1890, 8)
- 23 MOL BKA. E 281. Ber. u. Schr. 1697. november. No. 45.
- 24 MOL BKA. E 281. Ber. u. Schr. 1699. december. No. 54.
- 25 MOL BKA E 282. Memorialien und Anbringen. B. 97.
- 26 MOL BKA. E 281. Ber. u. Schr. 1698. január 28.
- 27 TGyM A. Neoacq. 27. old. 2. pont.
- 28 TGyM A. Neoacq. 32. old. 11. pont.
- 29 MOL BKA E 279. Exped. 1698. november. No. 12.
- 30 TGyM A. Neoacq. 46. old. 6. pont.
- 31 TGyM A. Neoacq. 20. old. 7. pont.

Irodalom:

BÁTORFI

Bátorfi L.: Adatok Zala megye történetéhez I-V. Nagy-Kanizsa, 1876-1878.

ENCICLOPEDIA ITALIANA

Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti. Tom. I-XXXVI. Appendice I-III. ROMA MCMXXIX-MCMLXI.

H. PÁLFY

H. Pálfi I.: A kamarai igazgatás bevezetése a törököktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937., 474-487.

HALIS 1893

Halis I.: Színes mozaik Nagy-Kanizsa történetéből. Nagy-Kanizsa, 1893.

HALIS 1899

Halis I.: A ferencrend kanizsai zárdája. Nagy-Kanizsa, 1899.

KISARI BALLA

Kisari Balla Gy.: Török kori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1966.

LA GRANDE ENCYCLOPÉDIE

La grande encyclopédie Invertaire raisonné des sciences, des lettres et des arts. I-XXXI. Paris. [1885-1903.]

LESSICO UNIVERSALE

Lessico Universale Italiano di lingua lettere arti scienze e tecnica I-XXIV.+Supplemento. Roma [1968-1986.]

MAYER

Mayer, Th.: Verfassungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien und Leipzig, 1911.

N. KISS

N. Kiss I. (digessit): Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomia. Tom. II. Insula Muraköz. Budapest, 1991.

RÓZSA 1992

Rózsa M.: Városi közigazgatás Kanizsán 1690-ben, a város török alóli felszabadulása évében. In: Solymosi L. és Somfai B. (szerk.): A Dunántúl településtörténete IX. Város - mezőváros - városiasodás. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi és Pécsi Bizottságának IX. konferenciája, Veszprém 1990. november 8-9. Veszprém, 1992.

RÓZSA 1996

Rózsa M.: Kanizsa város tanácsának bírói tevékenysége a török uralom megszűnése utáni évtizedben. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 13. Nagykanizsa, 1996.

RÓZSA 1997

Rózsa M.: Az első hivatalos intézkedések a török uralom alól felszabadult Kanizsán 1690-ben. In: Kunics Zs. (szerk.): Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997. 45-50.

SIEBMACHER'S WAPPENBUCH

Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Bd. VI. 8. Abt. Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien. 2. Teil. Bearbeitet von C. Belaek. Nürnberg, 1890.

ZRINYI

Zrinyi K.: Csáktornya monográfiája. Csáktornya, 1905.

* A munka megírását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Történelem-Földrajz szakalapítványa támogatta.

T. Mérey Klára

Magyarország kereskedelme az 1810-es évek elején, egy katonai jelentés tükrében*

Az I. Ferenc király által 1806-ban elrendelt második katonai felmérés Országleírásának az a része, amely Dunántúl „Népismeret“ (Völkerkunde) kötetében található, a kereskedelem kérdéskörével is foglalkozik (Kriegsarchiv 1810-1812). Mivel a gazdasági életnek ez az ága is - akárcsak a mezőgazdaság és az ipar - szorosan a népismeret, a népesség leírásához tartozik, ezért általános áttekintést ad erről a témáról. Ez a katonai jelentés számunkra azért fontos, mert nemcsak helyzetképet ad arról, hogy milyen volt akkor a kereskedelem, hanem azt is bemutatja, hogy egy katonatiszt mely vonásait tartotta érdemesnek kiemelni, bemutatni. Ez utóbbi - véleményem szerint - fontosabb mint a kereskedelem helyzetének bemutatása, hiszen - erre az időszakra vonatkozóan - akkor már készültek statisztikai feldolgozások, és ismerjük az e területre jellemző lényeges gazdasági mutatókat. Fontosabbnak tűnik tehát az a vélemény, amelyet - mindezek ismeretében - egy kortárs formált, illetve fogalmazott meg a kereskedelem akkori helyzetéről.

A jelentés az ország nyugati területéről készült, pontosan a régi Dunántúlról, de a kereskedelem helyzetének bemutatásánál már nem korlátozódhatott erre a viszonylag kis területre. Az ipart és a mezőgazdaságot be lehetett mutatni csak Dunántúlon, amely akkor a Muraközt, a Baranyai háromszöget, és a mai Burgenlandot is magába foglalta, de a kereskedelem fontosabb mutatószámai: vámok és országos adók alapján mérhetők le, s ezekben - mint minden időben - mindig megvolt a lehetőség a torzításra. A nagyobb terület áttekintése - a nagy számok törvénye alapján - ezt a veszélyt csökkenti.

A jelentés készítője az első mondatában azonnal azt szövegezi le, hogy ez az ország - politikai és földrajzi fekvése miatt - nem alkalmas a kiterjedt kereskedelem (ausgebreiteten Handel) üzésére, mert egyik oldalán sem határolja tenger. Az ország útjai olyan állapotban vannak, hogy legtöbbször csak száraz időjárás esetén utazható teherrel, így a szállítás (Transporte) nagy költségekkel (Kosten) jár. A hajózható folyók rendszerint

olyan tartományok felé folynak, amelyekben a kivinni szándékolt árukból ugyancsak túlermelés van. Emellett Magyarországnak egyetlen olyan természeti produktuma sincs - hangzik a jelentés -, amelyről el lehetne mondani, hogy azt idegen népek (fremde Völker) nem nélkülözhetik. A bor az egyetlen kivétel, amelyet Magyarországról a Dunán és a Fekete-tengeren át Odesszába, oroszországi tartományokba lehetne szállítani, ha a Duna torkolata a „mi tulajdonunkban lenne“ („in unseren Besitz wären“) - írja a jelentés készítője.

Egy ország, amelynek nincs gyára és manufaktúrája (kézműipari üzeme), az nem folytathat árukereskedelmet - állapítja meg a továbbiakban a katonai jelentés. Ez a helyzet Magyarországon, amelynek csupán a természeti produktumaira korlátozódik a kereskedelme. Ez pedig főként: gabona, dohány, bor, gubacs, állat, gyapjú, bőr és ezek mellett néhány ásványi termék (Mineral Produkten).

Az ország *gabonakereskedelme* jórészt a szomszédos osztrák tartományokba irányul. A bécsi béke előtt nagy részük a tengeri kikötők felé tartott. Zenk (sic!), Fiume és Trieszt nevét említi (a térképen Zengg a névforma! (Tört. V. 1991. 66E4). Ez a forgalom most, ha nem is szűnt meg teljesen - hangzik a jelentés -, de korlátozódott.

A bécsi béke, amelyről ez a jelentés szól, 1809. október 14-én jött létre, amikor is I. Ferenc és I. Napóleon nevében Metternich és Talleyrand aláírta a béke feltételeit tartalmazó okmányt Schönbrunnban. Ebben Ausztria lemondott - többek között - Krajnáról, Triesztről, Karintia déli részéről és Horvátország egy részéről (Benda, 1983. II. köt. 626.o.) Nyilván ez hatott kedvezőtlenül a kereskedelemre, amelynek igen fontos osztrák tengeri kikötője volt Trieszt.

A Magyarországból az osztrák tartományokba irányuló kereskedelem áruinak nagyobbik része Sopron, Moson, Győr, Komárom, Vas és Nyitra megyékből és más, „belső“ megyékből is érkezik - hangzik tovább a jelentés. Ennek a gabonakereskedelemnek (Kornhandel)

* A munka megírását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Történelem-Földrajz szakalapítványa támogatta.

központjában Moson áll. A gabonát ide szállítják, főként az alsó vidékekről, majd onnan viszik tovább Bécsbe és Bécsújhelyre (Wienerneustadt). A Zenk, Carlopago (amelynek horvát neve Bag és 1809-1814 között francia kézben volt), Fiume és Trieszt tengeri kikötőkből elszállítandó gabona többnyire a Bánátból és „Slavonicá”-ból érkezik oda (Pallas 1896. IV. köt. 156. Tört.V. 66 E 3), bár a Dráva melletti felső megyékből is, e megyék folyóin és csatornáin ugyancsak szállítanak a tengerpartra árut.

A legélénkebb kereskedelem a Száván folyik - hangzik a jelentés -, amelyen a hajók részint Sziszeken át a Kulpán Carlstadtba (Károlyvárosba) tartanak, részint tengelyen vagy teherhordó állatok igénybevételével jutnak el a szállítmányok Fiuméba, Zenkbe, illetve Carlopagóba.

Kevésbé használatos szállítási mód a Száván Szalólig hajón, majd onnan tengelyen Laybachon át Triesztbe történő fuvarozás. De legkevésbé használják a Dráván Pettauig hajón, majd onnan tengelyen Triesztig történő szállítást. Bármelyik úton a haszon sohasem volt „kiválóan jó”, mert a szárazföldi szállítás nagyon költséges. Ez a kivétel csak akkor élénk, amikor Itáliában rossz a termés (Fehljahr) vagy pedig Odesszából, illetve Afrikából nem érkezik gabona a földközi-tengeri piacokra.

A gabonakereskedelem most már hanyatlott, de még elviselhető - jelenti a katonatiszt. 1801-ben egy mérő búza ára 3 forint 30 krajcár volt, s jelenleg (1812-ben) 40-50 forint szerepel az előirányzatban („in Anschlag”).

A *dohány* a magyarországi kereskedelem egyik legkedveltebb terméke. A legnagyobb kereslet iránta az osztrák tartományokban van, ahol erősen fogyasztják („wo es stark consumirt wird”). A dohánykereskedelem a tengeri kikötők irányában is kedvelt, ahová részint nyers, részint feldolgozott állapotban szállítják az árut. Miként a gabona ára, 1801-től mostanáig emelkedett - hangzik a jelentés -, éppen úgy nőtt a dohány értéke is. A legrosszabb fajta 5, a legjobb 15 forint volt, most már a jobbja a 200 forintot is eléri mázsánként („Centner”). Nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor az ún. fontmázsát használták mértékegységként, ami 50-56 kg volt (Bogdán, 1987. 116. o.).

Magyarország legnevezetesebb kiviteli árucikke a *bor* - állapítja meg ez a jelentés. A távoli és a költséges szállítás, a vámok és a bevételi vámok (Mauthen und die Eingangszolle) idegen államokba volt az elsődleges oka annak, hogy Magyarországnak ezen a részén (itt nyilván Dunántúlra utal) található leghíresebb borokat szállítják előszeretettel külföldre. A soproni és a ruszti, továbbá a budai, a szekszárdi és a villányi vörös, a neszmélyi és somlói fehér borokat említi. Neszmély nevét Neszmüller formában találjuk. Ez nyilvánvalóan a Komárom megyei Neszmély, amely falu

már a 18. század végén jó asztali boráról volt nevezetes (Vályi, 1799. 2. köt. 677. o.). A vörös borokat Sziléziába, a fehéreket pedig Bajorországba viszik - jelenti a katonatiszt. A borkereskedelem jelentőségét mutatja, hogy 1803-ban csak a soproni, a ruszti és a budai bor értéke, amelyet Sziléziába szállítottak, meghaladta az 1 millió forintot. Mit hozhat ez most az országnak, amikor akkor egy akó bor 8-10 forint volt, s most 100 és annál is több forintba kerül? - teszi fel a kérdést a jelentését készítő katonatiszt.

A magyarországi kereskedelemben nagy szerepet játszó termék volt a *gyapjú*, amint azt a jelentés kiemeli. Az itteni gyapjú - a juhnemesítés óta - (ahogyan a jelentéstevő fogalmazott: „seit ihre Veredelung”) erős keresletnek örvend az idegen országokban, főként Bajorországban, Sváb földön és Svájcban kelendő, ami arra bírta rá az itteni földbirtokosokat, hogy a juhokat ne csupán hizlaltassák, hanem a fajtát is nemesítsék a gyapjú jobb minősége érdekében. Az árak is emelkedtek. Példaként említi a jelentés, hogy 1801-ben a közönséges gyapjú mázsája 18-20 forint volt, a finom gyapjú pedig 80-100 forintba került. 1811-ben a pesti piacon a finom gyapjú mázsáját 1300 forinttal jegyezték. Az ember azt gondolhatná, hogy a magas vámok akadályozzák a kivitelt, mégis a magyar gyapjú iránti kereslet egyáltalán nem csökkent, minthogy a gyapjút „a mi országainkban” („in unseren Länder”), főként Morva- és Csehországban dolgozzák fel rendszeresen (stets). A kivitt gyapjú mennyiségét nehéz megállapítani, de soknak kell lennie, ha megtekintjük ennek a vidéknek mérhetetlenül nagy juhnyájait, s tudjuk azt, hogy nincs egyetlen gyár sem, amely Magyarországnak ezen a táján finom posztót állíthatna elő. Így a gyapjú jelentős részének az ország határain túlra kell kerülnie, amiért készpénzt kapnak, mondhatnánk csengő érmeiket („klingende Münze”). Egyetlen tulajdonos sem köt olyan szerződést, amelyben a gyapjú 1/3, vagy a fele értékét, néha az egész összegét conv. forintban ne kérné, miként Festetics György gróf, aki idén a finom gyapjújának mázsáját 200 conv. forintért adta el. Feltételezhető - hangzik a jelentés szövege -, hogy annyi éven át, amikor még a conv. forint nem volt forgalomban, az ilyen megkötött szerződések révén nagy mennyiségű arany halmozódhatott fel - rejtetten - Magyarországon.

A *vágóállat* (Slagtier) volt hajdan az osztrák és az idegen államokba tartó magyar árukereskedelem fő terméke. De most - írja a jelentést tevő -, a szarvasmarha állomány csökkent, még az osztrák tartományok szükségletét sem elégíti ki. Ennek okát már az állattenyésztés helyzetének ismertetésénél előadta.

Itt megszakítjuk e jelentés ismertetését és visszalapozunk az állattenyésztésről írottakhoz. A „*Hasznos háziállatok tenyésztése*” alcímmel szereplő részben a

katonatiszt utal arra, hogy a magyar nemzetgazdaságnak kiterjedt és szerteágazó ága az állattartás. Az állatállomány azonban nagyrészt sovány birkákból és néhány lótenyészetből (Pferdzucht) áll, amelyeket úgy tartanak, ahogyan a természet megteremtette őket, azok élelmüket a hatalmas legelőkön és pusztákon szerzik meg.

A szarvasmarhatartásról annyit ír, hogy a magyar ökör nagyon karcsú lábú, szétálló szarvú, húsa rendkívül ízletes és ezért tartják. Ezeket is a pusztákon legeltetik télen, nyáron, vagyis a rideg tartás volt akkor szokásban. Az osztrák tartományokba sok marhát szállítanak - hangzik a jelentés -, a legnagyobb marhapiac Sopronban és Győrben van. Itt utal azokra a kereskedelmi adatokat tartalmazó táblázatokra (Commerzialen Tabellen), amelyeknek adatai szerint Magyarországról a külföldre kivitt állatok után 1777-től 1787-ig 30 millió forint fölötti összeg jött be az országba. Milyen összeget hozott volna ez *most* az országnak, a *jelenlegi* árakon? - teszi fel a kérdést a jelentés készítője. Az időben - írja - az ökör darabja 50 forint volt. „most az 500 forintba kerül. Minthogy azonban a szarvasmarha-állomány ez idő tájt nagyon megfogyatkozott - a sok háború, a szomszédos tartományokba történő erős kivitel miatt -, hangzik tovább a jelentés -, azért aztán a juhtenyésztés lendült fel. A hanyatlás nem követhető nyomon - írja tovább -, főként azért, mert a magyar gazdák nem törődnek a fajta-nemesítéssel, hanem éppen úgy kihajtatják állataikat a legelőkre, mint ahogyan azt száz évvel ezelőtt tették (T. Mérey, 2000).

Visszatérve a kereskedelemről írottakra, az állatkereskedelemtől szóló beszámoló után a bőrök értékesítésének kérdésére tér át. Ezek nagy részét is külföldre szállítják Magyarországról, s annyit sem dolgoznak fel ebben az országban, amennyi szükségletüket fedezi - írja a jelentés készítője. A végén pedig megjegyzi, hogy az előbb említettek a magyar kereskedelem fő árucikkei (Hauptartikel).

Újabb oldalcím töri meg a jelentés szövegét, s eszerint a *kereskedelmi mérleg* (Handesbillanz) következik. E mérleg bázisául az 1802. évi vámregiszter szolgál, amely az egész Magyarországról kivitt fő és melléktermékeket („Haupt nebst anderen Nebenartikel“) mutatja be, amelyeket a határon át a szomszédos tartományokba szállítottak.

A *kivitelnél* a következő tételek és összegek szerepelnek:

1. Állatok együtt számítva a török sertésekkel	8,482 493 Ft
2. A föld termése (Feldfrüchten)	2,816 338 Ft
3. Bor és égetett szesz (Brandwein)	2,486 305 Ft
4. Dohány	1,143 189 Ft

6. Szőrme és bőr (Felle und Haute)	1,245 243 Ft
7. Más melléktermékek, minde-félék	3,300 953 Ft
Összesen:	24,515 078 Ft

Mielőtt tovább mennénk, ez a táblázat magyarázatra szorul. Az állatkivitelnél Törökországból érkező állatok továbbvitelét is említi. Ezek döntő többsége az a sertés-sereg volt, amelyet soványan hajtottak fel Törökországból és Szlavónia erdeiben, illetve a Dráva melletti megyékben, főként Somogy megyében és a Bakony erdőségeiben hizlaltak fel, majd áruindítási jussal rendelkező, kereskedelmi helyekről szállították azokat a szomszédos tartományokba. (Sopront, Győrt és Nagykanizsát említi a jelentés másik részében, mint e sertés-sereg piachelyét.) Ugyanott azt is megemlíti, hogy százezer disznót hoznak évente Törökországból e területen történő felhizlálásra (erdei makkoltatásra).

A *behozatal* áruai között a jelentésben a következők szerepelnek:

1. Fűszerárúk (Materialisten Waaren)	2,790 280 Ft
2. Vasárúk (Eisen Waaren)	1,299 235 Ft
3. Gyapjúárúk, mint posztó stb.	4,668 068 Ft
4. Gyapotárúk (Baumwollwaaren)	1,611 564 Ft
5. Lenárúk (Flachswaaren)	2,692 265 Ft
6. Selyemárúk (Seidenwaaren)	1,223 901 Ft
7. Bőrárúk (Lederwaaren)	918 314 Ft
8. Különböző művészi, kézműves és más kisárucikkek	3,186 495 Ft
Összesen:	18,390 122 Ft

A közölt adatok alapján a jelentés készítője megállapítja, hogy 1802-ben Magyarország termékeiből származó tiszta bevétel - az aktív kereskedelmi mérleg adatai alapján - 6,124 956 forint volt. Majd ezek után hozzáteszi szubjektív megjegyzésként: mennyi lehet 10 év óta az ország bevétele, ha figyelembe vesszük az évenként emelkedő árakat! Az igaz, hogy az állatkihajtás - a már vázolt okok miatt - már nem olyan élénk, mint azelőtt volt, de a gyapjú és a bor kivitele megnövekedett. Ha az aktív kereskedelmi árfolyamot a pénzárffolyammal összefüggésben vizsgáljuk, amikor is egykor az ár 120 forint, s most 1200 forinton áll, akkor azt kell mondanunk, hogy 1811-ben 10-szer akkora összeg jött az országba anélkül, hogy figyelembe vették volna azt, hogy egyes árucikkek ára a 10-szeresnél is magasabbra emelkedett! A jelentés szövege pontosan így hangzik: „Wenn dieser activ Handel Kurs nach den Geld Kurs in Verhältniss gezogen wird, wo damals der Preis 120 ft und itzt (jetzt) 1200 ft. steht, so muß im Jahr 1811 eine 10 fache Summe ins Land gekommen

seyn, ohne darauf Rücksicht zu nehmen, daß manche Artikel seit dann den 10-fachen Preis weit übersteigen haben.“

A jelentés utolsó szakasza a tranzittal, átmenő kereskedelemmel foglalkozik. Megállapítja, hogy ezt mostanáig Törökországgal folytatták, és ez „szállító kereskedelem“ (Speditiions-Handel) volt. Ez a kereskedelem teljesen a zsidók, a görögök és a rácok (Ratzen) kezében van. Az osztrák kézműipar termékeit, amelyek Magyarországon át Törökországba mennek, a török kereskedők személyesen hozzák el Bécsből, s éppen így az ő termékeik is a görögök stb. számláján jutnak el, Magyarországon keresztül, Bécsbe.

Eddig tart a jelentés kereskedelemről szóló része.

Ha figyelmesen elolvassuk ennek szövegét, azonnal szemünkbe ötlük az a hivatalos osztrák, a későbbi K. und K. szemlélet, amely a Magyarországból érkező áru nem kellően megadóztatott magas jövedelmét kifogásolta. A katonatiszt ezt a megállapítást azzal a személyes tapasztalattal próbálta alátámasztani, amelyet az óriási juhnyájak és a gyapjú emelkedő árával kapcsolatosan szerzett.

Ez az álláspont természetesen nem azonos a korabeli magyar közgazdászok és politikusok megállapításaival, akik már az 1790. országgyűléstől kezdődően hivatalos fórumokon is hangot adtak az elégedetlenségüknek a magyar kereskedelemmel kapcsolatos központi intézkedések miatt. Már a Mária Terézia által kivetett és az ország kereskedelmét sújtó igazságtalan vámtételek is nagy felháborodást váltottak ki, s ennek az 1790. évi országgyűléseken hangot is adtak. Az 1791. évi országos deputáció operátumai között kereskedelem-történeti adatot találunk, és 37 javaslati cikkely készült 1793-ban (Erdélyi, É.n. II. köt. 370.o.).

Ismeretes az is, hogy Berzeviczy Gergely megírta és 1797-ben Lőcsén meg is jelentette a magyar iparról és kereskedelemről írott latin nyelvű művét, amelyet utóbb Romy Károly lefordított német nyelvre és az nagy feltűnést keltett a német tartományokban (Berzeviczy, 1797, Horváth R. 1972. 16.o.).

Nem valószínű, hogy ezt a munkát a jelentést tevő katonatiszt ismerte, de az bizonyos, hogy voltak közös forrásaik, csak éppen azok értelmezése volt eltérő.

Vizsgáljuk meg először a közös forrás lehetőségét.

Ha fellapozzuk Schwartner Márton munkáját, amelyet Magyarország, illetve a magyar királyság statisztikájáról írt, feltűnhet, hogy az abban közölt 1802. évi kivitel és behozatal adatsorának végeredménye megegyezik a katonai jelentés összesítésével, illetve a kivitel és a behozatal végösszege azonos, de a tételszámok nem egyeznek (Schwartner, 1809. 418 és köv. o.). Feltehető, hogy azonos táblázatos anyagból dolgozott a katonai jelentés készítője és Schwartner.

Érdemes megvizsgálunk közelebbről, hogy melyek

azok a „tétélek“ a kivitel és a behozatal áruai közül, amelyeket a katonai jelentés kiemelt, s amelyeket „elhanyagolt“?

A vámlajstrom szerint 1802-ben Magyarországról kivitt áruféleségeknek 21 tétele volt. Ezeket Schwartner statisztikai munkájában pontosan felsorolta. A katonai jelentés készítője ebből a 21 tételből hatot emelt át a jelentésébe, s a többi a 7. pontban összevonta, s mint „melléktermék, mindenfélék“ szerepelteti. Ebben az utolsó tételben találjuk a Magyarországról kivitt „élelmiszerek“-et, amelyek közt megemlíti a vadhúst, a halat, a gyümölcsöt, a sajtot stb., közel 414 ezer forint értékben (ez a 3. vámtételben szerepel). Kimaradt a katonatiszti listából a Magyarországról kivitt méz és viasz 200 ezer forintot meghaladó értékű exportja (5. vámtétel), illetve ez is a „melléktermékek“ közé került. Vettek még ki hazánkba közel 720 ezer forint értékű fűszer-áru is, hiszen a paprika és egyéb magyar fűszernövények már ismertek és kedveltek voltak nyugaton. (Ezek a 6. és 7. vámtételként kerültek feljegyzésre.) Összevontan szerepelt a katonai jelentésben a 8. tételként feljegyzett bányászati termékek 630 ezer forint értéket képviselő kivitele, amellyel kapcsolatban Schwartner megjegyezte azt, hogy ezek csupán kereskedelmi javak (Handelsgut). Az összevontan szereplő kiviteli áruk között szerepelnek a katonai jelentésben a faárúk (9. tétel), a fazekasárúk (10. tétel). Az előbbieik értéke közel 100 ezer, az utóbbiaké 16 ezer forint. Az összevont kimutatásban szerepel a 11. vámtételként feltüntetett, 32 ezer forintot érő könyv- és papíráru, továbbá a 12. tételben említett kiskereskedelmi árucikkek (Krämereien) negyed millió forintot meghaladó exportja. (Ezek között Schwartner külön megemlíti a rongykereskedést, az exportált nyírfaseprüket, a Magyarországon készített pipákat és tarisznyákat, amelyek - úgy látszik - keresett cikkek voltak Ausztriában, sőt talán távolabbi országokban is. A katonai jelentés összevont tételében szereplő, Magyarországról kivitt áruk között (13. vámtételben szereplő) ruhanemű, amely összértékben meghaladta a 100 ezer forintot. Ennek magyarázatáért zárójelben közli: 2 hódsapka (2 Castorhüte). A 14. tételben találjuk Schwartner művében a gyapjú áru, amelyet a katonai jelentés Wolle = fonal név alatt szerepeltet, s amely a 14. tételben feltüntetett áru értékével azonos, 5 millió forint feletti értékben. Kimaradt a katonatiszti kiviteli listájáról, illetve összevontan szerepel abban a Schwartner művében, és - nyilvánvalóan - a közösen használt forrásban is a 15. tételbe sorolt gyapotáru, amely 85 ezer forint értékű volt. Külön kiemeli az itt feltüntetett export áruk közül az - úgy tűnik - külföldön is kedvelt: Beuteltuch-ot, amely a korabeli szótár szerint: „szítának való szövemény, pannus cribrarius“ (Marton, 1823. I. köt. 204.o.), s amely több mint 20 ezer forint értékben került kivitelre.

Összevontan szerepel a katonai jelentésben a kender, len és lenárúk 172 ezer forint értékű exportja (16. tétel). Külön kiemelten említi közülük az akkor nyilván divatos törökös festett árukat (türkische Gefärbte), amelyek értéke meghaladta a 63 ezer forintot. A 18. vámtételben szerepelnek a Magyarországról kiszállított selyemárúk (161 ezer forint értékűnek tüntették fel azokat). Ezek nyilván nyersselyem árúk voltak, feldolgozatlan állapotban. A 20. tétel sem szerepelt külön a katonai jelentésben, pedig ez valódi „nyerstermék“ volt: ágyakba való toll, gubacs, ökörcsont, emberi haj és lószőr, sertéssörte stb. Ezek értéke meghaladta a 320 ezer forintot. A 21. tételbe soroltan iparművészeti tárgyak szerepelnek, amelyek közül külön kiemeli a szíjgyártó munkát 7500 forint értékben, és a szőrszitát (Haarsieb), 559 forint értékben, továbbá a rézmetszeteket, amelyekről Schwartner megjegyzi, hogy ez valószínű „retour“ Bécsbe, s amelyek értéke megközelítette a 2000 forintot.

A katonai jelentésben feltüntetett export-cikkek skálája - a Schwartner által is használt forrás alapján - színes és viszonylag széles áru kínálatot jelez. A szőrme (hódsapka), a török kendők divatja mellett a nyerstermek keresettek voltak a külföldi piacokon.

Meg kell még említenünk azt is, hogy Schwartner munkájában az összegek közlésekor külön kiemelte, hogy azok az akkori pénzügyrendszerben megadott összegek.

Vajon ugyanez a kép akkor is, ha a *behozatal listáját* vizsgáljuk meg? Schwartner 20 tételben sorolja fel azokat az árukat, amelyeket 1802-ben - a vámregiszter szerint - Magyarország területére a német tartományokból behoztak. (Schwartner, 1809. 420-422. o.) A katonai jelentésben ez az árulista 7 tételben szerepel és a 8-ban összevontan tüntetik fel a többi import árut, mintegy 3 millió forint értékben. Ez utóbbi tételbe a kézműipar különböző termékeit és a kisáru-cikkeket tömörítette.

Érdemes megvizsgálunk, hogy melyek a „kihagyott“, illetve összevontan feltüntetett import cikkek.

Schwartner munkájában közöltek megvizsgálva úgy találjuk, hogy a katonai jelentésből kimaradt az 1-4. vámtételben feljegyzett állat-, mezei termés (Feldfrüchte), ételnemű, a méz és a viasz, amelyeket több mint 12 millió forint értékben hoztak be nyugatról Magyarországra. Nem szerepel kiemelten a nyugatról történt dohánybehozatal (6. tétel) és az italnemű (7. tétel) sem, pedig az előbbi közel 3000 forint, az utóbbi pedig közel 220 ezer forint értékű importárut jelentett.

Ugyancsak összevontan szerepelnek az import faárúk (9. tétel), közel 350 ezer forint értékben), a fazekasárúk (170 ezer forint értékben), a könyv és a papírárúk (117 ezer forint értékben). Ezek Schwartner művében a 10-12. tételszám alatt találhatók.

A 13. tételszám alatt az import kiskereskedelmi árut jelölték (Krämerei), amelyek között azonban többnyire „luxuscikkek“ vannak, mint pl. író toll (penna, Federkiel), elefántcsont-fésű, játékkártya, pecsétviasz stb. Ezek értéke 264 ezer forint. - A 13. tételként feljegyzett import árucikk ruhanemű volt, divatos külföldi áruk, a felsorolásban kalap, kesztyű és cipő szerepel. Értékként 225 ezer forintot jegyeztek a vámlistára. Az utolsó (20.) tételként feljegyzett árucikkek különböző műtermékek, pl. divatcikkek, leoni borítás (Leonische Tressen), kocsik (Kutschen), térképek stb. megjelöléssel szerepelnek és 248 ezer forint értéket jegyeztek fel az e tételekbe tartozó áruk eladási áráként. Az import áruk összértéke - mint láttuk - meghaladta a 15 millió forintot.

A katonatiszti jelentésben szereplő import cikkek némelyikénél Schwartner művében szerepel néhány kiegészítés, ami figyelmet érdemel kereskedelem-történeti szempontból. Így említésre méltó a bőrárúkkal kapcsolatosan Schwartnernek az a megjegyzése, amely szerint a behozatal áru közt sok szücsáru („Kürschner Waaren“), vagyis feldolgozott bőr áru volt található.

Ugyancsak ebben a műben kiemelt szerepet kapott a külföldről Magyarországra szállított ásványvíz (Mineralwasser), amely több mint 2,7 millió forint értékkel bírt. Ezen belül említi a kávé, amelyet 800 ezer forint értékben hoztak be az országba. Schwartner lábjegyzetben külön kiemeli, hogy Magyarországon mennyire kedvelt ital a kávé, amelyeket még az út menti csárdákban is kínálnak, igaz, nagyon eltérő minőségben.

Ha a katonai jelentést most már - mindezek ismeretében - újból végigolvassuk, akkor azonnal feltűnik, hogy a terület kereskedelméből, annak adataiból a jelentés készítője csak annyit látott, hogy az országból értékes árukat visznek ki (24 millió forint értékben). A kereskedelmi mérleg pozitív, a kereskedelem viszonylag magas hasznot hajt az országnak. Azt azonban nem veszi észre, vagy nem akarja észrevenni, hogy ilyen nagy haszon mellett az ország népessége szegény és semmi jele a felemelkedés lehetőségének.

A kereskedelmi mérleg adatainak „korrigálását“ már Berzeviczy Gergely elvégezte, amikor - más, de hasonló adatokat felmutató mérlegek adatait elemezve rámutatott arra, hogy a kereskedelmi mérlegek adataiból hiányoznak a Bécsbe kiszállított bányabérek, a Bécsben lakó magyarországiak sok luxuskiadása (itt nyilván a nagybirtokosok 18. században épült bécsi palotáira és ottani életkörülményeire gondolt). Hiányoznak továbbá a kamarai, sóbányai stb. jövedelmek, a Bécsből kapott tőke utáni törlesztések összege és azok kamatai, a Bécsben kiállított okmányok, okiratok stb. kiállítási díja stb. Az árak emelkedése, amelyre a jelentés készítője több alkalommal hivatkozik, „nem mindig a pénzmenyiség valódi szaporodásának, hanem gyakran a

gyorsan kifolyó pénz forgalmának következménye“ - írta Berzeviczy Gergely 1797-ben megjelent művében. S Magyarországon ez volt a helyzet, ahogyan ezt már a katonatiszt jelentése is megállapította, amikor az ország tranzit kereskedelméről írt. Az országon rengeteg pénz ment át, de nem maradt itt, hanem az osztrák tartományokban vagy Bécsben halmozódott fel. Ropant szellemesen vont le ebből a tanulságot Berzeviczy Gergely, amikor ezt írta: „...kettős baj sújtja Magyarországot: a látszólagos gazdagság tünete és a kimerült szegénység nyomasztja, mivel az ország elveszti pénzeit és a hevesebb keringésű átmeneti forgalom hatása alatt azt még jobban szegényítvén, a politikai halál válsága felé siet, s éppen úgy, miként a gyorsabb vérkeringés által okozott pír tulajdonképp a legveszedelmesebb jelenség.“ (Berzeviczy 1797. 209. o.)

Szemléletes és igaz kép ez, de így csak azok érezhetnek, akik huzamosabb ideig éltek ebben az országban és *belülről* látták és érezték annak minden problémáját. Mennyire másként látja pl. a dohánykiszállítás kérdését Horváth Mihály, aki a három utolsó évszázad iparáról és kereskedelméről írott munkájában az osztrák Abaldó dohány vásárlási egyeduralmának, monopóliumának nyomasztó és kiuzsorázó ténykedéseit mutatja be a magyarországi dohány értékesítése vonalán (Horváth M. 1840. 355. és köv. o.), mint ahogyan azt ez a katonatiszt az 1810-es években jelentette.

Horváth Mihály úgy látja, hogy a kereskedelemre Magyarországon a gyarmati gazdálkodás volt a jellemző, hiszen innen olcsón viszik el a nyers termékeket, amelyeket aztán Ausztriában drágán adnak tovább, vagy feldolgozottan, drágán hoznak vissza Magyarországra. Ő is, miként az a katonai jelentésben (más adatokkal) szerepel, az 1778-1785 közötti kereskedelmi mérlegeket tekintett át és megállapította, hogy azok alapján 4 millió forintos nyeresége volt Magyarországnak, de azonnal hozzáteszi, hogy ebből az összesített mérlegadatból hiányzik a pénz „kifolyásának útja“, azt pedig a következőképpen fejti ki. Hiányzik ebből a kereskedelmi mérlegből:

1. a kamarai, a sóból származó, a harmincad és a „lottéria“, a sorsjáték Bécsbe folyó mintegy 4 milliót kitevő összege,
2. a Bécsbe történő utazásokra fordított évi 800 ezer forint,
3. a bécsi hitelezőkhöz Magyarországból elfolyó magas pénzösszegek, a vert pénzből, vagyis pénzverésből, a bányaadókból Bécsbe fizetett 3 millió forint.

De hiányoznak a királyi jövedelemből visszafolyó összegek is: katonalovakra és egyéb kiadásokra fordított pénz (Horváth M. 1840. 305, 253. és köv. o.)

A kereskedelmünk akkori állapota tehát korántsem festhető le azonosan. Másként látja és írja azt a határo-

kon belül, mindent a saját bőrén érző honpolgár, és másként ábrázolja az időlegesen itt tartózkodó, s mindenből a katonaság számára hasznot húzni kívánó idegen.

Mindamellet ez a katonai jelentés komoly értéket jelent gazdaságtörténeti irodalmunknak, hiszen adataival konkrét képet fest az akkori életről és ezen belül a kereskedelemről is, a maga tapasztalataival kívánva alátámasztani az osztrák, vagy talán inkább azt mondjuk: a császári és királyi értékítéletet. S néhol ez a két vélemény: az osztrák és a magyar egybe is cseng, pl. a tranzit kereskedelmet illetően. A kibontakoztatás útját azonban - a haszon prizmáján át - már eltérő módon látják és ábrázolják.

S ez a tény még élesebben tűnik a szemünkbe, ha egy másik aspektusból közelítjük meg ezt a kérdést, s ez a lokalitás, a helyi jelleg szempontja. Induljunk ki Nagykanizsából. Ez a város, amely sokáig mint végvár szerzett hírnevet magának Európában, utóbb a kereskedelemnek vált egyik említésre méltó és figyelmet felhívó központjává. Több útnak vált találkozó helyévé és ez alkalmassá tette arra, hogy elzárt területek piachelyévé lépjen elő, a felesleges áruk továbbvitelének egyik központjává váljék. Ebben a szűkszavú katonai jelentésben mindössze egy helyen szerepel Nagykanizsa neve, de megemlítik! A nyugatra szállított sertések egyik piachelye volt, közel a Bakonyhoz és Somogy megyéhez, amelyek hatalmas makkos erdeikkel alkalmasak voltak az export sertéskondák „felnevelésére“. E sertés sereg piacaként ez a jelentés három dunántúli helyet említett: Sopront, Nagykanizsát és Győrt. (A szöveg szerint: Oedenburg, Gros (sic!) Kanisa und Raab.) Stappelplätzer formában írja a katonatiszt e városok „jelzőjét“, nem kevés fejtörést okozva ezzel a késői fordítónak. E szó helyes névformája ui. Stapelplatz és áruindítás jussával bíró helyet, második jelentése szerint pedig kereskedelmi helyet (Handelsplatz) jelent. (Marton, 1823. 2. köt. 548. o.)

Ez az információ mindenképpen helyes, és ebből is megállapítható tehát, hogy ez az 1810-es évekből származó jelentés értékes felvilágosításokat ad a kutatóknak a terület, a Dunántúl kereskedelmének helyzetéről, akkori problémáiról.

S mást is elárul, kicsit közvetetten, de világosan kirajzolhatóan. A kereskedelem egyik fontos feltétele az utazás lehetősége, az áruszállítás biztonsága. A kereskedelemnek ekkor még hármas funkciója volt: a szükséges áru közvetítésén kívül fel kellett kutatni az árut és a szállítás technikai feltételeiről is gondoskodni kellett. E jelentésből az is kiderül, hogy e feladatok ellátásának akkori földrajzi nehézségeit egyes települések, piachelyek segítettek legyőzni. Ezek a „kereskedelmi helyek“ akkor komoly feladatot láttak el az áru értékesítésének, cseréjének, vagyis a kereskedelemnek területén. Ezekből a kis magvakból növekedtek aztán ki

azok az emporiumok, helyi központok, amelyek a 19. század második évtizedétől - a meggyorsuló vízrendezési és útépítési munkálatok nyomán - már orszá-

gunk több irányba mutató kül- és belkereskedelmét segítették elő.

A kézirat lezárva: 1999. június 4.

Irodalom:

BENDA 1983

Benda Kálmán szerk.: Magyarország Történeti Kronológiája. II. 1526-1848. Budapest.

BERZEVICZY 1797

Berzeviczy Gergely: Magyarország kereskedelméről és iparáról. Lőcse. (In: Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. II. köt. Budapest, 1902.)

BOGDÁN 1987

Bogdán István: Régi magyar mértékek. Budapest.

ERDÉLYI É. N.

Erdélyi László: Magyar történelem. Atheneum kiad. H. n. É. n.

HORVÁTH M. 1840

Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda.

HORVÁTH R. 1972

Horváth Róbert: A statisztikai módszer és elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben. Statisztikai Kiadó V. H.n.

KRIEGSARCHIV 1810-1812

Kriegsarchiv, Kartensammlung. Bécs. Landesbeschreibung. K. VII. k 116.

MARTON 1823

Marton, J.: Deutsch-Ungarisch-Lateinisches Lexicon. Wien.

T. MÉREY 2000

T. Mérey Klára: A mezőgazdaság helyzete a Dunántúlon 1810-1812-ben egy katonai jelentés alapján. Agrártörténeti Szemle, 2000. 1-2.4. 172-184.

PALLAS 1896

Pallas Nagy Lexikon. Budapest.

SCHWARTNER 1809

Martin von Schwartzner: Statistik des Königreichs Ungarn. Ofen. (II. kiad.)

TÖRT. V. 1991

Történelmi Világtasz. Budapest.

VÁLYI 1799

Vályi András: Magyar országnak leírása. Buda.

Kunics Zsuzsa

Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában¹

A kedvező közlekedés-földrajzi helyzetben lévő városban vásártartó jogának köszönhetően már a 18. század végétől igen élénk üzleti élet folyt. Vályi András 1799-ben megjelent „Magyar országnak leírása“ című művében feljegyzte, hogy hasznos, népes és „e vidéken leghíresebb“ vásárai vannak, lakóinak „jó módjuk van“ (VÁLYI 1799, 275-279). Kereskedelmi központtá vált, gabonagyűjtő hely volt Stájerország, Horvátország és Trieszt felé. Néhány évvel később, 1815-ben született írásában Nagykanizsa „fontosságát“, „fő központi piac“ voltát a nyugati utazó Richard Bright is elismerte (BRIGHT 1815, 64). Környékére elsősorban nem kézművesiparával, inkább vásárai révén gyakorolt nagy vonzerőt, tiszta vonzásterületének népessége az 1830-as években már meghaladta a 120 ezer főt (122581 fő), az ún. megosztott vonzáskörzetének népessége pedig - ahol más piachelyek vonzása is érvényesült - a 37 ezer főt (37781 fő), amikor is a város népessége 5897 fő volt (BÁCSKAI 1988, 198).

1836-ban a város „állapotjáról“ szólva Fényes Elek kiemeli: „Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok közt feküdvén kereskedése nagy fontosságú, sertés, marha, gabona vásárai felette híresek, s a török országai sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül csak nem egész Somogy vármegye innen veszi a fabricatumokat és a coloniális portékákat.“ (FÉNYES 1836, 481). Az 1828. évi összeírás szerint Somogy megye 279 települése közül 146 Kanizsát jelölte meg piacául (ANTALFFY 1982, 61). Kereskedelme a 19. század közepére a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé növelte.

E jelentős gazdasági szerepe ellenére a város külső képét tekintve a városiasodásnak csak a csiráit fedezhetjük fel ebben az időben.

„Ez a helység bár városnak számít errefelé, nem több egy mintegy száz szétszórta (egymással nem érintkező) zsúpfedeles házból álló falunál. Kőből vagy téglából való épületet sehol se láttam, kivéve egy kis

kápolnát és a császári sóraktárat.“ - írja 1715 augusztusában a Magyarországon keresztül Horvátországba utazó Simon Clement angol diplomata (GÖMÖRI 1994, 103-104). Az általa tapasztalt városkép mintha száz éven keresztül változatlan maradt volna, hasonlóan elmarasztalóan ír Nagykanizsáról útleírásában 1810-ben az orosz tengerésztiszt, Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij is: „Ezt a csúf házhalmot nem is merészelném városnak nevezni, ha tiszteletre méltó úti-kalauzunk nem erősködné, hogy ez valóban város. ...Képzelnék el olvasóim két meredek között egy nagy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik... A mellékutcák tervszerűtlenek, girbe-gurbák. Ezekben a pokoli bőző alacsony sikátorokban a házak úgy épültek, ahogy az a tulajdonosnak éppen eszébe jutott.“ (BRONYEVSKIJ 1810, 27)

Az öt irányba induló postautak mentén egymástól messze elágazó, a határba hosszan kinyúló utcák keletkeztek, kezdetben összekötő utcák nélkül. A múlt század közepén még kőből, téglából épült, zsindeletetős épületeket csak a piac táján találhatunk (1. kép). Ezen kívül „kénytelen a lakosság nagyobb része sövényből, sárból, fából építeni, mely épületek majdnem mind nedvesek“ (HORVÁTH GY. 1861, 50). A földszintes és a belváros jellegzetes, emelt padlásterű épületei között még nagy foghíjak, beépítetlen telkek voltak.

Jelentős változás - elsősorban a vasútvonalak megnyitásának eredményeként - az 1860-as évektől kezdődően következett be. A népességszám nagyarányú növekedésével párhuzamosan - míg 1841-ben 8836 fő élt a városban, 1863-ban 12175 fő, 1870-ben 15125 fő - megsokszorozódott az utcák s lakóházak száma is (DÖME 1871, 14, T.MÉREY 1989, 146-147). Az 1753. évi „Belsőségek birtok ívé“-ben feljegyzett 14 utcával szemben az 1860-as években már 57 utcája, s több mint 1700 háza volt a városnak (BARBARITS 1929, 110, DÖME 1871, 14).

A kapitalista fejlődés új lendületet vitt a város életébe, a megváltozott körülmények kihatottak a kanizsai

polgárok igényeire s lehetőségeire az élet szinte minden területén, így az építészetben is. A városias jellegű fejlődést mutatja a belvárosban még nagy számban lévő üres telkek beépítése, az alaprajzok, telektömbök négyszögesedése. Az első mérnökileg tervezett utca a Kisfaludy utca volt, melyet 1854-ben nyitottak meg. „Kiépül az Erzsébet tér, teljesen kialakul a Báthory uccai tömb, a Magyar ucca végén a Garai ucca nyílik meg... A Rózsa ucca megnyitásával kialakult a Teleki út, Attila ucca, Eötvös tér tömb. A Hunyadi ucca megnyitásával a Rákóczi ucca, Kinizsi ucca és Főút négyszög.” - írja az 1857-ben készült Ferenc császári felvételt elemezve Makoviczky Gyula a város településföldrajzát feldolgozó tanulmányában (MAKOVICZKY 1934, 24). A Berek lecsapolásával kezdődő telekosztás eredményezte a Rákóczi utca megnyitását (Cziczelle utca néven), hogy a földjeikre igyekvőknek ne kelljen a városon keresztül menniük. A telektömbök négyszögesítésére törekedve nyitották meg a Csengery utca középső részét, a Gábor utcát (Batthyány u.) és a „Tóth kert melletti utcát”, későbbi nevén Bajza utcát.

A módos kereskedők és iparosok sorra kezdték építeni romantikus, majd eklektikus stílusú emeletes lakóházaikat. Az 1860-as években épült ki a város egyik legszebb utcaképe, a Deák tér déli oldalán álló jellegzetes kereskedőházsor, melynek meghatározó épületei - a Grünhut Fülöp gabonakereskedő által épített, gótikus stílust idéző Deák tér 2. számú, és az osztrák hadsereg egyik legnagyobb élelmiszerszállítója, Lackenbacher Heinrich által épített 4. számú - ún. „Grünhut-házak”-ként ismert romantikus stílusú lakóházak (KUNICS 1992, 207-208, K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 106-107) (2. kép).

A tervszerű városfejlesztési törekvések jeleként 1867-ben hagyták jóvá a városi építészeti bizottmány által kidolgozott első építési rendszabályt, melynek célja volt, hogy a szabályozás által a gyakori tűzveszélyek okait elhárítsák, növekedjen az „élet és vagyonbátorlét”, s egészségügyi szempontból a városi lakosok javát és különösen a város „kül csinosodás”-át előmozdítsák, s így a házak értékét növeljék.² A rendelet feladatként írta elő, hogy egy, a városi képviselőség által megbízandó küldöttség és felkért szakértők készítsék el Nagykanizsa első városrendezési tervét. A szabályozás eredményeként a telektömböket négyszögesítették, levezették a „város vizeit”, megtiltották új építkezéseknél a náddal, zsúppal történő tetőfedést és a házak és melléképületek között az „üreges” elhagyását, megfelelő összeköttetést létesítettek az utcák között.

A kiskanizsai városrészben azonban a „mérnöki, négyszöges telektömbök” kialakítására való törekvés nem érvényesült. Az utcahálózat kialakulását továbbra is a dűloutak menete szabta meg. A lakosság növekedésével „a belsőség eloszlik és ezért indul meg a hal-

mazos, rendszertelen uccakialakulás. A templomtér és a Szent Flórián téren teret hagynak ki, de ezt nem tudatosan teszik, természeti okai vannak ennek. Egy-egy pocsolya helyezkedett el ezeken a tereken, mely a Szent Flórián tér háta mögött ma is megvan, s „kacsstrand” csúfnévre hallgat.” - írja az időszak kiskanizsai viszonyairól szólva Makoviczky Gyula 1934-ben (MAKOVICZKY 1934, 25).

Hosszú vita során született meg a belváros kibővítésének terve, több - kisebb területre kiterjedő - rendezési terv született. A vasút megépítése után a „besűrűsödési tengely” a Fő út felől a vasúti pályaudvar felé tolódott el, először a város felé eső részen, később a túloldalon is megindult az építkezés. A budai vonal 1859. évi megnyitása után csak a keskeny Ispítál utca-Kapronczai utca vezetett a pályaudvarhoz, mely nem volt elegendő a megnövekedett áru- és személyforgalom lebonyolítására. A város már 1866-ban elhatározta, hogy az Iván utcát (a mai Csengery útnak a Zrínyi utcától a teherpályaudvarig terjedő szakaszát) összeköti a Fő úttal. A Nagykanizsai Takarékpénztár az utcanyitáshoz felajánlotta telkének egy részét, valamint - az utat elzáró ház megvételéhez - anyagi segítséget. 1870 januárjában „hosszas alkudozás útján” sikerült a két háztulajdonossal, Rosenberg és Wellisch urakkal megállapodni, mely szerint a város - több részletben történő kifizetéssel - 21 ezer forintot s a lebontandó ház „anyag szereit” ajánlotta fel kárpoztálasként. A városi polgárok fontosnak tartották az új utca megnyitását, mivel az „a Városi Közönségnek átalijában nagy hasznára és kényelmére leend”, s a kisajátításhoz adakozások folytán a város földesura, a Nagykanizsai Takarékpénztár, a Polgári Egylet, kereskedők, iparosok s tisztviselők összesen 10 970 forintot gyűjtöttek össze.³ Az új utcát, mely - forradalmat jelentett Nagykanizsa város forgalmában⁴ - Takarékpénztár utca néven végül, 1870. december 6-án nyitották meg. A pályaudvarhoz vezető út kiépítésére, kövezésére a megye minden métermázsa teheráru után 1 krajcár vám szedését engedélyezte 1869. július 23-án.⁵ Ez az engedély volt a kövezetvámszedés kiindulópontja a városban. A megnyitott új utcán át, a vasúti raktárakig vezető úton bonyolódott a teherforgalom, míg az utasok felvételére szolgáló indóházig vivő út (ma Ady u.) kizárólag a személyforgalom részére volt fenntartva.⁶

1867-ben a vasúti pályaudvar felé vezető két újabb utca nyitásának terve vetődött fel. Az egyiket a Kis Sörháztól (a mai Ady u.-Kisfaludy u. sarkán állt egykor) a Szarvas Vendéglő (1875-ig a mai Erzsébet tér 3. sz. épület helyén álló épületben működött) kertjén át a főpiacig, a Fő térig nyitották volna meg lóvontatású vasúttal ellátva. A másik széles főút a budai és bécsi vasútvonal szétágazásától egyenesen vezetett volna a zsinagóga irányába.⁷ Kivezetését a Fő útig először

elvetették, de 1872-ben újra szerepelt a városrendezési elképzelések között a Rosenfeld Adolf házának (Fő út 4.) kisajátításával megnyitandó új utca, mely a terv szerint „előnyel bírna az újonnan építendő új városházára, s az isrealita községházára“,⁸ s a zsinagóga javára, de kiépítése ekkor sem valósult meg.

Az 1867. évi építési rendszabályban előírtaknak megfelelően Eperjesy Sándor indítványára a képviselőtestület 1872 áprilisában bízta meg - az „építkezési ferdeségek kikerülése végett“ - az építési bizotmányt s a városi mérnököt a részletes városszabályozási tervezet, „az egész város utca szabályozási tervé“-nek elkészítésével.⁹

1875-ben nyitották meg a Nádor utcát, két év múlva a Csány László utcát.

A korábbiakhoz képest még nagyobb vitát s közérdekklődést váltott ki a belváros északi irányban történő kibővítésének terve. A város közepén még az 1870-es években is kukoricás szántóföldek voltak, helyükön a város - „legjelesebb és előkelő polgárai“ már 1872-ben kezdeményezték egy új utca megnyitását, mely a város tulajdonában lévő szántóföldekig, a „Szombatkáig, a Nagykanizsán építendő nagyszerű katonai laktanyának kapujáig vezetne“.¹⁰ Az építési bizottság által néhány év múlva kidolgozott javaslat szerint a „város központját kívánták megnyitni“, s így a „Fő utca mögötti üres telkek megnyitása által... egy egészen új városrész fogna kialakulni“. A „díszes városrész bejáratát“ a Polgári Egylet székháza (a Deák téren, a Kölcsey u. bejáratánál állt egykor) mögött képzelték el. Nagykanizsa tehetős polgárai 1876. március 31-én beadványukban egy, a város számára előnyösebb tervet ajánlottak. E szerint: „ha a Babochay féle ház lerombolásával a Takarékpénztár átellenében a Csengery utca mintegy meghosszabbíttatik és a bejárás a város kellő közepére helyezettnek, ezen utca által mintegy sugárút fogna teremtetni, mely a főutcza vagyonos házbirtokosok telkeit érintené, ez okból remélhető, hogy ezen fővonal értékes és díszes házakkal beépítettnek, miáltal a város szépségben és értékek szaporodása mellett jelentékenyen nyerne.“¹¹ Az utcavonalra eső telkek tulajdonosai a tervhez díjtalanul ajánlották fel a területet. Az új utcát - Sugár út néven - azonban csak 1883-ban nyitották meg (3.kép).

Belus József polgármestersége idején (1872-78) számos fontos városrendezési intézkedés történt. 1872 júliusában rendezték a piacok kérdését: az árusokat letiltották a járdákról, a kereskedőknek hetivásárok alkalmával csak a gyalogjárón kívül szabadott 1-1 áruládát elhelyezniük, délután 2 óra után azonban tilos volt az árusítás. Pontos szabályozták a különböző áruk vásárlásának helyét.¹² A városszépítési törekvések jeleként nagyarányú fásításba fogott a város. Fasort ültettek az Iván utca-Takarékpénztár utca egy részében¹³

(4. kép). Tersanczky József orvos, városi képviselő javaslatára 1872-ben határozták el a gimnázium előtti (ma Eötvös tér) és a Szt. János templom (Felsőtemplom) előtti tér befásítását, „sétatérre alakítását“, ekkor jött létre a kanizsaiak ma is kedvelt pihenőhelye, a Suszteralle.¹⁴ (Nevét onnan kapta, hogy hetivásárok és nagyvásárok alkalmával a juhar-allé volt a cipészek és csizmadiák árusítóhelye) (5. kép).

Ugyancsak 1872-ben rendelték el Eperjesy Sándor képviselő (a Délzalai Takarékpénztár elnöke) indítványára a házak „újboldi, s utcánként újra kezdődő“ számozását, egységes számtáblák elhelyezését a házakon.¹⁵ (Korábban az épületeket folyamatosan sorszámozták, a Fő út- Deák tér északi oldalát pl.1-10, a Deák tér északi oldalát 457-461. sorszámokkal jelölték.)

Belus József városrendező intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban az utcák és terek az addigi köznapi elnevezések helyett új neveket kaptak. 1872 februárjában a Zala-Somogyi Közlönyben javasolták először, hogy a vasútig újonnan nyitott utcát a város „általános tisztelt követéről“ Csengery Antalról nevezzék el, és sürgették, hogy Nagykanizsa valamennyi utcája a „mostaniaknál illőbb nevet viseljen“¹⁶ Az 1873. október 24-én kiadott rendelet szerint néhányat az ott épült középületről neveztek el (Városház u., Takarékpénztár u., Fürdő u., Iskola u.), többségük azonban a magyar történelem kiemelkedő személyiségeiről, költőkről, írókról nyerte új elnevezését, mint a Deák tér, Eötvös tér, Széchenyi tér, a Zrínyi, Kazinczy, Kisfaludy, Bárhori, Batthyány, Rákóczi, Hunyadi, Kinizsi, Teleki, Petőfi, Kölcsey utca stb.¹⁷

„Ha valakinek eszébe jutna a város területén szigorú szemlét tartani, vajmi sok hiányra találna; látna épületeket, melyek szánalmat gerjesztő hagyományai a múlt kor mulasztásainak, találna olyanokat, melyek szomorú emlékei a pusztító tűzvésznek, látna rendetlen utcákat, elhagyott utakat, mint ugyanannyi hiányokat, melyek azon meggyőződésre bírnak, hogy e városnak multhatatlan szüksége van a lehető legszigorúbb szabályrendeletnek életbe léptetésére, nemcsak az épületek, hanem az utcák és utakra nézve is.“- sürgeti az intézkedést Tersanczky József orvos, városi képviselő 1870-ben a Zala-Somogyi Közlöny hasábjain megjelenő cikksorozatában.¹⁸

Az 1870-es évek legnagyobb szabású, a városiasodás szempontjából döntő fontosságú vállalkozása az utak burkolása, klinkertéglával történő kirakása volt. A Zala-Somogyi Közlöny jegyzeteinek visszatérő témája volt a kanizsai utak tarthatatlan állapota: „Közeledik azon időszak, melyben városunk a szép Velencéhez igen hasonlít, csak az kár, hogy utcáinkat fekete tenger borítja, mely sűrűbb hogyszem rajta gondolákkal közlekedhetnénk.“ - olvasható 1868 februárjában.¹⁹ „Néhány évvel ezelőtt az úgy nevezett nagy

német utcában..őszi és tavaszi oly sár volt, hogy egyszer egy év alatt kilenc ló süllyedt föld alá és meg is döglött. A nagy gabona piac melletti ország úton is a feneketlen sár miatt szekerek süllyedtek meg, még ma is megtörténik, hogy télen bele fagynak“ - olvashatjuk 1870-ben a Zala-Somogyi Közlönyben.²⁰

Az 1867. évi építészeti rendszabály előírta a háztulajdonosok számára a kőből vagy téglából történő járdakészítést, s annak „jókarban“ tartását, ehhez a téglákat a város „termesztményi áron“ biztosította.²¹ Ennek ellenére évtizedeken keresztül visszatérő témája a városi építészeti bizottságok gyűléseinek a járdák elhanyagolt, a „közegészség, illetőleg a testi biztonságra veszélyes“ állapota, a járdák mentén a „vízvezető melenczék“-ben a szemét s iszap lerakódása.²² 1870 júniusában pl. a város határában lezajlott záporosó következtében „oly víz ár fejlődött ki, hogy a Csordás és Cziczelle utcák előttük úgy hogy az ott lakók házaiban a víz egy lábnyira felnőtt“, s az eltorlódott árkok miatt a víz a város középső részén is nagy károkat okozott. Vágner Károly városi kapitánynak a városi tanácshoz intézett jelentéséből tudjuk, hogy „nem csak ily rendkívüli eszéseknel, hanem közönséges esős időjárásnál az árkok teljes eliszapodottságuknál fogva a lefolyó vizek kiömlenek, a veteményt, kerteket és mezőséget elborítják... a lakosságnak százakra menő kárt okoznak.“²³ Az árkok sürgős kitisztítását javasolta s az elkövetkező árokásásoknál „szakértők“ alkalmazását, s az építésük pontos szabályozását.

Sok gondot okozott az utakon felhalmozódott sár, s hogy a háztulajdonosok ölfával, szeméttel, a kereskedők ládákkal torlaszolták el sok esetben az utcákat, országutakat. A Zala megyei alispáni hivatal 1869 májusában Nagykanizsára is kiküldte a Közlekedési Minisztérium „Ütredőrségi szabályok a magyarországi államdalmi és országutakra nézve“ című rendeletét, mellyel a közlekedés akadályozását, az utaknak s „alkatrészeinek“ rongálását kívánták megelőzni, s az utak, hidak „folytonos jó karban tartását“ biztosítani. Előírásainak azonban nem tudtak érvényt szerezni a városban. A zalaegerszegi mérnöki hivatal 1871. évi közlekedési minisztériumhoz intézett jelentése szerint a Nagykanizsán keresztül vonuló tapolcai-kanizsai és mohácsi-varasdi államutak 1500 öl hosszú átkelési szakaszán „a szemétnek az útra lett lerakása és a nagy mérvű közlekedés miatt annyi sár gyűlt össze, hogy annak elhordatása felette nagy munka erőt igényel.“ Az alispáni hivatal kötelezte a városi tanácsot, hogy a sár 2/3 részét városi erővel szállíttassa el, s figyelmeztette az ütredőri szabályok pontos betartására. ²⁴ Néhány hónap múlva ugyanerre a jelentésre hivatkozva a főszolgabíró - az ekkor Nagykanizsától különálló - Kiskanizsa mezőváros bírájának is megküldte a rendeletet kihirdetésre és nyilvános helyen történő kifüggesztésre.²⁵

Az országutakat először murai kavicssal szórták fel, ami azonban sáros időben néhány nap alatt nyomtalanul alászüllyedt. 1870-ben elhatározták, hogy hasznosítva a város téglagyárait klinkertéglával (kongótéglával) rakják ki az utakat, tereket. Elsőként a Kapronczai utcai (ma Ady u.) klinkerút készült el, majd 1872-ben - a városrészben lakók kérésére, s mivel „a vonal két oldalán a legtöbb raktárak vannak, a melyekből a vaspályahozó fuvarozás következtében a vámjövedelem legnagyobb része fizettetik“ - a Kapronczai utca kezdetétől „folytatólagosan“ a gabonapiacra keresztül a „Bécsi utca“ (Magyar u.) kiépítését rendelte el a képviselőtestület²⁶ (6. kép). 1873-ra készült el az Iván utcai (Csengery u.) burkolat.²⁷ A városi utak kiépítése és „jókarban tartása“ azonban csak úgy volt megvalósítható, ha a városon átvonuló állami utak is „klinkerrel építtetnek“, ezért a városi tanács 1872-ben kérvényben kérte a közlekedési minisztériumot a Fő utcai állami út burkolására.²⁸ Hosszú tárgyalások után végül 1883-ban készült el a Király utca-Fő út klinkerezése.

Megszületett az igény az utcák tisztántartására is, a Kazinczy utca s a Fő út háztulajdonosai városi támogatással öntöztetni kezdték utcájukat, 1874-ben e célra Badenben öntözőkocsit vett a város. Az elkészült klinkerutak öntözését egy vállalkozónak adták bérbe. Az utcai ültetvények ápolására városi kertet fogadtak fel 1875-től (BARBARITS 1929, 116). Öntözőkutakat állíttatott fel a város. 1875-ben a vásártéren és a Magyar utcában Jacob Munk bécsi kútgyáros „kútgépezetével“ ellátva, 1876-ban a Deák téren és a Teleki utcában felállítandó kutakra kértek ajánlatokat. A Teleki utcai kút elkészítésével Saller Lajos vállalkozót bízták meg 1877-ben, de a Deák téri kútra - mivel „a külsinosodás megkívánja, hogy ezen kút külső kiállítását a város méltóságának megfelelően“ - új ajánlatokat kértek.²⁹ A Hencz Antal, Saller Lajos és Geiszl Mór ismert kanizsai építőmesterek által beadott mintarajzok közül a városi tanács a Geiszl Mór építésznek Hild Ferenc kőfaragóval együtt készített rajzát tartva a „legizlésebbnek és legjutányosabbnak“, a kivitelezéssel őket bízták meg (7. kép). A kút középső részét négy, homokkőből faragott, vizet köpő oroslánfej díszíti, tetejére klasszicista oszlop került. A vízköpőből kifolyó víz egy felső, majd egy alsó nyolcszögletű medencében gyűlt össze. Nemcsak díszkútnak épült, hogy az utak öntözésére is alkalmas legyen, melléképítményekkel (felső vízvezető csappal ellátott nyomó és emelő szerkezettel) látták el. A kútszerkezetet Wm. Knaust bécsi gépgyárostól rendelték meg. A kiváló munkát a városi tanács által kiküldött bizottság 1879. november 19-én vette át.³⁰ (A díszkutat később a kanizsaiak „Török kút“-nak nevezték el.)

A nehéz pénzügyi helyzet ellenére az 1870-es években óriási mértékben fellendültek a magánépítkezések.

Ekkor épült ki a Fő tér (Erzsébet tér) - ma is látható - keleti oldalának nagy része (8. kép). A görögkeleti templom melletti telken 1867-ben Ebenspanger Manó építtetett szépvonalú, romantikus stílusú lakóházat. Földszintjén működött a család 1834-ben alapított híres bőr-, bor- és terménykereskedő cége. A ház tulajdonosa s a cég vezetője 1886-tól Ebenspanger Lipót kir. kereskedelmi tanácsos, újnepi nagybirtokos, ki Zala megye 3. legtöbb adót fizető virilistája volt, városi képviselőtestületi tagként az építészeti bizottság elnöke, 41 éven keresztül tevékenykedett a Nagykanizsai Takarékpénztárban, több bank igazgatósági tagja, 1885-től évtizedeken keresztül a Kaszinó megbecsült elnöke. (1899-ben nevét újnepi Elek Lipótra módosította.) Az épület emeletét a család városi lakásaként használták (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 68).

Az udvari részen álló görögkeleti szerb templom elé az egyházközség 1852-ben emelt először egy térre néző lakóházat. 1870-ben - a Nagykanizsai Takarékpénztártól felvett kölcsönből - a ház mellé az udvarban egy ún. „Damensalon“-t építettek, s ezzel együtt az egész házat felújították, átalakították, így jött létre a ma is látható épület. Az emeleti bérlakások mellett a földszinti helyiségeket üzleteknek, irodáknak adták ki (BOGDANOVIC 1997, 42-45).

A templom északi szomszédságában Knortzer György vendéglős emeltetett 1875. áprilisában egy kétemeletes épületet. A „főpiaczi“ új épületben (ma Erzsébet tér 18.) szeptemberben nyitotta meg a korábbi helyiségeiből átköltöztetett Arany Szarvas Vendégfogadót, földszintjén egy kávéházzal. Az ugyanezen a telken álló (korábban azonos házsámot is viseltek, ma Erzsébet tér 19.) egyemeletes épületben működött az étterem s a „sörarnok“. A 32 szobás szálloda a vidék egyik legmodernebb szállója volt, falai között főhercegek, miniszterek, előkelő külföldi vendégek szálltak meg (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 16-17).

Kölcsönöket vett fel a város is a meglévő középületek bővítésére, újak építésére. A városi képviselőtestület 1868. szeptember 15-én egy „városház építésére kiküldött bizottmány“-t választott, mely azt javasolta, hogy az akkor már roskadozó félben lévő város- és a szomszédos Pichler-féle ház helyébe egy teljesen új városháza építésére írjanak ki pályázatot. A „Tervirányzat“ előírta, hogy a kétemeletes épület 2 udvaros (az egyik díszudvar) legyen, a főbejárat felett hivatalos helyiségeket és egy tanácskozási termet alakítsanak ki. Karzattal és a szabadban erkéllyel ellátott közgyűlési teremmel és a Fő úti homlokzaton egy „tűzfigyelő toronnyal“ rendelkezzen. Az építkezést hátráltatta, hogy a két épület Nagy-és Kiskanizsa közös tulajdona volt, s mivel 1868-ban különváltak, Kiskanizsa -míg a megye kölcsönfelvételi engedélye nem érkezett meg- nem akart hozzájárulni a bontáshoz.³¹ A tervezésre kiírt

nyilvános pályázatra beadott 10 terv közül kettőt választottak ki, melyek nyomán újabb terveket készítettek. Az építkezés két részben történt, először a Kapronczai utcai (Ady u.) városi bérház-részt építtették meg Berg Károly budapesti építész tervei alapján 1871-72-ben. Kivitelezője a tervezővel együtt Hencz Antal helyi építőmester volt. A bérház-rész 1872. májusi átadása után - végül a Nagykanizsán készült tervek helyett - Ádám Henrik bécsi építész elképzelése alapján kezdték meg a „hivatalos városháza“ építését. A tornyot takarékosági okokból elhagyták, félbemaradt csonkjára kupolát emeltek. A hivatali helyiségek mellett az épületben a földszinten bolthelyiségeket, az emeleten kisebb s 4-5 szobás „tágas lakrészeket“ alakítottak ki. A Schármár János építő és id.Hild Károly kőfaragó, soproni vállalkozók kivitelezésében elkészült, neoreneszánsz - eklektikus stílusú épületbe 1873. november 1-jén költözhetek be a hivatalok³² (6. kép).

Az 1870-80-as évek sokat foglalkoztatott helyi építőmesterét, Hencz Antalt bízták meg a városi bérház után a kiskanizsai templom építésével is. A tervező neve a levéltári forrásokban s a Zalai Közlönyben megjelent tudósításokban nincs külön feltüntetve. Hencz Antal „építész“ a templom „építőjeként“ szerepel, nem lehet biztosan tudni, hogy a kivitelezés mellett ő volt-e az épület tervezője is. A kiskanizsai templom már a XIX. század első harmadában szűknek bizonyult, 1826-ban 50 ezer téglát égettek megnagyobbítására. 1835-ben, majd két év múlva is határozatot hoztak az építkezésről, de csak akkor valósulhatott meg, mikor Kiskanizsa különvált Nagykanizsától, s önálló mezővárosként az egyik legjelentősebb vállalkozása az új templom építése volt (BARBARITS 1929, 243). A nagy- és kiskanizsai tagokból álló közösgyi bizottmány 1872-ben a városháza és a kiskanizsai templom javára 125 ezer forint kölcsön felvételét határozta el.³³ 1872 októberében a Zala-Somogyi Közlöny tudósítója már arról számolt be, hogy az építkezés jó ütemben haladt, azonban a tornyot alacsonynak találták, s elhatározták, hogy „feljebb emeltetik, s így 18 helyett 20 öl leend“. Az épületet végül 1874. július 5-én szentelték fel³⁴ (9. kép).

Kiskanizsa - 4 éves, 1000 forintos részletekben történő fizetéssel - részletfizetési szerződést kötött Hencz Antallal, de nehéz pénzügyi helyzete miatt ezt a vállalását sem tudta teljesíteni. 1875 augusztusában az építésznek levélben kellett figyelmeztetnie a „városi hatóságot“ a részlet s a kamat fizetésére.³⁵ Kiskanizsát elsősorban anyagi terhei, adósságai állították kényszerhelyzet elé, s kérte végül visszacsatlakozását Nagykanizsához. Az egyik ilyen sürgető adóssága épp a templomépítésért fizetendő összeg volt. Az adósság „törlesztési terminusán, július 1-én (1878) pedig végrehajtottak jelentek meg az adóslevél kezeseinél és az 1000 forintos első részletet exekucio útján kímélet nélkül

behajtották. Egyetlen darázs-fészék lett ezen a napon Kiskanizsa.“ (BARBARITS 1929, 106) Nem sokkal ezután, az 1878. október 13-ra összehívott népgyűlésen kimondták az újraegyesülést, melyet hivatalosan 1880-ban hagytak jóvá.

Hencz Antal nevéhez fűződik a Fötéren, a Zöldfa kerthelyiség felét elfoglaló, Ney Béla tervei szerint készült terjedelmes, új „mintabörtön“ („a hazában ez idő szerint a brücksaali börtön systémája szerint első“) építése is 1873-ban.³⁶

Ő nyerte el Hirschl Edével e célra egyesülve 1881-ben a Délzalai Takarékpénztár Fő úti díszes kétemeletes palotájának építését is.³⁷

A Hirschl-Bachrach cég nevében tett ajánlatát javasolták elfogadni a városi közkórház építési árlejtését tárgyaló közös építészeti és pénzügyi bizottsági ülésen is 1883 májusában (22-én), mivel cégük „ismertebb, nagyobb épületeket épített már“. Pályázatukat a városi közgyűlés is támogatta. A vállalkozást Hirschl Ede és Hencz Antal képviselte, kedvező ajánlatukban elengedték a tervdíjat, azonban a tervrajz aláírója nem ismert.³⁸ A már 1877-ben meginduló tervezési és szervezési munkák eredményeként a 70 ágyas, egyemeletes új kórházépület végül 1885. tavaszán készült el.³⁹

Az 1860-as évek óta „vajúdó tervek“ között szerepelt a városháza, iskola, kórház mellett a vágóhid építésének ügye is. Már 1866-ban határozat született építésére, de átmeneti megoldásként 1874-ben a város átvette az uradalomtól a meglévő vágóhidat. Hencz Antallal 1886-ban terveket s költségvetést készítettek, de az építkezés csak évtizedek múlva, 1897-től indulhatott meg Saller Lajos építő vezetésével.⁴⁰

A Hencz által tervezett magánházak közül a Fő út-Sugár út sarkán egykor állott szép, emeletes eklektikus épület, a Lovák-ház méltó említésre. Helyén egy egyszerű, megmagasított padlásterű földszintes ház állt, tulajdonosa Lovák Ferdinánd, majd fia Lovák Károly gyógyszerész. Itt működött 1814-1875 között a városi patika. 1883-ban a Sugár út megnyitásakor kisajátították a ház körüli telekből is 1000 négyszögölt, 1 év múlva az örökösök a régi földszintes házat „kiépítették“ az új utca vonalára s emeletesre terveztették át Hencz Antallal⁴¹ (10. kép).

Hencz Antalt (1838-1899) nemcsak építészként ismerték a városban, a „közügyek derék, buzgó munkása“ volt, s „általános becsülésnek örvendett.“⁴² 1876-tól az ipartársulat, majd rövid ideig az 1885-ben megalakult Ipartestület elnöke volt, s éveken keresztül a tűzoltótestület főparancsnoka. A helyi sajtó „dilettáns munkása“-ként „tollal érvényesítette szaktudását“ minden építkezési, városrendezési és szépészeti kérdésben.⁴³ 1899 márciusában a Zala c. lapban megjelent nekrológ írója a Sugár út megnyitásakor a képviselőtestületben és a sajtóban vívott küzdelmét emelte ki,

hogy az új utcát a Csengery utcával azonos szélességben szabályozzák. „Ha az ő terve ment volna keresztül, most Nagy-Kanizsának volna egy igazán szép Sugár-útja, melyen át a Csengery- utcai vasúti átjárótól egyenes vonalú kilátás nyílt volna a „Förhénc“ nevű hegyig.“ „Terve azonban egy közönséges magánérdeken megtörött.“ - tudjuk meg az írásból.⁴⁴ Az utca helyén egykor állott szélesebb, emeletes ház Babochay György polgármester tulajdona volt, az utcanyitásra azonban csak telkének egy részét adta át, másik részén a ma is álló sarokházat építtette fel. (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 22-23) Az 1880-as évek közepén az építész - a sajtó szerint talán épp e „küzdelmének sikeretelensége miatt elkedvetlenedve“- Keszthelyre költözött. Ott is jeles közéleti személyiség lett, s kiváló érdeket szerzett a város fejlesztése terén is. (MEGYERI 2001, 190-191) Az ő érdemének tartották Keszthely csatornázását, utcáinak rendezését, befásítását.⁴⁵

A gazdasági akadémia építkezéseinek fő vállalkozója volt, ő tervezte 1893-ban a Festetics-kastély Fő utca felőli kapuját, s az udvari szökőkutat. (PÉCZELY, 1958, 66-67, KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI 1962, 111, 113) A megyeszerte ismert építész zalaegerszegi építkezésekre is pályázott. 1888-ban tervével részt vett az új megyeháza építésére kiírt pályázaton, de sikertelenül. Egy év múlva azonban a Zala-Egerszegi takarékpénztár székházának (ma a Göcseji Múzeum épülete) építésére beérkezett tervek közül Hencz Antal terve nyerte el az 1. díjat. (MEGYERI, 2002, 225-226.)

Az 1880-as években az új kórházépület mellett új iskolaépületek építésébe kezdett Nagykanizsa városa, elsőként 1882-ben Kiskanizsán, a Rác utcában készült el, majd 1885-ben az Arany János és a Teleki utcákban kezdte meg Saller Lajos építőmester iskolák építését.⁴⁶ Az újonnan megnyitott Sugár úton, két egymás mellett fekvő telken 1890-ben fejezték be szegedi vállalkozók a 48. gyalogezred, majd két év múlva az Erdélyi és társai cég a 20. honvéd gyalogezred laktanyájának építését (BARBARITS 1929, 127-128) (11. kép).

Az időszak legalapvetőbb új vonása Nagykanizsán is, hogy a „tehető magánszemélyek mellett megsokszorozódik a kollektív építetők, az ún. jogi személyek száma,... megnő a közösségi rendeltetést szolgáló épületek mennyisége.“ (WINKLER 1988, 12). A város és az egyházak mellett mint építetők megjelentek a bankok, részvénytársaságok, biztosító intézetek, s a különböző társadalmi szervezetek, alapítványok, egyesületek.

Kanizsa két, legrégebb óta működő egyesülete - a tagok részvény-, ill. kölcsönkötvény jegyzései nyomán összegyűlt pénzből - díszes székházat emeltetett.

Az 1885-ben, a Polgári Egylet fennállásának 50. évfordulójára a Sugár úton épített emeletes székház homlokzattervét Geiszl Mór, az épülettervet - a már

említett - Hencz Antal készítette, kivitelezője Saller Lajos építész volt⁴⁷ (12. kép). Saller Lajos (1842-1905) Hencz Antalhoz hasonlóan „derekasan kivette a részét a közügyekből“ is.⁴⁸ Tagja volt a városi képviselőtestületnek, Zalavármegye törvényhatóságának, s a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara bizottságának. Nyolc éven át vezette Nagykanizsán az Önkéntes Tűzoltó-testületet, mely visszalépésekor tiszteletbeli főparancsnokként választotta. Sok éven keresztül az Ipartestület alelnökeként, ellenőrként szolgálta az iparosok érdekeit. (BENEDEK 1936, 16, 18) Haláláig elnöke volt a Nagykanizsai Általános Betegsegélyző-Egyletnek is.⁴⁹

Az egykori városi ispotály helyén a Kazinczy utcában (Ady u.) a Kaszinó építkezett 70000 forintos költséggel. Az eklektikus saroképület - mely a Zala tudósítója szerint: „a tervek után ítélve egyike lesz városunk legcsinosabb és legdíszesebb épületeinek“⁵⁰ - Ludwig Schöne ismert bécsi építész tervezte. A kivitelezési munkákra - a helybeli Hencz Antaltól, Saller Lajostól és a csáktornyai építészről, Morandini Bálinttól - beérkezett ajánlatok közül - az e célra megválasztott építési bizottság a legkedvezőbbnek Morandini „építési vállalkozó“ ajánlatát találta. A Kaszinó elnökének, Ebenspanger Lipótnak a városi építészeti bizottsághoz intézett írásos bejelentése szerint a kőműves munkákat Morandini Román „csáktornyai építész“ mint szakértő vezeti s gyakorolja a szükséges felügyeletet, az építési munkálatokat „tulajdonképpen Morandini Bálint szintén ismert nevű építész csáktornyai lakos“ vezeti. Az ácsmunkákat Tóth Mihály kanizsai építési vállalkozóra bízták.⁵¹ A székházat nagyszabású társasvasorával 1886. október 24-én avatták fel (13.a-b kép).

Az épület tervezője, a német származású, Lipcsében és Hannoverben végzett jó nevű, sokat foglalkoztatott bécsi építész, Ludwig Schöne az 1880-90-es években több kiemelkedő jelentőségű kőszegi (r.k. plébániatemplom), szombathelyi (ev. templom, zsinagóga), soproni (Soproni Takarékos és Kölcsön Egylet háza, Ev. Egyházközség iskolája stb.) épület tervezése mellett sokat dolgozott Nagykanizsán is. (THIEME-BECKER 1936, 225, WINKLER 1988, 126, 145, 219, K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 284)

A Kaszinó székháza mellett 1885-ben Weiser József gépgyáros részére „pazar fényűzéssel épített“ kétemeletes palotát tervezett a Fő út 9. szám alatt (14. kép),⁵² a Csengery utca 4. számú lakóházat és a 6. számút dr. Schreier Lajos sebészorvos részére 1887-ben. A Deák tér 10. szám alatt Pollák József bőrkereskedő részére tervezett egy gazdagon díszített homlokzatú palotát 1896-ban, melyben a bőrkereskedésen kívül megalakulása (1896) óta a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár is működött. (KUNICS 1992, 211)

1900-ban a zsidó hitközség a zsinagóga átalakítására készített tervek Ludvig Schönével.

Az egyesületek mellett építettként jelentkezett az izraelita hitközség is. Saját telkén, a zsinagóga udvarának Iskola utcára (Zrínyi u.) néző részén építkezett 1882-ben.⁵³ A lakóház tervezője a nagykanizsai Geissl Mór (a terven szereplő aláírása szerint „Moritz Geissl Architekt und Baumeister“), kit a Törökkút és a Polgári Egylet székházának tervezőjeként ismertünk meg. Az épület emeletén kapott helyet az 1891-ben megnyílt középfokú kereskedelmi iskola I. évfolyama, mely 1899-ig működött itt.⁵⁴ Geissl Mór (1822-1893) 1856 óta működött építésszakként Nagykanizsán, kortársai szerint „sikeres és művészi szempontból is méltánylandó tevékenységet fejtett ki majd félszázadon keresztül.“⁵⁵ A halálakor a Zalai Közlönyben megjelent, őt méltató írás szerint a város „legszebb épületei - kevés kivétellel - az ő tervei szerint vagy vezetése alatt készültek.“⁵⁶ Zala megyében a legismertebb munkája a keszthelyi Fő téri plébániatemplom tornyának tervezése volt 1878-ban. (KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI, 1962, 88) A Hirschl Ede és Bachrach vállalkozó cég építésszakként egy évtizeden keresztül az ország más városaiban is több építkezésnél bizonyította szakértelmét.

Az izraelita temetőben a régi épületek lebontását követően új ravatalozót s őrházat építtetett a hitközség. Az építési engedélyt 1888. június 23-án adta meg a városi tanács. Az engedélyért folyamodó kérvényhez mellékelte tervrajzokon azonban nincs feltüntetve a tervező neve.⁵⁷ Az épület a hitközség kebelén belül működő jótékonyági és vallási egyesülés, a Chevra Kadisa (Szentegylet) áldozatkészségéből készült el. (Az eddigi helytörténeti munkák az épület tervezőjének nevét s dátumát nem közlik, vagy tévesen 1883-at említenek)⁵⁸ (15. kép).

Impozáns magánházak sora épült fel ekkor, melyek a mai városképet is döntően meghatározzák. Az eklektika jegyében született újjá a város. „Tetemes haladás észlelhető városunk külcsinosodásában és Nagykanizsának épületek dolgában egyre városiasabb jellege lesz. Nagykanizsa már most is joggal sorolható a Dunántúl legszebb városai közé s ha tovább is ilyen mértékben haladunk, e tekintetben a legszebb jövő reményével bíztathatjuk magunkat.“ - olvashatjuk 1886. tavaszán a Zala hasábjain.⁵⁹

Míg a század közepén a városiasodási folyamatot a település alaprajzában a négyszögösesedés jelenítette meg, az 1880-90-es években e fejlődést a házak felfelé emelkedése, azaz a „vertikális besűrűsödés“ mutatta (MAKOVICZKY 1934, 26). A fejlődés ütemét jól érzékelteti, hogy 1886-1890 között 3 kétemeletes, 8 egyemeletes, 125 földszintes ház épült a városban, s 56-ot nagyobbítottak meg, ill. építettek át (BARBARITS 1929, 128). 1890-1900 között 849, majd 1910-ig újabb 222 lakóház készült el.⁶⁰

A század utolsó harmadában jelentősen -a lakosság számának növekedési ütemét messze meghaladó mértékben - nőtt a városban az építőiparral foglalkozók száma. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentése szerint Nagykanizsán 2 építész (Baumeister), 2 kőműves (Maurer) s 1 ács, 3 bádogos, 7 „cserepfödő“, 3 kőfaragó dolgozott, Kiskánizsán 1 kőműves s 1 ács. A XX. század elején az iparosok között már 10 „építőt“, 24 kőművest s 4 ácsot, 7 bádogost, 14 cserepest, 3 kőfaragót tartottak nyilván. Ugyanakkor a lakosság száma ebben az időszakban kb. 30-60 %-kal nőtt. (1870-ben: 15125 fő, 1880-ban: 18398 fő, a század elején 24136 fő.)⁶¹

Az építészeti tervpályázatokon a helyiek mellett csáktornyai, szombathelyi, soproni, nagy számban budapesti és bécsi, de szegedi, temesvári építésszek és „építő cégek“ is részt vettek. A Zala ugyanakkor beszámolt a kanizsai cégeknek Miskolcon, Egerben, Szabadkán elvállalt - középületek, laktanya, fogház, törvényszéki palota - építési munkálatairól is.⁶² A legismertebb, legtöbbet foglalkoztatott helyi építők az 1870-1880-as években Geiszl Mór, Saller Lajos és Hencz Antal⁶³, kik egyben az építészeti bizottság tagjai is, s a Hirschl-Bachrach cég volt. Morandini Román a Kaszinó székházának épület kivitelezési munkáit 1886-ban még csáktornyai építésszeként végezte. Egy év múlva azonban már „nagykanizsai építőmester és vállalkozó“-ként bízta meg a kincstár a Fő téren álló régi dohányraktári hivatalnoki lakóház átépítésével, s ugyanezen a telken egy, a Zöldfa utcára néző emeletes raktárépület tervezésével. Az épület „külalakja olyan csínnyel van kiállítva, hogy az illető utcának díszére szolgál és mint lakóház és nem raktár néz ki.“ - tudjuk meg Morandini építési engedélyért folyamodó kérvényéből.⁶⁴

Az építőipari vállalkozások közötti élesedő versengést mutatja, hogy a nagykanizsai kőműves, ács és cserepes iparos segédek Morandini ellen panasszal fordultak a városi tanácshoz, mint iparhatósághoz. Az 1887. augusztus 14-én tartott általános gyűlésen jelen volt 155 segéd „közös panasza“, hogy az évtizedek óta fennálló „törvényes“ kanizsai gyakorlat szemben (reggel 6 órától este 6 óráig) Morandini a munkaidőt „önkéntesül szabályozza“, a munkába állást reggel 5 órától este 7-ig kívánja teljesíteni, s hogy „nevezett építő mester nem tekintve azt, hogy Nagykanizsán mily tömeges ács és kőműves, úgy cserepes iparos segéd lakik - vállalatánál vidékről hozza be a munkásokat.“ Kérik a városi tanácsot, hatóságilag utasítsák az építésszt a szokásos munkaidő betartására, s hogy a „méltányosság követelménye szerint“ kanizsai iparosokat alkalmazzon. A kérelmet több építőmester is aláírta egyetértően. (Saller Lajos, Geiszl Viktor vizsg. építő, Tóth Mihály) A városi tanács

végül - mivel a panasz tárgya törvényellenes cselekményt nem képez - mint alaptalant, elutasította.⁶⁵

Jelentősen javult az építőanyag és a lakóházak minősége. A vályogból, sárból készült épületeket - különösen a belvárosban - elbontották. Az 1880-ban elfogadott Építkezési Szabályrendelet szerint - mely az építkezés tekintetében a város területét 4 övezetre osztotta - a Fő téren már csak kétemeletes, a 2. övezetben (Fő út, Városházi u., Takarékpénztár u., Deák tér, Király u. és Magyar u. eleje) egy emeletesnél alacsonyabb épület már nem emelhető, s az első három övezetben csakis téglából, kőből engedték meg az építkezést.⁶⁶

Bár az 1867. évi első építési szabályrendelet hatálya életbe léptetése idején „Nagy-és Kiskánizsa városára“ egyaránt kiterjedt, de a tervszerű városépítési törekvések az 1868-1880. közötti különállás időszaka alatt Kiskánizsán nem érvényesültek. Az 1880-ban elfogadott új szabályrendelet a „Nagy-Kánizsa város és határában“ történő építkezésekről, épület átalakításokról rendelkezik, az övezetekbe tartozó terek, utcák felsorolásánál kiskánizsai utcát nem említenek. Külön szabályrendeletet Kiskánizsán valószínűleg nem alkotnak. A két település újraegyesülése után a képviselőtestület építészeti bizottsága Eperjesy Sándor javaslatára az 1881. augusztus 10-i ülésén „végzésileg“ a városi tanácshoz fordult: Kiskánizsán is utasítsák a „közönséget“, hogy „hatósági engedély nélkül építeni senki ne merészeljen“, az engedélyhez szükséges folyamodásokat a városi tanácshoz terjesszék be. Egyben felkérték a városi tanácsot, hogy a képviselő testület elé „javaslatot tenni szíveskedjék a Kis Kánizsán életbe léptetendő építési szabályrendelet mielőbbi létesítése iránt.“⁶⁷ A kihirdetés idejét és a pontos szabályozást nem ismerjük. Az építési övezetek 1880. évi meghatározását nem módosították, így valószínűleg ezek valamelyikébe sorolták be Kiskánizsát, s az övezet(ek)re vonatkozó előírásokat alkalmazták a városrészben. A sürgős intézkedést bizonyítja, hogy az építési bizottság tagjai szeptember 8-i gyűlésükön már hivatkoznak rá. Bolf György Temető utcai pajta építkezése kapcsán kimondják, hogy miután „kérvényező portáját már korábban kezdé építeni, mintsem az építészeti szabályok Kiskánizsára vonatkozólag kihirdették“ - az építési engedély hiánya miatt büntetésnek nincs helye.⁶⁸

1887. tavaszán a bizottság egy újabb, az építkezések minden részterületére kiterjedő, aprólékos gonddal készített tervezetet fogalmazott meg. (A város területét 6 övezetbe osztották, a IV. övezetbe a határba hosszan kinyúló nagykanizsai utcák végeit s Kiskánizsán az „állami út mentében jobbról és balról levő házak“-at, a VI. övezetbe Kiskánizsa „többi összes utcáját“.) Eperjesy Sándor elnök vezetésével 1888 decemberében a tervezetet 7 egymást követő gyűlésen fejezetről fejezetre megtárgyalták, módosították, végül megküldték a

városi tanácsnak elfogadásra s betervezésre a képviselőtestület elé. A városi tanács nem fogadta el a tervet, a régi szabályrendelet megtartását, s csak a hasznos újítások átvételét kérte, újratárgyalást javasolt. Végzése szerint a tervezet „sok helyes és üdvös“ intézkedést kíván életbe léptetni, de „a város helyzete, nagysága - és fejlődöttségét sok tekintetben túl haladja, igen nagy terjedelmű, és sok a város helyzetével nem indokolt megszorításokat foglal magába.”⁶⁹

A Fő úton és a Deák téren a nagykanizsai bankok, pénzüzetek emelték sorra a székházait. Elsőként a Nagykanizsai Takarékpénztár kezdte építeni impozáns székházát 1870-ben az akkor újonnan megnyitott Takarékpénztár utca Deák térre néző saroktelkén. A kupolás sarokrész 1879-ben készült el, majd a Deák téri épületrész 1888-ban (KUNICS 1992, 209-210) (16. kép).

A Fő út 8. szám alatt 1881-ben készült el a Délzalai Takarékpénztár két utcára néző, háromszintes, díszes homlokzatú székháza és bérháza (későbbi nevén az ún. Bazárépület). Az épületterv bécsi építész munkája, a kivitelezők Hencz Antal és Hirschl Ede nagykanizsai vállalkozók voltak.⁷⁰ Az épület két zárt udvarát hajdan sok üzlet vette körül, innen ered a ma is használatos Bazárudvar elnevezés (17. kép). 1890-ben a földszintjén nyílt meg a neves Központ (Centrál) Kávéház. 1913-ig működött itt, mikor tulajdonosai Kardos József és Steiner József az Erzsébet tér sarkán felépült új Centrál Szállót s Kávéházat vették bérbe (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 32).

A Kereskedelmi és Iparbank a Takarékpénztár utca elején építkezett 1886-ban.

A banképítés jeles építésze, a zürichi végzettségű Hubert József volt a tervezője az Osztrák-Magyar Bank 32 magyar fiókintézetének, így a kanizsainak is.⁷¹ A historizáló, de szecessziós elemekkel is gazdagított „Bankpalota“ a Felsőtemplom melletti földszintes Weiss- és Wusztl-házak helyén épült fel 1903-ban (KUNICS 1992, 211) (16. és 18. kép).

A városi fejlődés szempontjából döntő fontosságú volt a villanyvilágítás bevezetése. Utcai világításról 1821 óta beszélhetünk Nagykanizsán, amikor a Piac-téren 34 kereskedő saját költségén éjjeliőröket fogadott. Az 1839-ben megalakult Lámpa-Egyesület 35 állandó lámpát állított fel a fontosabb középületek s üzletek előtt. Utolsó ülésüket 1850 januárjában tartották, mivel a társaság a „mutakozó részvétlenség és számos városi lakosoknak kárhuzatos fukarkodása miatt az enyészet felé közelít.”⁷² 1868-tól vállalkozóra bízta a város az utcai világítást, ekkor 85 lámpa világított már (BARBARITS 1929. 116). 1872-ben a „gázvilágítás behozatala“ mellett hozott elvi döntést a képviselőtestület. A villanyvilágítás bevezetésének terve először 1882. év végén merült fel. 1886-ban tárgyalásokat folytattak Vucskics János nagykanizsai lakossal a „vil-

lamos világítás“ bevezetéséről. Vucskics szerette volna a Fő téren (az Ebenspanger ház szomszédságában) álló fafűrészeléssel, szikvízgyártással foglalkozó telepét „villanyvilágítás előállítására“ is alkalmassá tenni, kibővíteni. A Zalai Közlöny tudósítója pártolta az elképzelést: a hír kapcsán a Szarvas Vendéglő jó példájára hivatkozik, s azt reméli, Nagykanizsa is „igyekezni fog e modern, veszély nélküli, jó és olcsónak bizonyult világítás behozatalával városunkat, a vidék és Dunántúl városai közt, az ő közlekedése, forgalma és jelentőségénél fogva megillető nevére ezáltal is emelni.”⁷³ A városi tanács végül - mivel a telep a város központjában állt, közegészségügyi, tűzrendészeti szempontokra hivatkozva, s a szomszédos telek - és házbirtokosok kifogásai miatt - nem adta meg az engedélyt.⁷⁴ 1888-89-ben légszesz és villanyvilágítás bevezetésére egyaránt ajánlatokat kért a város. Az előmunkálatokra külön bizottságot hoztak létre.⁷⁵ Az 1889. tavaszán beérkezett pályázatok (köztük a Ganz és Társa budapesti részvénytársulat) közül a Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbank s az Egger B. és Társa által beadott ajánlatot tartva a legjobbnak, elrendelték a szerződési tárgyalások megindítását, de még 1893-ban is 240 nagykanizsai és 25 kiskanizsai petróleumlámpa látta el a város közvilágítását.⁷⁶ Végül az 1892-ben kiírt újabb pályázat eredményeként (a budapesti Ganz és Társa, valamint Franz Lajos a kanizsai gőzmalom tulajdonosa tett ajánlatot) a Franz céggel kötött szerződést a város. 12 ívlámpát és 280 izzólámpát szereltek fel a városban, az üzembe helyezett villanyvilágítást 1894 nyarán adták át hivatalosan (SZÉKELY 1907, 3, 27, 46) (19. kép).

1892-ben 130 taggal Szépészeti Egyesület jött létre, mely 1894-ben Nagykanizsai Szépítő Egylet néven 275 taggal alakult újjá. Véleményező szerv lett a város külső szépítésére vonatkozó minden kérdésben. Célja volt a város és környékének fasorokkal, ültetvényekkel történő szépítése, a terek gondozása, üdülő-, kirándulóhelyek létesítése, s a „köztisztaság és közegészségügy érdekeinek előmozdítása“ (HALIS-HOFF-MANN 1896, 266). Az egyesület javaslatára vették fel az 1896. május 17-én tartott millenniumi díszközgyűlés programjába a Sétatér létesítését (20. kép). A 6 holdas kert fásítását és gondozását is az egyesület vállalta. Ugyanekkor az egylet szorgalmazta a városi könyvtár és múzeum alapítását, s a díszközgyűlésen határozták el egy árvaház alapítását, polgári leányiskola építését és a gimnáziumi épület kibővítését is.⁷⁷ A gimnázium épületterveit Tandor Ottóval készítették el, de maga az építés elhúzódott.⁷⁸

A számos építkezés, új utcák nyitása, utak kiépítése szükségessé tette egy újabb szabályrendelet bevezetését „a város közigazgatási kerületeinek, utcáinak és területeinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról.”⁷⁹

A városi képviselőtestület 1900. november 10-i közgyűlésén elfogadott rendelet - a korábbi elnevezések megerősítése mellett - néhány utcát a régi nevén úttá nyilvánított (Petőfi út, Teleki út, Fő út). A korábbi utcák időközben kiépült, s új névvel ellátott szakaszait összevonták, így a Takarékpénztár u. - Csengery u. - Sörház utcát Csengery út néven, az Iskola utcát a Zrínyi utcához csatolták, a Városház utcát a Kazinczyhoz, a Gőzfürdő utcát a Kisfaludyhoz. A korábbi Vásárteret Kossuth Lajosról nevezték el, a Fő tér 1898. évi Erzsébet tér elnevezése helyett az Erzsébet királyné teret szavazták meg. Számos addig „Névtelen“ utca s tér ekkor kapott nevet, mint a Zárda utca, Gyár, Sikátor, Bocskai, Királyi Pál utca, Kiskanizsán a Hunyadi tér, Felsőtemető utca. A város területét 7 kerületre osztották, s a sorszámon kívül elnevezéssel látták el őket: I. Belváros, II. Zrínyiváros, III. Szentgyörgyváros, IV. Törökváros, V. Erzsébetváros, Kiskanizsán VI. Ráczváros és VII. Felsőváros.

1902-ben Vécsey Zsigmond polgármesternek (1896-1913) sikerült keresztülvinnie a József laktanya építését, a hozzá vezető utak kiépítését, s új utcák nyitását (21. kép). Az iskolaépítkezések közül is több az ő nevéhez fűződik: a Kazinczy utcai (Ady u.) iskolaház újjáépítése, emeletre vétele, ott a polgári leányiskola elhelyezése, a Rozgonyi utcai és a kiskanizsai Templom téri iskolák államsegélyből történő felépítése. Új gimnázium építéséről tárgyaltak, 1903 júliusában tervpályázatot írtak ki a főgimnázium és rendház Eötvös téren emelendő épületeire, de az építkezés elmaradt, az intézményt a megszűnt Sugár úti volt honvédlaktanyában helyezték el 1904-ben.⁸⁰

1903-ban árvaházért, új postapalotáért, dohányraktárért, új igazságügyi és pénzügyi palotáért folyomódott a város. Legelőször, 1906-ban a dohányraktár készült el Morandini Román elképzelése szerint az Erzsébet téren (22. kép). Az épületben többen a tér „veszedelmét“, „városfejlődési akadályt“ láttak, úgy gondolták, a raktárépület „elcsúfítja“ a városközpontot. A Morandini által beterjesztett terveken az építési bizottság több változtatást követelt (az ablakok nagyok, ne raktárjellegűek legyenek, a vasrácsokat belül helyezték el stb.), így biztosították, hogy a korábbi földszintes dohányraktári hivatalnoki lakóház helyére raktár helyett egy „modern és izléses palota“ épüljön fel.⁸¹

A városrendezési elképzelések szerint a szomszédságában szándékoztak felépíteni a pénzügyi palotát, az új igazságügyi palotát s a városi színházat is, s parkírozása után „e tér lesz idővel Nagykanizsa város leg szebb tere.“⁸²

Az ún. „századfordulós építészet“ olyan kiváló képviselői nyertek pályázataikkal I. díjat Nagykanizsán, mint - a budapesti Ezredéves Kiállítás pusztaszeri pavilonjának, ill. Főkapujának, s közösen a Párizsi

Világkiállítás magyar pavilonjának (1900), számos fürdőnek, szállodának, igazgatási épületnek a tervezője a Bálint Zoltán - Jámbor Lajos építéscsapat,⁸³ akik 1904-ben a főgimnázium és rendház pályázatán nyertek, vagy K.Császár Ferenc, aki 1913-ban az új igazságügyi palotára kiírt tervpályázaton nyerte el az I. díjat. A terv szerint a kétemeletes épület Erzsébet térre néző homlokzata „görögös, végig hatalmas oszlopsorral díszített“, két oldalsó részén „egészen pusztá, nem minden nemesség nélkül.“⁸⁴ Az I. világháború azonban megakadályozta a terv kivitelét, s ugyanerre a sorsra jutott a postapalota és a közsínház terve is.

Az 1911-ben a Délzalai Takarékpénztártól a Kazinczy és a Zrínyi utca sarkán megvett telken a következő évben tervbe vették - a kormány költségvetésének terhére - a postapalota építését. Bierbauer műszaki felügyelő (Budapesti Postaépítészeti Felügyelőség) tervei 1913. nyarán érkeztek meg Kanizsára, e szerint a „korai francia reneszánsz“ stílusú épület az „ország legmodernebb és legpompásabb fölszerelésű postaépülete“ lett volna, az építkezés azonban csak 10 év múlva valósulhatott meg.⁸⁵

Az Erzsébet téren álló „Csoportházak“, az egykori sóhivatali tiszt lakások állapota a századfordulóra erősen megromlott. A városi képviselők között 1906-ban mozgalom indult lebontásukra, ekkor már „városunk fő patkányfészke“-ként emlegették. Az uradalomtól korábban (1901-ben) megvásárolt, düledező épületeket 1913-ban ürítették ki, majd többszöri sikertelen árverés után végül Simon Lajos és Pfeiler Henrik vállalkozók bontották le.⁸⁶ A teret parkosították, s tervpályázatot írtak ki a helyükön emelendő közsínházra. A város már 1840-ben színházat akart építeni, először az uradalomtól megvett Felsőtemplom előtt álló „magasin“ (raktár) helyén. 1870-ben egy színházépítő részvénytársaság létrehozását határozták el, de végleges megalakulása elmaradt. A Délzalai Takarékpénztár 1883-ban 5000 forintos színházépítési alapítványt hozott létre, melyet később évente a város is gyarapított. Az 1885-ben a városi közgyűlés által létrehozott színházügyi bizottság feladata: a „magyar színművészet részére egy állandó hajlék létesítése“, s az építéshez szükséges alaptőke összegyűjtése, s az épület részére „alkalmas terület kiszemelése és megszerzése“ volt. 1901-ben az Erzsébet térre, a Csoportházak helyére terveztettek egy színházépületet, majd 4 év múlva egy 700-800 fő befogadóképességű épületre írtak ki tervpályázatot. Hiába volt azonban a többszöri kérvényezés, a Berlini Színházépítő Társaság és helyi vállalkozó ajánlata, az építkezés csak az I. világháborút követően valósulhatott meg, s nem Erzsébet téri helyszínen.⁸⁷

„A Fő út nagyvárosias kialakulását“ azonban jelentős lépéssel vitte előbbre az 1913-ban - két neves budapesti építésziroda tervei alapján - megépült Első Ma-

gyar Általános Biztosító Társaság palotája és a Centrál Szálló épülete. Előbbi tervezője a „bécsi szecessziós irányzat“ jellegzetes hazai képviselője - a jelentős székház-, bér- és üzletházépítő tevékenységéről ismert - Kármán Géza - Ullmann Gyula építészpáros volt.⁸⁸ Az 1857-ben Nagykanizsán ügynökséget létrehozó biztosító társaság az új, három emeletes épületet székháznak s egyben bérpalotának építtette a Fő út - Csengery út sarkán. A kivitelezési munkákat Merbl Arnold temesvári műépítész végezte. Az új székházat a tisztviselői kar 1914. július 24-én avatta fel bankett keretében⁸⁹ (23. kép).

A - Gyenes Lajos és Vajda Andor⁹⁰ által tervezett - 46 szobás Centrál Szálló „görög stílusú frontja mögött a huszadik század minden kényelme fellelhető“ volt: légfűtés, vízvezetékekkel, elektromos ébresztőórával ellátott szobák (24. kép). A kávéház ablakait nyáron egész terjedelmükben felhúzhatták az emeletre, technikai szenzációja a „ventilláció“ volt, mellyel friss levegőt szivattyúztak be, óránként háromszor megújítva a levegőt. A kivitelezést Müller Ede szombathelyi építő cége vállalta. Az udvari terem üvegtetőjét „iparművészeti remekmű“-nek tartották a kortársak. A bútortartot is az architektúrával összhangban Gyenes és Vajda tervezte, s Lengyel Lőrinc szegedi bútorgyáros cége készítette.⁹¹

A szecesszió jegyében született legszebb magánházak közül a Deák tér és a Kölcsey utca sarkán felépült Bajer Cukrászda épületét (1903) emelhetjük ki, melynek homlokzatszízein a stílusra jellemző, hullámzóan áradó vonalak, formák, plasztikus növényi ábrázolások jelennek meg (25. kép), ill. a Bogenrieder József szál-

lódás és vendéglős által a Fő út 13. szám alatt 1914-ben épített „nyaralószerű“ ún. Bogenrieder-palotát (KUNICS 1992, 211-212). Mindkettő valószínűleg helyi építész műve.

Nagykanizsa vízellátásának korszerű megoldására vonatkozóan is több terv felmerült ebben az időben. Az első, 1894-ben született elképzelés szerint összekötötték volna a Balatont a Murával egy csatorna segítségével, s ennek révén látták volna el Nagykanizsát vízvezetékekkel, s egyben fürdőhelyé fejleszthették volna. A költséges tervet végül elvetették, ehelyett kutakat fúrtak a Principális-völgyben. 1913-ban voltak az első próbafúrások, de csak 1915-ben a katonai barakktelep építésénél találtak két bővizű forrást, s a Károly Laktanya építésénél egy kisebb forrást (BARBARITS 1929, 135). Részleges vízvezetési munkák készültek korábban is a közvágóhídon, a vasút s egyes gyárak telepein, majd 1916-ban a hadikórházban létesítettek vízművet, de a városi vízvezeték- és csatornarendszer általános tervét és költségvetését a műszaki osztály csak 1919-ben készítette el (KIRÁLY 1935, 74).

Az I. világháború alatt további katonai létesítményekkel gazdagodott a város: elkészült a Teleki úti laktanya, s a somogyszentmiklósi út mellett 70 holdnyi területen a 3000 beteg, 20 orvos, 500 főnyi ápoló személyzet részére, külön gyógyszerházzal, tisztai lakásokkal, műhelyekkel stb. ellátott „barakk-telep“, a Monarchia legnagyobb katonai kórháza (BARBARITS 1929, 225) (26. kép).

A háború azonban számos, század elején született terv kivételét megakadályozta, évtizedekkel elhalasztotta megvalósulásukat.

Jegyzetek:

¹ A dolgozat rövidített, jegyzetek nélküli változata, az 1920-1945 közötti időszokról szóló fejezettel kiegészítve megjelent: Zala megye ezer éve (Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére), Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001. Főszerkesztő: Vándor László

² A nagy-kanizsai város építészeti rendszabályai. 1867. feb.-ruár 17. Thúry György Múzeum történeti dokumentációs tára (a továbbiakban: TGYM Okm.) 72.403.1.

³ A Nagykanizsai Takarékpénztár 1868. március 23-i nagygyűlése jegyzőkönyve 9. pont. Részlet kivonat a Nagykanizsai Takarékpénztár 1869. február 15-i közgyűlé-

séből. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 56/1869. Az Iván utca és Fő utca összekötése. Nagykanizsa Város Képviselőtestületi iratok 54/1869., Nagykanizsa Város Tanácsa. Tárgy szerinti iratok: Útépítési iratok és számadások 1870-1871.

⁴ Zalai Közlöny, 1934. december 25. 2.p.

⁵ ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 40/1869. Kövezetvám illeték szedése Nagykanizsán. és BARBARITS 1929, 114.

⁶ ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti bizottság

- ülése 1882. március 29. A 2295/82. sz. végzésben e fogalommegosztásra hivatkozva tiltják meg, hogy a Városház - és Sörház utcán (Ady u.) keresztül az utakat rongáló fa szállítmányok menjenek.
- 7 Zala-Somogyi Közlöny, 1867. október 19. 1.p.
- 8 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17. 3.p.
- 9 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés, 1872. április 29. 38. végzés.
- 10 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17. 3.p.
- 11 49 aláírással a Közgyűlésnek címzett beadvány 1876. március 31-i dátummal. Csatolva: ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti Bizottság ülése 1888. december 4-19.
- 12 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 57/ 872. sz. végzés.
- 13 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. március 24. 3.p.
- 14 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. június 6. 42/872. sz. végzés.
- 15 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 66/872. sz. végzés.
- 16 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 8. 3.p.
- 17 Zala-Somogyi Közlöny, 1873. október 26. 1.p.
- 18 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 9., 16., 23., 30., augusztus 6.
- 19 Zala-Somogyi Közlöny, 1868. február 29. 1 p.
- 20 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. augusztus 6.
- 21 A nagy-kanizsai város építészeti rendszabályai, 1867. február 17. TGYM Okm. 72.403.1.
- 22 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti bizottság ülése 1881. augusztus 18., 1881. szeptember 18.
- 23 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1870. június 25-én. (52/1870.)
- 24 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. (43/ 1871.) Felhívás a Nagykanizsán keresztülvonuló állami út megtisztítására. Mellékelve hozzá a rendelet nyomtatott példánya.
- 25 ZML Kiskanizsa község iratai. 1871. 1800/Ki 871. okt. 5.
- 26 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. február 8.
- 27 ZML Nagykanizsa Város Képviselő- testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. június 6. Az Iván utcai klinkerút építési vállalkozóinak elengedik a „rendes határidőre el nem készültéért” kikötött ködbért.
- 28 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 56/872. sz. végzés
- 29 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1877. február 24. és 1878. március 9. (1053/1875.)
- 30 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1879. március 12., 1879. június 14., november 19. (1053/1875.)
- 31 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 16/1869. A városház építő bizottmány jelentése, 4/1870. A városház építésére kiküldött bizottmány javaslata. ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 84/1869. Nagykanizsa és Kiskanizsa vitája a városházi épületekről. 659/1873. Kölcsön a városház építésére.
- 32 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 2. 1.p., Zalai Közlöny, 1927. december 1-2.p., BARBARITS 1929, 123.
- 33 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 15.3.p.
- 34 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 13. 2.p., Zalai Közlöny, 1874. június 18., Zalai Közlöny, 1874. július 12.
- 35 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa Tárgy szerinti iratok. 1875. Kiskanizsa tartozása a templomépítés áraval.
- 36 Zala-Somogyi Közlöny, 1873. február 16., június 6., december 11., 1874. május 10.
- 37 Zalai Közlöny, 1881.január 9.
- 38 ZML Nagykanizsa Város Képviselő- testületének iratai. Építészeti és pénzügyi bizottság vegyes ülésének jegyzőkönyve 1883. május 1., Zalai Közlöny, 1883. május 10. és május 31.
- 39 Zalai Közlöny, 1885. október 3. és BARBARITS 1929, 126
- 40 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Építési Bizottsági jegyzőkönyv 1886. április 23. 2591/886.sz. határozat és BARBARITS 1929, 122, 127
41. ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6037/ 1884. és KUNICS 1992, 210
- 42 Zala, 1899. március 25. 5.p., Zalai Közlöny, 1899. április 1. 2.p.
- 43 Zala, 1899. március 25. 5.p., BENEDEK 1936, 13, 15-16
- 44 Zala, 1899. március 25. 5.p.
- 45 Az 1890-ben újjáalakult keszthelyi Szépítő- Egyesület jegyzője, a Balatoni Múzeumi Egyesület egyik kezdeményezője 1898-ban. A Balaton rianásáról írt értekezést. Zalamegye, 1899. március 26., Zalai Közlöny 1899. április 1. 2.p.
- 46 Zala, 1886. március 28. és BARBARITS 1929, 270.
- 47 Zalai Közlöny, 1885. május 9., november 7., november 21. és BENTZIK 1886, 13
- 48 Zalai Közlöny, 1905. július 22. 4.p.
- 49 Zala, 1905. július 22. 2.p.
- 50 Zala, 1886. március 28. 1.p.
- 51 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 4273/1886. Ebenspanger Lipót bejelentése a Városi Tanácshoz., Közigazgatási iratok 4273/ 1886., Építészeti bizottsági jegyzőkönyv 1886. április 23. 3126/886.sz.határozat, Építési bizottsági jegyzőkönyv 1886. március 17. 1779/886. sz. határozat. Zala 1886. április 4.,
- 52 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 10965 /887.

- 53 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 2631/ 882.
- 54 A Zrínyi utcai épületből a kereskedelmi iskola 1899-ben költözött át a Csengery u.10. szám alatti állandó épületébe. 1944 őszén a teljes Zrínyi utcai épületet ismét a kereskedelmi iskola foglalta el, s itt működött 1992-ig.
- 55 Zalai Közlöny, 1893. április 29. 2.p.
- 56 U.o.
- 57 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 5687/ 888.
- 58 Dénes Gyula: A nagykanizsai zsidó temető 1974. Gépirat. Thury György Múzeum Adattára A. 1190-81., Zsoldosné Major Ilona: A nagykanizsai izraelita temető Gépirat. Szakdolgozat. Thury György Múzeum Adattára A. 2245-98.
- 59 Zala, 1886. március 28. 1.p.
- 60 900.évi népszámlálás. M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat I. k. Budapest, 1902. 178-179.p. és 1910.évi népszámlálás. M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 42.k. Budapest, 1912. 96-97.p.
- 61 A Soproni Kereskedelmi - és Iparkamarának a Nagymagyarország M.K. Földművelési, Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész. I.füzet, Sopron, 1878., 1910. évi népszámlálás, Magyar Statisztikai Közlemények, 42.k. Új Sorozat, Budapest, 1912. 529.p. és FÜREDI 1907, 69-77, DÖME 1871, 14
- 62 Zala, 1889. szeptember 8. 3.p.
- 63 Geiszl Mór (1822 -1893. április 21.), Saller Lajos (1842 aug. 9.- 1905. júl.21.), Hencz Antal (1838–1899. március 22.)
- 64 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6121/ 1887. és 6466/1888.
- 65 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6807/ 1887.
- 66 Nagy-Kanizsa város építkezési szabályrendelete, 1880. TGYM Okm. 72.403.3.
- 67 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építészeti bizottság jegyzőkönyve 1881. augusztus 10.
- 68 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építési bizottsági jegyzőkönyv 1881. szeptember 8.
- 69 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építészeti bizottság jegyzőkönyve 1888. december 4.-19. Csatolva hozzá a V. Tanács 1890. április 26-án kelt 1149/89. sz. végzése.
- 70 Zalai Közlöny, 1881. január 9. 2.p., október 13. 3.p., november 20. 2.p., november 27. 2.p.
- 71 Hubert József (Pozsony 1846 – Budapest 1916) Zürichi tanulmányai után Budapesten működött. Fő műve a Pálffyak bajmóci várkastélyának restaurálása, ill. átépítése. Egyéb művei: Budapesten a Dreher-palota, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének palotája, a Kassa-Oderbergi Vasút palotája Kassán, a Pásztory-palota és a pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara palotája Pozsonyban, az Arad-Csanádi Takarékpénztár palotája Aradon stb. M. LEXIKON 1935, I. 480-480. és MERÉNYI 1969, 34
- 72 Zalai Közlöny, 1887. október 15. 2.p. és október 22.
- 73 Zalai Közlöny, 1886. április 3. 2.p.
- 74 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 10910/ 1887. és 4092/ 1888.
- 75 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. április 29. 36.sz. végzés; Nagykanizsa Város Tanácsának iratai 3203/1888.; Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésének előmunkálataira kiküldött bizottság jegyzőkönyve 1889. március 29.
- 76 ZML Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésének előmunkálataira kiküldött bizottság jegyzőkönyve 1889. március 29.
- 77 Jegyzőkönyv - felvétel Nagy-Kanizsán 1896. évi május hó 17-én a Városi Képviselő-testületnek Magyarország ezredéves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésében. Nagy-Kanizsa, Fischel F. Könyvnyomdája, 1896. 14-15.p. TGYM Okm. 82. 1104.1.
- 78 Értesítő a kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagykanizsai Kath. Főgimnáziumról az 1895-96. tanévben. Nagykanizsa, Ifj. Wajdits J. Könyvnyomdája, 1896. 97.p.
- 79 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 21186/ 1900. Szabályrendelet a város közigazgatási kerületeinek, utcái és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról. 1900. november 10-i képviselőtestületi ülés.
- 80 Árjegyzék a Nagykanizsán építendő főgimnázium tervezetének költségelőirányzatához. Tervpályázati feltételek és építési program. Pályázati hirdetmény. 1903. július 11. ZML (Másolata: TGYM Adattár. A.2115-96.) és BARBARITS 1929, 281
- 81 Zala, 1906. szeptember 8. 2.p., szeptember 29. 2.p., október 28. 4.p., Zalai Közlöny, 1906. szeptember 15. 3.p., szeptember 29. 5.p.
- 82 Zalai Közlöny, 1906. szeptember 15. 3.p.
- 83 Bálint Zoltán (1871-1939) és Jámbor Lajos (1869-1955) mindketten a budapesti Műegyetemen szereztek oklevelüket, s építési tevékenységük megkezdése előtt beutazták Európa legjelentősebb országait. 1897-ben társultak, attól kezdve minden munkájuk közös volt 1934-ig. Jelentős műveik: nagybányai városi szálló és színház (1906), a Legfőbb Állami Számvevőszék Bem rakparti palotája (1910-14), Hajdú megye székháza (1910). Több szoborpályázat építész résztvevői voltak, elsősorban Zala Györggyel dolgoztak együtt. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 24-28, MERÉNYI 1969, 44-45
- 84 Zala, 1913. május 31.2.p.
- 85 Zala, 1911. augusztus 2., 1913. június 8., 1914. július 11.
- 86 Zala, 1906. december 2. 3.p., Zala, 1913. augusztus 13. 2.p., augusztus 31. 3.p.

- 87 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. Színházügyi bizottság jelentése. 7953/ 1886. és BARBARITS 1929, 369- 372.
- 88 Kármán Géza (sz.1871), Ullmann Gyula (sz.1872) közös munkái: Budapest, Szabadság tér 10-11-12. (1899- 1901), a volt Király-bazár a Ferenciek terén (1899-1902), Rosenberg házaspár u.: Wertheimer és Frankl Áruház, Petőfi S.u.5.: Hermes Magyar Ált. Váltóüzlet Rt. székháza, Kaposvár: Turul Szálló, Ezredéves Kiállítás: Sajtó és Közművelődési Csarnok 1896. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 75-77, MERÉNYI 1969, 41-42
- 89 ZML Nagykanizsa Város Tanácsi iratok. Az Első Magyar Biztosító Társaság, Nagykanizsa székháztervjaja, költségvetés., Zala, 1913. július 4. 5.p., Zala, 1914. július 24. 3.p., K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 74
- 90 Legjelentősebb művik: Budapest, Nagymező u. 3. - Neues Politisches Volksblatt szerkesztőségi épülete. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 229
- 91 Zala, 1912. április 28. 4.p., 1913. június 17. 2.p., K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 46

Irodalom:

- ANTALFFY 1982
Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Budapest, 1982.
- BARBARITS 1929
Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929.
- BÁCSKAI 1988
Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. sz. elején. Budapest, 1988.
- BENEDEK 1936
Benedek Rezső: A nagykanizsai Ipartestület ötven esztendeje. Nagykanizsa, 1936.
- BENTZIK 1886
Dr. Bentzik Ferenc: A Nagy-Kanizsai „Polgári Egylet“ története 1836-1886-ig. Nagy-Kanizsa, Fischel F. Könyvnyomdája, 1886.
- BRIGHT 1815
Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága, 1970.
- BRONYEVSKIJ 1810
Vlagyimir Bronyevszkij: Utazás Magyarországon (1810.) Budapest, Új Könyvtár Sorozat,
- DÖME 1871
Zalamegye 1870. évi népszámlálásának eredménye. Összeállította: Döme Géza. Zalaegerszeg, 1871.
- FÉNYES 1836
Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. kötet. Pest, 1836.
- FÜREDI 1907
Nagykanizsa r.t. város lak- és címjegyzéke. Szerk.: Füredi János 1907.
- GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990
Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre: A századforduló magyar építésze. Szépirodalmi Könyvkiadó - Bonex, Budapest, 1990.
- GÖMÖRI 1994
Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737) Válogatta, fordította Gömöri György. Argumentum, Budapest, 1994.
- HALIS-HOFFMANN 1896
Halis István-Hoffmann Mór: Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra. Nagykanizsa, Ifj.Wajdits J. Könyvnyomdája, 1896.
- HORVÁTH GY. 1861
Horváth Gyula: Kanizsa város története s annak jelen viszonyai. Nagykanizsa, 1861.
- K. ENCIKLOPÉDIA 1999
Kanizsai Enciklopédia. B. Z. Lapkiadó Kft. 1999
- KIRÁLY 1935
Király Sándor: Nagykanizsa város fejlődése. In: Városkultúra, 1935. március 15.
- KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI 1962
Koppány Tibor-Péczely Piroska-Sági Károly: Keszthely. Magyar Műemlékek. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1962.
- KUNICS 1992
Kunics Zsuzsa: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében. In: Zalai Múzeum 4. 1992.
- MAKOVICZKY 1934
Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Geographia Pannonica III. Közgazdasági Rt. Gutenberg-Nyomda és Délzalai Lapkiadó Vállalata, Nagykanizsa, 1934.
- MEGYERI 2001
Megyeri Anna: Középitkezések, városfejlődés Keszthelyen 1850-1945 között. In: Zala megye ezer éve

- (Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére) Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001. Főszerkesztő: Vándor László
- MEGYERI 2002
Megyeri Anna: A Göcseji Múzeum- az egykori takarékpénztár székházának építéstörténete (Adatok Zalaegerszeg első pénzügyintézetének történetéhez) In: Zalai Múzeum, 10. Zalaegerszeg, 2001.
- MERÉNYI 1969
Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867-1967. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- M. LEXIKON 1935
Művészeti Lexikon, Szerkesztette: Éber László, Győző Andor kiadása, Budapest, 1935.
- PÉCZELY 1958
Péczy Piroska: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Múzeumok Központi Propaganda Irodája, Budapest, 1958.
- SZÉKELY 1907
Székely Nándor: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán. Nagykanizsa, 1907.
- THIEME-BECKER 1936
Thieme, U.-Becker, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Leipzig, 1907-1950.
- T. MÉREY 1989
T. Mérey Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. In: Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 20. Kaposvár, 1989.
- VÁLYI 1799
Vályi András: Magyar országnak leírása II. kötet, Buda, 1799.
- WINKLER 1988
Winkler Gábor: Sopron építészet a XIX. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

1. kép: A gyakran Fő térnek is nevezett Felsőtemplomtér (később Deák tér) és a Fő út 1861-ben
(F. Völker klagenfurti fényképész felvétele, Thúry György Múzeum)

2. kép: Kereskedőházor a Deák tér déli oldalán (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

3. kép: Az 1883-ban megnyitott Sugár út (képeslap, Thúry György Múzeum)

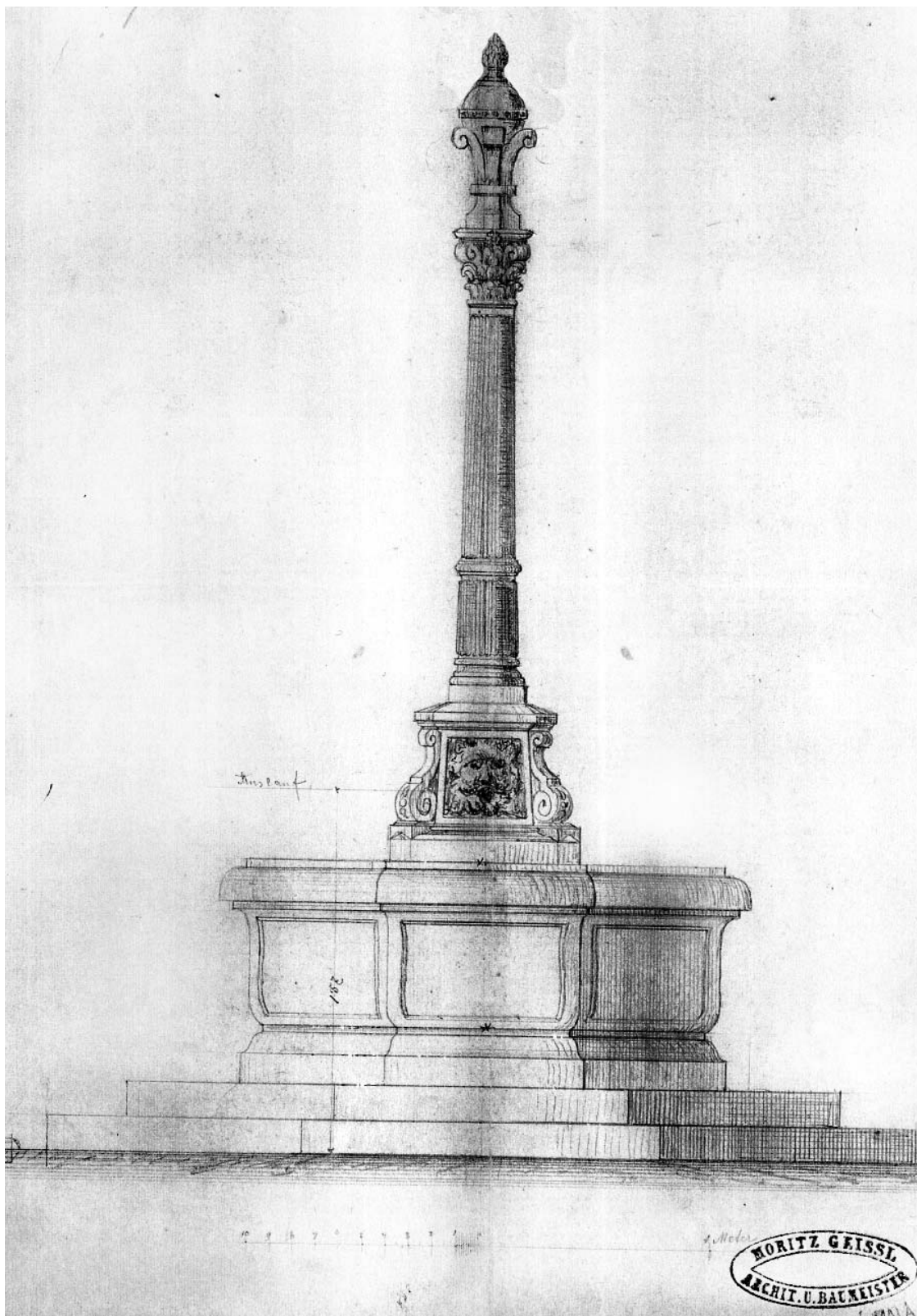
4. kép: A Csengery utcai fasor (Uher Ödön nagykanizsai fényképész felvétele, Thúry György Múzeum)

5. kép: A Deák téri „Suszteralle“ (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

6. kép: Az Ádám Henrik bécsi építész tervei alapján épült Városháza, s előtte az 1870-es években elkészült klinkerút (képeslap, Thúry György Múzeum)

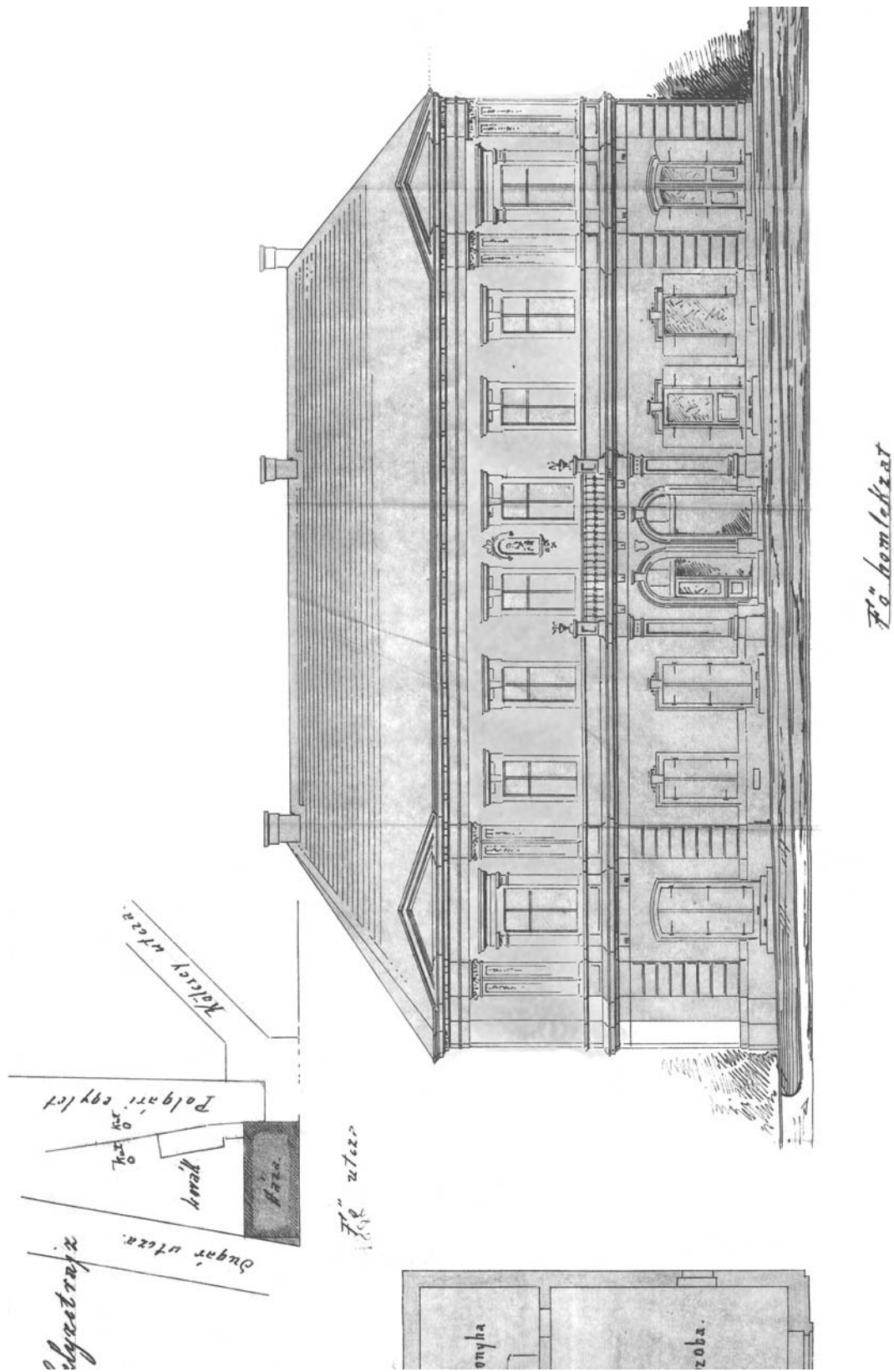
7. kép: A Deák téren felállított ún. Törökkút Geiszl Mór és Hild Ferenc által 1879-ben készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

8. kép: Az Erzsébet tér keleti oldala. Jobbról balra haladva: első az Ebenspanger-ház, mellette az ún. Szerb ház, majd az Arany Szarvas szálloda egy- és kétemeletes szomszédos épületei következnek.
(képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

9. kép: Az 1874-ben elkészült kiskanizsai templom (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

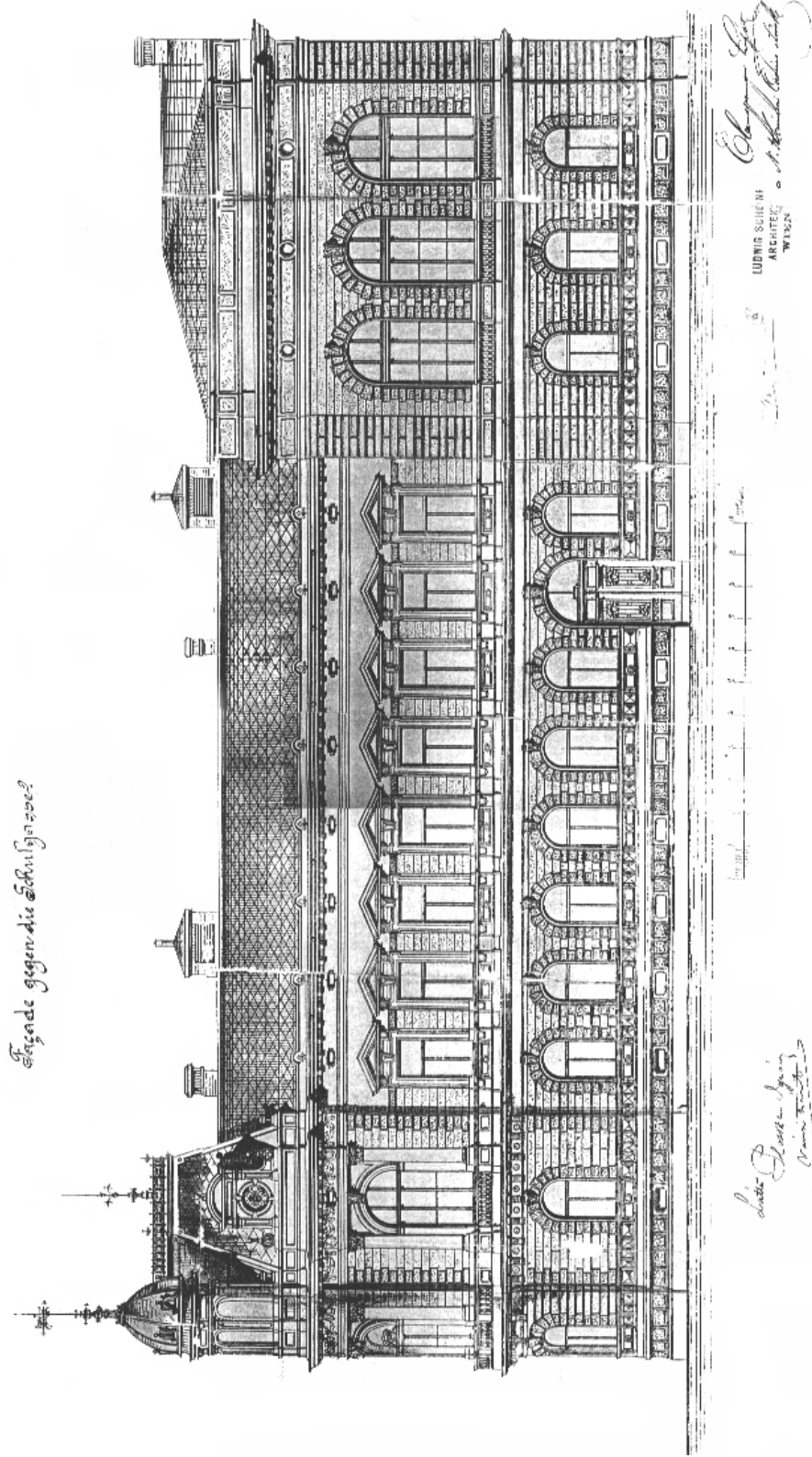
10. kép: A Fő út - Sugár út saroktelkén felépített Lovák-ház Henz Antal által 1883-ban készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

11. kép: A 48. gyalogezred 1890-ben elkészült Sugár úti laktanyája (Thúry György Múzeum)

12. kép: A Polgári Egylet Geszl Mór és Henz Antal tervei alapján 1885-ben emelt székháza (a képen balra)
(képeslap, Thúry György Múzeum)

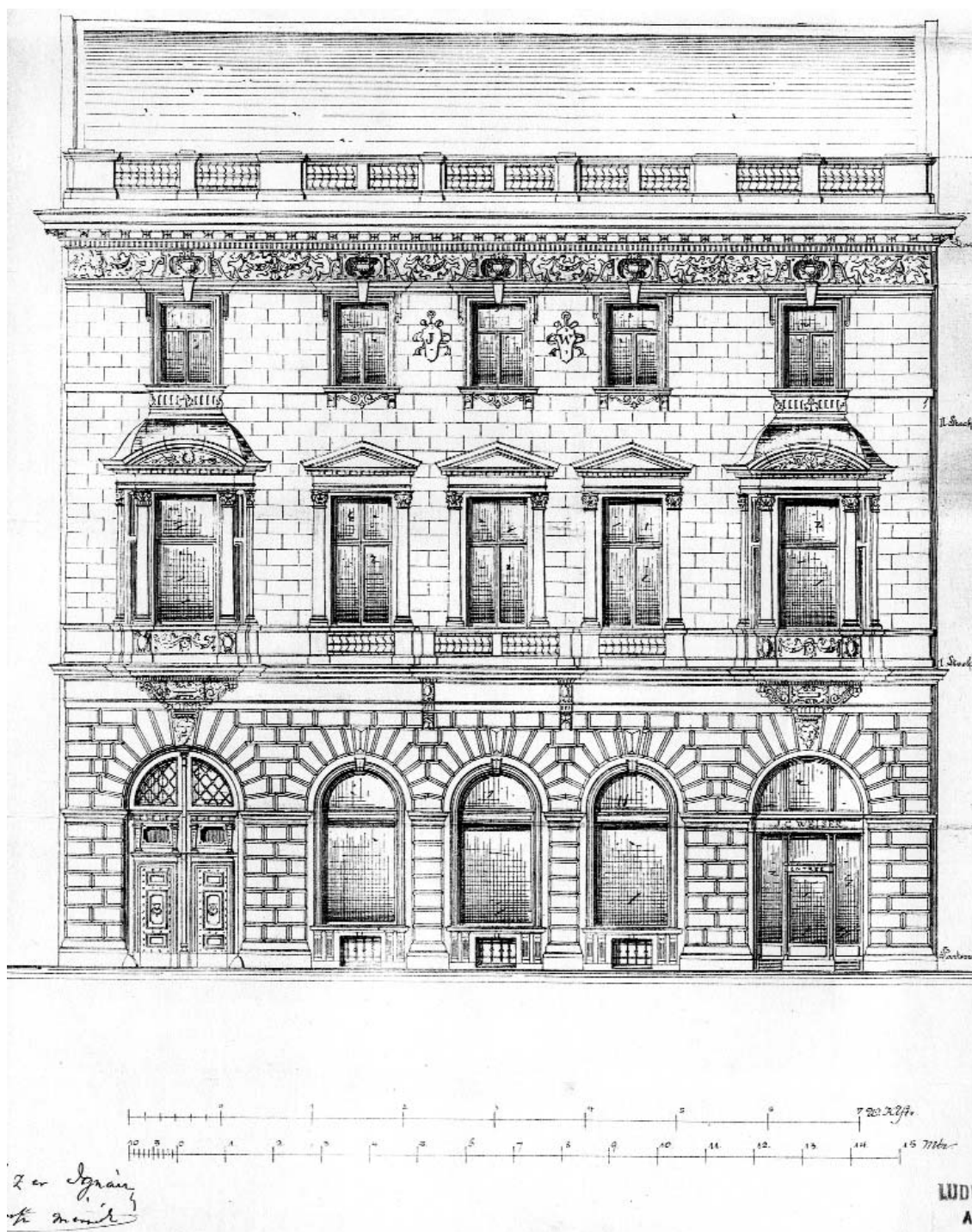

13.a kép: A Kaszinó Színházának Ludwig Schöne, bécsi építész által készített első tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

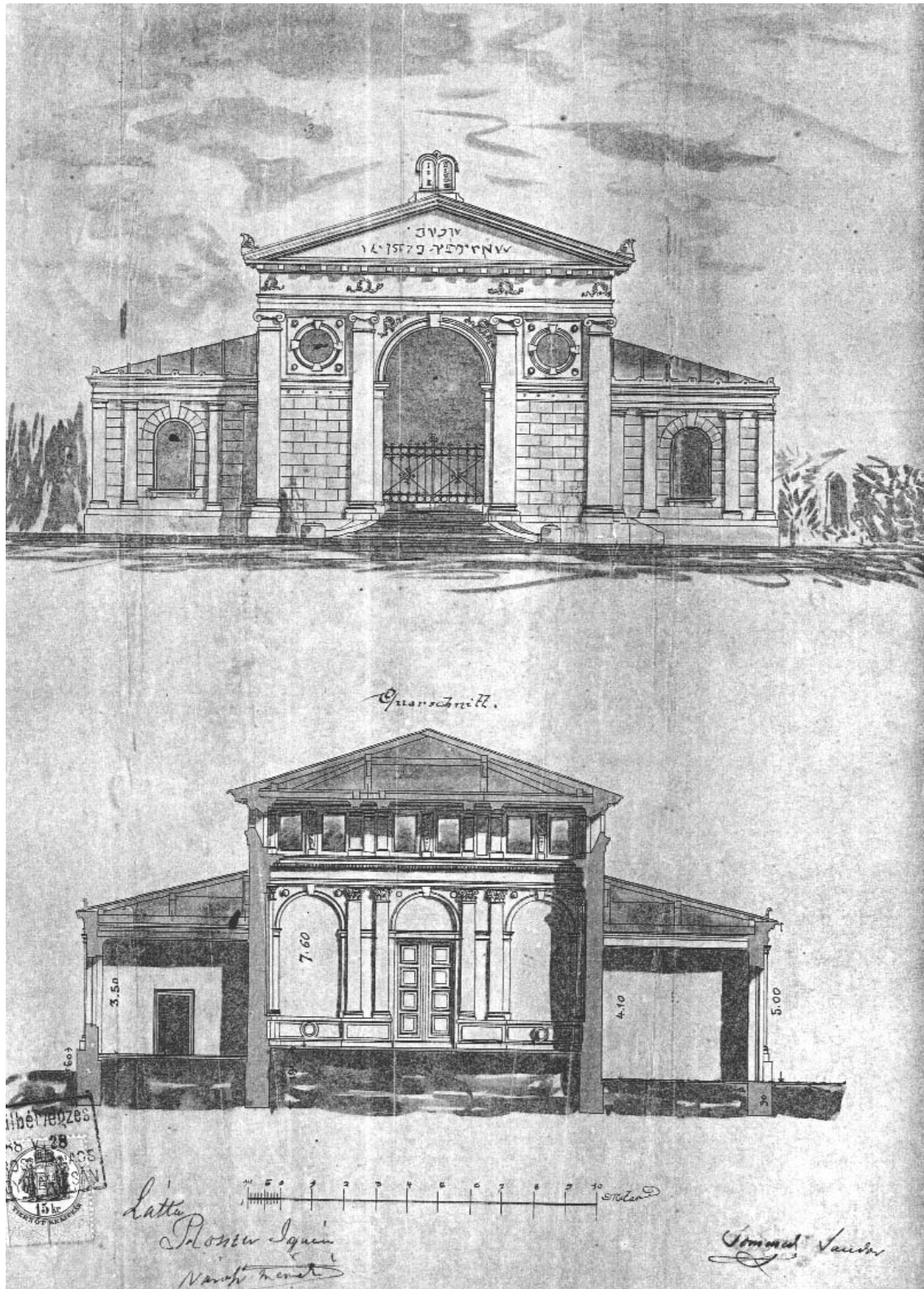

13.b kép: A Kaszinó Székház módosított tervrajza. 1886-ban ebben a formában épült meg (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

14. kép: A Ludwig Schöne által 1885-ben Weiser József gépgyáros részére tervezett palota tervrajza (Fő út 9.) (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

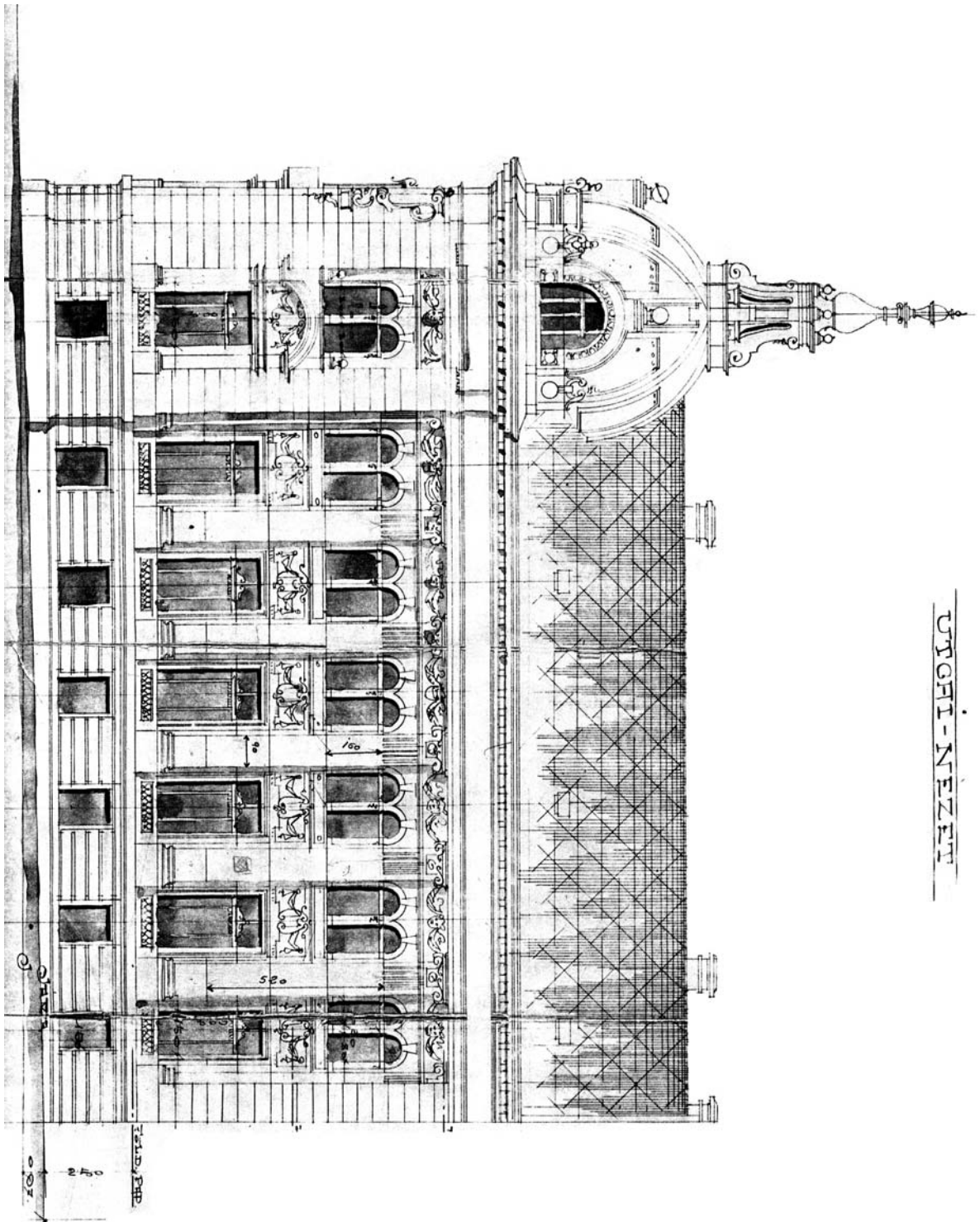
15. kép: Az Izrealita temető 1888-ban elkészült új ravatalozójának tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

16. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár 1870-1888 között emelt székháza (középen) és az Osztrák-Magyar Bank palotája a Felsőtemplom mellett (képeslap, Thúry György Múzeum)

17. kép: Az 1881-ben épült Délzalai Takarékpénztár palotája, későbbi nevén az ún. Bazarépület (középen) (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

18. kép: Az Osztrák-Magyar Bank nagykanizsai fiókjának székháza, Hubert József tervrajza (Thury György Múzeum)

Gruss aus Gross-Kanizsa.
Üdvözlét Nagy-Kanizsáról.

Elisabeth-Platz,
Erzsébet-tér.

3922 Jfj Wajdits József kiadása.

XII/26 98 *Leutsch*

19. kép: Az 1894-ben üzembe helyezett ivlámpa az Erzsébet téren (képeslap, Thúry György Múzeum)

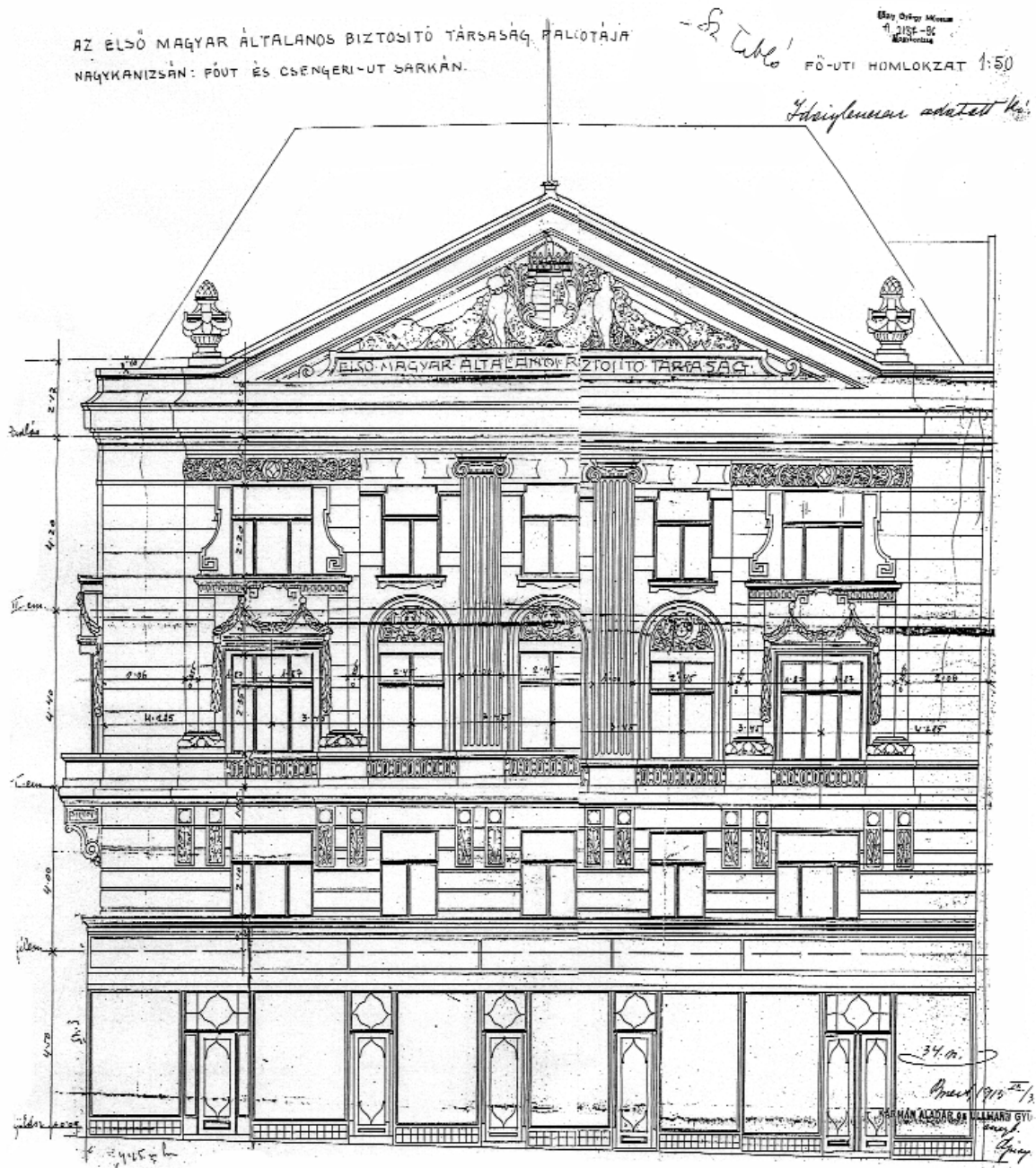
20. kép: A Millennium emlékére létesített Sétakert (képeslap, Thúry György Múzeum)

21. kép: Az 1902-ben átadott József főherceg laktanya (képeslap, Thúry György Múzeum)

22. kép: A Dohányraktár Morandini Román tervei alapján épült tornyos palotája az Erzsébet téren (képeslap, Thúry György Múzeum)

23. kép: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság palotája, Kármán Aladár és Ullmann Gyula budapesti építészek 1913-ban készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

24. kép: A Gyenes Lajos és Vajda Andor budapesti építészek által tervezett Centrál Szálló (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

25. kép: A Bajer Cukrászda 1903-ban emelt épülete a Deák tér és a Kölcsey utca sarkán (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

26. kép: Az I. világháborús barakk kórház látképe (képeslap, Gulyásné Raksányi Olga magángyűjteménye)

Németh József

Hoffmann Mór

I.

Nagykanizsa a 19. század utolsó harmadában Zala megye legjelentősebb városa. Nemcsak 26000 lakosa, látványos építkezései tették azzá, hanem élénk kereskedelmi tevékenysége, másfél század óta forgalmas piaca, mind nagyobb hatású pénzügyi intézetei is. 1892-ben már megszólalt a helyi telefon, s hamarosan, a millennium esztendejében a városcsüti beszélgetés is lehetővé vált. (A megyeszékhely lakóinak erre még egy évtizedet várniuk kellett.) Szükség is volt erre, hiszen nagyon élénk vasúti közlekedés csomópontja, több országot

behálózó áruforgalom központja volt. A kereskedelem, a hitelintézetek különböző ágazataiban több mint ezer ember (1021) dolgozott, különösen sok polgárnak adott kenyeret a közlekedés, (943), az iparban 3874 keresőt tartottak számon.

A megyében 37 iparvállalat foglalkoztatott húsznál több alkalmazottat, ezekből 16 cég kanizsai székhelyű volt. A század utolsó negyedében már rendkívül pezsgő társadalmi, kulturális élet is kibontakozhatott. (KERECSENYI 105-118.)

A millennium évtizedében négy tipográfia is versengett a megrendelők kegyeiért. Közülük kettő ekkor már közel fél százados múltra visszatekintő, tökeerős, a nyomtatás mellett könyvkiadással, terjesztéssel is foglalkozó vállalkozás, s mindegyik legalább egy-egy heti (később napi) lap kiadását is szükségesnek tartotta. Az első nyomdát 1850-ben Markbreiter Jakab hozta létre, (engedély nélkül már korábban is dolgozott), másfél évtized múlva ezt vásárolta meg Fischel Fülöp. Foki Ibolya számítása szerint évtized alatt legalább 200 könyvet jelentetett meg (FOKI 281-303.), s 15 lap bib-

liográfiai adatai közt szerepel neve kiadóként, nyomdászként, néha szerkesztőként is. (HORVÁTH 140.) Wajdits József üzeme 1860-ban kezdte a munkát. Ahogy az utókor meg tudja ítélni, méltó vetélytársa volt Fischelnek, kettőjük nyomdája hasonló színvonalon és mennyiségben dolgozott. Ő is, később fia is fontosnak tartották a sajtót: a két Wajdits neve 13 periodika kolofonjában olvasható. (HORVÁTH 145.) Ő hozta létre 1862-ben a megye első számottevő újságját, a Zala-Somogyi Közlönyt. A belőle kivált, 1874-től folyamatosan megjelenő Zalai Közlönynek is nyomdája, többször kiadója, alkalmanként ő, majd fia szerkesztője is volt. 1900-

ig Kanizsán összesen 17 különböző újság jelent meg, többségük mindössze néhány számot, jó esetben 2-3 évfolyamot ért meg, közülük kettő bizonyult tartósnak, a Zala és a Zalai Közlöny. Előbbi 1873-1922, utóbbi 1874-1944 közt rendszeresen eljutott az olvasókhoz. (HORVÁTH 98. és 117.)

A 19. század első felében a városnak legfontosabb, később is meghatározó művelődési intézménye volt a gimnázium. Igaz, hogy soha nem működött jó körülmények között, maga a piarista rend sem sorolta legjobb iskolái közé. Szerepét azonban megnövelte helyzeti előnye (a megyeszékhelyen csak a század végén jöhetett létre gimnázium), valamint a kegyesrendi iskolák hagyományosan nyitott, toleráns légköre. Ezért aztán a piarista tanárok, annak ellenére, hogy nagyobb részük csak fiatalkorának pár esztendejét töltötte itt, nemcsak részesei, alakítói is voltak a város szellemi légkörének. A századvég nagyszámú egyesületében társként vettek részt a világi értelmiséggel, nem egyszer a zsidó polgárság szellemi elitjével is.

Utóbbi azért is figyelemre méltó volt, mert a 19.

századi Kanizsa társadalmi életében mind nagyobb szerepet vállaltak a zsidók. Főleg ők álltak a gazdasági élet élén. A kereskedelmi, a bankéletben is ők foglalták el az irányító szerepet, nagyobb, gyorsan növekvő va-gyonuk, rendkívül széleskörű kapcsolataik, nyelvismeretük, általában jobb iskolázottságuk következtében társadalmi presztízsük is magas volt. Karády Viktor több tanulmányában mutatta ki, hogy a zsidó és az evangélikus vallású népesség iskolázottsága hazánkban kiemelkedően magas volt. (KARÁDY) Ez Zala megyé-ben, Nagykanizsán is igazolható. 1869-ben, Zalában a római katolikus iskolakötelesek 46,60 %, az evangélikusok 65,52%, az izraelita vallásúak 77,91% volt iskolába járó. (KOTNYEK 97.) Kiemelkedően magas a zsidó iskolák tanítóinak javadalmazása. Kotnyek István adatai szerint 1869-ben a zalai katolikus iskolák tanítói 173, a községi iskoláké 290 osztrák forint jövedelem-hez jutottak, a megyei átlag 194,5 volt, a zsidó iskolákban 428. (KOTNYEK 107.) Ez még akkor is kiemelkedően magas arány, ha beszámítjuk: a katolikus iskolák többsége kis, szegény községekben működött. (Az 1868. évi népiskolai törvény szerint a kötelező alsó határ 300 Ft.)

Természetes, hogy a zsidó elemi iskola az 1880-as évekig rendkívül magas színvonalú tanintézet volt. 1832 óta működött, 1850-ben 9 osztály 404 tanuló-ját, 1899-ben 13 osztály 651 diákját oktatta. Tehetséges tanítókat alkalmazott, közülük jó néhányan később a polgári iskolában tanítottak, többen jeles tankönyvek szerzőként váltak ismertté. Hartmán Lipót útja mesze-zebb vezetett: 1857-ben, Zágrábban nyomdász és könyvkereskedő lett, még a negyvenes években magyar nyelvtankönyvet írt a németek, német nyelvkönyvet a magyarok részére. 1848-ban Pécsen magyarul, majd 1861-ben, Zágrábban horvátul jelent meg Magyar zsidó vagy zsidó magyar című tanulmánya. (SZINNYEI)

A zsidó iskola, a benne tanítók 1850-1890 között a város szellemi életében kiemelkedő szerepet játszottak. E szellemi, társasági, egyleti élet színhelyei voltak az egyesületek, kaszinók is. A Kaszinó 1835-ben, a Polgári Egylet 1836-ban alakult meg. Előbbi főleg a zsidó, utóbbi a keresztény polgárok szervezete volt, később a határok már elmosódtak. Anyagi erejükre, igényességükre jellemző, hogy mindkét szervezet 1886-ban avathatta fel székházát. A Polgári Egylet jelenleg üresen áll a Sugár úton, egy ideig az Ipartestület otthona, majd könyvtár és művelődési ház, majd csak könyvtár volt, évek óta felújítására, méltó hasznosítására nem jutott anyagi erő. A volt Kaszinó Helyőrségi Klubként tölt be ma is hasznos szerepet a város életében. 1890-1920 között működött a Munka Szabadkőműves Páholy is.

A lakosság a század végére jórészt már elmagya-

rosodott, de még 706 német és 313 horvát anyanyelvű kanizsait is számon tartottak. A magukat magyarnak vallók többsége is legalább még egy nyelvet értett. Fejtő Ferenc emlékezete őrizte meg, hogy családjában még a század második évtizedében is a magyar mellett a német és a horvát is természetes, megszokott volt. (FEJTŐ: BUDAPESTTŐL)

A hitközség kezdettől fogva a neológ irányzatot követte, a beolvadás híve volt. A magyar nyelv zsina-gógiai használatát már Löw Lipót bevezette. Utóda, Fassel Hirsch ugyan német volt, a szertartásokat is anyanyelvén végezte, de a hitközségi iratokat a hatvanas évek közepétől már magyarul vezették. Halála után magyar rabbit választottak, Neumann Edét. Mindketten nemcsak nagy tekintélyű papok, hanem elismert tudósok is voltak. Különösen Fassel Hirsch tűnt ki német nyelvű vallási munkáival, melyek miatt még az újabb nemzetközi zsidó lexikonok is megemlékeznek róla. Neumann az országos rabbi-egyesület elnökévé választották, szerkesztette a Magyar Izraelt, számos könyve, tankönyve is megjelent.

Már a század elejétől a városon is túlnőtt Horsetzky Mór híre. Orvos volt, szaklapokban is publikált, zsidó történelmi tanulmányokat is közzétett, kiemelkedő szerepe volt a város zsidó iskoláinak magas szintre emelésében. Nem maradt nyomtalanul Löw Lipót öt esztendő-s (1841-1846) városbéli tevékenysége sem, mind a magyar nyelvűség fejlesztésében, mind az iskolázásban később is tovább élő érdemeket szerzett.

Nem elhanyagolható, eddig alig vizsgált jelenség Kanizsa kibocsátó hatása. Több, főleg zsidó familia gyermeke szerzett az itt megismert szellemi légkörre alapozva később országos vagy világhírt. Csak példaként említve néhányat: a múlt század második felében Schnitzler János bécsi orvos, egyetemi tanár, a természet közismert szakembere (az ő fia Arthur Schnitzler osztrák író), századunk elején Hevesi Sándor, a manapság ritkábban emlegetett, tragikus sorsú Kunfi Zsigmond, s kortársunk, Fejtő Ferenc.

Szembetűnő, (bár a körülmények ismerete során természetesen), hogy a várost alig érintette az 1880-as évek első felének zsidóellenes hulláma, s csak alig észlelhető kisebb zavargásra került sor. 1883. augusztus 26-án 300 ember gyűlt össze, de némi zajongás és ablakbetörés után szét is oszlottak. (Részletesebben: FOKI: ZAVARGÁSOK 217-241.) A város sokszínű szellemi arculatára jellemző, hogy mégis megindult egy zsidógyűlölő lap. Címül Az Igazságot választotta, szerkesztője Ladányi György volt. Róla egyetlen adattárunk sem tudósít. A hetilap mindössze 1883. december 8-1884. február vége között jelent meg, sem a magyar, sem a nagykanizsai társadalom életében nem játszott számottevő szerepet. Példányai egyedül az OSZK-ban maradtak fenn. (HORVÁTH 84.)

Az 1880-as évektől kezdődően öltött nagyobb mértéket a kanizsai zsidó lakosság beolvadásának két külső, látványos megnyilvánulási formája is, a név-magyarosítás és a kikeresztelkedés. Utóbbi következtében a megnövekedett Kanizsa lakosságán belül csökkent a zsidó vallásúak száma (1891-ben 20619 lakosból 3573 a zsidó, 1910-ben a 26524 kanizsaiból csak 3378 vallotta magát zsidó vallásúnak.) Még a zsidó intézmények munkatársai is szívesen idomítják családnévüket a környezet szokásaihoz. Néhány példa a magyarosításra: Boronkay Károly tanító eredeti neve Braun, Villányi Henrik igazgatóé Weismayer, Barta Lajos tanító, később a hitközség jegyzője fiatal korában Politzer, Neumann Ede rabbi egyik fiát Naményi Ernőként ismerjük. A híres, már említett kanizsai főrabbi, Fassel Hirsch unokája, báró Szerényi József egy ideig miniszter, a felsőház tagjaként halt meg. Hirschel Józsefet már Hűvösnek hívják, amikor 1897-ben a Budapesti Városi Villamosvasút vezérigazgatója, s amikor Botfai előnévvel nemességet kapott és Botfán kastélyt vásárolt. Kunfi Zsigmond apja fia születése előtt négy évvel változtatott nevet, a tragikus sorsú politikus érettségije évében, 1897-ben tért át a református vallásra. Gutmannék megőrzik családnévüket is, vallásukat is, azonban büszkén viselik a Gelsei előnevet és a bárói titulust. Auszterlitz Andor ügyvéd, költő Abonyiként hal meg 1915-ben a galíciai fronton. A hitközség jegyzője már a kiegyezés táján is Somo gyiként írja alá a magyarul vezetett iratokat. Az izraelita elemi, majd a polgári iskola tanítója, tankönyvíró, később tapolcai polgári iskolai tanár 1899-ig Altmann, utána Alpár Mór. Hoffmann Mór egyik álneve Tóváry Jenő, máskor Hevesiként írja nevét könyve címlapjára, fia már hivatalosan is Hevesi Sándor.

Hevesi is, Fejtő Ferenc is kikeresztelkedett, mindketten megrendítő művekben vallottak vallási útjukról. Hevesi nagyszabású drámájában, a Császár és komédiásban dolgozta fel a nagy élményt, s jóval halála után, 1948-ban, a Vigiliában jelent meg „Egy magyar író konverziójának története” című gyónása. Témánk szempontjából különösen tanulságos Fejtő Ferenc vallomása a kanizsai zsidók gondolkodásáról: „Zsidónak lenni: a zsidók többségének ez legfőljebb az ősök hitéhez való ragaszkodást jelentette, ez pedig a nagy ünnepek megtartására korlátozódott. ...ahhoz a nemzeti-séghez csatlakoztak, amely befogadta őket, amelynek kultúráját magukévá tették, s amelybe, döntésük szerint, integrálódtak. Fülöp nagyapám is magyar hazafi lett, sok magyar tankönyvet nyomtatott, aztán katolikus, református, olykor zsidó imakönyveket, majd megalapította a környék első magyar nyelvű hetilapját.” (FEJTŐ: BUDAPESTTŐL... 24.) Másutt: „Magyarnak lenni annyit jelentett számukra, mint egy barátságos közösség tagjának lenni. A városka fejlődésének izgalmas tempójában, a liberális eszmék s gyakorlat mámorának gőzébe elmosódtak a származási különbségek, s gyermekeik arca is, akárcsak az amerikai bevándoroltak arca, az őslakók vonásait vette fel.” (FEJTŐ: ÉRZELMES... 124.)

Ez a kiegyenlítődés, vagy legalábbis közeledés a legkülönbözőbb formákban érvényesült: a piarista gimnázium támogatói közt ott találjuk a legtehetősebb kanizsai zsidó polgárokat, akik közül néhányan a századforduló bálján már díszmagyarban jelentek meg. Ugyancsak e közeledés teszi természetessé, hogy Zala vármegye millenniumi évkönyvét a birtokos családból származó katolikus városi tisztviselő Halis István együtt szerkesztette a zsidó tanárral, Hoffmann Mórral, aki természetes gesztussal írta meg a Keszthelyről származó hercegprímás, Vaszary Kolos életrajzát. Ugyanő fogalmazta a kötet zárszavaként a ma is vállalható, akár a honismereti mozgalom hitvallásaként is idézhető vallomást: „Mentül jobban ismerjük szülőföldünket, annál inkább szeretjük ezt, s annál biztosabb gyökeret ver a nagyobb haza iránti szeretet... Bármely más nemzet megengedheti magának a cosmopolitizmust, a magyar - nem! A magyar embernek e földhöz kell ragaszkodnia, s érzésének, munkásságának, törekvéseinek itt vannak erős gyökerei. Ezekből nyer tápot büszkesége, hogy e haza hú fiának, hogy magyarnak született.”

Nagykanizsa társadalmában, művelődésében, a zsidók magyarosodásában több mint három évtizeden keresztül rendkívül jelentős szerepet vállalt Hoffmann Mór.

II.

Életéről rendkívül keveset tudunk, Kanizsán is ritkán emlegetik. Ha igen, legfeljebb, mint Hevesi Sándor apját. Műveiben alig vallott magáról, pályája nem bővelkedett látványos külsőségekben, csendben, szerényen, rendkívül sokat dolgozott. Közel negyven kötete jelent meg, némelyik negyedik, ötödik kiadásban is. Igaz, mára ezek elavultak, a századvégen azonban nem voltak hatástalanok. Emlékük a Hoffmannat már személyesen nem, csak a családi legendáriumból ismerő Fejtő Ferenc írásában is többször feltűnik. „Egy polgári iskolai tanár brosúrát ír az antiszemitizmus ellen” – olvassuk az Érzelmes utazásban. Több mint fél százada Párizsban élve, örömmel számol be róla, hogy pesti barátja egy antikváriumban felfedezte s neki ajándékozta Hoffmann két művét: „egyik a nemzeti kérdéstről, a másik a nőkérdésről szól”. (Levele NJ-hez). Nagyapja törekvéseit felidézve is említi Hoffmannat: „Nagyapám a magyar kultúrát választotta... Ebben a küzdelemben hűséges társa volt jó barátja, Hoffmann Mór, ...akinek fia Hevesi Sándor...” (FEJTŐ: BUDAPESTTŐL 23.) Nem feledkezett meg róla Komlós Aladár sem, amikor a magyar-zsidó irodalom

történetét feldolgozó monográfiájában „művelt, sokoldalú és termékeny tollú nagykanizsai tanítóként” emlegetve több művére is hivatkozik. (KOMLÓS I. 131.)

Devecserben született 1843. január 5-én. Családjáról semmi adatunk nem maradt fenn, mindössze arról tudunk, hogy nagyon hamar elvesztette anyját, nehéz körülmények között nőtt fel. (Talán testvére volt Hoffmann Gyula, aki 1871-ben izraelita tanító volt Lengyeltótiban, ez évben cikke is jelent meg a Néptanítók Lapjában és H. Mórral együtt írtak egy történelmi tankönyvet a nép- és polgári iskolák számára. Az sem lehetetlen, hogy Kanizsára valamilyen rokoni kapcsolat révén került, hiszen itt ekkoriban nyugdíjazták Somogyi Henriket és Hoffmann Jakabot, s ez időben kezdték meg az iskola magyarosítását.)

A családi erőfeszítés tette lehetővé, hogy hat gimnáziumot elvégezzon: Pápán, Vácon, Komáromban, Győrben és Pesten tanult. Nagyon fiatalon segédtanítói állást kellett vállalnia, s valószínű, hogy itt szerzett keresetéből tudta a képzőt elvégezni és 1864-ben tanítói oklevelet szerzett. A következő évben Veszprémben, két évig a Trencsén megyei Belluson és Nógrád megye székhelyén, Balassagyarmaton nevelő, 1868-69-ben igazgató tanító a somogyi Lengyeltótiban. 1869-ben került Nagykanizsára, ahol 1875-ig az izraelita elemi iskolában tanított. 1875-ben, immár 30 éves korában befejezte a gimnáziumot és érettségi vizsgát tett, ezután a polgári iskola tanára. A tanulást tovább folytatta, s már több kötettel a háta mögött 1876-ban polgári iskolai, 1882-ben pedig a budapesti egyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. Munkahelye azonban nem változott, 1897-ben címzetes igazgatói címmel tüntették ki. Nem tudjuk okát, hogy miért nyugdíjazták, más forrás szerint nyugdíjaztatta magát 59 éves korában, 1902-ben. Ezután Budapestre költözött, ott állást vállalt, egy közgazdasági lap szerkesztőségében dolgozott, de érdemi közleménye már nem jelent meg. Mindössze arról maradt adatunk, hogy 1915-ben ötödik kiadásban jelent meg egy németül írt magyar nyelvkönyve magántanulók számára.

A fővárosban halt meg a világháború második esztendejében, augusztus 18-án.

Az unokák emlékezete tartotta fenn, hogy fiatalon szeretett bele egy szép arcú, módos, falun nevelkedett leányba, Wesel Wilhelminába. Hamarosan összeházasodtak, s a fiatalasszony igyekezett szellemileg is közelebb kerülni férjéhez: sokat olvasott, idővel még Ibsent is kedvvel forgatta. Vidám, közvetlen teremtés. A város társasági életében alig játszott szerepet, (nevével mindössze az 1881-ben megalakult Vöröskereszt Egylet választmányának női osztályában találkozunk még 1895-ben is), igyekezett családjában derűs, kiegyensúlyozott hangulatot teremteni.

Négy gyermekük születik, elsőként Sándor, később

még három lány, mindegyiket taníttatják, a lányok tanítónői oklevelet szereznek. Sándor már nyolc éves korától zongoraórákra jár, nagyon tehetségesnek ítélik, nyolc éves, amikor franciául, tizenkettő, amikor angolul kezd tanulni. A német kezdettől családi nyelv is volt. Lakásukban élénk társasági élet zajlott, nemcsak a szűkebb munkatársi kör, a zsidó iskolák tanítói fordultak meg náluk, hanem gyakori vendég a piarista gimnázium néhány tanára is. A szülők azt sem ellenzik, hogy fiúk a katolikus templomba jár egyházi zenét hallgatni. (LÁSZLÓ 6.)

Lakásaikat nem tudjuk, felépülte után a Bazar udvarban laktak. (Az annak falán elhelyezett emléktábla azonban tévesen jelöli meg Hevesi szülőházul, hiszen e reprezentatív, két utcára nyíló, előkelő üzleteket és rangos lakásokat magába foglaló épülettömb csak 1881-ben készült el. Az a feltevés, hogy ugyanitt állhatott a szülőház, nem valószínű. Nehezen tételezhető fel ugyanis, hogy az építkezés idejére átmenetileg máshova költöztek volna, hiszen ez időben folyamatosan épültek a rangosabb bérházak a városban. A tábla szövegét célszerű lenne úgy javítani, hogy e házban lakott 1881-1891 között Hevesi Sándor.)

Hoffmann, noha benne élt a város társadalmi életében, elsősorban a kulturális élettel kapcsolatos szervezkedésekben vállalt élénkebb szerepet. Így nem találjuk nyomát annak, hogy tagja lett volna a Kaszinó, a Társaskör vagy a Polgári Egylet irányító testületének, a különböző jótékonyági egyesületeknek. Egyetlen, politikainak tekinthető szerepvállalásáról találtam több helyütt is megőrkített adatot. 1877-ben az orosz-török háború idején az ország közvéleménye nagy rokonszenvvel fordult a törökök felé. Ebben különösen kitűnt Kanizsa közönsége. Augusztus 5-én népgyűlést szerveztek az orosz birodalom törökök elleni inváziója ellen tiltakozva. A demonstráció elnöke Eperjesi Sándor ügyvéd, takarékpénztári elnök, szónokai közt ott találjuk Tuboly Viktor és Veszter Imre társaságában. Hoffmann Mór nevét is. Tiltakozó feliratot fogalmaztak és fogadtak el, kérve a kormányt, hogy lépjen közbe az orosz csapatok kegyetlenségének megszüntetése érdekében, hatalmuk terjeszkedése ellen.

1875-ben részt vett a Nagykanizsai Kisdednevelő Egylet szervező bizottságában, 1880-ig annak titkári teendőit is ellátta. 1895-ben még biztosan tiszteletbeli tagja. Ugyancsak tagja volt az Irodalmi és Művészeti Kör igazgató tanácsának, jegyzője a Vöröskereszt Egyletnek. Tiszteletbeli tagja a Kereskedő Ifjak Önképző Egyletének. E szerényebb közéleti szereplés azonban természetes, ha arra gondolunk, hogy milyen kiterjedt irodalmi tevékenységet fejtett ki, hogy hosszú időn keresztül lapot szerkesztette, hogy a tanítók szakmai szervezetének évtizedeken keresztül egyik ügybuzgó vezetője volt, a század végén pedig a helyi sza-

badkőműves páholy egyik tisztségviselőjeként is működött.

A nagykanizsai Munka szabadkőműves páholy megalakítását 1889. őszén kezdeményezte a Kelle szabadkőműves kör 10 tagja. A Kör 1878 óta jótékonyági egyesületként működött, a más városokban, különböző páholyokba felvett személyek szervezete volt. A tényleges megalakulás időpont: 1890. január 5. Az alakulást rögzítő jegyzőkönyv tartalmazza a tagok névsorát: a 10 alapítón kívül köztük találjuk Sáratory Oszkár és Hoffmann Mór nevét is. Mivel ugyanekkor még négy új tagot is felvettek, bizonyos, hogy Hoffmann már korábban is szabadkőműves volt, s most nem be-, hanem csak átlépett az új páholyba. Ezt látszik erősíteni, hogy a március 30-i közgyűlésen, amikor a vezető tisztségviselőket megválasztották, Hoffmannra a páholy szónokai tisztségét bízták, később tiszteletbeli főmestere lett. A páholy hathatós szociális, műve-lődési tevékenységet fejtett ki, Hoffmann főleg utóbbiban jeleskedett. Az irodalmi bizottság elnöke volt, maga is több előadást tartott. (Mi teszi lehetetlenné a szabadkőműves erények föltétlen gyakorlását? Ka-zinczy és Lessing, Megemlékezés Zola haláláról stb.) (NÉMETH L. 242-243, 251, 257.)

Még középiskolás, amikor első írásai megjelentek a Vahot Imre által szerkesztett Napkeletben és Bulyovszky Gyula Nefelejts című szépirodalmi, művészeti és divatlapjában. Érdeklődését jelzi, hogy első zsongéit a Petőfi-kortársak szerkesztette lapnak küldte el. A Napkelet 1857-1862 között jelent meg, 1861-ben szünetelt. Szépirodalmi rovatának ismertebb szerzői Csapó Kálmán, Lisznyai Kálmán, Szelestey László, Thaly Kálmán voltak, valamint a Petőfi-epigonok ma már nem emlegetett népes csapata. A Nefelejts 1859-1875 között változatosabb, modernebb hangvételre törekvő lap volt, többek között a Hoffmannal egyidős Kiss József, Szana Tamás műveit is közölte. (UMIL)

Hoffmann nem volt igazán költői alkat, nem csoda, hogy később felhagyott a költészettel, noha Kanizsára még vers-gyűjteménnyel érkezett: 1868-ban itt jelent meg Jerichói rózsák című kötete, melynek második kiadása ugyanitt 1881-ben hagyta el a nyomdát. A benne közölt alkotások a mai olvasó számára már nem jelentenek esztétikai élményt, de megjelenésük idején nagyon időszerűnek számítottak. Ugyanebben az esztendőben vehette kézbe az olvasó Kis József Zsidó dalok című művét, melyet Komlós Aladár nevezetes határkőnek tart, szerinte a magyar zsidóság betoppánását jelzi a magyar lírai költészetbe, és a magyar zsidóság történelmi fordulatának dokumentumaként tartja számon:

Magyarország ege alatt
Láttam meg a napsugarat:

Itt születtem, - itten élek,
Itt haljak meg csendesen,
Feltámadást is remélek,
Ámde az is itt legyen -

Így Kis József. E sorba illeszkedik Hoffmann, aki elsőként énekelte meg a zsidóság ünnepnapjait. Egy későbbi versében, a Magyar zsidóban 1886-ban:

Magyar vagyok, bár zsidó a hitem,
Munkálni vágyom én a hon javát,
Nem tántorít el attól senki sem,
Sem irigy ellen, sem álnok barát.
Én életem a honnak szentelem,
Követve szent hitem örök tanát.
Biztos kalauz a béke idején,
Tűzszlop a búbanat éjjelén.

Az idézett részlet alig hordoz esztétikai értéket. Erre is érvényes Komlós ítélete, melyet a kor hasonló zsidó poétáiról, az ünnepi áhitat költőiről (Heves Kornélról, Kisteleki Edéről, Gerő Attiláról, Roboz Andorról, Makai Emilről, Kis Arnoldról stb.) megfogalmaz: „S bizony a vallásos líra nem tartozik a magyar zsidó költészet erős oldalai közé. Minden rokonszenvünk a művelőié, de el kell ismernünk, hogy e versekben eredetiség, friss és erős érzés, a nyelv és képzelet hatalmas ritkán ragad meg bennünket.“ (KOMLÓS II. 126-142.) Mégis fontosak e versek, mint a kor dokumentumai, melyek a kanizsai zsidó polgárok magyarrá válásának folyamatáról is tanúskodnak. Hoffmann hangkereső költészete is része volt annak a költői áramlatnak, melynek során majd a gyermekek és az unokák nemzedéke a hazaszeretet olyan rangos vallomásait írja meg, mint Füst Milán: A magyarokhoz, vagy Radnóti Miklós: Nem tudhatom.

Hoffmann később is írt egy-egy verset, ezek nagyobb része azonban nem belső ösztönzésből, inkább az alkalom csábításából esetleg felkérésből született. Feltehetően szerkesztői valós vagy vélt kötelességből írta Az elmúlt évhez című, a Zalamegye 1877. január 3-i számában megjelent költeményét. Ugyanez a lap közölte 1879. április 23-án A felséges királyi pár ezüstmennyegzőjére című rímes köszöntőjét. 1882-ben Tapolcán a Batsányi János emlékszobor javára rendezett színelőadás alkalmából felolvasták Batsányi János emlékezete című versét, amely ugyancsak a Zalamegye 1882. január 4-i számában volt olvasható.

1874-ben regényírással is megpróbálkozott, Tóváry Jenő álnéven adta ki Egy úri kastély titkai című négykötetes művét két részben. Noha különösebb visszhangot nem keltett, olcsó kiadása 1890-ben újra a közönség kezébe került. Fennmaradt egy verses egyfelvonásos színműve is: Hogyan lehet az ember clas-

sikus íróvá címmel. Műfaját így jelölte meg: dramatizált humoreszk. A szerző olvasta fel a Nagykanizsai Magyar Irodalom - és Művészetpártoló Egyesület Irodalmi Szakosztályának ülésén 1886. február 24-én, s az Egyesület kiadványainak I. füzeteként még ez évben megjelent. Színpadra kerüléséről nem találtam adatot. Hogy maga a szerző sem tartotta fontos alkotásának, abból is következtethetünk, hogy műveinek Szinnyei számára gondosan összeállított jegyzékéből kifejtette. László Anna valószínű a családi emlékezetre támaszkodva említi, hogy a Nemzeti Színházhoz is benyújtott egy verses vígjátékot, de nem fogadták el. (LÁSZLÓ 9.) Lehetséges, hogy erre a kis humoreszkre emlékezve alakult ki a családi legenda.

Maradandóbb volt Hoffmann irodalomtörténeti, kritikai munkássága. Több érdemi tanulmánya jelent meg a magyar és világirodalom jelentős alkotóiról: Pedagógiai eszmék Arany János költeményeiben, Goethe, Madách és Byron, A regény és annak viszonya a társadalomhoz, Emlékezés Szigligetire, Irodalmi viszonyaink, Az ifjúsági irodalom, Arany János Toldija, Hermann és Dorothea, Schiller, Zola, Eötvös József stb. Tanulmányainak egy részét kötetbe is gyűjtötte: Vázlatok és tanulmányok az irodalom, az élet és nevelés köréből, 1887-ben Kanizsán jelent meg. Irodalmi dolgozatai ma már idejét múltak, megírásuk idején nemcsak szerzőjük széleskörű tájékozottságáról tanúskodtak, hanem hasznos ismeretterjesztő, népszerűsítő szerepet is betöltöttek.

III.

Hoffmann Mór életművének alighanem legmaradandóbb része széleskörű pedagógiai tevékenysége. Négy évtizeden keresztül tanított, ez idő nagyobb részében a kanizsai zsidó elemi, majd a polgári iskola pedagógusa. Tanári egyéniségét, óráinak hangulatát nem örökítette meg tanítványi emlékezés.

Azt tudjuk, hogy ösztönző, alkalmanként versengésre készítő környezetben dolgozott. Mindegyik intézmény rendkívül színvonalas, jó hírű, több pedagógusa az iskolai teendőkhöz kívül is sokat dolgozott.

Először Boronkay Károly hívta fel magára a figyelmet. 1830-ban Sárbogárdon született, rabbinak készült, majd polgári iskolai képesítést szerzett. Pár esztendei nevelősködés után Újvidéken, 1856-tól Nagykanizsán tanított. Nevét a kiegyezés évében változtatta Braunról Boronkayra. 1896-ban nyugdíjazták, 1899-ben halt meg. Az ötvenes években, németországi lapokban kezdett közölni, 1863 után a Pesti Napló a Tanodai Lapok, az Izraelita Közlöny, a Zala-Somogyi Közlöny, a Zalai Tanügy szerzője. Héber abc és olvasókönyve, Magyar nyelvgyakorlatok című tankönyve több kiadásban is megjelent. Bun Samu 1868-ban 24 éves tanítóként

Székesfehérvárról költözött Kanizsára. Előbb a zsidó elemiben, majd a kereskedelmi iskolában tanár, igazgató. 44 éves, amikor a középkereskedelmi iskolai tanári képesítést megszerezte. Nemcsak nyelvkönyvet, hanem könyvviteli munkákat is írt. Altmann Mór középiskoláit Bécsben, az izraelita tanítóképzőt Pesten végezte, 1881-1903 közt volt tanító a zsidó elemi, majd polgári iskolában. Nevét a század végén Alpárra változtatta. Versei, tanügyi cikkei, német nyelvkönyve, természetrajzi munkái jelentek meg. 1903 után Tapolcán tanított.

Méltó társuk volt az állami iskolák több tanítója is: Hajgató Sándor 1869-ben kerül Kiskanizsára, 1873-tól a felső leányiskola tanára, 1876-ban polgári iskolai tanári oklevelet szerzett, ettől kezdve a polgári leányiskolában tanított. Több műfajban otthonos, verskötetetei különösen sikeresek voltak. Szalay Sándor 1876-ban szerezte oklevelét Csurgón, segédtanító, tanító, majd igazgató volt Kanizsán. 1880-tól kezdve verses és elbeszélő köteteket, drámái jelentek meg nemcsak városában, hanem Pozsonyban, Pesten is. Tankönyvet is írt, egy időben lapszerkesztőként is sikert aratott. A polgári iskola első igazgatója Teesz János később vált tankönyvszerzővé. 1887 után Pesten jelentek meg földrajzi, történelmi tankönyvei több kiadásban is a polgári iskolák számára. (NÉMETH J. 158, SZINYEYI, GULYÁS)

Hoffmann már Kanizsára érkezése előtt szerzője volt az Izraelita Néptanítónak, majd a Magyar Pedagógiai Szemlének, dolgozatai olvashatók voltak még a lipcsei Bunte Blatterben, a bécsi Unterhaltungsblattban, a Magyar Tanügyben, a Néptanítók Lapjában, a Népnevelők Lapjában, a Néptanodában. A magyar pedagógia története szempontjából egyik legjelentősebb munkája DITTES Christian Friedrich (1829-1896) német liberális pedagógus A nevelés és oktatás története című kötetének fordítása, amely Pesten jelent meg 1872-ben. Dittes 1869-től a bécsi Paedagogium igazgatója, mind írásaiban, mind gyakorlati munkásságában, a tanítóegyesületek gyűlésein elmondott nagyhatású beszédeiben a polgári demokratikus iskolaügy, a minden egyházi és bürokratikus állami befolyástól mentes állami iskola és az általános népoktatás megteremtéséért küzdött. Nagy erővel védte az 1869. évi osztrák polgári liberális iskolatörvényt. Négy alapvető művét a magyar pedagógiai történet jeles személyiségei fordították magyarra. A sort Hoffmann nyitotta, a következő években Lélektani kézikönyvét Kiss Áron, a Gyakorlati logikát és A népiskola módszertanát Gyertyánffy István tette hozzáférhetővé a németül nem értő magyar tanítóknak. (PEDLEX).

Hoffmann főleg kanizsai működésének első évtizedében több pedagógiai jellegű kötetet is kiadott. Fischel Fülöp nyomdájában jelent meg az Ein Kapitel zur Wirklichen Erziehung című jutalmazott pályá-

munkája 1871-ben. Két évvel később Lipcsében a *Das Weib und seine Erziehung* című tanulmánya látott napvilágot. (SZINNYEI) Máig is figyelemre érdemes gondolatokat fogalmazott meg *A túlterhelés a népiskolában* című kötetében, 1885-ben. Az okok közt említette az osztatlan iskolát, a zsúfolt tantermeket, a nem lényegre törő, tudománytalan tankönyveket, a verbalizmust. Több tanulmánya, kötetei is jelentek meg a nevelésről, írt a költészet pedagógiai jelentőségéről. Szorgalmas munkatársa volt a *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja* című újságnak. Ennek szerepét még Komlós Aladár is fontosnak tartotta rögzíteni: „1886-1887-ben jelenik meg Halász Nándor szerkesztésében a *Magyar-Zsidó Ifjúság Lapja*, a jó nyomású, ízléses kiállítású és tartalmában máig legmagasabb színvonalú ifjúsági folyóiratunk. Legsorgalmasabb munkatársai Hoffmann Mór és Komor Gyula. (KOMLÓS I. 122.) (Halász Nándor - korábban Fischer Náthán - Hoffmann-nál egy évtizeddel idősebb, szándékaiiban is, sorsában is sok tekintetben hozzá hasonló tanító volt. Komor Gyula később elsősorban színművei révén lett közismert író.)

Hoffmann maga is megpróbálkozott ifjúsági lapok szerkesztésével, kiadásával, de tartós sikert nem tudott elérni. 1870-1871-ben *A Magyar Ifjúság lapja* címmel *Bun Samuval* közösen mulattató és oktató magyar folyóiratot szerkesztett, havonként egyszer jelent meg 1870. január 15. és 1871. decembere között. Az OSZK-ban egyetlen száma maradt fenn. A *Néptanítók Lapja* elismerően szólt róla: „E lap az előttünk fekvő szám szerint ítélve figyelmet és élénk felkarolást érdemel... Tartalma színes és változatos, tartalmaz elbeszéléseket, ... természettani szemelvényeket... és pályázati felhívásokat a tanuló ifjúság számára, ... költeményeket és mulattató játékokat.“ (idézi: KOTNYEK 169, BARBARITS 364. old.) Két évtizeddel később megpróbálta feltámasztani, s némileg változott címmel (*Ifjúság Lapja*) újra elindította. Két évig rendszeresen jelent meg, példánya nem maradt ránk. Vele szinte egy időben, 1871. január 1-től Györfly Jánossal, a tanfelügyelőség munkatársával közös szerkesztésben és Bója Gergely közreműködésével megindították a *Magyar Ifjúság Könyvtárát*. Havonta egy-egy számot terveztek kiadni. Példányát nem sikerült fellelni, a sorozat sorsát nem sikerült kideríteni, feltehetően nem élt hosszú ideig. Jellegéről megint csak a *Néptanítók Lapja* ismertetése áll rendelkezésünkre: „Történeti képek, főleg hazánk történetéből, természettani és természetrajzi közlemények, földrajzi leírások, ... elbeszélések, útirajzok, költemények, regék, mondák, színművek“ olvashatók a füzetekben. (idézi KOTNYEK 169.) 1882-1883-ban társszerkesztője volt (Hajgató Sándorral együtt) a *Bátorfi Lajos* által szerkesztett és kiadott *Zalai Tanügynek*. E lap hosszabb ideig jelent meg, (1881-1887 között), s Hoffmann több fontos írása

is helyt kapott benne.

Pedagógia jellegű írásait szinte lehetetlen számba venni. Nemcsak azért, mert sokféle, néha csak pár számot megért folyóiratokban is lappanganak írásai, hanem azért is, mert több alkalommal is álnevet, betűjelet használt névalírás helyett: Udvarfy Mór, Szalamander, Tóváry Jenő, (H.M.), H-n, H-y Mór, Hevesi Mór.

Legsikeresebb, maradandó értékű volt tankönyvírói tevékenysége. Összesen 19 különböző tankönyvének 47 kiadásáról maradt ránk adat. Ezek többségét egyedül írta, de néhány munkájának címlapján társszerzővel is találkozunk. Ezek névsora is elárulja Hoffmann rendkívül sokoldalú szakmai kapcsolatait. Szerzőtársai közt előfordul elismert piarista középiskolai tanár (Kiss Ernő és Perényi József), zsidó tanító, (Hoffmann Gyula), újságíró-szerkesztő (Bátorfi Lajos). Érdekes találkozás, hogy átdolgozta, a megváltozott körülményekhez alkalmazta 1890-ben, a szerző halála évében Gyürky Antal Magyar polgári jogok és kötelességek című korábban már három kiadásban is megjelent tankönyvét. Gyürky jól képzett, többféle tisztséget is betöltő közigazgatási szakember volt, Madách Imre unokatestvére.

Hoffmann tankönyveinek témaköre rendkívül sokszínű: Bibliai történeteket alkalmazott iskolai használatra, német klasszikus szerzőket adott magyarázatokkal a tanulók kezébe, a kereskedelem tankönyvét szerkesztette, magyar történetet írt, a szülőföld ismertetése címmel Zala megye leírását készítette el. Legkevesebb témaköre azonban a magyar nyelv és helyesírás, valamint a német nyelv tanítása. Már nyugdíjban írta meg több kiadásban is megjelent magyar nyelv-könyvét a magyarul magánúton tanuló németek részére.

Természetes, hogy e jelentős írói munkásság hamarosan tanító társai körében is ismertté tette nevét. Még Kanizsára érkezése esztendejében, 1869-ben a Megyei Iskolai Tanács tagja lett, s alig egy esztendeje tanít a városban, amikor beválasztották a Zala megyei tanító testület vezetőségébe is. Hogy kollégái figyelme ilyen gyorsan Hoffmannra irányult, abban annak is szerepe lehetett, hogy a Zala-Somogyi Közlöny már az előző évben, lengyeltóti igazgatása idején is több színvonalas cikket közölt az Eötvös-féle népiskolai törvénnyel kapcsolatban. (JUBÉVKÖNYV 11.)

Az 1868. évi XXXVIII. Törvény szerint a községi és polgári iskolai tanítók kötelesek minden tankerületben tanítói testületé alakulni, amely annyi körre oszlik, ahány járása van az illető megyének. Zalaiban Kanizsán kezdődött a szervezkedés, főleg azért, mert ez időben ott volt a tanfelügyelőség székhelye. A tanfelügyelő az a Bója Gergely, aki már az 1840-es években a tanítóképző igazgatója, 1848 nyarán a város és környéke országgyűlési képviselőjévé is választották. Már 1870-

ben megalakult a testület, elnöke Bója lett, alelnöke Nucsecz József, aljegyzője Hoffmann Mór.

Ugyanekkor delegálták az Országos Tanítói Gyűlés egyik zalai küldöttévé is. (Nagyon rövid idő alatt megszerzett rangját mutatja, hogy társa Nucsecz volt, ez időben már tekintélyes kanizsai iskolaigazgató, Bója elhelyezése után - aki 1872-ben a főváros tanfelügyelője lett - Zala vármegye tanfelügyelőjévé nevezték ki.) 1872-ben másod alelnök, 1881-ben a Nagykanizsai járáskör tagja, 1889-ben annak elnöke. A tanítói egyesület szakmai munkájában is rendszeresen szerepet vállalt. Pályázatok bírálatában vett részt, előadásokat vállalt. Pl. 1883-ban az Általános Tanító Egylet az óvodai nevelésről tárgyalt. Erdősy Biba Kornélia tanítónő előadásához kapcsolódva Hoffmann tartott korreferátumot, elsősorban azt emelve ki, hogy az óvodák ügyét országosan is rendezni kell, elérve, hogy ne csak a jobb módúak gyermekei juthassanak be oda. E munkája révén ismerte meg a megye számos tanítóját, s e kapcsolata magyarázza, hogy az általa szerkesztett Zala című hetilap miért közölte oly sok pedagógus szakmai és szépirodalmi írását. (KOTNYEK 145-149.)

IV.

Kiterjedt publicisztikai munkásságából két olyan kötete maradt fenn, melyek gondolatai megjelenésük idején is figyelmet keltenek, s a mai olvasónak sem érdektelenek.

1877-ben jelent meg először, majd még két kiadásban is az olvasó kezébe került A nemzetiség és a nemzeti nyelv című tanulmánya. Nagyon érdekes tanúsága a kanizsai zsidóság magyarosodási törekvéseinek. Ha a tanulmány műfaji párhuzamait keressük, akkor a 18. századi hasonló munkák, Bessenyei, Kármán művei juthatnak eszünkbe. Emelkedett kissé archaikus stílusa is emlékeztet rájuk. Gondolatait öt fejezetben csoportosítja: A nemzetiség és a sajtó, a hölgyek, az iskola, a színészet, a sajtó. Érvelésében nem annyira a logika, inkább az érzelem uralkodik. A részletesebb taglalás helyett inkább bevezetőjének néhány mondatát érdemes idézni: „Én nemzeti öntudatot a nemzeti nyelv alapos értése, a nemzet nyelvén írott művek ismerete nélkül el nem képzelhetek. Már pedig a valódi hazaszeretet a nemzeti öntudat biztos és megingathatatlan alapja nélkül csak pillanatra felhevülő szenvedély, sokszor a hazaszeretet köntöse mögé rejtőző aljas önzés és hazsonlésés. De a nemzet fennmaradását nem lehet és nem szabad a pillanatra felhevülő szenvedély nagyon is kétes támaszára bízni. Nemzeti öntudatot kell teremteni, ébreszteni és tovább fejleszteni, s ez által megvetni alapját oly hazaszeretnek, mely a nemzet jó és rossz napjaiban egyaránt nemes, egyaránt nagy és egyaránt utánzásra méltó.“ (7. old.) Nem tudjuk, a kötet-

ként miért ajánlotta Czigány Károlynak. Czigány 1832-ben született, tisztviselő volt több városban, 1861-ben szolgabíró, később ügyvéd, a kötet megjelenése idején földbirtokos Kővágóórsön. Maga is irogató ember, több cikke, egy kötete is megjelent.

Ma sem tanulság nélküli 1882-ben megjelent nagyobb tanulmánya, A semiták és antisemiták. Felvilágosításul és megszívlelésül írta Hoffmann Mór. Mint legtöbb művét, ezt is Fischel Fülöp (Fejtő Ferenc nagyapja) nyomtatta ki. A kötet időszerűségét az ekkoriban fellángoló zsidóellenes áramlat adta. Istóczy Győző már 1875-ben megindította zsidóellenes mozgalmát, 1878-ban a zsidók Palesztinába telepítéséről szónokolt, s majd 1883-ban a tiszaezlári vérvád megfogalmazására, országos zavargásokra is sor kerül.

Hoffmann tanulmánya három nagy részből áll:

1. Elemzi a zsidók elleni gyűlölet forrásait, különösen részletesen foglalkozik a németországi, kisebb részben az oroszországi jelenségekkel.
2. Sok érveléssel, idézettel bizonyítja, hogy a zsidók vallása, a Talmud tanításai nincsenek ellentétben a kereszténység erkölcsi követelményeivel.
3. Cáfolja a zsidók ellen felhozott leggyakoribb vádak: hogy uzsorások, hogy nem szeretik hazájukat, hogy kerülnek a nehéz munkát, hogy nem akarnak beolvadni a társadalomba, hogy önzők, hogy nem áldoznak a közösség ügyeire.

Érvelése rendkívül sokoldalú, nagyon sok gondolata ma is nemcsak helytálló, hanem időszerű is maradt. A zsidók elkülönülésének okai közt főleg a történelmieket emeli ki: „A mindenütt csak túrt, polgárjoggal nem bíró zsidó a körülmények kényszerítő befolyása alatt lett kereskedővé, kinek mindig készen kellett állnia, hogy önmagával családját és pénzét is mobilizálhassa, valahányszor pénzszükségben levő fejedelmeknek szükségük volt pénzre privátszenvedélyeik kielégítésére.“ (44. old.) Felhívja a figyelmet a zsidók gyors magyarosodására: „De csak a vak nem látja, hogy a zsidó, mióta a nemzeti aspirációk Magyarországnak teljesen magyarrá tételében fáradoznak, rohamosan magyarosodik, hogy különösen a vidéken teljesen kivész a jargon és németül sem tud, hogy az újabb generáció teljesen magyarosodik, a nyelvvel együtt elsajátítva a nemzeti szellemet is és mindinkább simulva ehhez.“ (58-59. old.) Nem tartja elegendőnek a magyarosodást, nem örül annak, hogy családi körben sokan még németül olvasnak. A magyarosodásban nagy szerepet szán a nőknek, üdvösnek tartana egy Szent István Társulat-szerű egyesületet, amely olcsó magyar könyveket adna a zsidók kezébe.

Nemcsak gondolatainak egy része maradt máig is érvényes, hanem stílusa is hatásos maradt. Ünnepeles, kissé barokkos körmondatokban fogalmaz, legfeljebb egy-egy keményebb, néha durvábbnak tűnő jelzőn akad

fenn figyelmünk. Ezek azonban messze elmaradnak Istóczy durvaságától. A kötetet méltán tartja számon a magyar zsidó irodalomban Komlós Aladár is (KOMLÓS I. 151.) Kései emléke 54 évvel később is feltűnik Fejtő Érzelmes utazásában.

V.

A fentebb összefoglalt sokrétű tevékenység mellett nagyon figyelemre méltó szerkesztői tevékenységgel járul hozzá Nagykanizsa társadalmi, műveltségi fejlesztéséhez. Több, elsősorban pedagógiai lap alapításában buzgólkodott, azonban ezek egyike sem volt tartós. Nagyobb sikerrel vett részt a Zala című hetilap szerkesztésében. 1873-ban alapította Fischel Fülöp, kiadója, nyomdása mindvégig ő, később fia volt. A 20. századot is megélte, változó tulajdonosok kezében 1922-ig jelent meg. Hoffmann indulásától 1882-ig szerkesztette. Nem a város egyetlen lapja volt, 1874-1944 között folyamatosan megjelent a Zalai Közlöny is, ezt a másik jelentős nyomdász, Wajdits József adta ki, 1882-ig Bátorfi Lajos, később Szalay Sándor, majd újra Bátorfi szerkesztette.

A két lap között számottevő különbséget nem fedez fel a mai olvasó. Ha köztük vitára került sor, a mögött ritkán lehet világnézeti, politikai okokat találni, inkább ízlésbeli, néha gazdasági különbségek, érdekek fedezhetők fel. Talán a Zala egy árnyalatnyival modernebb, liberálisabb, a Zalai Közlöny mintha több szállal kötődne a hagyományokhoz. Erre is csak egy-egy cikkből, vitából, mintsem a lapok egészéből lehet következtetni. (Pl. 1882. novemberében a Szabadelvű Körről) A szerkesztők közt sem feszült alapvető ellentét.

Nem volt feltűnő, hogy egy hetilapot gyakorló pedagógus szerkeszt. Zalaegerszegen Udvardy Ignác, később Borbély György, Nagykanizsán Szalay Sándor, később Villányi Henrik is hosszú ideig a tanítás mellett szerkesztő. Szalay 1882-ben saját polgári nevén, majd 1883-1887 között Vas Álmos álnéven a Zala Közlönyt, később, több mint egy évtizedig megint polgári nevét használva a Zalát irányította, írta. A szerkesztők változása nyomán egyik lap stílusában, eszmeiségében sem következett be érzékelhető fordulat. Hogy a szerkesztők közt nem volt érdemi ellentét, az is bizonyítja, hogy 1886-1889 között a Zala két főmunkatársa a két korábban talán vetélkedő szerkesztő, Bátorfi Lajos és Hoffmann Mór volt (HORVÁTH 100.)

Egyik hetilap sem mérhető a mai mércével. Szere-

pük elsősorban az, hogy rendszeres olvasáshoz szoktatták a város és a környék lakosságát, a hírek közlésével közvéleményt, némi közösségi tudatot is formáltak. Hoffmann több pedagógiai, kulturális jellegű cikket közölt, többet foglalkozott a tanítók életével, munkájukkal, mint Bátorfi. Később, Szalay szerkesztősége idején a Zalai Közlöny fordult jobban a tanítók felé: több pedagógusszerzővel, több iskolai témával találkozunk.

A Zala megjelenésének első évtizedében közölte a még kezdődőnek számító Kis József néhány versét, s nagyon sok pedagógus irodalmi próbálkozásainak adott helyet. (Kozáry József Kanizsán született és tanult, 1885-től Budapesten polgári iskolai tanár, Szalay Sándor és Hajgató Sándor Kanizsán, Békefi Elek Zalakopányban, Pozsogár Gyula Zalavégen, Halasy Béla Alsólendván, Friedmann Alajos Tapolcán tanított.) A szövegek, híradások nagyobb része a szerkesztő jelöletlen vagy különböző névjellel, betűkombinációval szignált munkája, s nyilvánvalóan sok a másodközlés is.

Hoffmann szerkesztő tevékenységének egyik leg-sikeresebb terméke a Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra. Halis Istvánnak közösen állították össze, részben írták is. Rendkívül vegyes tartalmú és színvonalú kötet, mégis egy évszázaddal később a mai érdeklődőknek is nagyon hasznos. Szinte átfogó képet a korabeli Zala megyéről. Hasznát növeli, jelentőségét fokozza, hogy nem készült el a Borovszky Samu szerkesztésében megindított, majd félbeszakadt Magyarország városai és vármegyéi sorozat zalai kötete. Az évkönyv egyrészt tárgyyszerű összefoglalókat közöl a zalai intézményekről, egyesületekről, szervezetekről, azok tisztségviselőiről, másrészt néhány színvonalas tanulmány ismerteti a megye történetének fontosabb eseményeit, a megye néhány nevezetes szülöttét: Zrínyit, Batsányit, Zala Györgyöt, Vaszary Kolost, Fejér Györgyöt stb.

Szerzői gárdája rendkívül sokszínű: földbirtokosok, szerzetes tanárok, tanítók, rabbik, jegyzők, a már nagy tekintélyű író, szerkesztő, a MTA levelező tagságával is megtisztelt Rákosi Jenő, a még pályakezdő Gönczi Ferenc, Hevesi Sándor stb. Maga Hoffmann is számos cikkel szerepel: ő írja a megye általános ismertetőjét, Vaszary Kolos, Fejér György életrajzát, a Keszthelyi Gimnázium, a Zala Megyei Nemesi Magán Alapítvány, a Nagykanizsai Malátagyár és Serfőzde ismertetését, stb. Az évkönyv ma már alig hozzáférhető, érdemes lenne hasonló kiadásban újra közzétenni.

Hoffmann Mór önálló kötetei

A. Tankönyvek:

1. Bibliai történetek néptanodák számára Nk. 1873. (2. kiad. Uo. 1884.)
2. Goethe Hermann és Dorotheája. Szövegmagyarázatokkal középtanodák számára. Nk. 1876. (2. kiad. Uo. 1880.)
3. Német nyelvtan és olvasókönyv középtanodák számára. Nk. 1877. (Összesen 7 kiadás készült, a 7. Perényi Józseffel közösen, Német olvasó- és gyakorlókönyv címen, Hevesi Mór írói néven, Budapesten, 1903-ban jelent meg.)
4. Szülőföld és haza (Zalavármegye ismertetése) Bátorfi Lajossal együtt. Nk. 1879. (Újabb kiadásai 1881, 1885, 1888, Zalamegye földrajza címmel 1891.)
5. Magyarország története. Nép- és polgári iskolák használatára rövid előadásban, Hoffmann Gyulával. Nk. 1881.
6. A német nyelvtan főbb szabályai. Nk. 1883. (2. kiad. Nk. 1894.)
7. Magyar nyelvtan. A közép- és polgári iskolák első és második osztálya számára. Bp. 1886. (1892-ig még három kiadása.)
8. Német nyelvtani és gyakorlókönyv elemi iskolák felső osztályai számára. Bp. 1890. (4. kiadása kissé változott címmel Bp. 1903.)
9. Német nyelvtan és olvasókönyv polgári iskolák számára. Bp. 1890.
10. Magyar olvasókönyv polgári fiúiskolák számára. I-III. kötet. Bp. 1890-1891.
11. Közönséges iránytan a levelezés és ügyiratok megtanulásához. Bp. 1890.
12. Magyar polgári jogok és köteleességek rövid ismertetése (Gyürky Antal után átdolgozott 4. kiadás.) Bp. 1890.
13. Magyar nyelvtani gyakorlókönyv az elemi iskolák II-IV. osztálya számára, Az országos magyar izraelita tanítóegylet megbízásából. Három rész. Bp. 1890-1891.
14. Olvasókönyv. A tanyai és osztatlan falusi népiskolák II-IV. osztálya számára (Többekkel együtt) Szeged, 1892-1894.
15. Magyar helyesírás 73. gyakorlati leckében. Segédkönyv a helyesírás tanítás- és tanuláshoz. Bp. 1893. (3. átdolgozott kiadása uo. 1904.)
16. Rendszeres magyar nyelvtan középtanodák és polgári iskolák III. osztálya számára. Bp. 1895.

17. Ung-deutsch. U. dt.-ung. Taschenwörterbuch, m. bes. Berück s.d. össter. Orthogr. Berlin 1899.
18. Magyar szemelvények életrajzokkal, tárgyi és esztétikai magyarázatokkal. (Kiss Ernővel) Középpolgári iskolák használatára, Nk. 1900.
19. Ungarisch. (Gyors nyelvkönyv tanár nélküli tanulásra.) Bp. 1915-ben megjelent 5. kiadása ismert.

Kéziratban maradtak:

20. Német Synonymicon, vagyis a német rokon értelmű szavak betűrendes jegyzéke az egyes fogalmak egybevető magyarázatával.
21. Magyar költemények kiválogatva s magyarázva.

B. Pedagógia

1. Ein Kapitel zur Erziehung. Nk. 1871.
2. A nevelés és oktatás története Dr. Dittes Frigyes után ford. Pest. 1872.
3. A nőnevelésről Bp. 1872.
4. Das Weib und seine Erziehung. Lipcse, 1873.
5. A túlterhelés a népiskolában (Pedagógiai kérdések I) Nk. 1885.
6. A népiskolai tananyag revíziója a Herbart-Ziller rendszer tükrében. Nk. 1886.
7. A tanuló ifjúság szellemi koraérettsége. Nk. 1886.
8. A költészet pedagógiai jelentősége. Nk. 1900.

C. Irodalom

1. Jerichói rózsák (héber dallamok) költemények. Nk. 1868. (2. kiadása uo. Költemények a szent történetből, 1881.)
2. Kebelhangok (Eredeti köszöntések) Nk. 1873. (2. kiad. Uo. 1884.)
3. Kis lant (Szavalókönyv) Nk. 1873. (2. kiad. Bp. 1894.)
4. Két gyermek a népből. Elbeszélés a nép és az ifjúság számára. Nk. 1874.
5. Egy úri kastély titkai Regény. Nk. 1874. (Négy kötet. Tóváry Jenő álnéven.)
6. A nő a költészetben. Nk. 1879.
7. Hogyan lehet az ember classicus íróvá? Dramatizált humoreszk egy felvonásban Nk. 1886.
8. Vázlatok és tanulmányok az irodalom, élet és nevelés köréből. Nk. 1886.

D. publicisztika

1. Zsidóinkról. Igaza van-e Csernátony Lajosnak vagy nem? Nk. 1874.
2. A nemzetiség és a nemzeti nyelv. Nk. 1877.
3. A semiták és antisemiták. Bp. 1883.
4. Deák Ferenc emlékezete. Ünnepi beszéd. Az Izraelita tanügyi Értesítő melléklete. Bp. 1903.

*Irodalom:***BARBARITS**

Barbarits Lajos: Nagykanizsa Bp. 1929.

FEJTŐ: LEV

Fejtő Ferenc levele a szerzőhöz. Magántul.

FEJTŐ: ÉRZELMES

Fejtő Ferenc: Érzelmes utazás. Bp. Én.

FEJTŐ: BUDAPESTTŐL

Fejtő Ferenc: Budapesttől Párizsig.

Emlékeim Bp. Én.

FOKI: ADATOK

Foki Ibolya: Adatok a zalai nyomdászat történetéhez 1860-1900. Zalai Gyűjtemény 31.

FOKI: ZAVARGÁSOK

Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25.

GULYÁS

Magyar írók élete és munkái: Írta és összeállította Gulyás Pál.

Sajtó alá rend. Viczián János. XIII. kp. Bp. 1993.

HORVÁTH

Horváth Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861-1973. Zalaegerszeg, 1978.

JUBÉVKÖNYV

Jubileumi évkönyv a nagykanizsai Zrínyi Miklós Általános Iskola fennállásának 125. évfordulójára (1872-1997.) Szerkesztette Berke Józsefné és Bertalan Péterné. Nk. 1997.

KARÁDY

Karády Viktor: A zsidó „túliskolázás” kérdése a történelmi Magyarországon. Neveléstörténeti Füzetek 14. (A zsidó iskolaügy története Magyarországon) Tud. Konferencia Bp-en 1993.)

KERECSENYI

Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. Zalai Gyűjtemény 21.

KOMLÓS

Komlós Aladár: Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. Bp. 1993. I-II.

KOTNYEK

Kotnyek István: Alsófoku oktatás Zala megyében 1918-ig. Zalai Gyűjtemény 9.

MILLÉVKÖNYV

Zakavármegyei évkönyv a milleniumra. Szerk.: Halis István és Hoffmann Mór. Nk. 1896.

LÁSZLÓ

László Anna: Heves Sándor. Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1973.

NÉMETH JÓZSEF

Németh József: Zala városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén. Zalai Múzeum 7.

NÉMETH LÁSZLÓ

Németh László: A nagykanizsai Munka szabadkőműves páholy története 1890 – 1920. Zalai Gyűjtemény 42.

PEDLEX

Pedagógiai lexikon. Főszerkesztő Nagy Sándor Bp. 1976.

SZINNYEI

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 14 köt. Bp. 1891-1914.

UMIL

Új magyar irodalmi lexikon. Főszerkesztő Péter László Bp. 1994.

Hoffmann Mór

Die Stadt Nagykanizsa nahm in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine rasche Entwicklung. Nicht nur die äußeren Zeichen der Urbanisierung wurden augenfällig, sondern auch das gesellschaftliche und kulturelle Leben der Stadt wurde vielfarbig. In der Gesellschaft der Stadt spielten die jüdischen Bürger große Rolle. Sie folgten der Richtung Neologie, so wurden sie sehr schnell magyarisiert, viele von ihnen haben sich durch Namensänderung und Glaubensänderung ihrer Aufnahmeumgebung gerichtet. In den letzten drei Jahrzehnten des Jahrhunderts war eine ausgezeichnete Persönlichkeit dieses Prozesses Hoffmann Mór.

Er ist im Jahre 1843 in Devecser geboren, absolvierte seine Studien unter schwierigen Verhältnissen. 1869 zog er nach Nagykanizsa, zuerst unterrichtete er in der jüdischen Elementarschule, dann nach 1875 in der Bürgerschule. Schon als Primarschullehrer legte er das

Abitur ab, und erwarb Diplom in der Bürger-, später in der Mittelschule. Seine Tätigkeit ist außerordentlich vielseitig. Zuvor erschien sein Gedichtband, später schrieb er zahlreiche pädagogische Studien, gab Bücher aus. Von insgesamt 47 Auflagen seiner 19 Schulbücher haben wir Kenntnis. Mehrmals versuchte er Jugend-, und pädagogische Zeitungen herauszugeben, zwischen 1873 und 1882 war er Redakteur bei der Wochenzeitung Zala. Auch heute dient als nützliches Quellenwerk das im Jahre 1896 erschienene, zusammen mit Halis István editierte Jahrbuch des Komitats Zala der Band zum Millennium.

Sein Sohn, Hevesi Sándor war hervorragender Fachmann, Regisseur des ungarischen Theaters in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, für eine Zeit war er Direktor des Nationaltheaters.

Kardos Ferenc

Amiről a tárgyak mesélnek

Dél-Zala gyermekjátékkultúrája a Thúry György Múzeum gyűjteménye tükrében*

A Thúry György Múzeum Néprajzi Gyűjteménye 1951 óta gyarapodik gyermekjátékokkal. E rövid ismertetés elsősorban a gyűjtemény bemutatása, s a játékokhoz tartozó leírásokon keresztül egy-egy dél-zalai, a zalai határhoz közel fekvő somogyi, vagy ma Nagykanizsához csatolt falu gyermekvilágának felvilágosítása, megidézése.

A ma már jelentős számú és a gyermekjátékok sokféle típusát, formáját őrző gyűjteményrész tárgyai, leírókartonjai és a felgyűjtött területről származó adattári leírások lehetővé teszik, hogy bemutathassam a múzeum és a gyűjtőterület kapcsolatának néhány érdekes jellemzőjét is.

I. Gyermekjáték a néprajzi kutatásban

A gyermekjátékok gyűjtése és vele együtt kutatása két évszázados múltra tekint vissza. Kresz Mária 1948-ban összefoglalta az addigi eredményeket, s abban – már a kezdetek említésénél – megjelenít három irányzatot¹: „*A gyermekjátékkutatás a népköltészet gyűjtésével indult meg. ... Talán az első társadalomnéprajzi aspektusú leírás Török Ferenc műve², mely „a játékoknak a gyermek és a fiatalság társadalmában való szerepéről tájékoztatást nyújt.*”... „*A játékszerek helyi, monografikus leírását (először) József Dezső³ nyújtja.*”⁴ 1948-at követően több jelentős nagymonográfia is megjelent, de számtalan a játékok tanítását célzó kiadvány is született.⁵ Végigtekintve az azóta eltelt időszakon, elmondható, hogy a 20. századi játékkutatás erőteljesen szöveg- és dallamközpontú, kevés a társadalomnéprajzi jellegű munka. A 20. századi eredményeket Niedermüller Péter és Lázár Katalin foglalta össze a Magyar Néprajz VI. kötetében⁶ Játékelméleti fejtegetésekkel és egy-egy tájegység áttekintő bemutatásával elsősorban Lázár Katalin újabb köteteiben találkozhat a kutató.⁷

Zala gyermekjátékairól, a zalai gyermek életéről és szokásairól leginkább a 20. század elejéről kaphatunk képet, köszönhetően elsősorban Gönczi Ferenc munkásságának.⁸ Sajnos a két háború közötti, majd az 1945 utáni időszak kimaradt a rendszeres feldolgozásból, bár különböző intenzitással (és metodikával) folyamatos volt a gyűjtés.

Dél-Zala nagy részét kevéssé kutatták a gyermekjátékkal foglalkozók. Adattári kéziratok születtek ugyan⁹ de tanulmány szintű feldolgozás még nincs. A zalai tájak közül Hetésben és Göcsejben, valamint a néprajzi szempontból is kevésbé egységes táj szomszédságában, Somogyban – köszönhetően Gönczi Ferenc,¹⁰ Együd Árpád¹¹ munkásságának, jelentős gyermekjáték-kutatás folyt. Legújabbán Szapu Magda adott közre¹² egy, az Együd-hagyaték játékeit sokrétűen feldolgozó munkát. E kötetben is a játékok leírása áll a középpontban, de fontos újdonsága, hogy a Somogy Megyei Múzeum gyűjteményében szereplő játéktárgyakat is felsorolja. A somogyi kutatás Dél-Zalát tekintve kiemelkedően fontos, hiszen a somogyi kutatók Dél-Zalában is gyűjtöttek, illetve van olyan dél-zalai, valaha somogyi település (ilyen például Nemespátró), illetve Nagykanizsához közeli somogyi település (mint Pogányszentpéter), ahonnan gyűjtött a Thúry György Múzeum is néprajzi tárgyakat.¹³

A Thúry György Múzeum gyermekjátékainak bemutatása ezekhez az előzményekhez kötődik és lehetőséget ad egy, a korábbi kutatásokban ritkán alkalmazott megközelítési módra. A játékok leíró kartonon és adattári anyagokban rögzített tárgy-története alapján a játék és a játékot körülvevő természeti és társadalmi környezet kapcsolatrendszer kerül előtérbe. Mik is e kapcsolatrendszer alapvető elemei? Olyan tárgy-ember, tárgy-környezet viszonylatok, melyek meghatározzák a tárgy egész életét a játékba kerüléstől a játékból való kikerülésig. Felbontva e kapcsolatrendszer különféle

*Szerkesztői megjegyzés: A szerző nem vette figyelembe a kötetben alkalmazott hivatkozási rendszert. Így ez a tanulmány nincs összhangban a többivel.

aspektusaira elénk tárulnak

- a játéktárgy és a természeti-gazdasági környezet kapcsolatai,
- a játéktárgy és a készítő, használó, adományozó viszonyai,
- és a játéktárgy funkciója és játszott játék szerepe a gyermektársadalomban és az egész faluközösségekben lesznek a vizsgálat főbb szempontjai.

E kapcsolatok egyszerre több idődimenzióban (korok és nemzedékek között) is létezhetnek. Ezért a szinkronikus bemutatás (a tárgy az adott közösség adott jelenében) mellett diakronikus (a tárgy történetisége folyamán létre jövő) kapcsolatokra is rávilágítunk.

Mindemellett van még egy kapcsolatrendszer, amit vizsgálunk kell és lehet, ez pedig a múzeum és a táj játékkultúrája közti. A táj a fölgyűjtött tárgyak és adatok közvetítésével identifikáló erejű kapcsolatokat hoz létre a múzeummal. Ez a viszony azonban – ha csak a tárgyakat tekintjük is – nem egyirányú. A múzeum igényei is visszahatnak a gyűjtött tájra, pontosabban a gyűjtőkkel kapcsolatba került személyekre.

Néhány fogalom

A gyűjtemény bemutatásához olyan fogalmi hálót használunk, mely az eddigi, a szakirodalomban megfogalmazottakhoz igazodik, de kissé alkalmazkodik az elemzés sajátos igényeihez. Mik is ezek a sajátos igények? Elsősorban az, hogy tárgyról lesz szó, melyek belépnek egy település társadalmának játékkultúrájába, ott élnek, s végül valamilyen módon kilépnek onnan. Játékszerként (vagy játékeszközként) való életük során sem mindig egynemű a tárgy-játéksituációs kapcsolatok. Tehát az elemzésnek bizonyos fókig függetlenednie kell a végzett játéktevékenységtől, hogy a többértelmű tárgy-játék kapcsolatokat és a tárgyhoz fűződő más kapcsolatokat (természeti és gazdasági környezettel, készítővel, gazdasági tevékenységgel) egyaránt vizsgálni lehessen.

A **játék** fogalmát a Magyar Néprajz VI. Kötetében Niedermüller Péter körüljárja, részleteiben mutatja be.¹⁴ Szerinte s játéknak, mint kulturális *tevékenységrendszernek* „*az a legfontosabb feladata, hogy a megismerés, az elsajátítás, más szóval a szocializáció folyamatát a kultúra szempontjából minél kedvezőbben alakítsa*”.¹⁵ A játékokat az jellemzi, hogy „*szabad akaraton alapulnak, nem produktívak, valóságyszerűek, de nem valóságosak, térben és időben meghatározottak*.”¹⁶ Lázár Katalin definíciójában a népi játék személyiség- és kultúraformáló erejét, a folyamatos tanulásban (szocializációban) és a közösség-szerveződésben kifejtett szerepét emeli ki.¹⁷ Azonban – ahogy a játék fogalmának körüljárása közepette mindketten megfogalmazzák – ezek a jellemzők is viszony-

lagosak, például ha a gyermek részt akar venni a falu közösségi életében, úgy bizonyos játékokat játszania kell, s a produktivitás is tetten érhető. A gyűjtemény szempontjából minden olyan cselekvés játéknak minősül, ami a gyűjteménybe kerülő játéktárgyakhoz köthető. Tág értelemben még a szülő javító-segítő tevékenysége is, hiszen sok esetben épp ez a gyermek célja: az együttjátás egyik formája.

A **jatéktárgy** olyan tárgy, melyet játéktevékenység alkalmával is használtak. Lehet játékszer és játékeszköz aszerint, hogy hogyan viszonyul a játéktevékenység szabályaihoz.¹⁸ A definíció szerint játékeszközök önmagukban nem alkalmasak játékokra meghatározott szabályok nélkül, a játékszerek igen. A játékban azonban vannak olyan tárgyak is, melyek eredetileg nem játékeszköznek vagy játékszernek készültek, csak később és többnyire időlegesen lettek azzá. A múzeum csak kevés ilyen tárgyat, elsősorban kisméretűeket és játékgyűjtéskor gyűjtötteket őriz (mint például az eltört korsó fülét, mint lovacska játékeszközt, vagy kis méretű kosarat, melyet apróbaromfi etetésére munkaeszközként is használtak.)

A **gyermek** és a felnőttkor játékei mind szerepükben, mind funkciójukban, mind tartalmukban mások. Ezért definiálni kell a gyermek és felnőttkor történelmi, és néprajzi szempontból állandóan változó mezsgyéjét. A múzeum gyermekjátéktárgyai használatáról szóló adatok a 16. életévet jelölik meg határként azzal, hogy a játéktárgyak készítése a fiatalabbak számára a felnőttkorba húzódik át. Gönczi Ferenc így fogalmazza meg a „*Somogyi gyermek*”-ben: „*ismétlőiskolás kort, a 15. évet vettem befejezésnek, de itt-ott érintem a magasabb korban előforduló jellemző szokásokat is*.”¹⁹ Lényeges szempont az időhatár megvonása, hiszen van a gyűjteményben néhány tárgy, amit katonai fiatalok készítettek unalmukban vagy emlékül. Ezek feldolgozásunkból kimaradnak, hiszen információt nem a délzalai gyermekjáték-kultúráról, hanem a katonafolklor vonatkozásában adhatnak csak.

Egy-egy vidék **játékkultúrába** tartozik mindazon jelenség, mely a játékkal kapcsolatban észlelhető egy adott közösségben, térségben. A játék szereplői, tárgyai, szabályai, funkciói, kapcsolatai a közösség más területeivel, az adott térségben történetisége mind beletartozik. E játékkultúra rétegzett abból a szempontból is, hogy a játéktárgy és a vele végzett játékcselekvés milyen viszonyban áll használatakor az őt körülvevő társadalommal.

II. A Thúry György Múzeum gyermekjátékai

A Thúry György Múzeum néprajzi gyűjteményében 1957-ig egységesen, a néprajzi gyűjteményben kaptak

helyet a játéktárgyak, 1958-tól a nagykanizsai polgárságtól gyűjtött játéktárgyakat külön, az ekkor létrehozott helytörténeti gyűjteményben kaptak helyet. (A néprajzi gyűjteményből megemlített tárgyak leltári jelét és számát mindig az említést követően adjuk meg, például: TGYM 55.55.3.)

A néprajzi gyűjteményben jelenleg 574 egységnyi,²⁰ 637 darab játéktárgy van. Dr. Kerecsényi Edit, (a múzeum igazgatója volt 1952-től 1980-ig) a hetvenes évek elején észlelte, hogy a gyűjteményekben kevés a gyermekjáték. E hiány pótlására rendszeres gyűjtésbe kezdett Nagykanizsán és a környék néhány településén, elsősorban az iskolákban. A játékok zömét 1971 és 1975 között gyűjtötte a kiváló etnográfus. Mivel ebben az időszakban a gyűjtött játékok nagy részével már nem játszottak, többségüket a gyerekek szülei és nagyszülei készítették, a gyűjtés arra is kiterjedt, hogy a szülők, nagyszülők mikor és hogyan játszottak a múzeum számára készített játékok elődeivel. Így nyomon követhetővé vált, hogy melyik nemzedék gyermekkorában élt a játék és mely játékok készítésének fortyélya élt még a gyűjtés idején. A pontosan vezetett leíró kartonoknak köszönhetően a legtöbb játék társadalom-néprajzi háttere rekonstruálható volt, azonban azokon a településeken, ahonnan nagyobb számban kerültek a gyűjteménybe tárgyak, további kutatást kellene folytatnunk a kép pontosításához, kiegészítéséhez.

Társadalomnéprajzi jellemzők

A néprajzi gyűjteményben található játéktárgyak azonban nem mind a város és környéke népi játékkultúrájáról tanúskodnak. A múzeum – mindenkori feladatának eleget téve – mindenféle játéktárgyat gyűjtött, és nagyon különböző módszerekkel. A gyűjtemény áttekintése után nyilvánvalóvá vált, hogy társadalomnéprajzi-történeti szempontból is többretegű gyűjteményről van szó. A népi (paraszti) világ játéktárgyai, a polgárság gyermekeinek játéka, az óvodában készített játékok és a dísz tárgyként készített vagy funkcionáló játékok egyaránt találhatóak itt. E játékok más-más módon, eszközökkel, társadalmi viszonyok közt jöttek létre.

„Népi játékok”: A gyermekjátékok népi rétegébe azon tárgyak tartoznak, melyek valamely mezőváros, falu vagy kisebb település parasztyermekeinek használatában voltak.

A népi játékok készítésének célja a játékgény közvetlen kielégítése, készítői a település lakói, sok esetben maga a játész. Más folklóralkotásokhoz hasonlóan a készítéshez szükséges ismeretek hagyományozódnak, a készítés során variárok jönnek létre. A tárgyak a természeti-tárgyi környezetből adódóan elsősorban természetes anyagokból (fából, vászonból,

gabona szárából, csuhéból, termésekből, bőrből, szarúból, szőrből, földből, kőből stb.) és egyszerű technikákkal készülnek. A készítés során a játékra való alkalmasság az elsődleges szempont, a tárgyak esztétikuma kevésbé lényeges. A játékok kis, csak a konkrét igény szerinti példányszámban készültek.

Ide tartoznak elsősorban a parasztháztartásokban, parasztközösségekben keletkezett tárgyak, másodsorban az olyan kézművesipari tárgyak, melyek a paraszti játékkultúrába vásárok útján kerültek. A falusi, mezővárosi kézművesek elsősorban nem játéktárgy-készítéssel foglalkoznak, hanem valamely, a paraszti tárgykultúrában használatos és közösségekben értékesítendő tárggyal, a játéktárgy csak alkalmoszerűen, „melléktermékként” készült, sok esetben ajándékozás céljával.

„Polgári játékok”: Azok a tárgyak tartoznak ide, amelyekkel a nagykanizsai városi polgárság gyermekei játszottak, s kisipari, ipari terméként, üzleteken keresztül kerültek a város és városkörnyék játékkultúrájába. Ilyen tárgyakat találhatunk még a falusi értelmiség gyermekeinél.

A „polgári játékok” készítői játékkészítő kispárosok, akik viszonylag egyszerű technikával, sok kézimunkával, manufaktúrális körülmények közt készítették azokat más hasonló technikájú termékek mellett. Termékeiket városi üzletek árulták. E játékok ugyan a szükségleteknél nagyobb példányszámban készültek, de a kézműves technika nem tette lehetővé a nagyarányú „termelést” és drágává tette a tárgyakat. A játékok anyaga – a készítés korában – többnyire kiváló minőségű volt. Készítésükkor fontos szempont volt a tetszetősség, a szépség, hogy a nem olcsó árúkat el lehessen adni. Jellemző a polgári játékokra, hogy a játékkészítők stílusa világosan felismerhető, e stílusjegyek és egyedi fogások pedig hagyományozódnak. Azonban nem variánsok, hanem hasonmások jönnek létre a gyártás során.

A polgári játéktárgyak drágaságuk miatt nem túl gyorsan terjedtek el, épülnek be a falusi játékkultúrába, s a játékok kínálása sem volt olyan fejlett, mint a jelenkori „tömeg”-játékaiké.

„Tömegjátékok”. A nagy példányszámú, a legújabb szintetikus anyagokból, fejlett gyártási eljárással és ezért nagyon olcsón, a falvak gyermekei számára is elérhető áron előállított játékok elsősorban eladandó ipari termékek. Játékra való alkalmasságuk helyett eladhatóságuk vált elsődleges szemponttá, de ezt nem szépséggel, műves kivitelezéssel, hanem a korszakoknak megfelelő szimbólumokkal és esztétikai sztereotípiákkal (mint például a csillámló hatású festékek használata) érik el. Mindez agresszív marketinggel a felnőtt fogyasztóvá nevelés jegyében telik el. Számunkra itt csak olyan szempontból fontos ez a csoport, hogy egy-egy település sajátos, egyedi játékvilága a

tömegjátékok behatolásával kezdi elveszteni egyediségét, kezd hasonlóná válni más települések játékkultúrájához, kezd egységesedni egy-egy nagyobb terület játékkultúrája. Hasonlít ez a folyamat, a kivételkéréshez, a viselet elhagyásához.

A gyűjtemény ugyan nem gyűjtötte a tömegjátékokat. E játékok ugyanúgy ipari termékek, mint a polgári réteghez soroltak, de sokkal nagyobb példányszámban, sokkal olcsóbban kerülnek forgalomba mint azok, agresszív marketing tevékenység mellett. Néhány sajátos példány, saját készítésű, népi ihletésű variált utánzat azonban bekerülhet a múzeumokba.

A tömegjátékok terjedésével kapcsolatosan elsősorban a falusi búcsúk játéktárgyai (és kegytárgyai) vizsgálata járhatna lényeges tanulságokkal, hiszen ezek a búcsúk viszik először nagy tömegben a tömegjátékokat (és a felnőtt tömegcikkeket) a falusi társadalom elé.

Ezek a típusok egy-egy település játékkultúráját nézve történeti típusainak is felfoghatók.

„Intézményi játékok”: A gyűjteményben jelentős számban találunk oktatási intézményben előállított játékot. Ezek a játékok nem a település, hanem az intézmény közösségének játékkultúráját reprezentálják, még akkor is, ha a hagyományörzés céljával történik a játékok készítése. Óvodákban és iskolákban készültek ezek a tárgyak pedagógiai programok keretén belül, a pedagógiai célt teljesítve. Ez a tevékenység alig volt hatással a település játékkultúrájára. Ekkor játéktárgy élhet kiállítási tárgy és az intézményen belül valóságos játéktárgy funkcióban egyaránt. A tárgyak anyagát mindig az oktatási-nevelési cél határozza meg (például valamely anyaggal vagy technikával való megismerkedés)

A hagyományörzés kedvéért készített tárgyak aszinkron jelenségek, hiszen már nem egy a készítés jelenében élő játékkultúra elemei, hanem egy korábbi, felelevenítendő. Ilyenkor, ha játszanak is vele elkészülte után, idegenül viselkedik az adott játékkultúrában, pillanatok alatt kihullik belőle. (Sok leírókartonon olvasható sztereotípiá „*A bolti szebb volt, hát már nem kellett.*”)

„Díszjátékok és múzeumi játéktárgyak” Van még két speciális csoportja a gyűjtemény játékként beletárolt tárgyainak. Az egyik csoportba azok a tárgyak tartoznak, melyeket kifejezetten a múzeum kérésére (pályázat vagy egyedi megkeresés útján) készítettek. E nem valós játékok, hanem hasonmás tárgyak. A hasonmás egy valóban létező, vagy létező, a készítő, vagy használó játékkultúrájában valaha volt tárgy jelöl és jelenít meg tárgyi adatot adva róla. A készítő szándéka is ez: megmutatni azt a valamikori tárgyat, mellyel játszottak. Játéktevékenységre teljesen alkalmas tárgyak ezek, tehát játékszituációban is képesek helyettesíteni a valamikori mintatárgyat. A hasonmás itt

helyettesíti a valamikorit, a valódit. Miután az így, a rekonstrukció kedvéért készített tárgyhoz tartozó, leírókartonban olvasható adatok jó része is a valamikori tárgyra mutatnak, nem vehetjük számba másként mi sem. Úgy tekintjük az elemzés során, mintha a valódi játéktárgy volna kezünkben a helyettesítő helyett.

A másik csoport tárgyai ugyan játékokra emlékeztetnek, de ezek sohasem voltak játéktárgyak, velük sohasem játszottak, játékra való alkalmasságuk nem volt szempont készítésükkor sem, dísz tárgyként funkcionálnak. Ilyen tárgyak például a babák cégéreként, vagy faeszközök kocsmái felszerelésként.

A néprajzi gyűjteményben összesen 574 egység a „*népi játékokhoz*” 459 egységet (80%), a „*polgári játékokhoz*” 8 egységet (1%, a helytörténeti gyűjteményben található a többi), az „*intézményi játékokhoz*” 107 egységet (19%) sorolhatunk. Ebből 288 egységet 1970 és 1975 között gyűjtöttek és leltároztak be. Ez azt jelenti, hogy az egységek felét ebben az időszakban gyűjtötte fel a múzeum.

A másik intenzív gyűjtési időszak az 1991 december 13-án, a Városi Képtárban „*S aki él, mind-mind gyermek...*” című gyermekjáték-kiállítást²¹ megelőző időszak. A kiállításon mind a „népi”, mind a „polgári” játékok láthatók voltak. A pályázatként küldött, a diákok által készített játéktárgyak egy külön teremben kaptak helyet. A kiskanizsai Templomtéri iskolából 21 tárgyat (19 egységet) küldtek be. A tárgyak készítői a gyerekek voltak. Vehetnénk akár mindegyik játékot az „intézményi” kategóriába is, de a leíró kartonokból kiderül, hogy a tárgyak többsége használt (pl. csúzli, baba), régebben és nem a múzeum kérésére készült. Ugyanerre a kiállításra a Rozgonyi úti Általános Iskola is adott gyöngyfüzéssel készült tárgyakat (10 egység), melyeket a tanulók a nevelő irányításával készítettek, s melyek nem használtak, kifejezetten a múzeum számára készültek. Ez is mutatja, hogy mennyire sokszínű a kapcsolat a gyermek az iskola és a múzeum között, illetve, hogy mennyire tisztázatlan marad az a kérdés, hogy ezek a játékok vagy játéktárgyszerű kiállítási tárgyak hogyan is illeszkednek a kiskanizsai gyerekek játékkultúrájába. A Rozgonyi úti tárgyakat bátran „intézményi”-nek tekinthetjük, míg Kiskanizsa egy néprajzi szempontból sajátos egységet képvisel, ahol a hagyományörzésnek is van szerepe a gyűjteménybe került játékok készítésében, a „*paraszti gyermekjátékok*” csoportjába vesszük figyelembe az elemzésnél.

A kiállítások amúgy is központi szerepet töltek be a gyűjtésekben, más településről (pl. Zalaszentbalázs, Pogányszentpéter) is vannak erre utaló adataink. Ilyenkor mindig készítettek idősebbek olyan játékokat, melyeket utoljára gyermekkorukban, azaz játékrekonstrukciók születtek.

Földrajzi jellemzők

A játékok olyan területről származnak, mely mind földrajzi, mind néprajzi szempontból nehezen behatárolható. Sok történelmi változás után ma leginkább a kereskedelem és a munkaerőpiac rajzolja ki legélesebben. Ez a táj Nagykanizsa város természetes vonzáskörzete. Néprajzi vonatkozásokban is kimutatható az erős hatás a közeli somogyi (vagy volt somogyi) falvakra. Kerecsényi Edit a Göcsejtől délre, Hetéstől délkeletre, a muravidéki horvátságtól keletre, Belső-Somogytól nyugatra eső tájat külön nem nevezi meg, községeit kimondatlanul is a „vegyes“ néprajzi területekhez sorolja. Három, a gyűjtési területen belül elhelyezkedő, néprajzi szempontból karakteres és jól kutatott kisebb táj a Mura menti horvát falvak térsége,

Zalacomár környéke, Nemespátró és környéke (Surd, Belezna, Liszó). Emellett a gyűjtöttebb falvak közé sorolható a Somogy megyei Pogányszentpéter is.

Az alábbi táblázatban 41 település sorolódik, de így is kimaradt néhány néprajzi szempontból jelentős, a múzeumban más tárgyi anyaggal magát képviselő Nagykanizsa környéki falu (például Szepetnek, Sormás vagy Nagyrécese).

A tárgyak származási helyét összegző táblázatban azt a helyet vettük származási helynek, ahol használták a játékot és ez nem minden esetben egyezik a gyűjtés helyével. Például a surdi körzetesített iskola közreműködésével jelentős nemespátrói anyag került a gyűjteménybe. Ha a játékkal több helységben játszottak (több nemzedék), akkor mindig azt a helyet tekintjük származási helynek, ahol utoljára játszottak vele.

Település	„paraszti“	„polgári“	„intézményi“	összes
ZALA MEGYE	JATEK			
	egység	egység	egység	egység
Belezna	38			38
Borsfa	8			8
Bucsuta	2			2
Csörnyeföld	1			1
Csapi	23			23
Eszteregnye	1			1
Felsőrajk	7			7
Galambok	2			2
Hosszúvölgy	1			1
Letenye	10	3	13	26
-Egyeduta*	11	-	-	11
Liszó	1			1
Lovászi	2			2
Molnári	1			1
Murakeresztúr	31	1		32
Murarátka	1			1
Muraszemenye	17			17
Nagybakónak	8			8
NAGYKANIZSA	19		32	51
-Bagola**	2			2
-Kiskanizsa**	34			34
-Miklósfa**	23			23
-Palin**	42			42
-Sánc**	6			6
Nagyrada	8			8
Nemespátró (korábban Pátró)	59	4		63
Oltárc	1			1
Ormándpuszta	2			2
Órtilos-Szentmihály hegy	2			2
Pölöskefő	4			4
Pusztamagyaród	7			7

Település	„paraszti“	„polgári“	„intézményi“	összes
ZALA MEGYE				
	JÁTEK			
	egység	egység	egység	egység
Rigyác	1			1
Sand	1			1
Surd	8	-	29	37
Újudvar	1			1
Várfölde	3			3
Zajk	12			12
Zalaegerszeg	7			7
Zalacomár (korábban Komárváros is)	11			11
Zalaszentbalázs	10	-	33	43
Zalaújlak	4			4
SOMOGY MEGYE				
Berzence	3			3
Csurgó	2			2
Pogányszentpéter	19			19
Somogyudvarhely	2			2
Szenta	1			1
ÖSSZESEN	459	8	107	574

* Ma Letenye város részeként élő valamikori önálló település

** Ma már Nagykanizsa város részeként élő valamikori önálló település

36 zalai és 5 somogyi település képviselteti magát. Ha a Nagykanizsa környéki településekkel összehasonlítjuk e sort, láthatjuk, hogy a települések több mint fele van reprezentálva, még ha nem is egyforma súllyal. Látható, hogy a néprajzi irodalomból jobban ismert községek (pl. Nemespátró) tárgykészlete jelentősebb mind számában, mind összetételében más községeknél.

Van azonban a gyűjteményben néhány távolabbi földrajzi kapcsolatra utaló játék is, melyek vagy rokoni kapcsolatok, vagy az 1991-es kiállítás okán kerültek a gyűjteménybe, többnyire városokból. Ilyen például néhány Kőszegen, 1918-ban kapott cserép játékedény készlet (TGYM 71.69.10.-TGYM 71.69.14.), mely később a családdal együtt Beleznára, majd Nagykanizsára került, vagy az 1991-es kiállításra Galántáról idekerült játék. De nem csak maga a tárgy, hanem a hagyományozódott technika is származhatott messzebből. Egy ajándékozott papírból készült két tehén (TGYM 71.93.3) kapcsán kiderül, hogy az ajándékozó selmebányai édesanyjától tanulta, aki „egész istállóra való” állatot vágott ki gyermekeinek, akik 10-12 éves korukig játszottak (Mindegyik említett játék már Nagykanizsáról került a gyűjteményben, itt játszottak vele utoljára.)

Tematikus jellemzők

A játéktárgyak játéktevékenységhez kapcsolódnak. A játéktárgyak felosztása azonban nem követheti telje-

sen a játéktípusok felosztási rendszereit, hiszen olyan szempontokat is figyelembe kell vennünk, melyek a játéktárgyra, mint tárgyra vonatkoznak. Ilyen a tárgyak anyaga, vázszerkezete, illesztési módjai és technikai, esztétikai megformáltsága, díszítményei.

1. Tárgykészítő játékok

Lázár Katalin felosztását²² követve a tárgykészítő játékok kategóriájába soroljuk a szerepjátékokban használt tárgyakat. A szerepjátékok célja az élet egyes területeinek, tevékenységének modellezése. Ezért a gyűjtemény játékeinak tematikus bemutatása is a szereptémák szerint halad, (az állatok utánzása, babázás, főzés, takarítás, kenyérdagasztás, katonáskodás, gazdálkodás stb.) majd az egyazon témakörhöz tartozó tárgyak szerkezeti-anyagi (tehát technikai) szempontú megközelítése alapján.

Allatalakok

Az állatok elsősorban a kisebb gyermekek kedvelt játékei, nagyobbaknál kabalaként, szerencseállatként „él” néhány kiválasztott játék, de játéktevékenység már nem kapcsolódik hozzá. A házi és vadállatok játékokban való használata között azonban – a leíró kartonok szerint – nagy különbség mutatkozik: a vadállatokkal elsősorban állatmeséket játszottak, a házi állatok pedig a parasztgazdaság modellezésére szolgáltak (többnyire a valós szituációs helyzetben, például ökrök szekér előtt. Ezért a házi állatokat a gazdálkodás témakörében említjük.)

Az állatábrázoló játékok nagyobb számmal iskolai-óvodai tevékenység során jöttek létre, az itt szereplő 18 azonban – a leíró kartonok tanúsága szerint – mindenképp népinek tekinthető. Ezt bizonyítja még a tárgyak adattári emlékekből rekonstruálható története, a felhasznált anyag és a technika is. A paraszti világban létrehozott játékok anyaga ugyanis a helyben fellelhető anyagokra épít, mint a fára, szalmára, vászonra, sárra, stb., míg az oktató-nevelő intézményekben sok ipari anyagot (pl. műanyagot), elsősorban maradék anyagot használnak fel, ez utóbbira példa a gyűjteménybe bekerült surdi műbőrállatkák. De technikai különbség is fellelhető: a felgyűjtött játéktárgyak esetében a paraszti játékszerek rögzítési módja a csomózás, csapolás, addig az „intézményi” csoportba tartozók esetében döntően a ragasztás. A varrás, szögelés, szögecselés és a papír használata már a paraszti játékoknál is gyakori. Itt felvethető a kérdés: az anyaghasználat változása lehetővé tesz-e korszakolást? Minden bizonnyal, de erre az adott játékok alapján még nincs mód. (Természetesen ez elmondható a többi tematikus csoport esetében is.)

Vadállatok	béka	1
	cserebogár	1
	egér	1
	katicabogár	1
	krokodil	3
	nyúl	1
	őz	2
	sün	2
	szarvas	1
	teknősbéka	1
	vaddisznó	1
	zsiráf	3
Összesen	18	

Emberalakok (a „Babák)

A babák teszik ki a gyűjtemény játékaik legnagyobb részét, s ha a helytörténeti gyűjteményrészéből is kigyűjtenénk a babákat, számarányuk még nagyobb volna. De indokolja-e valami gyűjtésük ilyen nagy arányát. A gyűjtemény alapján bátran mondhatjuk: leginkább használatuk gyakorisága, változatosságuk, és az a tény, hogy a felöltöztetett baba tulajdonképp egy komplex játéktárgy: szerkezete, neve, viselete van. Szerkezete, típusjegyei (amiből pontosan tudhatjuk, hogy „ki” is az illető eljátszott személy) egyedivé teszik. Típusjegyei közé tartozik mérete, alakja, hajzata, arcvonásai, arcszöze, öltözete, a hozzá tartozó segédeszközök (szerszámok, piperecikkek, ruhakészlet, stb.).

A babák tipizálása – épp a sokféle stílusjegy miatt – leginkább szerkezetük alapján történhet. Bár függ a

szerkezet a felhasznált anyagtól, az anyag változása nem hozza feltétlen magával a szerkezet változását is.

A babák vázszerkezet szerinti csoportosítása:

Babák	lemez-babák (farost, papír - „paprika jancsik“)	9
	merev szerkezetű - csuhébabák	33
	merev szerkezetű - termésbabák (gesztenye, makk, stb, de nem kukoricacsuhé)	5
	merev gerincű (faág, drót, csutak, sörösuveg + textília)	37
	nem merev gerincű és szerkezetű (textília, kóc)	39
Összesen	123	

A gyűjtött anyagban nagy számúak a kukoricából (szárából, csutkájából, csumájából) készített babák s a leírásokból látszik, hogy a paraszti használatban túlsúlyban voltak. Volt köztük csutára (a kukoricafej szemektől megfosztott merev részére), kukoricaszárra, ágakra épített ugyanúgy, mint csak csuhéból készült. Néhány darab azonban már nem tekinthető népi játéknak, inkább népi iparművészeti emlékeknek. A kukoricababák „sorsára” jellemző egy miklósfai „menyaszonny baba” leírása szerint a készítő édesanyja ilyenel játszott. Cérnát és tűt vitt a mezőre, mikor törték a kukoricát, ilyen babákat készített magának. Így vallott használatáról: „*Ennek a babának inkább csak az elkészítése volt érdekes ...Én ilyen babával nem játszottam, és nem is tudom, hogy milyen az, ha valaki nem szereti a babáját, mert hogy szerethet egy kislány olyan babát, amit csak egy napra csinál, mert ezt eldobták.*”(TGYM 71.92.5.) Ugyanez olvasható ki egy egyedutai baba kapcsán lejegyzett adatból:

„*Az ajándékozónak ... két gyermeke van, egy fiú és egy kislány. Édesanyjuk 4-5 ilyen babát készített számukra, eléjük kis kosarakban pár szem babot, kukoricát, krumplit tett. A babákat székhez, padhoz támasztották, ezek voltak a kofák, a gyerekek pedig a vásárlók. Kavics volt a pénz....5-7 évesek voltak akkor. A babák persze hamar tönkrementek, nem is nagyon becsülték meg őket, hisz édesanyjuk percek alatt készített számukra ilyen babát.*”(TGYM 71.51.1/)

Csak a kereszt alakú ágváza öltöztetett rongybabák száma közelíti meg a csutkababák számát.

A babákkal kapcsolatosan sok folklóradat előkerül, hiszen meseszereplők, etnikai sajátosságok örökítődnek meg neveikben. A tölgyfadeszkából házilag kifaragott „ördög baba”, „kránic baba” „kolompár baba” 1955-ben került a gyűjteménybe, 1900 körül készítette

a somogyudvarhelyi adományozó apósa 5-6 éves fiának (TGYM 55.55.2; TGYM 55.55.3.)

A babázás játékcselekvésébe enged bepillantást a palini (ma Nagykanizsához tartozó egykori falu) „fűrészporos baba” leírása. A baba testét azért varrták ritkán szőtt rongyból, hogy kihulljon belőle a fűrészpor. Játék közben így sírt, vagy pisilt a baba. (TGYM 71.86.4.)

A babaruhák és ékszerek a babázás kellékei. De amíg a babaruhák szerves részei a babáknak, addig az ékszerek különálló mellékletek. 1 karkötő és 2 nyaklánc van a gyűjteményben, melyeket nagyobb díszbabákon használtak. Az falusi lányok egyszerűbb babák (és sok esetben saját maguk) ékszereit virágfűzéből, szalmából, szénából készítették, ezek természetesen nem kerülhettek a gyűjteménybe.

Az alábbi három tematikus egység (a ház és háztartás, a gazdálkodás és munka, a közlekedés és teherhordás) közös jellemzője, hogy a legtöbb gyűjtött játék készlet egy darabjaként került a gyűjteménybe, vagyis a gyűjtés teljes sorozatok, készletek beszerzésére összpontosított leginkább. Ez a választás lehetővé teszi a játékok közvetítette háztartás-kép, gazdaság-kép, egyáltalán paraszti világkép meghatározását, de csak a játékok életterének leírásával együtt.

A lányok birodalma: ház, háztartás

A gyűjteményben ház, háztartás tárgyaival egytől egyig lányok játszottak. A gyűjtő számára is kedves lehetett felszerelt babaházat gyűjteni, hiszen egy-egy ilyen sokdarabos együttes (melyben minden tárgy külön egy-egy egység, hiszen egy-egy darab nélkül is használható az tárgyegettes játéokra) jól kiállítható, és jól adatolható. Ehhez a tárgycsoporthoz - teljes joggal - hozzá vehetnénk azokat a kis méretű, elsősorban csak rongyból vagy csuhéból készült babákat, akiknek otthonai voltak ezek a szobák.

A melencéket és teknőket, mivel a leírások alapján egytől-egyig lányok használatából, bababútorokkal, babákkal kerültek a gyűjteménybe, a háztartási eszközökhez soroltuk. De lehetséges volna a gyermekneveléshez (mint bölcső) és a gazdálkodáshoz (mint tároló edény) rakni. A teknőket, melencéket elsősorban a cigány fafaragók „teknővájók” készítették, tőlük vásárolták a szülők vásárfiaként. A legkorábbit 1915-ben vette a zalaszentbalázi adományozó édesanyja pölöskefői cigányoktól vette, illetve rendelte meg. (TGYM 65.21.2.)

Lakáskultúra és háztartás	ágy	5
	asztal	5
	babaház	1
	bölcső	1
	„csikó sparhelt“	1
	tükrös szekrény	1
	sarokpad	1
	szék	6
	szekrény	8
	tálas	2
	tulipános láda	1
	Összesen	32
	cekker	2
	ciroksöprű	1
	csutora	1
	fakanál	11
	fazék	2
	gyúrótábla sodrófával	1
	kenyérszakasztó	1
	korsó	9
kuglófforma	1	
melencék, kisteknők ¹	12	
pemet	1	
sütőlapát	1	
szénvonó	1	
tál	3	
tányér	6	
vizespad csöbörrel	1	
Összesen	54	

A fiúk birodalma: a gazdaság

A többnyire fiúktól gyűjtött tárgyak elsősorban a paraszti munka eszközeinek kicsiny modelljei, meglepő változatossággal. Azonban van itt egy-két tárgytípus, amilyennel lányok is játszhattak a visszaemlékezések szerint. Ilyen a kapa, a malom, a kosár. A boltos pult és szekrény, a macska kislányok játékaik voltak.

A 14 kosár közt azonban van olyan is, mely a játék-funkció mellett gazdasági tevékenységhez (például málnagyűjtéshez) is szolgált.

A teknőket, melencéket zalai beások („teknővájók” készítették, amikor egy-egy nagy teknőt (mosásra, disznóvágásra hússzóznak) rendeltek, ilyen kisebbeket is kértek a gyerekeknek, de egy részük vásárfiaként került az adományozóhoz.

Gazdálkodás, munka	Munka-szituációk	favágók	2
		boltos szekrény	2
		boltos pult	2
	Munka-eszközök	ásó	1
		eke és taliga	2
		fűrészbak	2
		favilla	1
		fejsze	1
		gereblye	1
		járom	3
kapa		3	
keretes fűrész		1	
létra		1	
traktor		1	
ostor	1		
Épít-mények	gémeskút és kávája	1	
	malom	2	
Házi-állatok	kakas	1	
	kutya	1	
	ló	6	
	macska	1	
	sertés	1	
	szarvasmarha (tehén és ökör)	18	
Teher-hordás	kocsi, szekér	3	
	kosár	14	
	talicska	2	
Összesen		74	

Közlekedés

A közlekedés témakörében olyan játékokkal találkozunk, melyekből csak a korcsolya és a szánkó és 2 vizijármű sorolható egyértelműen a paraszti világ hagyományos játékaik közé. Az autó, a repülő, a mozdony már a technikával találkozó falusi gyermek játéka, s gondolhatnánk, boltban vásárolt polgári játék. Azonban mindhárom maga a játészó készítette szülői segítséggel, természetes anyagokból.

Közlekedés	autó	1
	fakorcsolya (1 pár)	2
	repülő, rakéta	4
	sífelszerelés	1
	szánkó	3
	faszállító tehervonat és mozdonya	2
	vizijármű	3
	Összesen	16

Katonáskodás

Ezen a tárgyakon érezhető leginkább a korok, korszakok változása. A paraszti játékkultúra egyszerű fegyverjátékai mellett a fa gépfegyver-modell, fapuska és a fatank képviseli (mindkettő saját készítésű) az újabb haditechnikát.

A csúzlík már a gumit ismerő, használó falvak játéka. Összekötő kapocs a paraszti kultúra és az ipar között.

Itt, a katonáskodásnál érdemes megjegyezni, hogy vannak játékokban használt tárgyak, melyeket sohasem gyűjt gyűjtő, mert nem játék céljára készültek, jöttek létre. A katonáskodás esetében a gyűjteményben sajnos nem található parittyva vagy csúzli kövei, cseresznye-magjai, a kardként használt botok, fakanalak, a harci sisakként felvett kondérok, a pajzsként használt fedők, deszkák és társaik tartoznának ide.

Katonáskodás	Szűrő-fegyver-modell	kard	4
		kés	3
		nyíl	1
		csúzli	13
	Lő-fegyver-modell	bodzapuska	3
		gépfegyver-modell	1
		krumpli-puska	3
		kócpuska	1
		pisztoly	4
		puska-modell	1
Harci jármű	tank	1	
Összesen		35	

Tanulás, művelődés

Ezek a játékok már a polgári világ felé mutatnak. Nem a népi játékok közt jöttek létre, hanem az intézményi, iskolai játékkultúra játékaik.

Tanulás	iskolapad	1
	iskolásgyerek	6
	tábla	1
	Összesen	8

Vallási élet

A falusi társadalom vallásos társadalom. De a vallás inkább a felnőttek világa, így nem csodálható, hogy kevés tárgy képviseli e témát a gyűjteményben.

Vallási élet	harangtorony	1
	kápolna	1
	sírhalom	2
	kereszt	2
	Összesen	6

Zene

A zene eszközeinek modelljeivel elsősorban fiúk játszottak, nem véletlen, hogy a kukoricahegedűkből van a legtöbb, Dél-Zala jelentős kapás növénye a kukorica, melyet régebben emberi étkezésre is, ma már általánosan takarmányozásra használnak. A kukoricahegedű mellett babák, állatok készültek kukoricából, a kukoricacsutka pedig gyakorta használt építőjátéka volt a falu kisebb gyerekeinek. Egyszerűbb táblás vagy ügyességi-dobó játéka is gyakorta használták kukoricát.

A falu zenei világának korábbi korszakát idézi a citeramodell, a sokféle síp, az újabbat a gitár.

Zene	citera	1
	gitár	1
	hegedű	1
	kukoricahegedű	37
	kürt	1
	síp	7
	Összesen	6

2. Eszközös ügyességi játékok

Az eszközös ügyességi játékok játékszerei a legizgalmasabb csoport, hiszen ezek használata igényel a legtöbb magyarázatot, a játék szabályainak ismeretét.

Összegző bemutatásunkban csak két játékról teszünk bővebben említést. Az egyik a cigánygyerek nevű játék, melynek lényege egy golyó vagy kúp behelyezése a tartóba (a tartóhoz madzaggal van rögzítve a golyó, vagy kúp). Az elnevezés erotikus felhangú s valószínűleg csúfneve ennek a játéknak, azonban az eredeti elnevezés más eltűnt a kollektív emlékezetből a leírás idejére.

A másik a Dél-Zalában nagyon kedvelt blincke. A blinckéről (*brincki*) és a csülkőzéről, e kedvelt dunántúli játékokról sok ismertetés megjelent már,²³ helyi változatait szép számmal gyűjtötte a múzeum. Földesi Tibor tanuló 1971-ben a maga készítette blincke (*brincke*) kapcsán így mondta el a játék menetét: „*Ma is szívesen játszunk vele. Legelőször hosszúkás lyukat kaparunk a földbe. A brinckit a lyuk fölé tesszük. A botot aládugjuk és meglökjük. Ha a brinckit el tudja kapni a másik gyerek, akkor aki kezdte, lekopott. Ha a brinckit nem tudja elkapni, akkor, ahova leesett, onnan kell nekidobni a lyukon lévő botra. Lüketés után a földön a brincke mozog, akkor bele is lehet rugni. Aholl megáll, onnan dobnak. Ha nem dobják meg a botot, akkor, aki kezdte, annak hármát kell csipetni. A fiu kezébe veszi a botot és ráüt a brincke végére. Amikor a brincke felugrik, a bottal bele kell ütni. Ha mind a háromszor sikerült a csipentés, akkor ahol leesett, onnan kell számolni a lyukig. Ha a három közül egy csip, akkor is érvényes a számolás. Ha az illető a felugrott brinckibe többször is beleüt, akkor*

annyasával kell számolni, ahol a brincke leesik. A csipentés után újra rugatnak és kezdődik újra a játék.”(TGYM 71.84.12.)

Az eszközös tárgyai nem olyan változatosak s kialakításukban elsősorban a játék kívánta – sokszor minimális – követelmények játszottak szerepet. Persze az ügyesebbek és a gazdagabbak szebb játéka tehetek szert, de ez az szépség – szó szerint is – hamar elkopott.

Hangot nem adó ügyességi játékok	cigánygyerek	5
	csiga ostorral	7
	„csörgő“ (Ez a tárgy tulajdonképpen nem ad hangot, fa összerakó játék)	3
	gombpörgető	1
	papírsárkány	2
	Összesen	18
Hangot adó ügyességi játékok	kereplő	1
	likaskulcs	3
	pörgető „büngető“	6
	tücsök	1
Sportszerű játékok	blincke botjai	3
	csülkölő botjai	1
	kóc labdák	2
	rongylabdák	5
	szőrlabdák	1
	pötye tartó és pötye	1
	Összesen	42

III. Kapcsolatrendszer a játékok mögött

A játékok, a játszás társadalmi jelenség sokféle technikai-társadalmi és kulturális kapcsolatrendszerrel. Ez a kapcsolatrendszer felvillan a játékleírásokban, a leírókartonokon, adattári anyagokon.

Környezet - Anyag - Játék

Az anyag, a játék lényeges eleme. Néhány játéktípusnál pedig egyszerűen az anyag egy fizikai sajátos és izgalmas tulajdonsága hathatott a játék kialakulására. Ilyennek kell tartanunk a durranó, pörgő játékokat. Sajnos nem minden anyag hosszú életű, a játékok közül leginkább a törékeny természetű játékok megújítandók. Vannak olyan gyermekjátékok (tárgyak, melyek be sem kerülhetnek múzeumi gyűjteménybe romlandóságuk miatt (például a virágfüzerek).

A népi játékok esetében az anyag s környezet kapcsolata a lehető legszorosabb. E kapcsolatnak több aspektusára is jó példát találunk a gyűjteményben.

- a, A játék és időjárás kapcsolata: a szabadtéren játszott játékok olyan anyagokból készülnek – elsősorban keményebb fákból, durvább szövetekből – melyek jól bírják az időjárást. vannak olyan játékok, melyek szoros kapcsolatban vannak az időjárással: például a hóból és jégből készült játékok.
- b, Játék és terepadottságok kapcsolata: A terepadottságok magukban is hordoznak játéklehetőségeket. Dél-Zala és a szomszédos somogyi részek dombjai közt sok ér, patak fut, ami jó alkalmat ad víz hajtotta játékok kipróbálására. Szép példája ezeknek a vízi játékoknak a gyűjteményben található három vízimalom.
- c, Játékeszköz előállításához szükséges alapanyag is a környezettől függ. Az agyagos zalai vidékeken könnyű sárgombócot gyúrni. A játékok olyan fafajtákból készülnek, melyek honosak a területeken.
- d, Játék és gazdasági környezet:

Ez a kapcsolat azon természetjátékoknál a legnyilvánvalóbb, ahol természetett növény vagy tenyésztett állat valamely részét használják fel. Tulajdonképp ez egy egyirányú determináció, hiszen a gazdasági viszonyok által kialakult növényvilág és állatvilág, mint természeti környezet adott a gyermek, illetve a játék készítője számára, a játékkészítés nem befolyásolja a gazdasági tevékenységet.

Egy-két olyan esettel találkozunk csak, ahol egy specialista, de nem elsősorban játékkészítéssel foglalkozó kézműves gazdasági tevékenységként végzi a játékkészítést. Ilyen a babát és ruhát is varró asszony, vagy a fafaragó cigány ember, aki a melencék, teknők mellett játék gyanánt azok kicsinyített mását is elkészíti. De van adatunk olyan asztalosra, ácsra, bognárra, aki a rokonságba, ajándékként elkészített egy-egy hintalovát, fa állatfigurát, mozgó emberfigurát.

Készítő- Közvetítő – Használó - Gyűjtő

A készítő lehet maga a használó, de gyakrabban olyan ügyesebb felnőtt vagy idősebb gyermek, aki tisztában van a tárgy használatával. Közvetítő többnyire az ajándékozó, vásárló szülő. Ha a készítő egyben a használó is, elmondható, hogy a gyermekek számára könnyebben elkészíthető tárgyakat készít, s általában hamar elhasználódnak e tárgyak. Néli Ágnes (Mura-keresztúr, TGYM 71.6.2) 12 éves tanuló mondja 1971-ben: „Szoktunk csinálni kóclabdát. Evvel is rendszeren dobálóztunk. Kukoricaszárból is sokféle játékot csináltunk régen, tehenet, szekeret, malmot, még disznót, meg vajújt is.”

A készítő – használó leírása kapcsolat néhány tárgy esetében három nemzedékre is visszavezet a tárgy történetébe. Egy zajki „Öreg Csire János, a nagyapám pintér volt, biztosan ő csinálta még apámnak, de még én is játszottam vele...” – mondja a már felnőtt

ajándékozó Csire Zoltán /TGYM86.15.4/ Sajnos az ajándékozó életkor nem volt feltüntetve, de körülbelül az 1920-as évekre lehet a tárgy készítését elhelyezni.

A rokonsága tartózkodó gyermek számára készítésre egy példa: egy galamboki gyerekszánkóról és annak „élettörténetéről” így emlékezett Kuti Lászlóné (75 éves, TGYM 78.45.20) „Keresztapám csinyáta, a Kuti László, 1936-ban. Diófa, hársfa. Aztán született a Laci, akko visszahoztuk. 1961-től nem használjuk.”

Specialista valamely, az adott játéktárgy készítésével rokon szakma jeles képviselője lehetett leginkább. A játékkészítés, ha az a paraszti közösségen belül is maradt, mindig kitermelte a maga ügyes kezű specialistáit. Két példa: „Készítette az ajándékozó édesapja (jármot), Fehér Miklós, aki igen ügyes parasztember volt, s mindenféle kézimunkát elvégzett. A fiának sok gyerekjá-tékot faragott, később az unokáknak is, mert főleg régen, nem adta volna pénzt gyermekjátéokra.” (Ambrus Sándorné, 36 éves, Kerkaszentkirály TGYM 72.32.5)

„Az első babát 15 éves koromban varrtam magamnak, azt én őrizgettem,...amíg az én gyereke meg nem született. Még a lányom is játszott vele. Én az újságból vettem ki a szabásmintát, azt kicsinyítettem, nagyítottam, ahogy kellett. Csinyátattak velem az egész környéken, úgy olcsóbban jött.” (Török Józsefné 42 éves, Hosszúvölgy TGYM 77.18.3.1)

A kisparaszti gazdálkodásban, mely elsősorban önellátásra rendezkedett be és alacsony pénzforgalomra, természetes volt az a mentalitás, hogy a bolti gyermekjáték (és a könyv, vagy más, a polgárságnál használt tárgy) a luxus kategóriájába tartozott, de a gazdagodással egyenes arányban jelennek meg ezek a bolti, vásári („polgári”) játéktárgyak is.

Játszó - a játszó társadalma (gyermektársadalom) - helyi társadalom

A játék a társadalmi tevékenység. Mint szocializációs eszköz., elsősorban a gyermekjáték, nem csak a kultúra megismeréséhez és elsajátításához járul hozzá, hanem rögzíti a csoport tagjaival való érintkezés eszközeit, módjait, szabályait is,...az emberi, társadalmi viszonyokat is érzékelteti. Ezért csak részben független (amennyiben szabad akaraton alapul).²⁴

A múzeum adatlapjaiból jól látható a játéktárgyak nemek szerinti megoszlása, akár a készítés, akár a használat aspektusából: a lányok leginkább a babázó-háztartásvezető asszonyélet, a fiúk leginkább a gazdálkodó-katonáskodó férfiélet szerepjátékait játsszák, a – vélhetően újabb – tanulás, vallás, polgári életmód tematikák és a labdázás mind a fiúkhöz, mint a lányokhoz egyformán köthető.

A gyermekjátékban az élet minden aspektusa megjelenik, így azok az elemek is, melyek az adott tár-

sadalom hierarchiájára vonatkoznak. E jelző funkciója a játékoknak kettős abból a szempontból, hogy egyfelől a gyermektársadalom sajátos hierarchiáját, másfelől az egész faluközösség hierarchiáját jeleníti meg. A kétféle tagolódás eltérő, minden bizonnyal a felnőtt társadalom tagolódása erősen hat a gyermektársadalomra, de a gyermektársadalomnak is vannak „szuverén” területei.

A társadalmi presztízs megjelenik a játéktárgyak minőségében, mennyiségében, és korai leváltásában is. Ez jól látható a nemespátrói játékokon, melynek egy nagy része az ott és elismert evangélikus lelkész családjától származnak. De erre utal egy muraszemenyei asszony megjegyzése is: „A gazdagok és szegények labdája között volt különbség, mert a gazdagoknak szép, formás labdájuk volt, több részből szabták, varógéppel varrták meg, a szegény meg megvarta, ahogyan tudta” (TGYM 71.84.2.)

A falu rítusai is megjelennek a játékokban, melyre jó példa az egyedutai gyászoló baba: „Az ajándékozó számára nagyanya készítette...1970 novemberében. A kislány nagybátyja halála után a családban nagy volt

a gyász...és az unoka kérte nagyanyját, ...gyászoló babát csináljon neki.” (TGYM 71.52.1.)

Összegzés

Az 1951-től folyamatosan végzett gyűjtés eredményeként egy gazdag, sokféle elágazó gyűjtemény jött létre a Thúry György Múzeumban, melyet e tanulmányban csak legjellemzőbb és a ma gyermekjátékkutatása szempontjából oldalairól mutathatunk be. A gyűjtés jelenleg is tervszerűen folyik s kiállításokban – még ha apró részegységekként is – megjelenik a gyűjtött anyag. Látható, hogy a gyermekjátékok és a rá vonatkozó információk gyűjtése és rendszerezése lehetővé tesz egy mélyebb, társadalomnéprajzi-mentálitástörténeti szempontú elemzést. Ennek célja egyfelől Dél-Zala játékkultúrájának feltérképezése, másfelől a gyűjtés további céljainak és formáinak meghatározása lehet. Azonban ehhez további gyűjtés szükséges – nem csak a játékokban használt tárgyak, hanem az adatok vonatkozásában is.

Jegyzetek:

- 1 Kresz M. 1948.
- 2 Török Ferenc: A székely gyermekvilág ezer év múltán. Sepsiszentgyörgy, 1896. Kresz M. 1948. 5.o.
- 3 József Dezső: A nyikómenti gyermek magakészítette játéka. Kolozsvár, 1943. Kresz M. 1948. 7.o.
- 4 v.ö. Bibliográfia In: M.N.VI. 649-682.o., Bibliográfia In: Lázár 1997 26.o.
- 5 Lázár K. 1990.
- 6 Lázár K. 1997; 2002.
- 7 Gönczi F. 1912, 1914,
- 8 Elsősorban iskolások által írt pályázati anyagok.
- 9 Gönczi F. 1937, 1940
- 10 Együd Árpád gyűjtései lásd Szapu M. 1996.
- 11 Szapu M. 1996.
- 12 Szapu Magda (1990) listáját tekintve Zalából ilyen Letenye (69.6.1.1-3.), Nagykanizsa (80.59.2), Somogy megyéből Pogányszentpéter (73.42.1-34.)
- 13 Niedermüller P. 1990a, 537-539.o.
- 14 Niedermüller P. 1990/b 542.o.
- 15 Niedermüller P. 1990/b 542.o.
- 16 Lázár K. 1990.
- 17 Kresz M. 1948. 9., Lázár K. 1990. 546. Számomra problematikus a különbségtétel definiálása. Ugyanis definiálni kellene, hogy mi tekinthető szabálynak és mi nem. Még a szituációs játékoknak is – pl. a babázásnak – nagyon szigorú, a szerepnek megfelelő szabályrendszere lehet. Másfelől: meggyőződésem, hogy minden tárgy (még a nem játék céljára készült is) csak valamilyen szabályszerűség vagy „idea” mellett alkalmas önmagában is (szituációs) játékra. (Lehet ez az „idea” csak egy viselkedésminta követése is akár.)
- 18 Gönczi F. 1937. 7.
- 19 Egy egység egy játéktárgy alkatrészeivel és tartozékaival együtt (például kukoricahegedű vonóval). Nem egy egység az egy babaszobához tartozó bababútor készlet!
- 20 Egy játék a hozzá tartozó eszközökkel jelent egy egységet, például a kukoricahegedű teste és vonója
- 21 A kiállításon nem csak a nagykanizsai múzeum, hanem más múzeumok tárgyait is kiállították.
- 22 MNVI. 547.-560.
- 23 v.ö. Szapu M. 1996.; MNVI. 649-682.
- 24 MNVI. 547.

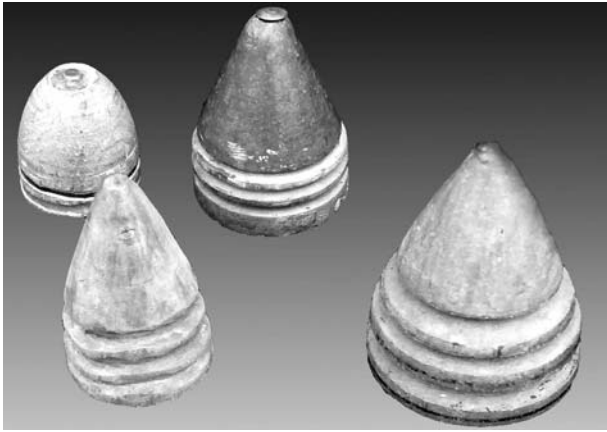
Irodalom:

- BARTHA KÁROLY
é.n. Játék In: A Magyarország néprajza IV. A Magyarország Szellemi Néprajza. Budapest, 453-492.
- GAZDA KLÁRA
1980 Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest
- GÖNCZI FERENC
1912 Gyermekjátékszerek Göcsejből és Hetésből. In: Néprajzi Értesítő XIII. 84-94.
1914 Göcsej és hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
1937 A somogyi gyermek. Kaposvár
1940 Somogyi gyermekjátékok. Kaposvár
- HAIDER EDIT
1979 Játékszer In: Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest, 672-674.
- HAJDÚ GYULA (szerk.)
1971 Magyar népi játékok gyűjteménye. Budapest
- HINTALAN LÁSZLÓ - LÁZÁR KATALIN
1980 Gyermekjátékok. Hévízgyörk. Szentendre
- KISS ÁRON
1891/1984 Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Budapest
- KNÉZY JUDIT
1981 A somogyi gyermek életének kutatása In: Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 4. Kaposvár, 83-94.
- LÁZÁR KATALIN
1990 Játéktípusok, játékok rendje In: Magyar néprajz VI. Népzene - Néptánc - Népi játékok. Budapest, 544-648.
- KRESZ MÁRIA
1948 A magyar gyermekjáték-kutatás Budapest
- LÁZÁR KATALIN
2002. 1. A népi játékok elmélete In: Gyertek, gyertek játszani I. Budapest
- LAJOS ÁRPÁD
1968 Módszeres szempontok a népi gyermekjátékok rendszerében. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve VII. 139-156.
- MARKÓ IMRE LEHEL
1953 A gyermekjátékok rendszerének kérdéséhez. In: Ethnographia LXIV. 349-366.
- NAGY IMRE
1908 Hajítófa. A csiki pásztorgyerekek játékaról. In: Magyar Nyelvőr VI. 368.p.
- NIEDERMÜLLER PÉTER
1990a A magyar játékkutatás története. In: Magyar néprajz VI. Népzene - Néptánc - Népi játékok. Budapest, 531-537.
1990b Műfaji sajátosság In: Magyar néprajz VI. Népzene - Néptánc - Népi játékok. Budapest, 537-542.
- SZAPU MAGDA
1996 Gyermekjátékok. Válogatás Együd Árpád néprajzi gyűjtéseiből 3. Kaposvár
- T. BEREZKY IBOLYA (szerk.)
1995 Gyermekvilág a régi magyar falun I-II. Szolnok.
- TÓTH KATALIN
1943 Délvidéki népi gyermekjátékok. In: Kalangya XII. 457-473.
- VAJDA JÓZSEF (összeáll.)
1988 „Új hold, fényes nap...” Zalai népi mondókák és gyermekjátékok. Zalaegerszeg

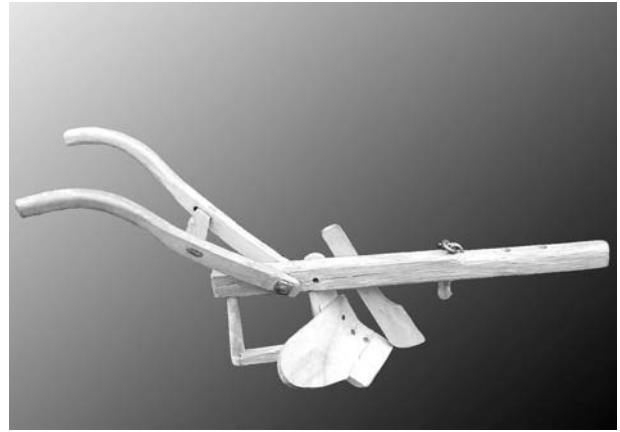
Die Gegenstände erzählen Kinderspielzeugkultur in Süd-Zala im Spiegel der Sammlung des Thúry György Museums

Das Ziel, die Sammlung möglichst völlig vorzustellen, ist nur zum Teil gelungen. Eine tiefere Analyse ist wahrscheinlich nur monographisch möglich. Zwar ist es gelungen, die Frage zu beantworten, welches Sammelgebiet das Museum bis jetzt geforscht hat, welche Thematik und Typen von Spielzeugen eingesammelt wurden, aber wesentliche Fragen sind offen geblieben.

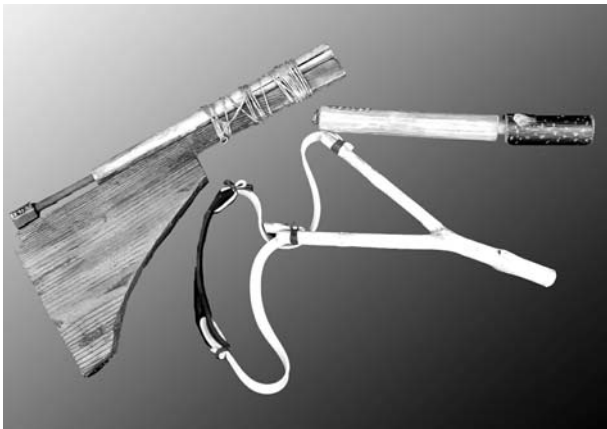
Vor allem diejenige, welche Schichten der Gesellschaft von Süd-Zala und in welcher Weise diese Spielzeuge sie vertreten. Um die Frage beantworten zu können, sind aber weitere Sammelarbeiten nötig, in erster Linie nicht in Bezug auf die Gegenstände, sondern bezüglich der Daten.

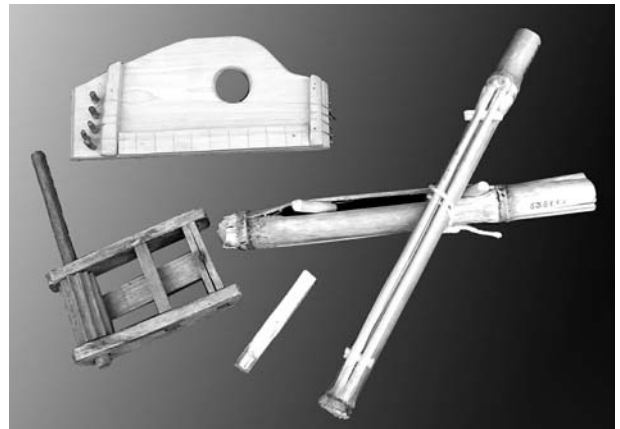
1. kép: „csigák“

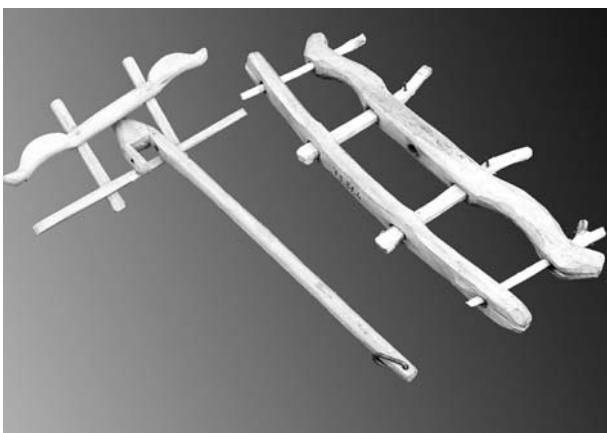
2. kép: faeke

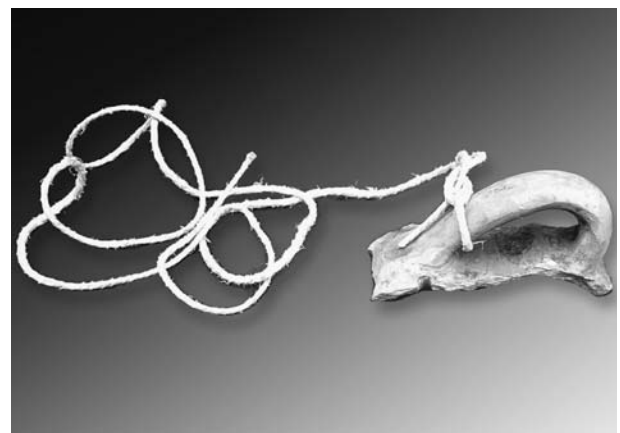
3. kép: fegyverek: bodzapisztoly, bodzapuska, csúzli

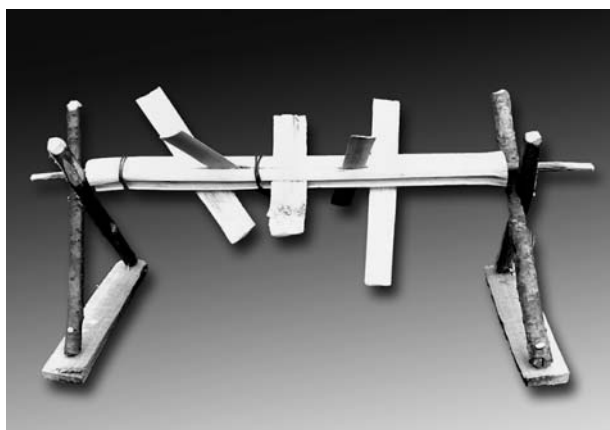
4. kép: zeneszerszámok: citera, kereplő (felnőttek is használták varjak ellen, szüreti bálkor), „kukoricmuzsika“, nádsíp (az előbbi kettő közt)

5. kép: igák

6. kép: a „lovacska“

7. kép: a „malom“

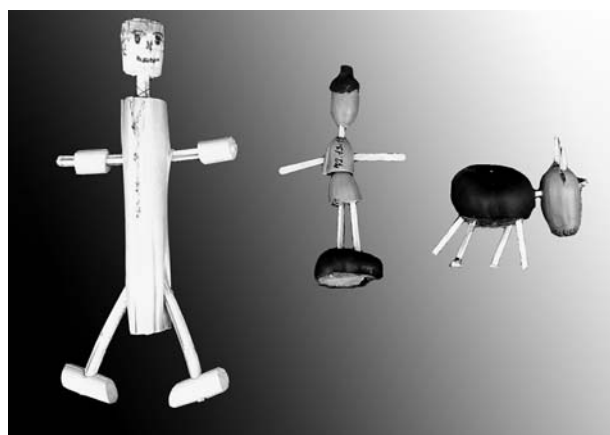
8. kép: kenyérdagasztó teknő

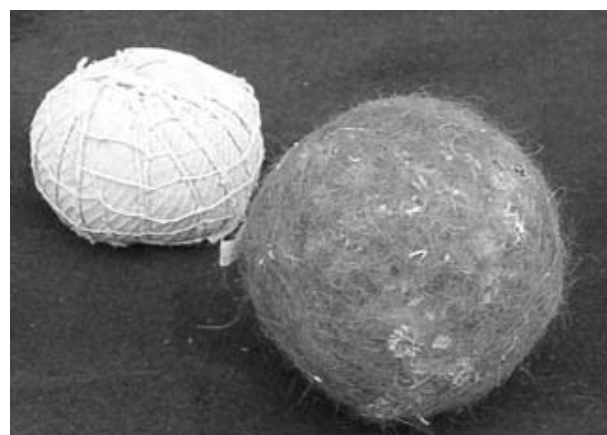
9. kép: „pad“, „hokedli“, „sámlí“

10. kép: melence és teknő

11. kép: „kukorics ember“ és egy „ökörpásztor ökrével“
makkból, vadgesztenyéből, gyufaszáלבól

12. kép: rongy és lószőr labda

Kerecsényi Edit

Négy nemzedék tárgyi emlékei egy hetési házban

A Dancs család története

A kámaházi (ma Kamovci Szlovéniában) (1. rajz) Dancs család 1985-ben elárvult házából (2. rajz) – az özvegyen maradt anya halála után 3 évvel – értékes leletgyűjtés került a Lendvai Galéria és Múzeum gyűjteményébe,¹ (KERECSENYI 1991, 109-115) melynek révén lehetőségem volt betekinteni egy hagyományörző hetési család 4 nemzedékének életébe. A legkorábbi tárgy ugyanis egy 1851-es évszámot viselő tulipánosláda, míg a legújabbak a család már egyetemet végzett, világlátott, ifjú sarjának, Dancs Margitnak a nagy- illetve a dédmama háziszötteseiből varrott ruhája és tunikája. (25-26. kép)

A házból az örökös, Dancs József és családja az anya halála utáni években fokozatosan saját otthonába vitte mindazon tárgyakat – főleg szöttéseket, cserépedényeket és szerszámokat – melyekhez érzelmileg vagy használati értékük miatt leginkább kötődött, illetve amelyeket lendvai házukban és a szintén a szülőktől örökölt hegyi pincében el tudtak helyezni. A maradék eszközöket, berendezési tárgyakat felajánlották Király Ferencnek, a lendvai Galéria és Múzeum vezetőjének, válogassa ki közülük, amit a nemrég létesített néprajzi gyűjtemény számára hasznosíthatónak tart. S mivel épp ekkortájt rendeztem és leltároztam be a múzeumban az addig gyűjtött anyagot,² felkérésükre örömmel bekapcsolódtam a munkába, hisz végre lehetőségem nyílt egy valódi hetési család házában kutatni.

A lezárt házban mintegy 450 tárgyat találtunk még: bútort, háztartási és gazdasági eszközöket, különféle szerszámokat, cserépedényeket s némi textiliát. Mivel azonban tekintetbe kellett vennünk a folyamatosan fejlődő Galéria és Múzeum szűkös raktári viszonyait és a restaurálás szinte megoldhatatlan problémáit, főleg a kiállításra alkalmas, jó állapotban lévő darabokat válogattuk ki, valamint azokat, melyek a hetési népeletet reprezentálják. Igyekeztem előnyben részesíteni még azon darabokat, melyekhez adatközlőnk vagy a felesége valamilyen spontán megjegyzést fűzött, pl.: „*emlékszel, mikor a mama.... Ezen a fajszon*

(szövőszék) *én is szütemtem még...*” stb. vagyis személyükhöz kötődött. Amikor pedig – látván az izgatott tevékenykedést – férjem felvetette, nem kellene-e vajon az udvaron egyre halmozódó bútorokat és egyéb tárgyakat még elszállításuk előtt – akár porosan is – lefényképezni, Ella asszony rögvest kerített egy törölruhát, miközben igyekezett a tárgyakat úgy elhelyezni, hogy azok a képeken minél jobban mutassanak majd. Tevékenysége során újból megmutatkozott, mely daraboknak tulajdonítanak jelentőséget.³ (9-13. kép.)

A múzeumba szállítást követően még számos alkalommal felkerestem a Dancs családot, hogy a leírókartonok készítéséhez felvilágosítást és adatokat szerezzek az egyes tárgyak múltjáról, életéről, készítőjéről. E munka során fokozatosan megismerkedtem (A családfa a 3. mellékleten tanulmányozható.) egy jellegzetes, népes hetési család 4 nemzedékének életével, miközben mindinkább szívembe zártam e nagylelkű, önzetlen család mindhárom tagját.

S most következék röviden a Dancs család s a ház bemutatása, amelyben az egymást követő nemzedékek éltek!

A nagyapa, Dancs József 1871-ben nősült Kámaházán, s fiatalon, 1899-ben halt meg. A gáborjánházi születésű Fehér Erzsébetet vette feleségül, aki 1927-ben hunyt el. 8 vagy 9 gyermekük született, kik közül 6-ot tudtak felnevelni. A lányokat férjhez adták, s csak az 1885-ben született Mihály és Károly öccse maradt velük. Károly azonban elesett az I. világháborúban, így Mihály lett az egyedüli *gazda*. Az ő egyetlen fia, József az adományozó.

A népes család 8 hektáron gazdálkodott és egy szőlőt is műveltek. A nagyszülők, – sőt még ajándékozónk is – 1922-ig boronafalú de már cserépszindelyes és szabadkéményes házban éltek, mely szobából, konyhából s az épülethez L alakban tapasztott, lakótérnek is használt kamrából, faragókamrából, zsúpfedelel istállóból és nagy pajtából állt. Mihály rátermetten gazdálkodott, s 1924-ben akkor még modernnek számító, utcafrontos téglaházat, (1-2. kép 2. rajz) 1930 táján új istállót és pajtát, 1956-ban pedig ismét egy pajtát

építtetett. (3-4. kép) 1944-ig lovakat is tartott, de azután már csak teheneket a szaporulatukkal, sertéseket és baromfit.

A múzeum számára kiválasztott tárgyak közül ajándékozónk mindössze háromról mondta, hogy nem emlékszik rá, hogy valaki használta volna őket, s ő maga is most látja azokat először. Közülük a favázás, vesszőfonatos, sárral tapasztott hústároló, „*liésza*” (14. kép) a padlás egyik sötét zugában állt, s talán még a dédapa készítette. Ám bizonytalannal kötődött hozzá a nagyanya és fia, Mihály is, hisz 1922-ben – a régi boronaház bontásakor – nem pusztították el, hanem átvitték az új házba. Akkor kerülhetett a „*liésza*” mellé egy szokatlan festésű tulipános láda, (20. kép GAÁL 1966, 365-389, 387.) egy esztergályozott, össze-vissza vagdosott, szűrágott fatányér és egy kaptafa is, melyeket szintén ismeretlenként szemlélt.

Az összegyűjtött tárgyak 3 nagyobb csoportba sorolhatók:

- amelyeket a déd- vagy nagyszülők készítettek, s még az ősi boronaház tartozékai voltak,
- amelyeket már a szülők készítettek, illetve közös munkával az új téglaházba csináltattak vagy vásároltak,
- végül amelyeket maga az ajándékozó esetleg a felesége, Ella készített.

Az 1851-es datálású tulipános láda (15. kép) azonban még a fentieknél is régibb, ugyanis a dédanya kelengyeladája volt egykor, s 1920 táján már a kamrában állt és vászonneműt, főleg új zsákokat tároltak benne. Tulajdonosa nevét és sírhelyét a feledés homálya borítja, miként a dédapáét is.

A nagyszülők azonban élénken élnek adatközlőnk, Dancs József emlékezetében, noha nagyapját soha nem látta, hisz 15 évvel születése előtt meghalt. Nagyanyjával is csak 15 éves koráig élhetett együtt. Reá így emlékezik: „*A nagyanyám, mikor kisgyermek voltam, sokat mesélt a régi világról és az engem is érdekelt. Tollfeszítőben meg a téli estéken jártak egymáshoz látogatni a rokonok és akkor tanítottak bennünket, ki kicsoda és hogy kell őket tisztelniük, mert nagy volt a rokonság, és akkor még szigorúan nevelték a gyerekeket. Mesélte nagyanyám, hogy (1862-ben), mikor volt a tagosítás, úgy mondták, még csak 5 ház állt Kámaházán, de azokban csupa nagycsalád élt. 5-8 család is együtt élt az idős gazda és felesége fennhatósága alatt. Ők gazdálkodtak a fiatal házaspárok meg ott laktak a különféle kamrákban (meg nyáron az istállóknál) és legfeljebb a gyerekek aludtak hideg időben bent a szobában. A nagyapámnak még 8 vagy 9 gyermeke született, de közülük, csak 3 élte meg a felnőtt kort. Felesége, Fehér Erzsébet is igazi hetisi lány volt, mert Gáborjánházán született...*

A nagymama még kontyos asszony volt, jól emlék-

szem rá, 1929-ben halt meg. Abban a régi hetisi viseletben temették el: pacsával a fején és előtte ott volt a szép, fekete, himzett kötény, a vállán pedig a kivarrott nyakravaló kendő. Csak nemrég volt kezemben a fényképe, majd előkeresem, még megvan... Hogy hová lettek a régi ruhái, nem tudom, elhasználták, vagy odaadták a cigányoknak, vagy ami elszakadt, eltűzelték, ki tudja... Ahogy jött az új divat, az már nem volt olyan érdekes... Ővé volt az 1871-es évszámot viselő tulipános láda, (16. kép), mely haláláig a szobában állt. (KERECSENYI 1994, 19-86, KERECSENYI 1999, 61-73) S ha a temetői fejfára helyesen írták, hogy 72 éves korában halt meg, akkor 15 évesen kellett férjhez mennie.

Ő mesélte Jóska unokájának, mikor egyszer egy szokatlanul nagyméretű sarlóval vágták a füvet a *me-gyéről*, hogy az eredetileg *arató soru*⁴ (9. kép) volt, mert a sok árvíz miatt olyan kevés volt a gabona, hogy minden szálát megbecsülték.

Emlékét sok hímes szöttes, lenből, kenderből szőtt vagy vegyesvászon lepelruhák, kézzel varrt *péntők* és gatyák őrzik. Utóbbiak közül egybe még a szövőtáblán akkor szőtt gatyamadzagot fűztek. Bizonyára szívesen mesélt volna az unokának a sok szép *letevőruha* múltjáról is, ám arra a legényke valószínűleg nem volt már kíváncsi, az nem férfinak való téma volt. Annál nagyobb örömmel csüngött viszont minden szón, mondáson, ami rég meghalt, ám gyakran emlegetett nagyapjára, az egykori gazdára utalt.

Nagyanyja és szülei is mindig példaként állították eléje az ezermester nagyapát. S mikor apjával a faragókamrában vagy másutt dolgozgatott, az apja megjegyezte, hogy ezt vagy azt a *véndüt* vagy ezt a boronát, *bránnját* a nagyapa lám, milyen jól megcsinálta, gondosan véste, ékelte, illesztette, ezért nincs még semmi baja. Így tanulta meg az unoka, hogy csak a jó munkának van becsülete.

A nagyapa készítette valószínűleg még első gyermekük számára 1872-ben, azt a már nagyon kopott, nemes vonalú bölcst, melyben több nemzedék gyermekeit ringatták. Utoljára talán adományozónkat, de többször kölcsön is kérték. A famunkában való jártasságát bizonyítja még néhány jellegzetes bútordarab, pl. a tálás és egy faliszekrényke. Ezek is mind átkerültek az új házba a szoba ill. a kamra falára. Az előbbin az 1960-as évekig még tartottak tálakat és tányérait.

Az öregapa csinálta a Hetésben oly általános íjas kefefűrőt is. Az egymást követő évtizedek során számos különféle rendeltetésű kefe fáját munkálták meg a család férfitagjai, sőt ajándékozónk is készített vele kefét a háború éveiben.

Azt azonban nem tudta megmondani az adományozó, hogy apja vagy nagyapja munkája-e a mai napig

masszív teknőtartóláb, a sokféle dongásedény, (6-7. kép) az igák, a kocsi- és szekéralkatrészek, ugyanis mindketten foglalatostak effélék készítésével. Ajándékozónk is gyakorta segített apjának a faragókamrában, s azt állítja, hogy ő is tudna még *vindűt* vagy sajtárt készíteni, mert nagyanyja, majd később édesanyja is *vágottsirt, kisüöttzsirt, zsirkát*, (töportyút) *lesüött húst, savanyúkáposztát* tartott e dongásedényekben.

A nagyapa készítette fiatal házasként a régi ház kamrájának gerendájához szegezett kenyértartót is, melyet az új ház kamrájában megtoldott ruddal szegeztek a keresztgerendához, mivel az jóval magasabb volt a faháznál. Keresztfáin az 1950-es évektől azonban már csak cekkerek, mérleg, zsákok lógtak, mivel az anyja akkor már nem süttött otthon kenyeret.

Szintén a nagyapa munkája volt a len- és kendertermelés sok mives eszköze: a *vágu, a tilu, a gombolitu*, az áspafa azaz *ásop*, sőt a szövőszék, a *fajsz* is. Az idős gazdát ugyanis mindig az a törekvés vezényelte, hogy a népes család gyarapodjon, hogy némi földet is vásárolhasson. Ezért szigorúan fogta a pénzt, s megkövetelte a takarékossgot gyermekeitől is. A gerebennel kapcsolatban példaként említette apja, hogy a nagyapa úgy tartotta, hogy a gondos gazda csak azért ad pénzt, amit maga nem tud megcsinálni. Ezért nem is vett kész gerebent a vásáron, hanem csak fogakat kovácsoltatott, s azokat maga veregette be egy megfelelően előkészített keményfa lapba.

A hajdani méhes emléket – melyből még a világháború alatt pusztultak ki a méhek – csupán egy szalmaszálmaedények, kasok, szakajtók kötéséhez s a kisebb-nagyobb *pók* egyikében *borsut*, a másikban kendermagot, hajdinát, kölest stb. tartottak. A padláson 6-8 különböző méretű hasas, vesszővel összekorcolt szalmaszálmaedény állt, de csak kettő maradt épen. Mindegyik az apja munkája. Az egyikben eladásra termelt koriándermagot – ezt a hentesek szalámiba vásárolták – tartott évről-évre édesanyja, a másikban kendermagot.

Tőle tudjuk, hogy a család összes férfi tagja értett a szalmaedények, kasok, szakajtók kötéséhez s a kisebb-nagyobb *pók* egyikében *borsut*, a másikban kendermagot, hajdinát, kölest stb. tartottak. A padláson 6-8 különböző méretű hasas, vesszővel összekorcolt szalmaszálmaedény állt, de csak kettő maradt épen. Mindegyik az apja munkája. Az egyikben eladásra termelt koriándermagot – ezt a hentesek szalámiba vásárolták – tartott évről-évre édesanyja, a másikban kendermagot.

A férfiak mindig nagy gondot fordítottak a fűrészlapok kifogástalan állapotára, azért mesterekkel élesztették azokat. Ajándékozónk gyermekkorában mindig nagy eseménynek számított, amikor megérkeztek *Lika vármegyéből a licsányok*, akik időnként újra metszették és élesztették a fűrészek fogait.⁵ Éjjel a pajtában aludtak, kosztot és pénzt is kaptak. A *hosszumeccüfűrésznek, a körösztüfűrésznek, a rámásfűrésznek* néha csak a lapját vették vásáron vagy a lendvai Tomka-féle vaskereskedésben, de a farászeit, miként némelyik gyaluét, *fősvényvágúét* (hordófenékjelző) nagyapja és apja

maga készítette.

A múzeumba került nagy fafűrők, *furuk* arról nevezesek, hogy egykor velük fűrták ki az épületek tetőszerkezetén a faszegek helyét, sőt a sajtárok, káforkák kengyelét is velük lyukasztották át.

1911-ben a két legényfiú már a megújított, de még mindig apró ablakos, boronafalú házba vitte a feleségét. Mihály és Károly esküvője nagy eseménynek számított a kis hetési faluban. Előbbi a jóseczi Végh Juliannát, utóbbi a göntérházi Jakab Rozáliát vette feleségül. Az esküvő után a Lendvavásárhelyen készült műtermi fotóban (17. kép) mi is gyönyörködhattünk, hisz az még 1987-ben is a szoba falán függött (5. kép) a nagyszülők vásárolta ingaóra alatt. Szép, egészséges, boldognak látszó fiatalok tekintenek rólunk. Az első sorban a két ifjú pár áll a koszorúslányokkal, mögöttük a két vőfély és a négy násznagy azaz a tanuk. Az egyik koszorúslány 1914-ben elhunyt huguk, Mária.

Mindkét menyecske, így Mihály felesége is stafirungként már kétajtós szekrényt (7. kép) vitt a házhoz sok és igen szép szőttessel, *főlszedettel*. (Ezek némelyikét még az anyai nagyanya illetve annak híresen ügyes másik leánya, Matilda szötte Jóseczen. (Úgy tudjuk, hogy az ő munkája az a vékonyszálú halottaslepedő is, melyből Margitka tunikáját varrták 1962-ben.)

A megnagyobbodott család férfi tagjainak munkarendje az esküvők után nem változott, és a két ifjú menyecske is szorgalmasan végezte a rájuk osztott aszszonyi munkákat. Dolgoztak az állatok körül, a mezőn, a szőlőben, télen pedig fontak, szöttek, varrtak, míg a gazdaasszony továbbra is a konyhában és a ház körül foglalatostkodott.

Mihályék első gyermeke, sajnos, halva született vagy a szülést követően hunyt el, másodsorra azonban a fiatalasszony fiút hozott a világra, ajándékozónkat, Józsefet 1914-ben. Károly felesége ugyancsak egy erőteljes fiúcskával örvendeztette meg a családot. Az apróságokkal jócskán megszapordott a menyecskék munkája, de nőtt a tekintélyük is.

Az eredményes közös gazdálkodásnak a világháború vetett véget. Károly elesett a fronton, tárgyi emlék nem maradt utána a házban. Talán azért sem, mert a gyász hír vétele után az özvegy fiacskájával és stafirungjával visszaköltözött Göntérházára a szülői házba. S mivel időközben lánytestvérei is férjhez mentek, Mária pedig 1914-ben 18 éves korában szívbetegekben meghalt, Mihály és családja egyedül maradt idősödő, özvegy édesanyjával egyben a gazdaasszonnyal a házban, aki nem bírt belenyugodni legkisebb és legkedvesebb gyermeke elvesztésébe. Ezt bizonyítja, hogy halála előtt azt kérte, ne férje mellé temessék majd az első sorba, hanem Mária mellé a másodikba. Így is történt. A sírokat a kámaházi teme-

töben ma is kegyelettel gondozzák, de Mária emlékét csak a már említett esküvői kép őrzi, valamint néhány kis visszaemlékezés.

Adatközlőnk emlékezetében azonban ma is élénken él a régi boronaház, melyben még sarokpados volt a szoba elrendezése. A két kis ablak között akkor is ott ketyegett a falon a már említett nagy, kerek, ütős falóra, amit még a nagyszülők vettek az 1880-as években, talán egy jól sikerült csikó- vagy borjúújdás árából. Még az új házban is becsülettel szolgált.

Az ajtó mellett egy, az akkori szokás szerint a konyhából fűtött, zöldmázás szemekből álló, alján szögletes, felső részén karikós, csipkézett szegélyű kályha sugározta télen a meleget. Tányéros szeméit az évtizedek során elhasználták csirkeitatónak, *babás* tetőgombját azonban emlékként megőrizték a padláson (18. kép). (KERECSENYI 1991, 225-268)

A vasplatinis, falazott takaréktűzhelyes konyhából azonban még ekkor is szabadkémény vezette el a füstöt, hisz a szemeskályhát továbbra is a konyhai tűzpadkáról, a *tüszelről* fűtötték. A konyha tehát még mindig nem volt alkalmas huzamos tartózkodásra, ám a takaréktűzhelyen mégis kényelmesebben főzhetett a gazdaasszony. (KERECSENYI, 1991, 225-270, SABJÁN, 1995)

1911-ben Jakab Rozi ágya az akkor divatos, bordó alapon fekete, nyomott mintás, *pirosbécsi* terítővel lett letakarva, a nagymama azonban még az általa korábban vásárolt, bordó alapon sárga mintázatúval fedte az ágyát. Felette még a szokásos *rúd* szolgált a levetett ruha, csizma tartására.

Mihály, az apa később is nagy ambícióval dolgozott a gazdaság fellendítésén, korszerűsítésén. Felújította a faragókamrárt, vett néhány új kádár- és bognárszerszámot. Az elöregedett mezőgazdasági eszközök és használati darabok helyett – részben a régiek mintájára – újakat készített: igákat, dongasedényeket és egy kukorica-morzsolószéket, *köpesztüt* is, mellyel ezután főleg ő dolgozott. Készített a konyhába is egy nagy stelázsit – az új házban az később a kamrába került -, melyen az immár korszerűbb főzési technológiát szolgáló öntöttvas, horganyzott- és cserépedényeket, mozsarakat és más konyhai eszközöket helyezték el. Így fokozatosan kicserélődött az edénykészlet is.

De felesége számára is csinált új tilót, rokapálcát stb. Az ő munkája az ágyak melletti falon függő *polc* is, melyen később a rádiót tartották.

Az anya, Végh Juli az 1910-es években többször elkísérte anyósát Tarcsa fürdőre, hogy ott reumáját gyógyíttassa. Ennek emléke az a három pár fajansz illetve porcelán bögre, (7. kép) melyeket kedves emlékként a szekrénye tetején őrizgetett. Ekkortájt vásárolták valahol a zenélőórával ellátott, baldachinos szekrénykébe zárt, porcelán angyalokkal övezett feszületet, (11., 19.

kép) melyre mindig büszke volt. Ebben a szekrénykében helyezték el a Gyertyaszentelő ünnepén megszentelt viaszgyertyákat valamint a húsvéti szentelt barkát is.

Mint már említettem, találtunk a házban egy harmadik, Hetésben teljességgel szokatlan ornamentikájú, évszám nélküli tulipánosládát (20. kép GAÁL 1966, 381-387) is, melynek eredetéről az örökösök nem tudtak felvilágosítást adni. Emlékezetük szerint mindig a padláson állt, és lakodalmas edényeket, üvegfélét tartottak benne.

József ma is bizonyos nosztalgiával gondol vissza gyermekkorra hosszú téli estéire, mikor az asszonyok fontak, szöttek, varrogattak, apja pedig kukoricásából és hasított vesszővel összekorcolt rozsszalmából cekkereket, lábtörlőt, vékákat és szakajtókat „kötött”. Édesanyja otthon sütötte a rozskenyeret 1943-ig kemencében – egyszerre mindig 6 darabot – elkelt tehát a pótlás. Lankadatlan szorgalmát bizonyítják még a kosárkötéshez használt sablonok, *rámák*. A *söprű-szoritu* segítségével számos különféle rendeltetésű cirokseprűt is kötött. Velük dolgozott még az 1950-es években is.

Édesanyjára emlékezett, midőn az egykori teknővájó cigányok által felesben készített teknőket és melencéket cipeltük az udvarra. Az egyik teknőnél azonban felkiáltott, hogy azt még akkor csináltatták szülei, mikor első gyermeküket várták. E *gyerekfűrűsztü teknőit* csak azután használta az anyja mosásra, amikor fia kinőtt már a csecsemőkorból. Végére tökmagpuccoló teknő vált belőle.

Egy másik teknőben a kalácsot dagasztották az ünnepek és a cséplés előtt, egy hatalmas méretűben pedig a leszúrt disznó leszózott darabjait forgatták, készítették elő füstölésre.

A *melencéknek* is megvolt a maguk rendeltetése. Volt amelyikben hajdan mosakodtak, egy másikban az edényt mosogatták, a harmadikban és a negyedikben pedig disznóöléskor a finom hurka töltelékét keverték, dolgozták össze, vagy a kifőtt szalonát rakták bele.

Mint már említettem, minőségi változást jelentett a család életében, amikor 1924-ben Mihály felépítette az új, nagyablakos, alapincézett, kétszobás téglaházat. Amíg az építkezés tartott, a családtagok a nagykamrában laktak és a berendezési tárgyakat ideiglenesen a különféle kisebb kamrákban helyezték el. A gyermek Jóska életében nagy élményt jelentett ez az időszak, mert szívesen és sokat beszélt az építkezéssel kapcsolatos eseményekről. (1-2. foto, 2. rajz)

Ekkorra 2-3 módosabb kámaházi család új, gipszelt díszekkel ékes téglaházban lakott már. Hisz a vonatkozó jóvoltából megismerték, megkedvelték s igyekeztek követni a városias építkezést, melynek számos példáját látták a több-kevesebb pénzzel hazatért amerikai rokonok, ismerősök házaiban is. Az igények

növekedését bizonyítja, hogy az első szobába egy ügyes, Krizsanics nevű parasztszitalossal Dancsék is csináltattak néhány bútordarabot: új divatú támláspadot, egy újabb szekrényt, esztergályozott kendő- és függönytartókat, (5-6. kép) falitüköröt, képkereteket. Az egyik széles, rekeszekre tagolt keretbe a családi fotográfiák, esküvői képek kerültek.

Átvitték az új ház szobájába a nagyanya tulipános-ládáját és a lógós petróleumlámpát is, mely a villany bevezetéséig, 1968-ig szolgáltatta esténként a világosságot. Igaz, a helye megváltozott, míg korábban a sarokpad szögletében álló asztal felett függött, az új házban a szoba közepén akasztották a mennyezetre, az akkor már ott elhelyezett, székekkel körülvett asztal fölé.

Átvitték az új házba a szép, régi, üvegre festett szentképek többségét is. Ám ezek, sajnos, lassan eltűnedeztek, mert a külföldön vendégmunkásként dolgozó s időnként hazalátogató, élelmes ismerősök és rokonok színes, papírnyomat szentképekre cserélték őket, míg a régi, némileg már kopott üvegeképeket – nyilván jó pénzért – eladták a néprajzi értékekre éhes német vagy osztrák műkereskedőknek.

József édesanyja egyik-másik vásárban akkor már különféle gyári vagy kisipari, zománcos és horganyzott háztartási ill. konyhai eszközöket is vásárolt: krumplinyomót, tésztareszelőt, bögréket, süteményszagatókat. Az utóbbiakkal finom *ammóniás* pogácsát és mézest sütött az egyes ünnepekre csaknem haláláig.

A szennyes vászonruhát még 1942 körül is pár-lósajtárban tisztította forró hamulúggal, majd a patakon mosólapickával ütögetve öblítette tisztára. A megszáradt vászonfelét pedig mángorlódeszkával és sodrófával puhította kb. az 1950-es évekig. A *dergálu* elhasznált volta arra utal, hogy azt még a nagyapa készíthette.

Büszke volt az új házra, és igyekezett szépítgetni. A padlóra rongyszőnyegeket szőtt, új függönyöket varrt. Sorra szötte az új divatú, *kockás* abroszokat, *asztalruhákat*, *kenyérruhákat*... Az utolsó vég vászonba – annak is a végére – ceruzával ráírta: *9 nov. hó 1947*. ...A kendő hosszú rojtja eldolgolatlan marad. A női nemzedékek szöttesei tehát szintén megtalálhatók a hagyatékbán. (21-26. kép)

Az anya emlékét sok szöttek (KERECSENYI 1994, 49-57, KERECSENYI 1999, 61-73, KERECSENYI 2002.) kézimunka, testiruha és számos apróság is őrzi. Köztük az első, halva született gyermek számára 1912-ben varrott csipkés, újdivatú hosszú pólya azaz *gyerekvánkus*, valamint a *keresztelü teritü*, melyeket a másfél év múltán született József részére vehettek csak használatba. E garnitúrát – és a sokáig őrzött többi, jó állapotban megmaradt csecsemőruhát – az anya később ismételtelen kölcsönadta komáinak, keresztgyermekének és rokonainak. Így elhasználták.

Dancs Mihályné sokat és szívesen kézimunkázott.

A dobronaki iskolában ugyanis megtanították a kislányokat a keresztzemes hímzésre és horgolásra, de sokat tanult Matilda nővérétől is. Amikor férjhez ment, igyekezett kézimunkáival anyósa elismerését is kiérdemelni. Többször emlegette menyének, hogy ő szötte és varrta azt a széles, keresztzemes *disztörülközüt*, mely a Krizsanics-féle szép kendőtartó díszé lett. Horgolásait ma is emlékként őrzik, egy váza alá való kis terítőt azonban – ami addig az asztal közepén díszlett – a múzeum is kapott.

A rokoni kapcsolatokat mindig gondosan ápolta. Keresztgyerekeivel, komáival haláláig tartotta a kapcsolatot. Egyiktől, az 1926-ban Braziliába kivándorolt Németh Annustól és férjétől került a házba az a kívándorlásra buzdító Kalendar 1926. (27. kép), mely ma a lendvai múzeum becses dokumentuma. Hogy mi lett a családdal, sajnos, nem tudják, mert levél soha nem érkezett tőlük.

E közkézen forgó reklám vagy egy hasonló szintén a nagyvilágba csábította a göntérházi rokont, a 17 éves, félárva Dancs Ádámot. Ő Rio de Janeiroba vándorolt. Idővel elvégezte az egyetemet és képzett, jól kereső fotográfus lett. Ha ideje engedte, családjának is beszámolt sorsukról. 1959-ben megnősült, esküvőjükéről dedikált képet küldött emlékül rokonainak. 1991-ben – még mindig Rioban kelt levelében – megírta, hogy Hilton fia már fogorvos, öccse a 29 éves Lajos ugyancsak orvos. Jól keresnek mindnyájan. Levele végén aggódva kérdezi Mariska unokanővérét, miként megy a soruk. Irja meg, ha lehet, ha szabad... (28. kép) (KERECSENYI 1994, 97, KERECSENYI 1998, 239-248)

Egy másik keresztgyerek, a kebelei Sabján Jenő fazekas, ha tehenes szekerén vásározni vagy faluzni ment, évtizedeken át mindig meglátogatta őket: beszélgettek kicsit, majd búcsúzáskor ajándékként ott hagyott néhány cserépedényt. (29-31. kép) A házban talált, mintegy 40 különféle kerámiát vagy ő vagy apósa, a *fekete korsós* Berdin József fazekas készítette 1910-50 között. (32. kép.) (KERECSENYI 1976, 79-89 KERECSENYI 1990, 35-39 KERECSENYI 1991, 130-163 KRESZ, 1960, 297-379)

Az efféle kapcsolatok társadalmi súlyát mi sem igazolja jobban, mint az, hogy amikor 1988-ban Dancs Margittal, az unokával meglátogattam a már özvegy, öreg Berdinnét, rokoni szívéllyel fogadott bennünket, utasítva menyét, hogy kávéval vagy röviditattal és süteménnyel kínáljon meg bennünket. Közben hosszasan érdeklődött a családtagok hogyléte felől.

Egy másik keresztfiától, Puhán Ferkótól esztergályozott sótartót, tojástartókat és más apróságokat kapott látogatásai alkalmával, melyeket természetesen illő módon viszonzott.

A hetési nép, így a Dancs család tagjai is, mélyen vallásosak voltak. Évente több búcsúra is elmentek hol

gyalog, hol kocsin vagy vonaton. Így Lendvára, Turnicsára, Csáktornyára, Mária Bisztricére, sőt Trianon előtt Vasvárra és Búcsúszentlászlóra is. Valami emléket mindig hoztak ilyenkor maguknak s az otthon maradtaknak: egy-egy falra való szentképet, (PETÁNOVICS 1991, 88) feszületet, rózsafüzért, szentelt gyertyát, a gyerekeknek pedig mézeskalácsot, kis cserépkorsót, füttyülőt.

Augusztus 2-án Csáktornyán a Porcinkula-napi valamint Lendván a szentháromsághegyi búcsúban vásárolgatta azokat a színes papírgyűrűkkel, kidomborodó viaszvirágokkal, Szűz Mária alakjával ékesített, megszentelt gyertyákat, melyekből egész sorozatot találtunk az egyik szekrényben. A haldoklók kezébe szokták adni ezeket, majd az elhunytal eltemetni, de hitük szerint óvták a házat a villámcsapástól is.

Eljártak a havi vagy országos vásárookra is. Általában ott vették régebben a fűjt, s újabban a préselt üvegpalackokat a hozzájuk tartozó borospoharakkal, pálinkáskupicákkal. Egy falba épített vakablakban (8. kép) volt a helyük. Egy régi palack fenekébe – nyilván egykori tulajdonosa – D.A. monogramot karcolt. Hogy ki lehetett, nem sejtik.

Dancs József még most, annyi év múltán is a tulajdonos örömeivel és büszkeségével hívta fel a figyelmet az akkoriban maga csinálta darabokra. A fedőtartót pl. a gyári, zománcozott darabok mintájára még legényke korában készítette anyja számára, aki ezen tartotta azontúl a fedőket a tűzhely felett. Mindvégig használták az általa készített kombinált ruhafogasokat is. De az ő munkája a mives kaszakalapáló-szék és még számos más használati eszköz.

Ötletességét bizonyítja, hogy amikor 1938-ban megvásárolhatta a régtől vágyott biciklit, rögvést készített egy kerékpártartó állványt, hogy a gumikat megkímélje a felesleges nyomódástól. Előtte, 1937-ben pedig, amikor kutat fúrattak a telken, szerkesztett fából egy forgatókulcsot, mellyel gyorsan és eredményesen működtethették a kútúrót. S bár azóta nem volt rá szükség, emlékként ezt is megtartották. Szorgalmát, ügyességét dicsérik az anyja által mindvégig használt söprük, kosarak is.

1940. június 9-én megnősült Dancs József is. A göntérházi Soós Ellát vette feleségül. Akkor már dúlt a II. világháború, s a tőle való félelem tükröződött a násznépen is.

A fiatal pár otthona a frissen lepadlózott és festett hátsó szoba lett. Mivel az új menyecske is hetési volt, könnyen beilleszkedett férje családjába, s a tél beköszöntével ő is beült a szövőszékbe. Anyósával már a vetőszegre is megfelelő elosztásban és arányban vetették fel az akkor már gyári pamutot és a piros fonalat, hogy a szövés során akkor divatos, kockás mintázatú *asztalruhák* és *kenyérruhák* készüljenek. A következő *főlvetés*kor törülközőket szöttek. Ám azokat sem

hagyták teljesen díszítetlenül, a végükbe 3-3 piros csíkot dobtak a vetélővel, ezáltal *vevszűsek* lettek.

Az esküvői fényképen (33. kép) a vőlegényen, a fehérbe öltözött fátylas menyasszonyon valamint a két ugyancsak fehér ruhás koszorúslányon illetve a vőfélyeken kívül alig látunk fiatal arcot. Csak a legközelebbi rokonok és komák, s még néhány személy látható rajta. Ella asszonytól tudjuk, hogy a lakodalmas asztalt az első nap a legszebb *főlszedett asztalruhákkal*, a másodikon pedig az új divatú, kockás szövésűekkel terítették. Most is őrzik és használják mindegyiket.

Dancsék ma is az akkori esemény jelentőségét méltatva emlékeznek e napra. Az azóta őrzött esküvői mirtuszcsokrokat kérésünkre a lendvai múzeumnak ajánlékozták.

1941 áprilisában Lendva vidékére is bevonult a magyar honvédség, ami új reménnyel töltötte el az addig kisebbségi sorsra kárhóztatott magyar lakosságot. Dancs József is úgy érezte, végre teljesülhet régi vágya és továbbtanulhat. 1942-ben magántanulónként beiratkozott a középiskolába, s a tanév végén két év anyagából vizsgázott. De mivel az egyre véresebb háború valamint a mind súlyosabb gazdasági helyzet miatt nagy hiány mutatkozott vasutasokban, s ő mindenképpen pénzt akart keresni, a MÁV-nál jelentkezett.

A jó műszaki érzékű már katonaviselt férfit fel is vették, és Csáktornyára, majd Nagykanizsára helyezték. Felesége hol vele lakott az albérletben, hol otthon volt a szülőkkel. József közben továbbképezte magát és sikeresen letette Kanizsán a távirási, forgalmi és kereskedelmi vizsgát. Ezzel megszilárdult helyzete a vasútnál, s végre kapott két hét szabadságot is. Felesége akkor már otthon volt Kámaházán áldott állapotban. Elképzelhető hát a család öröme, amikor egyszercsak váratlanul betoppant. Mire azonban szabadsága véget ért, az oroszok 1945-ben elfoglalták Kanizsát, oda tehát nem térhetett vissza. Okmányai, bizonyítványai, ruhái is mind ott maradtak...

1944-ben megszületett Kámaházán egyetlen gyermekük, kislányuk: Margitka. Nagy örömmel fogadták, s bár akkor már nem igen volt szokásban, keresztanyja, Gál Nyakas Anna *nagy körbe*ben, (fejkosár) paszitot is hozott a testvérével Göntérházáról: egy tisztított tyúkot levesnek, süteményeket meg kuglófot.

A Lendva vidéki magyarok a második világháború végén ismét jugoszláv állampolgárok lettek. Dancs József továbbra is a vasútnál maradt, s lassan saját otthonot teremtettek maguknak Lendván. Közben hazajártak, segítették, amiben bírták az idős szülőket, míg nem 1968-ban az apa, 1985-ben pedig édesanyjuk is meg nem halt.

A Dancs család lendvai házában ma is számos tárgy emlékeztet a kámaházi otthonra. Régi szőttesekből varrták a függönyöket, lakodalmi kendőző függ a kendő-

tartón, a hall és a konyha falán pedig kebelei cserépedények díszlenek. Igaz, hogy azok nagy részét Ella asszony virágosra festette már, ám e tevékenységében is a hetési közízlés népművészetet gazdagító törekvése nyilvánult meg: az a szemlélet, ami a hosszútörülközők két végét – a rojtkötést megelőző simán szövött sávot – is idő múltával mind színesebb és változatosabb hímzéssel igyekezett betölteni.

Margitka is büszkén viselte az egyetemen a szekrényben megmaradt régi halottaslepedő „fölszedett“

végéből varrott egyedi, különleges miniruháját, mellyel szintén a nagyrabecsült elődök szövés terén megnyilvánuló tudását bizonyította.

A Dancs család hagyatékának tehát a tárgyi együttes emlékein túl az a fő értéke, hogy az egyes tárgyak életének vizsgálata során feltárul előttünk a szorgalmas hetési nép takarékos, önellátásra és szépre törekvő életének számos mozzanata, s életmódjuk idők folyamán történt átalakulása.

Jegyzetek:

- ¹ A közölt leltári számok a szlovéniai Lendvai Galéria és Múzeum (KERECSENYI. 1991, 109-115.; KERECSENYI 1999, 61-73.) néprajzi leltárkönyvében található. Az 1988-ban beletárolt Dancs gyűjtemény 170 darabnál is több. Minden tárgy fényképezése megtörtént, leltári számuk a fényképleltárkönyvben található. De a Thúry György Múzeum adattárában is megvannak a leirókartonok másolatai, sőt számos foto és dia pozitív is.
- ² 1985-ben már nyugdíjasként néhány hónapos hetési tanulmányutat kaptam Zala megye Tanácsától és a Magyarságtudományi Intézetétől, hogy segítségére legyek Király Ferenc szobrászművésznek, aki akkor vette át a Lendvai Galéria és Múzeum vezetését, de az újonnan beszerzett, nagyrészt ajándékkal kapott ácsolt és tulipános ládák, stb. leltározásához a szomszédos múzeumok néprajzosaitól nem kapott segítséget. Örömmel vállaltam a felkérést, hisz amúgy is a hetési népviselettel és szöttesekkel kívántam foglalkozni. Férjem Berentés Tamás is vállalta, hogy a már begyűjtött tárgyakat a fotoleltár részére lefényképezi, s gépkocsival elvisz a környező falvakba is, hogy a gyűjtött anyag múltjával kapcsolatos adatokat megszerezhessem. A Göcseji Múzeumtól kaptunk egy üres leltárkönyvet, majd Király Ferenc kérésére a Ljubjanai Néprajzi Múzeum a munka elvégzését és a lendvai múzeum részére a leltárkönyv magyar nyelvű vezetését engedélyezte. Közben a lendvai városi tanács is támogatásáról biztosított bennünket. 1987 végére a néprajzi anyag leltározásával, fényképezésével végeztünk, sőt a lakosság újabb darabokkal ajándékozta meg a múzeumot, mivel híre ment, hogy a már meglévő néprajzi kiállítást

- szeretnénk kiegészíteni. (KERECSENYI 1999, 61-73.) A kutatás és gyűjtés elősegítésére férjem a néprajzi témájú előadásokhoz diasorozatokat és magnófelvételeket is készített, melyekből bőven juttattunk a Magyarságtudományi Intézetnek és a Néprajzi Múzeumnak is. Ekkor kaptuk az értesítést, hogy az időközben Lendván letelepedett Dancs család felajánlja kámaházi családi házában megmaradt berendezését 4 nemzedék értékeivel, az ezermester szülők, nagyszülők készítményeivel a gyűjtemény számára, hogy az utókor is megismerhesse, miként élt és gazdálkodott hajdan a hetési gazda. Király Ferenc megkérdezte tőlem, vállalnám-e ezt a megbízatást is – a hagyaték válogatását, leltározását – bár a munka sürgős lenne, mert a házat és telkét el kívánják adni. Örömmel vállaltam ez újabb feladatot, hogy végre szabadon betekinthessek egy igen szorgalmas és ügyes hetési gazda otthonába.
- ³ Az ajándékozó Dancs József felesége, Gabriella asszony akkor még azt hitte, hogy a nagy gonddal elhelyezett tulipános ládák harmadik, addig ismeretlen darabja is a család valamelyik tagjához kötődik. De kiderült – igaz csak közvetve, – hogy azt egy Vas megyei vásárból vagy búcsúból hazatérő közeli rokon vásárolta, hogy a vett fona-lakat belerakhassa, majd üresen felvitte a padlásra.
- ⁴ Ilus a kezében tartva mutatja a dédszülők által használt, nagy becsben tartott aratósarlót (9. kép). L. 88.1.76
- ⁵ Magyarország legdélibb, az Adria melletti vármegyéje Lika volt, ahol a kiváló fűrészelésítő mesterek működtek.

Irodalom:

BÍRÓ 2003

Bíró Friderika: A szegek világa. Göcsej néprajza a 18-20. században. Zalaegerszeg, 2003.

GAÁL 1966

Károly Gaál: Die bemalte Truhe im südlichen Burgenland. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 35. Eisenstadt, 1966.

GÖNCZI 1910

Gönczi Ferenc: A göcseji és hetési népviselet. Budapest, 1910. Néprajzi Értesítő. XI.

GÖNCZI 1914

Gönczi Ferenc: Göcsej és kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.

HALÁSZ 1999

Halász Albert: Jeles napok, népi ünnepek a Muravidéken. Lendva, 1999, 322.

KERECSENYI 1976

Kerecsényi Edit: Adatok a Zala megyei fazekasság történetéhez és értékesítési kérdéseire. Babics András szerk.: Szekszárdi Tájékoztató Konferencia. Szekszárd, 1975.

KERECSENYI 1990

Kerecsényi Edit: A dobronaki, kebeleai és filőci (egykor Zala vm. ma Szlovénia) parasztfazekasok termékértékesítése az 1900-as években. Nagybakay Tibor – Németh Gábor szerk.: VII. Kézművesipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1990.

KERECSENYI 1991

Kerecsényi Edit: A tüzelőberendezések változása Dél-Zalában a 19. században. Cseri Miklós szerk.: Dél-Dunántúli népi építészete. Szentendre-Pécs, 1991, 225-268.

KERECSENYI 1991

Kerecsényi Edit: Stoletne ljudske dragocenosti v hetški hiši v Kamovcih (Kámaháza). Irena Keršič szerk.: Vzprednice slovenske in hrvaške etnologije 7. Ljubljana, 1991, 109-114.

KERECSENYI 1991

Kerecsényi Edit: Íz zgodovine lončarstva Lendavskega območja (18.-19. stoletje). ETNOLOG LII. Ljubljana, 1991, 130-161, I-VIII.

KERECSENYI 1994

Kerecsényi Edit: Zalai takács- és parasztszöttek. Szöttek tegnap és ma. Flórián Mária szerk.: A Hevesen, 1993. augusztus 11-14-én tartott konferencia előadásai. Heves, 1994, 49-56, 50-64 kép.

KERECSENYI 1994

Kerecsényi Edit: Radamos benépesedése, gazdasági és társadalmi viszonyai a XVIII-XIX. században. Juhász Gyula szerk.: Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. A magyarságkutatás könyvtára XIV. Budapest, 1994, 19-86.

KERECSENYI 1994

Kerecsényi Edit: Távolság a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva, 1994.

KERECSENYI 1998

Kerecsényi Edit: Lendva vidéki kivándorlók. H. Simon Katalin szerk.: Népek a Mura mentén 2. Zalaegerszeg, 1998, 239-248.

KERECSENYI 1999

Kerecsényi Edit: A lendvai néprajzi gyűjteményről és a gyűjtőutak eredményeiről. Keményfi Róbert – Viga Gyula szerk.: Néprajzi Látóhatár VIII. évf. 1-4. sz. Budapest, 1999, 61-73.

KERECSENYI 1999

Kerecsényi Edit: Hetési női viselet és hímzések a Muraszombati Múzeum gyűjteményében. Zalaegerszeg, 1999.

KERECSENYI 2002

Kerecsényi Edit: A lendvavidéki hetési magyar férfiak vászonviselete a Muraszombati és Lendvai Múzeum néprajzi gyűjteménye alapján. Zalaegerszeg, 2002.

KRESZ 1960

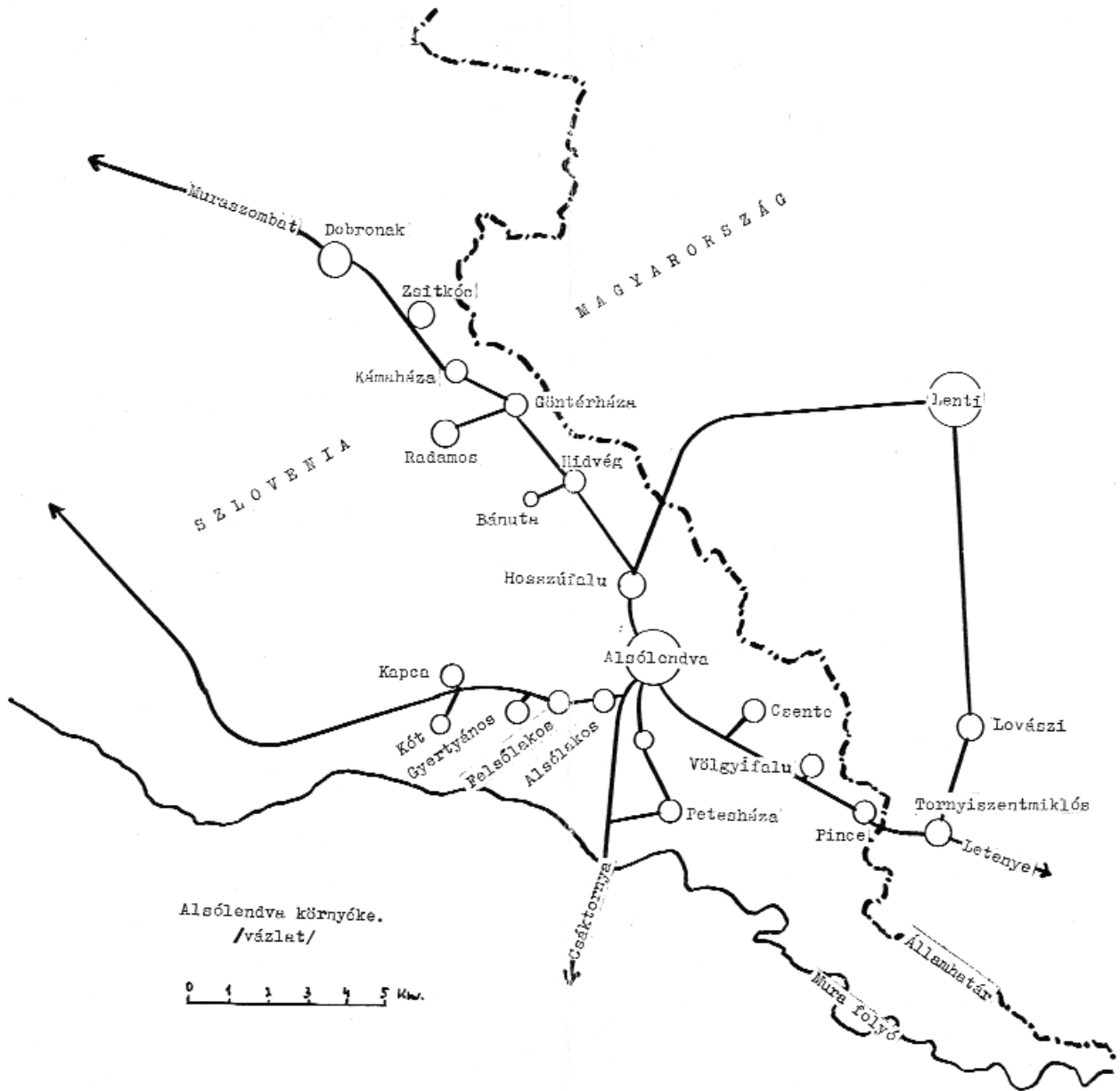
Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás. Ethnographia LXXXI. Budapest, 1960.

PETÁNOVICS 1991

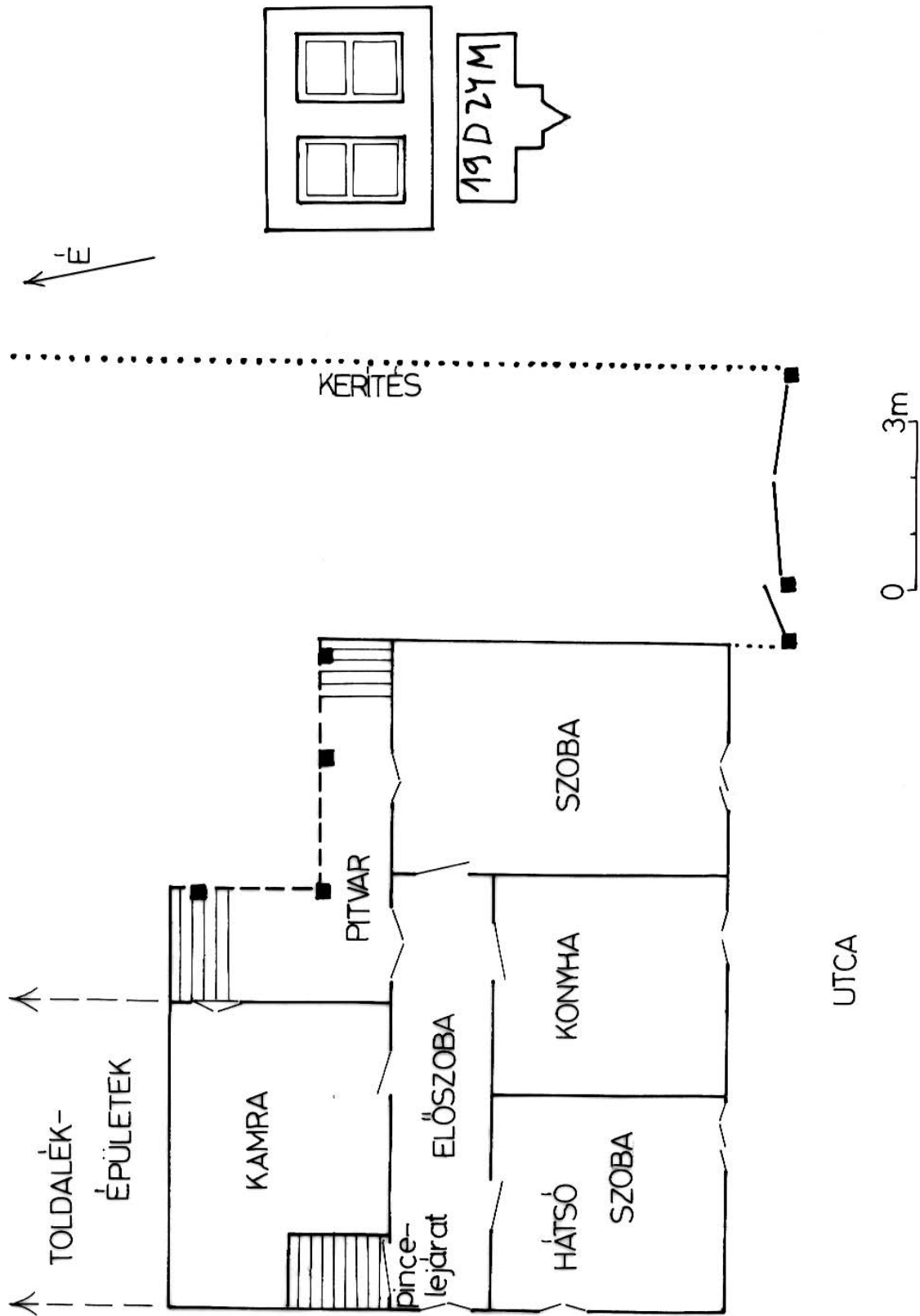
Petánovics Katalin: A vallásosság szerepe egy falusi közösségben. S. Lackovics Emőke szerk.: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. I. Veszprém, 1991, 84-93.

SABJÁN 1995

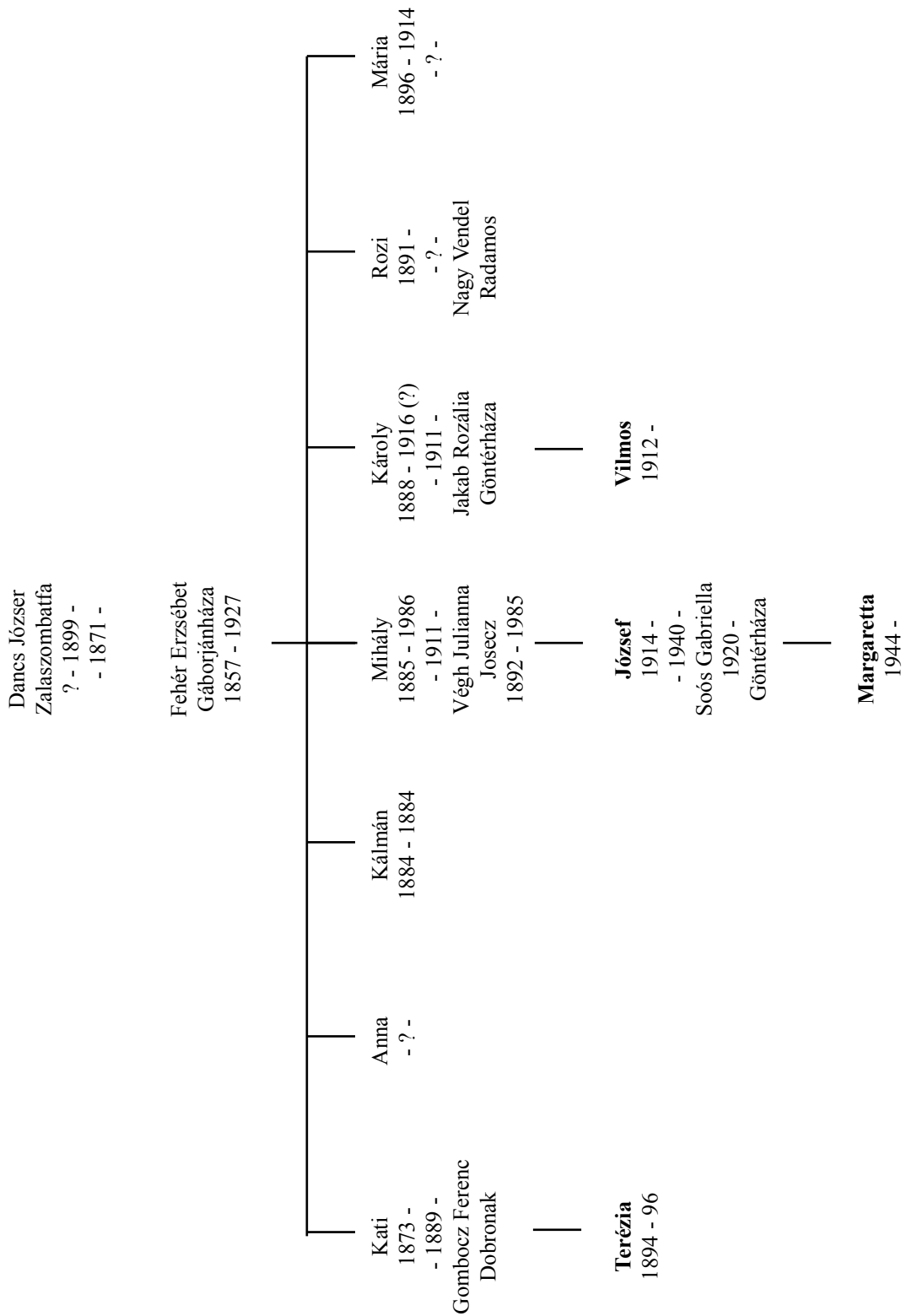
Sabján Tibor: Népi cserépkályhák. Budapest, 1995.

1. rajz: Lendva vidék vázlatos térképe a hetési településekkel

2. rajz: a kámházi 1924 ben épített családi ház és a végoromfal vázlatos rajza. Spolár Erika munkája

3. melléklet: A kámaházi Dancs család négy nemzedékének legfontosabbnak tartott ismert tagjai. Az alsólendvai Dancs család származási táblázata az 1991. dec.-ig rendelkezésre álló adatok alapján.

1. kép: a Kámaháza 8. szám alatt 1924-ben épített Dancs ház utcafrontja a telek s a melléképületek egy részével

2. kép: a ház udvari frontja a hozzátoldott kamrával és pítvarral

3. kép: a később épített kamrák és pajták

4. kép: a később épített pajta és ólak

5. kép: az előszoba részlete a többször említett ingaórával és az 1911-es esküvői képpel

6. kép: szintén édesanyjuk elhagyott szobája az akkor divatos kendőtartóval s az 1900 körül hímzett dístörülközővel.
Lelt. sz.: 88.1.6

7. kép: az előszoba a Krizsanic asztalossal csináltatott szekrénnyel, tetején különféle búcsúi emlékekkel

8. kép: a konyha falába épített szekrényke, a „vakablak” benne az itókákkal, poharakkal

9. kép: az udvarra kihordott, még poros tulipánosládák és egyéb régiségek. Ella asszony büszkén mutatja, hogy az aratósarlót is megőrizték

10. kép: az 1871-es évszámot viselő tulipánosláda
Lelt. sz.: 88.1.11

11. kép: a padlásról előkerült - addig ismeretlen tulipánosláda
lelt. sz.: 88.1.13., rajta édesanyjuk nagy becsben tartott búcsúi emlékeivel stb.

12. kép: a padlásról lehordott különféle régiségek, legrégebbi közülük a gerendán tartott hústartókas, a „liésza“

13. kép: Külöfféle maguk készítette használati eszközök és a hajdani kendertermelés maradványai. A szétszedett szövőszék összekötözött darabjai s a többször említett kukoricakopozószer

14. kép: Lelt. sz.: 88.1.67. a kutató számára különösen becses hústárolókas, a „liésza“. Lendva foto: 375

15. kép: Az 1851 évszámot viselő tulipános láda.
Lelt. sz.: 88.1.12.

16. kép: Az 1871 évszámot viselő tulipánosláda.
Lelt. sz.: 88.1.11

17. kép: A szülők esküvője alkalmából 1911-ben csináltatott fénykép reprodukciója. Lelt. sz.: 88.1.111. Lendva foto: 612

18. kép: Az 1922-ben lebontott boronaház szobája szemeskályhájának tetejét díszítette ez a „kálhapúp“. Emlékként őrizték eddig. Lelt. sz.: 88.1.159 Lendva foto 639.

20. kép: A padlason talált eddig ismeretlen tulipánosláda.
Lelt. sz.: 88.1.13. L. foto: 1390.
(Porosan a 9. és 11. képen is látható.)

19. kép: A szülők büszkesége volt mindig az esküvőjükre kapott díszes feszület, amely mindig a szekrény tetejét díszítette
88.1.114.1-3. lelt. sz. Foto L. 615.. (A 9. képen is látható.)

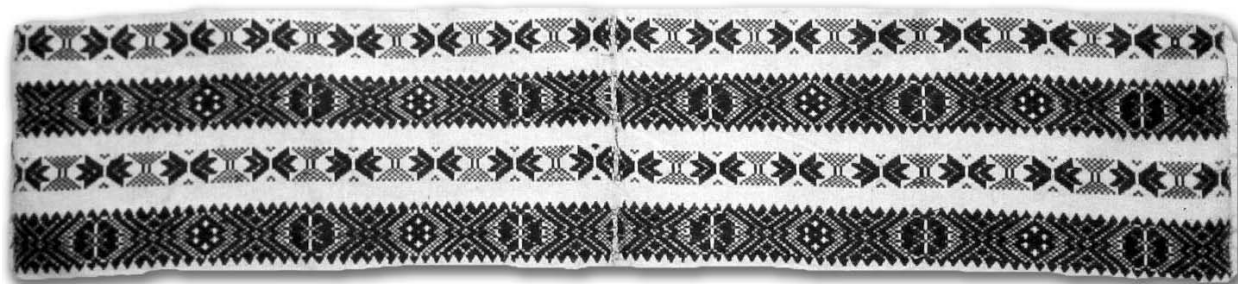
21. kép: Hagyományos és újabb törülköző „Jó reggelt“ felirattal.

22. kép: Hagyományos és újabb törülköző „Ki korán kel aranyat lel“ felirattal.

23. kép: Két tarisznya. Jellegetes üneplő hetési viseleti táskák. Foto: L.1357

24. kép: Egy halottaslepedő piros fölszedett sávokkal Dancs Mihályné kelengyéből.

25. kép: Margitka ruhája. Édesanyja varrta kérésére folszedett díszű abroszból 1967-ben. Lelt. sz.: 88.1.130. Foto: L. 642.

26. kép: Margitka tunikája 1968-ból. Lelt. sz.: 88.1.8. Foto: L. 1184.

KALENDAR 1926.

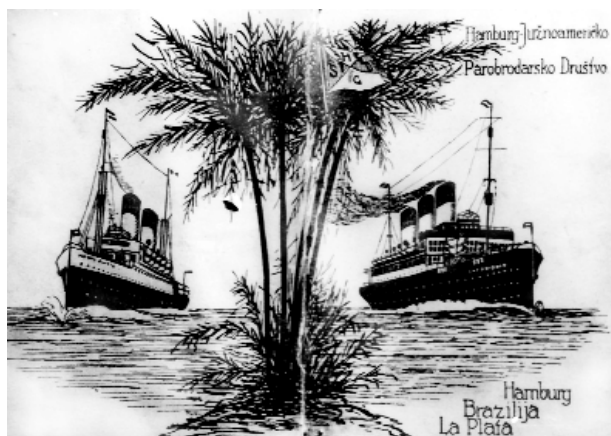

HAMBURG-JUŽNOAMERIČKO PAROBRODARSKO DRUŠTVO

GLAVNO ZASTUPSTVO ZA JUGOSLAVIJE:

ZAGREB, ŠENOINA ULICA BR. 30.

BEOGRAD, Karadorđeva 89; BILJOLJ, Baninarska ul. 12;
DUBROVNIK-GRUZ, Stipo Gjević; SPLIT, Oskar Desković;
SUŠAK, Hrvatska Eskomptna banka VEL. BEČKEREK,
Kralja Aleksandra 27; SARAJEVO, Drina d. d. Šime Milu-
tinovića 2.

27. kép: A kivándorlásra buzdító 1926. évi Kalendar. Lelt. sz.: 88.1.171.

Conserto de Aparelhos Óticos e Fotográficos
 Insc. F.R.C. 281.545.00 - C.G.C. 33.450.081
 (Cégjelzésű papíron írt levél.)

ADAM DANC
 Rua Evaristo da Velga, 35-18. - s/1810
 Tel. 240-9450 - RJ.
 Rio de Janeiro Augustos 26-án 1991

Kedves Onoka nő Vérem Mariska e családja mos én kérlek szépen, ne haragudjál rám (hogy megkéstem a leveled válaszára) Mink hála Isten megvagyunk erő és egészségben, amit nektek is szivemből kívánok.

A fiaim Hilton és Lajos hála Isten már formáltak, orvosok és már jó állásban vannak, a Hilton fogorvos dr. a Lajos orvos dr., mind a kettő már jó állásban vannak és elég szépen keresnek, (a pénzre, vonatkozólag) Hilton 31 éves Lajos 29 éves...

Kedves Mariska és családod ahogy az iteni ujságok irnak ugy látom nem vagyok kellemes heizetben zavar van a határon (igaz) irjál valamit ha szabad!

Ezel zárom soraim
 csókolak Benetek
 csókolak beneteket

Ádám és családja
 Rio 26-8-91

Ádám

Neved roszul ha nem irtam tisztán magyarul már sok szót elfeledtem.

28. kép: Dancs Ádám levele Rio de Janeiróból. Lelt. sz.: 88.1.171

A főlárva Dancs Ádám.17 éves korában ismerősökkel kivándorolt. Róla szól a helyi mondás: „Majd megszokja, mint a kis Ádám Amerikát” – mondta ugyanis apja, amikor kérdezték, hogy ki engedhette el a nagyvilágba kamasz fiát. Ezt a levelet Mariska nevű rokonának 1991-ben írta Göntérházára.

Dancs Ádám és neje esküvői képe 1959-ből.

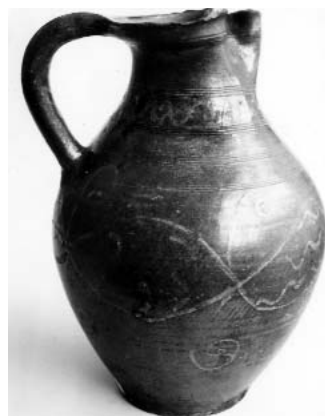
29. kép: Sabján Jenő kebelei fazekas munkája: cseréptálak.
Lelt. sz.: 88.1.153 és 88.1.154

30. kép: Sabján Jenő kebelei fazekas munkája: kuglófsütő
1940-ből. Lelt. sz.: 88.1.167

31. kép. Sabján Jenő kebelei fazekas munkája: kb. 1930-ból
származó két tejfőlös pohár, bögre

32. kép: Berdin József kebelei korsós munkája:
kb. 1914-ből származó boroskorsu. Lelt. sz.: 88.1.18

33. kép: Dancs József és Soós Gabriella esküvői képe. 1940.